Osman KARA

KAVALALI MEHMED ALİ PAŞA
Son Firavun

Orijinal adı: *Le Dernier Pharaon*

Yazan: Gilbert SİNOUÉ
Çeviren: Ali Cevat AKKOYUNLU

1. baskı /ekim 1999 / ISBN 975-6817-97-6

Kapak tasarımı: Dipnot
Baskı: Doğan Ofset AŞ
Cilt: Doğan Ofset AŞ

Doğan Kitapçılık AŞ Hürriyet Medya Towers, 34544 Güneşli İSTANBUL
Tel. (212) 677 06 21 - 677 07 39 Faks (212) 677 07 49

Gilbert Sinoué

Kavalalı Mehmed Ali Paşa

Son Firavun

Çeviren: Ali Cevat Akkoyunlu

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

Ramses'in ve Napolyon'un izinde

"Hayatımı Mısır'a adadım, başkalarına imkânsız görünen işleri başardımsa bunu ardımdan gelen paşalar keyif sürsün diye yapmadım. Mısır'ın İngilizleşmesini ve Türkiye'nin Ruslaşmasını hiçbir zaman kabul edemem."
Mehmed Ali

Kavala'da (Makedonya) doğan, okuma yazma bilmeden III. Selim'in ordularında subay olan, sultanın emriyle, Napolyon'un ordularıyla savaşmak için komutasındaki üç yüz Arnavut'la birlikte Mısır'a Nil kıyılarına çıkan bir Arnavut-Türk'ün Mısır macerası, üzerinden neredeyse iki yüzyıl geçmiş olmasına rağmen derin etkiler bıraktı.

Kısa sürede, Ebukir yenilgisinden (mart 1801) hemen sonra, 1 haziran 1803'te Mısır'da iktidar Memlûkler, Arnavutlar ve Mısır halkının desteğine dayanmak akıllılığını gösteren binbaşı arasında paylaşıldı.

Hem Babıâli'nin, hem de İngilizlerin çekindiği Fransız ordusu olmasa, Mehmed Ali yeni ülkesini keşfedebilir, 1805 yılında paşa ya da gerçek bir firavun olabilir miydi?

Bütün bu olaylara eklenen, Mehmed Ali'nin Napolyon'a karşı beslediği sönmez hayranlığını ve Fransız uygarlığının çekiciliğini de unutmamak gerekir. Mehmed Ali'nin Kavala'da geçen çocukluğundaki yakın arkadaşı Marsilyalı Lion'un bütün bu duyguların doğmasında etkisi şüphesiz çoktur.

Ülkemize karşı duyduğu yakınlık onu, uzun yıllardır toprakları sömürülen Mısır'dan verimli ve ulusal kimliğinin bilincinde bir ülke yaratmak amacıyla Fransa'ya dayanmaya yöneltti. Lamartine'in deyişiyle bu "dâhi maceracı" ailesinin yeni yerleştiği ülkenin kaderini 1808'de eline aldı. Bu topraklar üzerindeki hâkimiyetini güvence altına alır almaz da Mısır'ı bazen ordusunun gücüyle, bazen diplomasiyle, bazen de Makyavelcilikle tehlikelerden korudu.

Mehmed Ali Mısır mucizesinin canlı örneğidir. Nereden gelirse gelinsin, Mısır'ın çocuğu olmak için ülkeyi anlamaya ve sev-

meye hazır olmak yeterlidir. Tarihin başlangıcından beri, yabancı düşmanı olmayan her Mısırlı, sömürme niyetinde olmayan her yabancıyı hoş karşılamış, ona kalbini açmıştır. Mehmed Ali de bu yabancı dostluğuna uydu ve en ünlüleri sonradan Süleyman Paşa adını alan Albay Sève olmak üzere birçok Fransız'ın ülkeye gelmesini sağladı.

Mehmed Ali, aralarında en dikkat çekeni İbrahim olan oğullarının desteğiyle Sudan'dan Toros Dağları'na kadar olan bölgede savaştı, Suriye ve Hicaz'ı ele geçirdi ve sultanın emriyle, Arabistan'ın ilk "köktendincileri" olan Vehhabîleri yendi. Oğullarından Tosun Mekke'ye kadar ilerledi. Sürekli olarak İngilizler ve Ruslar tarafından ilgiyle izlenirken, fellahların kaderine eğilmek zamanını bulamadıysa da gerçek bir toprak reformu yaparak "başlarını dik tutmalarını" sağladı. Her açıdan yenilikler yaptı: askerî, bilimsel, tarımda, adalette, tıpta, sulamada, ticarette...

Baş döndürücü yükselişinin kurbanı olarak, kendi deyimiyle "yırtıcı hayvanların yıllar boyu kanını emdiği bu felaket toprağı"nı eline geçirmekle yetinmedi. Yarattığı imparatorluk İran Körfezi'nden Libya'ya, Sudan'dan Akdeniz'e kadar uzanıyordu ve Gilbert Sinoué'nin belirttiği gibi Fransa'nın on katı, Avrupa'nın yarısı kadardı. Yine de ölümüne doğru bu imparatorluk denetlenir olmaktan çıkmıştı. İçten bağlandığı ve mirasçılarına bıraktığı bu "felaket toprağı" kırk dört yıllık saltanatının sonunda içinde bulunduğu derin çukurdan çıkmış ve Mısır rönesansının en güzel örneğini oluşturmuştur.

Bu ülkede doğduğu ve Yakındoğu'yu bu kadar iyi tanıdığı için olsa gerek, Gilbert Sinoué kahramanının ruhunu çok iyi anlamış, tepkilerini incelemiş, onu yönlendiren arzuları görmüştür. Kusursuz ve özenli araştırmacı kimliğiyle Sinoué, bir Fransız kızıyla evlenmek üzere 5 ekim 1977 tarihinde düzenlediği düğün töreni davetiyesine "Mehmed Ali Kraliyet Ailesi" yazan Mısır Prensi II. Fuad'ın da gururla üyesi olduğunu belirttiği Mısır Hanedanı'nın kurucusu Kavalalı'yı ölümüne kadar izlemiştir.

Gilbert Sinoué'nin bize tanıttığı kahramanı hem aslanın gücünü, hem de tilkinin kurnazlığını taşır. İlk eşine, ilgi çekici bir kadın olan Emine Hanım'a çok bağlı bir koca, otuz kadar çocuğu için dikkatli ve özenli bir baba, sözüne sadık ve nazik bir yönetici olarak karşımıza çıkan bu insan, aynı zamanda büyük bir şüphecilik ve

önüne geçilemez bir iktidar hırsını da gözler önüne serer, hoşgörüsü (Hıristiyanlar, Müslümanlarla eşit muamele görürdü) ve zekâsıyla dikkat çeker.

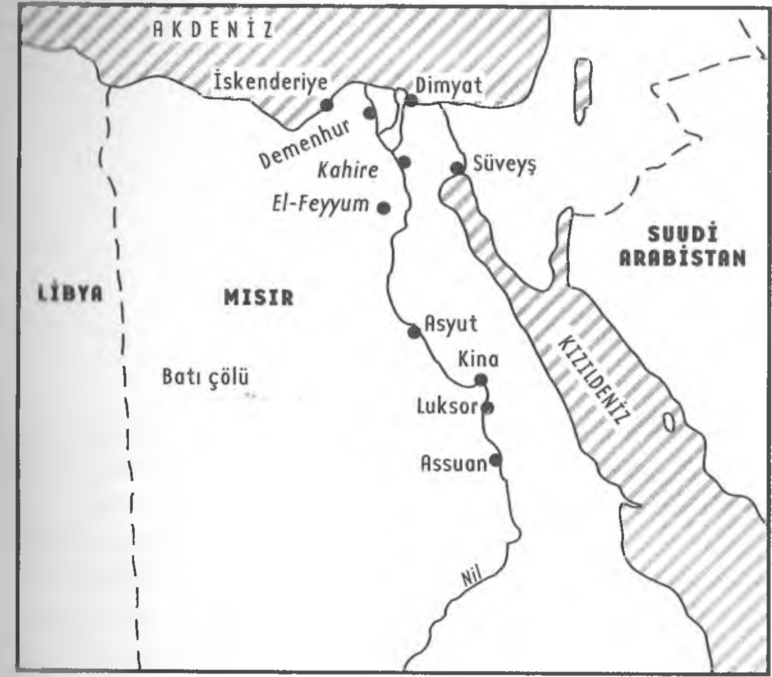
Bütün bunlara karşın duygusallığıyla Memlûklerin katledilmesine üzülmüş, -Louis-Philippe olayında olduğu gibi- dost hükümdarların tahttan indirilmelerine kederlenmiştir.

İç mücadeleler ve dışardaki savaşlar, zamanının çoğunu alsa da bu tarım ülkesini, çağdaş bir toplum haline getirmek çabasından hiç vazgeçmedi. Bütün bu reformların, tüm yeniliklerin, geçmiş binlerce yıldan arta kalan anıtlara zarar vermeden yapılması düşünülemez. Mısır uzmanları tarihî duvarların kaybına, örneğin küçük Elefantin Kilisesi'nin, ülkeye Mehmed Ali tarafından getirilen sanayilerden şeker fabrikasının temelleri altında kalmış olmasına üzüleceklerdir. Ancak Kahire barajının yapılabilmesi için yıkılmaları düşünülen Gize piramitlerinin son anda kurtulmuş olmalarına sevinmeleri gerekir.

Metternich'in de bahsettiği "korkunç Navarin felaketi"nden sonraki kritik dönemde, yanıltıcı düşüncelere karşın Mehmed Ali 1828'de Champollion'a özenli bir konukseverlik göstermiş, Nil boyunca yaptığı araştırmalarını desteklemiştir. Hiyeroglifi okuyabilen bu adamın dehası karşısında etkilenmiş, bilim adamı Kahire'ye dönüp yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya olan anıtların kurtarılmasını rica ettiğinde ondan Firavunlar Mısırı'nın ilk tarihini yazmasını istemiştir.

Her zaman Napolyon'un zaferlerinden etkilenen Mehmed Ali, çağdaş Mısır'ın kuruluşunda yardım eden ülkenin çocuklarına olan şükranlarını belirtmek için ünlü Firavun II. Ramses'ten yararlanmıştır. Böylelikle Concorde Meydanı'ndaki Dikilitaş çok büyük iki firavunun, Ramses ve Mehmed Ali'nin anılarının Paris'in yüreğinde yaşamasını sağlamaktadır.

Christiane DESROCHES NOBLECOURT

AKDENİZ
İskenderiye
Dimyat
Demenhur
Kahire
Süveyş
El-Feyyum
SUUDİ
ARABİSTAN
LİBYA
MISIR
Asyut
Kina
KIZILDENİZ
Batı çölü
Luksor
Assuan
Nil

Mısır

BİRİNCİ BÖLÜM

Parçalanmış Mısır

Mehmed Ali'nin Mısır'da filizlendirdiği uygarlığın tohumlarını Fransızlar attılar. Napolyon'un art arda gelen zaferleri, İslam'ın karanlığına sızdı ve barbarlıkta bir çatlak oluşturdu.
Chateaubriand,
Memoires d'outre-tombe, cilt III.

Her şey çok zaman önce, XIII. yüzyılda Mısır'da hüküm süren son Eyyubî Sultanı El-Salih döneminde başladı.

Melikü's-Salih, Cengiz Han'ın oğulları yönetimindeki Moğol istilasına karşı ülkesini korumak ve ordusunu büyütmek amacıyla köle getirtmeye karar verdi. Bu hareketiyle üç yüzyıl önce başka bir sultanın, Ahmed bin Tolun'un açtığı yoldan gitti.

Zararsız görünen bu kararıyla yeni bir hanedanın, Memlûklerin[1] tarih sahnesine girmesini sağladı.

Bu genç kölelerin büyük çoğunluğu Azak Denizi ve Karadeniz kıyılarından, Kafkas Dağları'nın güneyinden ve kuzeyinden devşiriliyordu. Sadece tam bir askerî eğitim almakla kalmıyor, orduda ya da yönetimde onları bekleyen görevlere hazırlayacak genel bir öğrenimden de geçiyorlardı.[2]

Yavaş yavaş kölelikten, hem askerî alanda hem de siyasal alanda gerçek bir güç durumuna geldiler. 1250 yılında Melikü's-Salih'in oğlunu öldürdüler ve taraftarlarıyla on yıl süren bir mücadele sonunda iktidarı ellerine geçirdiler. 1260 yılında Baybars el-Bundukdari Mısır'ın ilk Memlûklü sultanı oldu.

1 Sözlük anlamı "köle."

2 Bu sistemin temeli, Memlûk askerinin "evi"ne (beyt) duyduğu bağlılığa dayanır. Politik anlamda kaderi şefininkine sıkı sıkıya bağlıdır. Başarılı geçmişe bir sahip "ev"e uyan bir Memlûk, emir ya da sultan rütbesine kadar yükselebilir. Ancak, bunun için büyük bir dayanışmanın yanı sıra rakip "evler"e karşı şiddet kullanılması da gerekebilir. Bu yöntemin ana prensibi, Roma İmparatorluğu'nda uygulanmış yöntemlerle paralellik gösterir: verasetin var olmaması. Böylelikle Memlûk çocukları yönetimde ve orduda görev alamadılar. Yine de, özellikle 1290-1382 arasında bu kuralın bozulduğu görüldü, bu dönemde Sultan Kalavun'un on yedi vârisi tahtta birbirlerini izledi.

1382'de yönetimde yeni bir gelişme görüldü. Emir Berkuk başa geçti ve devletin bütün önemli görevlerini kendi gibi Çerkez olanlara dağıttı. Burci olarak adlandırılan bu yeni Memlûk hanedanı, dindaşları Bahrilerin[3] siyasal sistemlerini sürdürdülerse de ikisi arasında önemli bir fark vardı: Çerkezler Mısır'a genç yaşta getirilmişti, daha öncekiler gibi çocuk yaşta değil.

1517'de henüz iki yüzyıl önce kurulmuş bir imparatorluk Mısır kapılarına dayanır: Osmanlı İmparatorluğu.[4]

Türk ordularının başındaki I. Selim Memlûkleri yenilgiye uğratarak Kahire'ye girdi. O günden sonra Mısır, sayısı kabarık Osmanlı eyaletinden birisi oldu. Nil kıyısındaki bostan dolabına yaslanan yaşlı Mısırlı için değişen fazla bir şey yoktu: sıra sıra Dara'nın, Büyük İskender'in, Sezar'ın, Constantinus'un ve Amr İbnü'l-As'ın orduları önünden geçmişti. Nehirlerin kralının vadisinden bir eksik ya da bir fazla işgal ordusunun geçmesi pek bir şey fark ettirmezdi.

Başka cephelerde de savaşmak zorunda kalan yeni işgalciler Memlûkleri toptan yok etmeye zaman bulamadı. Memlûkler Osmanlı yönetimindeki seçkinler arasına katıldı; daha da önemlisi "ev" sistemini korumalarına ve (daha az sayıda da olsa) Çerkez köle getirmelerine izin verildi.

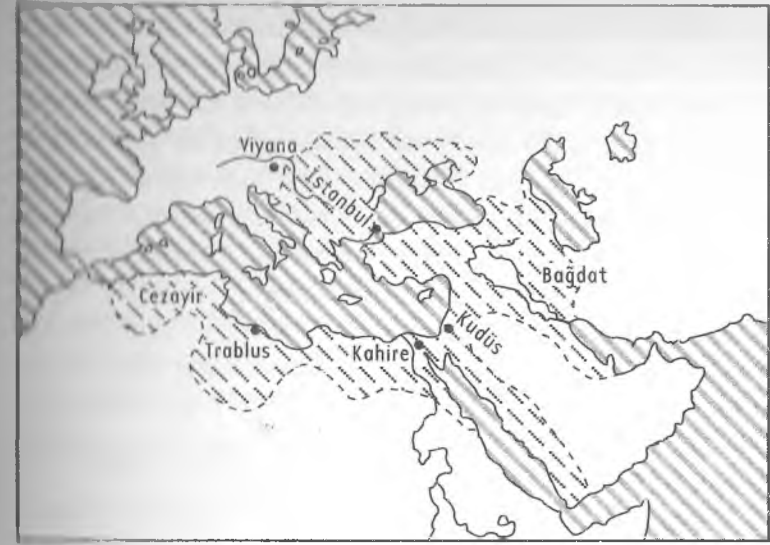
Osmanlı İmparatorluğu da yavaş yavaş Duraklama Dönemi'ne girdi. İmparatorluk hazinesini doldurabilmek için, eyalet valilikleri açık artırmaya çıkarılarak en fazla para ödeyene verildi. Ellerine geçen bahşişin azlığından ticarete atılmak zorunda kalan yeniçeriler[5] sonunda dükkân sahibi ve silahlı esnafa dönüştü. Mısır anarşiye kaydı.

19 mayıs 1798 günü Toulon Limanı'ndan bir savaş filosu ayrı-

3 Bahri sözcüğü, -çoğunlukla Türk kökenlilerden oluşan- ilk Memlûk birliğinin Nil kıyılarında, "bahir"de, Roda Adası'nda konaklamalarından gelir. Burci Memlûkler ise konaklama yeri olarak kaleyi (el-burç) seçmişlerdir.

4 İstanbul'un 1453'te alınmasından sonra Türk hâkimiyeti Karadeniz'in kuzeyine, Viyana kapılarına, Malta Adası'na, yani bütün Doğu Akdeniz'e yayılmıştır.

5 Bu paralı asker sisteminin kuruluşu I. Murad (1359-1389) dönemine rastlar ve ailelerinin ellerinden alınarak Müslüman olarak yetiştirilen Hıristiyan çocuklara dayanır. Çok disiplinli ve örgütlü bir piyade gücüdür. Osmanlı İmparatorluğu Viyana kapılarına kadar dayanabilmesini yeniçerilerin kahramanlığına borçludur. II. Mahmud (1808-1839) orduyu çağdaşlaştırmaya karar verdiğinde yeniçeriler ayaklandı. Sultan hepsini öldürtüp Yeniçeri Ocağı'nı lağv etmekten çekinmedi.

XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu

lır. On üç gemi, yedi firkateyn, sekiz brik[6] ve avizo, altı tartan (top gemisi) ve dört top filonun esasını oluşturur. Başlarında "Ateşin Sultanı," o zamanlar yirmi dokuz yaşında olan Napolyon vardır.

"Abounaparte" ya da doğu hayali

Ne oldu ? Tarih neden Fransa'yı birdenbire Mısır'ın işgaline yöneltti ? Bu sırrı çözmek için 1797 yılında iki kişi arasında geçtiğini düşündüğümüz hayalî bir konuşmanın tanığı rölünde olalım. Konuşanlardan birincisi Fransız Konsolosu Charles Magallon[7], diğeri de Avusturya İmparatorluğu konsolosluk görevlisi (ve aynı zamanda tüccar) Carlo Rosetti'dir.[8] Mısır hâlâ resmen İstanbul'un de-

6 Denizcilik terimleri için bkz. kitabın sonundaki Denizcilik Terimleri Sözlüğü.

7 Charles Magallon, 1741 yılında Marsilya'da doğdu. Bardon şirketinin Marsilya temsilcisiydi. Kahire'ye 1775 yılında geldi. Eşi ve ortağı Françoise, Lyon'da üretilmiş değerli kumaşların Mısır'da satışıyla ilgileniyordu. Müşterilerinin ihtiyacına cevap vermekteki ustalığı ona güçlü kadınların ve haremlerin kapısını açtı. Bu ilişkiler sayesinde Charles Magallon Fransız hariciye memurlarının eşlerini ve çocuklarını yabancı ülkeye götürmemesi yasağından kurtuldu.

8 Rosetti, Halepli bir Ortodoks Rum olan Yusuf el-Bitar'ın dul eşiyle evliydi. Gümrükçülük yaptı ve Ali Bey'in Mısır'a dönüşünü sağladı. Evliliği sayesinde, yıldızı yükselen ve "Suriye ve Lübnan Hıristiyanları" ya da Melkiler olarak anılan Katolik Rum toplumuyla ilişkilerini geliştirdi. Mısır'da Fransız varlığına en çok karşı çıkan yabancı olarak bilindi.

netimi altında olduğundan ve bağımsız bir devlet olarak tanınmadığından Kahire'de büyükelçilik bulunmadığı, yabancı temsilciliğin konsolosluk düzeyinde kaldığı unutulmamalıdır. Aslında konsolosluk çalışanlarının görevi, vatandaşlarının çıkarlarını koruma çabasından ileri gidemez. Örneğin, -ünlü Ferdinand'ın[9] babası- Mathieu de Lesseps, haziran 1803'te ticarî ilişkiler yöneticisi olarak 250 000 nüfuslu Kahire'ye geldiğinde çevredeki Fransız tüccarların sayısı sekizdir. Kahire'de oturan Fransızların sayısı ise on beşi[10] geçmez (Fransız Devrimi'nden önce bu sayı otuzun üzerindeydi). 20 000 nüfuslu İskenderiye'de ise Avrupalıların sayısı başkentteki-nin iki katıdır; 15 000 nüfuslu Reşid kentinde de sadece iki Fransız şirketi görülür. Bu önemsiz nüfus bile yabancıların (Napolyon'un seferinden önce) hakarete uğramalarını önlemez.

İskenderiye'ye dönüp iki adam arasındaki konuşmaya kulak misafiri olalım:

– Durum son derecede ciddi, diye bağırır Rosetti, bütün bunların ne anlama geldiğini biliyorsunuz, değil mi?

Magallon umursamazca:

– Memlûk beyleri hak ettiklerini alacaklar. Bu skandalın devamı, Avrupa'ya yasayı öğreten ve diktatörlerin korkulu rüyası olan bir cumhuriyet için korkunç olacaktır.

– Yine de Charles, bütün bunlar bir savaşa değer mi?

– On yıldır neler çektiğimizin farkında değil misiniz? Murad ve İbrahim adlı bu iki adamdan yediğimiz kazıkları[11] sıralamam mı gerekiyor?

– Bütün bunları biliyorum.

9 4 mart 1774'te Hamburg'da doğdu, Fas kralının özel temsilcisi Durocher'nin maiyetinde yazıcı olarak çalışma iznini XVI. Louis'den aldığında on yedi yaşındaydı. Sırasıyla Sale ve Tanca'da kançılarya memurluğu, 1799'da Fas'ta tercümanlık görevinde bulundu, daha sonra Cadiz'e, ticarî ilişkiler müdür yardımcısı olarak atandı. Başkonsolos tarafından yayımlanan bir kararnameyle (7 mart 1803) Dimyat'a, (Mısır) aynı görevle atandı. İskenderiye'ye aynı görevle giden Drovetti'yle birlikte 11 martta Alcyon gemisine bindi. Her ikisi de 1803 haziranının ilk günlerinde Mısır'a vardı. Bkz. Douin, *Mathieu de Lesseps, commissaire général en Egypte*, 1803-1804, Kahire.

10 Bunlardan en önemlileri tüccar olan Joseph Duclos, Félix Mengin, Caffe ve Claude Royer'di. Bu sonuncusu İskenderiye'de hekim olarak çalışıyordu.

11 Ortadoğu tüccarlarının dilinde kazık "paraya el koymak" anlamına gelir.

– Kapitülasyonlar[12] gümrük harçlarını yüzde üç olarak belirledi. Geçen ay, Yusuf Kassab'ın bütün çabalarına karşın Kahire gümrükçüleri adları sadece bu ülkede bilinen bir sürü yeni harç icat ettiler! Her paraya ihtiyaç duyduklarında bu beyler tüccarların kapılarını çalıyor ve borç adı altında on beş ya da yirmi bin kuruş istiyor. Borç olarak verdiklerimin hiçbirinin geri dönmediğini söylemem gerekir mi?

Rosetti sabırsızca cevap verir:

– Evet, der. Biliyorum.

– Kendi ülkemde bağırmaktan sesim kısıldı. Bizi ya Fransız vatandaşlığından çıkarın ya da bu vatandaşlığın haklarından yararlandırın!

– Bütün bunları parlamentonuza gönderdiniz, değil mi?

– Hem parlamentoya, hem de cumhuriyetin İstanbul temsilcisi Verninac'a.

– O mektupta neler yazılı olduğunu ezbere biliyorum: "Cumhuriyet saldırganlık dışında gerçek hiçbir gücü olmayanlara hadlerini bildirecek yetenektedir... Mısır'ın Fransa'ya kazandırılması imkânlarını önemsemeni istiyoruz, Vatandaş. Bu, Fransa'ya verebileceğin en büyük armağandır. Bu kazanç Fransız halkına çok önemli bir kaynak sağlayacaktır."

Rosetti biraz durur ve devam eder:

– Charles, yine de Fransız ordusunun Mısır'ı işgalinin dünyanın geri kalan bölümünde önceden kestirilemeyecek etkiler yapacağından korkuyorum. Buna İstanbul'un tepkileri de dahil. Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki olduğunu unuttunuz mu? Türklerin en önemli eyaletlerinin gidişine ses çıkarmayacaklarını ummuyorsunuz herhalde...

12 Kapitülasyonlar Kanunî Sultan Süleyman ve I. François arasında 1536'da imzalanan bir anlaşmayla belirlenmiştir. Bu anlaşma uyarınca Fransızlar (ve Fransız denetimi altındaki ülkelerin vatandaşları) Osmanlı İmparatorluğu'nda serbest dolaşım ve kısıtlamasız ticaret hakkını kazanmıştır. Kapitülasyonlar bundan başka özel bazı haklar da tanımaktadır. Örneğin konsolosluklar tarafından oluşturulacak mahkemeler, Osmanlı mahkemelerinin yerini almakta ve Fransız tüccarlar her türlü vergiden muaf tutulmaktadır. Bu ayrıcalıklar kısa süre sonra Avrupa ülkelerinin tümünün vatandaşlarına da tanındı. Kapitülasyonlar sayesinde yabancılar genel bir dokunulmazlıktan, hatta cezasızlıktan yararlandılar. Bu cezasızlık o derecelere vardı ki Avrupa ülkelerinin vatandaşları giderek haklı, haksız kavramlarının anlamlarını unutur oldu.

– Babıâli, onları Memlûkler denilen bu beladan kurtardığımız için mutlu olacaktır!

– Size Mısır hazinesini vererek teşekkür mü edecekler? Güldürmeyin beni.

Konsolosluk görevlisi yeni bir deneme yapar:

– Mantığınıza sesleniyorum. Hükûmetinizin böyle bir maceraya atılmasını önlemeniz gerekir.

Charles Magallon duygusuzca cevap verir:

– Hariciye nazırımız Talleyrand'la buluşmayı planlıyorum. Ona durum hakkında ayrıntılı bir rapor vereceğim. Direktuvar nezdinde harekete geçip geçmemek onun bileceği iş. Tüm umutlarınızı yıkmak pahasına da olsa, onunla aynı düşünceleri paylaştığımızı söylemek istiyorum.[13]

– Bu kadar kesin konuşmak için bir nedeniniz var mı?

– Bir yıl kadar önce, Ulusal Bilimler ve Sanat Enstitüsü'nün halka açık bir toplantısında Talleyrand'ın bir Mısır seferinden söz ettiğini öğrendim. Bu, benim düşüncemle aynı.

Umudunu kesen Rosetti mırıldanır:

– Yani, her şey kararlaştırıldı. Talleyrand böyle bir seferin yararına inanmışsa, kimsenin ona itiraz edebileceğini düşünemiyorum. Daha da öte, bütün Fransa'yı böyle bir seferin gerekliliğine inandıracağını sanıyorum.

– Politikada hiçbir şeyin önceden tahmin edilemeyeceğini benim kadar siz de biliyorsunuz. Emin olduğum tek şey, Fransızların karşılaştıkları hakaretlerin artık cevapsız kalmayacağıdır.

– Bir dakika dostum, bir dakika... Tüccarların zor durumda olduğu doğru. Ama bunun, amaçlarınızı gerçekleştirmek için iyi bir neden olduğunu görmüyor musunuz? Siz de biliyorsunuz ki Fransa'nın burada ayaklar altına alınan onuru o kadar önemli değil. Önemli olan, tamamen başka bir şey. Elime bir yıl önce yazılmış bir mektup geçti, 18 ağustos tarihli. Mektup Direktuvar'a yazılmış ve o küçük generaliniz Napolyon tarafından imzalanmış. Mektubun bir cümlesi dikkatimi çekti. Size de hatırlatmamı ister misiniz?

13 Bu buluşma, birkaç ay sonra, ocak 1798'de gerçekleşti. Bakan, Magallon'un notundan çok etkilendi, hatta 14 şubat 1798'de, Napolyon'un isteği üzerine hazırladığı raporu "Direktuvar icra heyetine Mısır'ın işgali raporu" diyecek kadar Magallon'un söylediklerinin etkisinde kaldı. Talleyrand'ın Fransa'nın Akdeniz politikasının baş yöneticisi olduğu şüphe götürmez.

Fransız'ın itirazını önemsemeyen Rosetti devam eder:

"İngiltere'nin yok edilmesi için Mısır'ı işgal etmemizin gerekeceği günler uzak değildir."

Diplomat sözlerini ciddiyetle özetler:

– İngiltere, Charles. İngiltere ve Hindistan yolu. Hindistan, İngiltere'nin gücünün temelinde yatar. Hindistan'ın kaybı, İngiltere'nin dizlerinin üstüne çökmesi demektir. Bütün oyun da bu. Talleyrand Osmanlılarla ittifakın artık ona bir şey kazandırmayacağını ve deniz savaşlarının ticareti baltaladığının farkında. Mısır'ın işgali, İngiltere'ye Hindistan'da saldırmanın tek yolu olarak gözüküyor. Üstelik böyle bir işgal planı da yeni çıkmadı. Bu işgali çok kişi düşündü. Alman filozofu Leibniz'i bir hatırlayın. Paris'i ziyareti sırasında XIV. Louis'ye buna benzer bir plan sunmamış mıydı? Üstelik, XV. Louis döneminde Choiseul'ün[14] de benzer düşüncede olduğu doğru değil mi?

Susar ve Magallon'a dikkatle bakarak:

– Aynı önemde başka etkenler de var

– Ne diyorsunuz?

– İtalya'dan döndüğünden beri Napolyonunuz sıkılıyor. Dünyada sıkılan bir kahraman kadar tehlikeli bir şey yoktur. Direktuvar da bunu biliyor ve bir gün Napolyon'un işleri ele alacağından ödü kopuyor. Napolyon'u hep uzaklara göndermeye çalışıyorlar. Nereye giderse gitsin, tek Paris'te olmasın da. Yoksa ona İngiltere ordusu komutanlığını neden versinler? İngiliz adalarının işgal edilmesi hayalden başka bir şey değil mi? General belki muhtemel bir diktatör, ama aptal olduğu söylenemez.

Magallon onu susturmaya çalışır, ama Venedikli buna izin vermez:

– Güya İngiliz kıyılarına çıkarma yapacak orduları denetliyor, ama yüreğinin derinliklerinde yatan Mısır'dır. "Burada her şey yıpranıyor, artık şan ve şöhretim de kalmadı, küçük Avrupa bana şan ve şöhret veremiyor. Doğuya gitmek gerek. Bütün büyük şanlar doğudan geliyor." Bunlar onun kendi sözleri değil mi? Haydi, bırakın, kırk kadar tüccarın kaderine ağlamaktan vazgeçelim.

14 Alman filozofu Leibniz'in (1646-1716), Hollanda ve Almanya savaşlarını önlemek için, Paris ziyareti sırasında XIV. Louis'ye Mısır'ın işgalini öngören bir plan sunduğu bilinmektedir. Talleyrand ve Lauzun'ün tanıklıklarına göre Choiseul de XV. Louis döneminde böyle bir plan hazırlamış, ancak uygulamaya koyamamıştır.

– Napolyon'a ne de çok kininiz var! Üstelik Venedikli olmanıza karşın, Avusturya konsolosu olmanızı nasıl unutabilirim? Sizinkiler için Campoformio'nun acı bir hatıra olduğu bir gerçek.

Biraz bekler ve:

– Söyledikleriniz hoşuma gidiyor, Rosetti. Tamam, açık konuşalım. Bahriye Nezareti'ne gönderdiğim yazıların anlamı da bu. Mısır, kendi öneminden başka, Süveyş'ten yola çıkan Fransız ordularının kırk beş gün içinde Hindistan'a varabilecekleri bir yer. On bin Fransız buradan hareket ederek İngilizleri Bengal'den kovabilir. Mısır'ın Fransa denetimine geçmesi, etkilerini şimdiden kestiremeyeceğimiz sonuçlar doğuracaktır.

Gerçekte ise Fransa'nın Mısır'ı alarak İngiltere'yi dizlerinin üzerine çöktüreceği hayalden başka bir şey değildi. Süveyş Kanalı henüz açılmamıştı ve Hindistan yolu Ümit Burnu'ndan geçiyordu. Buna karşılık, Direktuvar kararlarında Napolyon'a kendisini unutturacağı bir fırsat yaratmanın, önemli bir yeri olduğu reddedilemez.

Doğu ordusunun 1 temmuz 1798 günü İskenderiye kıyılarına çıkmasının nedenleri bunlardır. Bir ay sonra Amiral Nelson, Fransız donanmasını Ebukir Körfezi'nde yakaladı ve yok etti.

Napolyon bunun ardından, topraklarının elinden alınmasına çok öfkelenen Sultan Selim'i etkilemeye çalıştı. Sultanın görüşü değişmedi, İngiltere'den aldığı destekle Fransa'ya karşı savaş ilan etti. Buna ek olarak, güçlerini yitirmiş, ama hâlâ sahneden çekilmemiş olan Memlûkler, Yukarı Mısır'da, hastalıklardan, güneşin sıcaklığından ve takviye kuvvetlerin gelmemesinden zayıf düşmüş Fransızlara ağır kayıplar verdirdi. Napolyon Filistin'e doğru çekilmek istedi. Akka önünde durdu ve geri dönmek zorunda kaldı. Artık önünde Fransa'ya dönerek, firavunların topraklarında gerçekten yıkılmış bir kaderi yeniden ayağa kaldırmak dışında seçenek kalmamıştı.

23 ağustos 1799 günü komutayı böyle bir şereften (!) hiç hoşlanmamış Kléber'e bırakarak Fransa'ya yelken açtı.[15] Kléber'e göre:

15 Fransa'ya hareketinden dört gün önce, 19 ağustos 1799'da Napolyon, Dimyat'ta bulunan Kléber'e şunları yazar: "3 ya da 4 fructidor (Fransız devrim takviminin 12. ayı) (20-21 ağustos) tarihinde bir mektup alacaksınız; lütfen derhal Reşid'e hareket ediniz, sizinle konuşmam gereken önemli konular var." Aslında Napolyon'un bu buluşmaya gelmeye hiç niyeti yoktur. 21 ağustosta Rahmaniye'ye, 22 ağustosta da İskenderiye yakınındaki Bir el-Gitas kuyusuna gider. 23 ağustos sabahı denize açılmıştır.

"Demek böyle... benim düşüncem sorulmadı ama Mısır kucağıma verildi... Asker maaşları da ödenmiyor... Ülkemdekilerin ödeme alışkanlıklarını kaybettikleri anlaşılıyor ve bütün bunların ortasında adamımız, garnizon kahvesini borçları ve çılgınlıklarıyla meşgul eden bir onbaşı gibi davranıyor"[16] ya da "Dostlarım, bu zampara geride pislik dolu pantolonlarını bıraktı! Avrupa'ya döndüğümüzde bu pantolonları ona yedirelim."[17]

Napolyon'un tersine Kléber sömürgeci görüşe karşıdır ve komutası altındaki (mevzilerinden çok uzaklaşmış) ordunun görevinin denizaşırı bir ülkenin topraklarını işgal etmekten çok Avrupa güçlerinin değiştirmeye hazırlandığı Fransa sınırlarını korumak olduğunu düşünür. Belki de her şeyin işaret ve batıl inanış olduğu, onu karanlık bir geleceğin beklediği bu ülkeden çok geç olmadan uzaklaşma gereğini duyar. İlerideki günler Kléber'i haklı çıkarır.

Osmanlı İmparatorluğu, Fransa'yla ilişkilerinin bozulmasından birkaç ay sonra iki anlaşma imzalar: 23 aralık 1798'de Rusya'yla, 5 ocak 1799'da İngiltere'yle ittifak anlaşmaları. Bu anlaşmalardan ilkinde Rus çarı Fransa'nın Mısır'a saldırısı öncesindeki Osmanlı topraklarının bütünlüğünü güvence altına alır. Her iki taraf da birbirlerine karada, denizde ya da parasal açıdan destek olmayı kararlaştırmıştır.

İstanbul'daki İngiliz temsilcisi John Spencer'ın bu anlaşmaya büyük katkısı olduğu bilinmektedir. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Grenville, 14 eylül 1798 tarihinde Spencer'a gönderdiği mesajda, Babıâli ile Rusya arasında bir anlaşmanın gerçekleştirilmesinde yardımını talep etmiştir. İngiltere, Fransızların Mısır'a yerleşmesi tehlikesinin ortadan kalkmasına karşın Osmanlı İmparatorluğu'nun Fransa'yla savaşa devam etmesi isteğindedir.

Spencer, divanla[18] görüşmelerini sürdürürken yardımına İngiliz donanması komodorlarından William Sidney Smith gelir ve iki İngiliz III. Selim yönetiminin yetkilileriyle on üç maddelik bir ittifak imzalarlar.

16 Bkz. Desgonettes ve C. de la Jonquière, *L'Expédition d'Egypte*, Paris, 5 cilt, 1899-1907 ve Henry Laurens, *Kléber et Bonaparte*, İFAO, Kahire, 3 cilt, 1988.

17 Laurens, a.g.e.

18 Osmanlı İmparatorluğu'nda, sultanın danışmanlarının toplandığı minderli salon. Genel anlamda, Osmanlı hükûmeti.

"Yüce İngiliz Sarayı ile Osmanlı Babıâlisi arasında her zaman görülen anlayış ve Britanya İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu hükümdarlarının Fransa'nın devamlı ve alçakça saldırıları karşısında içine çekildikleri savaş, her iki hükümdarı da uzun zamandan beri var olan dostluk bağlarını yeniden güçlendirmeye yöneltmiştir. (...)"[19] Britanya İmparatorluğu'na ayrıcalıklar tanıyan, özellikle onuncu maddedir. "(...) Sözleşmeye imza atan her iki taraf da düşmanın, nerede olursa olsun, özellikle de Mısır'daki hareketlerini önlemek ve doğuda ve Akdeniz'deki ticaretini durdurmak için atılması gerekli adımları kararlaştırmak için görüşmelerde bulunacaktır. Bu amaçla Osmanlı İmparatorluğu'nun sultanı istisnasız bütün limanlarında düşmanın ticaretini yasaklayacak, bununla da kalmayıp düşmanın yıkıcı emellerini önlemek için en az 100 000 kişiden oluşan bir orduyu kullanacak, bu ordunun yetersiz kalması halinde ise tüm silahlı kuvvetlerinden yararlanacaktır.

Yine Osmanlı İmparatorluğu'nun sultanı yukarıda adı geçen denizlerde müttefikleriyle birlikte hareket edebilmek için bütün donanmasını seferber edecektir. Majesteleri Britanya imparatoru da adı geçen denizlerde düşman donanmasının gücüne uygun ve düşmanı yok etmeye yeterli bir donanma görevlendirecek ve müttefikiyle görüşerek düşman donanmasının Osmanlı İmparatorluğu'nun eyaletlerine veya topraklarına saldırmasını önleyecektir."[20]

Daha iyisi düşünülebilir miydi ? Bu madde, savaşın bütün ağırlığını İstanbul'un omuzlarına yüklemiş ve Türk, Büyük Britanya'nın doğudaki askeri olmuştu. Büyük Britanya savaşa sadece donanmasıyla katılacaktı.

Öbür taraftan, durumunun ciddi olduğunu bilen Kléber Mısır'dan şerefiyle çekilmek kararındadır. Sadrazamla El-Arih Anlaşması'nı imzalar. Osmanlı İmparatorluğu'nun perde gerisindeki delegesi Sidney Smith, Fransız Doğu Ordusu'nun zor durumda olması nedeniyle şartsız teslim olması gerektiğini sanan Londra hükûmeti tarafından şiddetle suçlanır. Londra, Kléber'e bir ültimatom vererek teslim olmasını ister. Böyle bir isteği reddeden Kléber kuvvetlerini toplayarak İngilizlerin müttefiki Sadrazam Nasif'i 20 mart 1800 günü Heliopolis Ovası'nda kesin bir yenilgiye uğratır.

19 Gabriel Hanotaux, *Histoire de la nation égyptienne*, 7 cilt, Paris, 1936.
20 ay.y.

Yazık ! Üç ay sonra aynı Kléber, 14 haziran günü Halepli bir fanatiğin kurşunlarıyla can verecektir. Fransa'nın Doğu Ordusu, Fransız generallerinden en yeteneksizi olan Menou'nun komutasına verilir. Talihin bir cilvesi, Menou, Napolyon'un yakınıdır.

Kléber'in Osmanlı ordularına Tabor Dağı'nda, Ebukir'de ve Heliopolis'te tattırdığı yenilgiler İngiliz yönetiminin gözünü açar. Türkler tek başlarına Fransızları Mısır'dan kovmayı başaramayacaklar, Osmanlı ordusunu desteklemek gerekecektir.

Denizdeki manevraların komutası Akdeniz Filosu Komutanı Lord Keith'e bağlanır, kara kuvvetleri de Sir Ralph Abercromby emrine verilir. Osmanlı ordusu Kaptan Paşa Mehmed Hüsrev Paşa'nın komutasındadır...

Bütün bunlar, kaderin bütün bu oyunları, Mısır'dan yüzlerce kilometre uzakta bir gencin aralık 1800'de Nil Vadisi'ne gitmek üzere ayaklanmasına zemin hazırlıyordu.

Adı Mehmed Ali'ydi.

İ K İ N C İ   B Ö L Ü M

Bir varmış, bir yokmuş, Makedonya'da küçük bir limanda...

Kavala, aralık 1800.

Güneşin güçsüz ışınları Ege Denizi sahilindeki yamaçlardan limandaki evlere doğru kaymaktadır. Serez'in tütün ve pamuk tarlalarıyla dolu ovaları Makedonya'nın bu unutulmuş köşesinde son bulur. Siyaha bürünmüş kadınlar, anlaşılmaz işlerle meşguldür. Balkonlara asılmış çamaşırlar rüzgârda şaklamaktadır. Yüzleri yılların çizikleriyle dolu soylu ihtiyarlar gözlerini ufka dikmiş, Aziz Paulus'un bir dönem kaldığı söylenen Taşoz Adası'na bakmaktadır; yoksa adada Büyük İskender mi kalmıştı?

Artık Aziz Paulus yok. Büyük İskender de İran'da öldü. Makedonya ise -Osmanlı Rumelisi[1]- 1371'den beri Türk toprağıdır.

Kavala'nın yaşlıları pek farkında olmasa da bu kış sabahında kalın kaşlarının altındaki kahverengi gözlerini denize dikmiş birisi daha vardır: yumuşak kızıl sakallı Mehmed Ali.

Gözleri dikkati çekecek kadar hareketli, bakışı canlıdır. Mehmed Ali'den söz edilince ilk hatırlanan hareketli gözleridir: "Bazı yabancılar vardır, bakışları bir ihtiyarın gözlerinden gençliğinde yaptıklarının tümünü okuyacak kadar delicidir. Böyle bir yabancı, mutlaka bizlere Mehmed Ali'nin gözlerinden Mısır fatihi ve kralı olacağının anlaşıldığını söylerdi."[2]

Yaklaşık 1,70 metre olan boyu orta, duruşu dik, çizgileri düzgün, elleri küçük ve zarifti. Otuz yaşına yeni girmişti. Burada, göl-

1 XVI. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlıların Avrupa topraklarına genel olarak bu ad verilir. 1878 Berlin Kongresi'nin doğurduğu Doğu Rumeli daha sonra, 1885 yılında Bulgaristan'la birleşmiştir.

2 Paul Chaix, *Lettres des bords du Nil*, Cenevre, 1908.

gesini Müslüman mahallesi üstüne saian Roma kemerinin hemen yakınındaki ahşap evde doğmuştu. Daha sonra, kaderinin inceliklerini belirtmek için 1769 yılında doğduğunu söyler ve hayatını yazanların çoğu bu tarihi benimserler.

1825'ten ölümüne kadar özel hekimliğini yapan Clot ise onun yaşını beş yıl küçültür: "1825'te Mısır'a vardığımda Mehmed Ali aşağı yukarı elli yaşındaydı ve çok güçlü bir vücuda sahipti."[3] Daha sonra *Mémoires*'ını düzeltmek için: "Mısır Valisi Mehmed Ali Kavala'da, 1769'da doğdu"[4] diyecektir. 1817'den 1827'ye kadar Mehmed Ali'nin sarayında mimar olarak çalışan Pascal Coste ise yolculuk anılarında "Mehmed Ali, Kavala'da 1773 yılında doğdu" demektedir.

Bize göre gerçek tarih, Kahire'nin kuzeyinde, Nil Deltası üzerinde inşa edilen barajın 1847 yılında temel atma töreni anısına bastırılan bir madalyanın arka yüzündeki tarihtir. O madalyada okunan "Mehmed Ali, hicrî[5] 1184'te doğdu." Diğer bir deyişle, 27 nisan 1770 ile 15 nisan 1771 arasında herhangi bir gün.[6]

Bu arada Mehmed Ali'nin bile bazen doğum gününü unuttuğunu hatırlatmakla yetinelim. Bir seferinde, 23 şubat 1840'ta Hüs-

3 Clot Bey, *Divers mémoires, derniers souvenirs aux académies et société médicales*, Marsilya, 1864.

4 *Histoire de Méhémet-Ali, Mohammed Ali, Vice-Roi d'Egypte*, Marsilya, 1862.

5 Bu kitabımızda, bazı olayların hem Müslüman, hem de Hıristiyan takvimlerine göre tarihlenmesinin uygun olacağını düşündük. Ay takvimi uyarınca Müslüman yılının, birbirini izleyen, biri 29, biri 30 günlük on iki aydan oluştuğunu, sonuncu ayın 29 ya da 30 gün olabileceğini belirtmek gerekir. Böylelikle Müslüman takviminde bir yıl 354 ya da 355 gün olacaktır. Ayların ortalama uzunluğu 29 gün, 12 saat ve 44 dakikadır. Yıllar, Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye göçtüğü gün olan 16 temmuz 622'de (1 muharrem) başlar. Böylece 1996 yılı Hicrî takvimde 1415 veya 1416 yılına denk düşer.

6 Pardieu Kontu, Süleyman Paşa'dan bu açılışı simgeleyen bir madalya almıştır. Madalyanın arkasında Arapça olarak yazılanların çevirisi bize ulaştı. Burada okunanlara göre: "Hicret'ten sonra 1184'te Kavala'da doğan Mehmed Ali, Mısır'ı yönetti. Hâkimiyetinin kırk üçüncü yılında, rebiyülahirin 23. cuma günü, halkının iyiliği için temelini kendisinin attığı bu barajı yaptırdı." Bunun yanı sıra Kral Faruk 1949'da ünlü atasının ölümünün yüzüncü yılını kutlamak istedi. Mısır sarayı ile arşivciler arasındaki (çok) yoğun yazışmalardan Mehmed Ali'nin kesin doğum tarihinin belirlenmeye çalışıldığını anlıyoruz. Sonunda arşivciler, en doğru tarihin 1770 olacağına karar verdiler. Bkz. *Excursions en Orient, en 1849 et 1850*, Paris, 1851. Vali hakkında yazılmış eserlerin en önemlilerinden birini kaleme almış olan Prof. Marceau da bu tarihi doğru kabul eder.

rev Paşa'ya bir mektup gönderir ve "Paşam, size bütün samimiyet ve bağlılığımla bildiririm ki yetmiş yaşındayım ve kendim için hiçbir şey istemiyorum"[7] der. 24 ekim 1831'de de Rusya Başkonsolosluğu drogmanı[8] Edouard Lavison'a "altmış dört yaşına girdiğini"[9] belirtir.

Öyleyse, neden 1769 tarihini seçti? Çünkü muhtemelen mütevazı köklerini zihinlerde yer tutacak önemli bir tarihle birleştirmek istemiştir. 1769 Napolyon'un ve tarihin bir cilvesi, Wellington'un doğum yılı değil midir? Yakından bakıldığında kendini Waterloo'nun galibinden çok Austerlitz'deki dâhiye yakın hissettiği anlaşılır. Onun en çok ilgisini çeken Bonaparte, Napolyon Bonaparte'tır. Korsikalının gölgesi tüm iktidarı süresince peşinde dolaşacak ve sarayının koridorlarında, karanlık gecelerini korku içinde geçirmesine neden olacaktır.

Zararsız bir yalandan diğerine atlamayı öğrenen Mehmed Ali, kendisi için hayalî bir çocukluk uydurmayı da başarmıştır. Babası İbrahim Ağa'nın kendisi daha çocukken öldüğünü, bu nedenle amcası Tosun tarafından büyütüldüğünü söyler. Ancak Mısır Hıdivi İsmail (Mehmed Ali'nin torunu) tarafından İbrahim için yaptırılan mezar taşında şu yazı okunmaktadır: "Hicrî 1205'te öldü," diğer bir deyişle Mehmed Ali'nin yirmi bir yaşında olduğu 1791'de. Mehmed Ali'nin tarihe, yakınlarına ve özellikle oğullarına yıldızlara kadar yükselebilmek için tek başına mücadele etmek zorunda kalmış bir adam resmi çizebilmek için uydurduğu bir küçük yalan.

Mehmed Ali hayattayken, annesinin hamileliği sırasında gördüğü bir rüyadan sıkça söz edilir. Çingenelerce yorumlanan bu rüyaya göre, doğacak olan çocuk mutlu ve çok güçlü olacaktır. Bu rüya Mehmed Ali'de, kişiliğini ve gelişmesini etkileyen bir umut kaynağı olmuştur. Hepimizin de bildiği gibi, ünlü kişilerin hayat hikâyelerini yazanlar buna benzer anekdotlar aktarmaktan çekinmez. Bu anekdotlardan bazıları hayatı yazılan kişinin resmini aydınlatırken, bazıları da tam tersine, gölge yapar. Müstakbel paşanın örneğinde ise, anlatılan çok sayıda anekdot onun ününü daha da pe-

7 Paul Mouriez, tarihî belgeler, *Histoire de Méhémet-Ali*, Kahire, 1855-1858.

8 Çevirmen; çevirmek anlamında Arapça'da *terceme*.

9 René Cattaui, *Le règne de Mohamed Aly, rapports consulaires*, Kahire, 1931.

kiştirmek için seçilmiştir; değişen sadece yazar ve sözü edilen dönemdir.

Mehmed Ali'nin Arnavut köklerine gelelim. Tekrar tekrar belirtildiği gibi Mehmed Ali yarı Arnavut yarı Türk'tür. Soyağacı (pek geniş sayılmaz) atalarının Anadolu'dan, İstanbul'un[10] güneydoğusundaki Ilıca'dan geldiğini belirtir. Büyük dedesi Konya'da, dedesi Osman Edirne'de doğmuştur. Buralarda Arnavutlardan pek söz edilemez. Bu konuda Mısır tarihi ve Mısır hanedanını yakından tanıyan bir dost bize şöyle bir anekdot anlatmıştı: 1950'li yıllarda, Yunanistan'da Arapların ve Türklerin girmesi yasak bir restorana kabul edilmeyen Kral Faruk bağırır: "İyi ama, ben Türk değil, Arnavut'um." Kökler sağlamdır.

Arnavut asıllılık teorisi, Mehmed Ali'nin Osmanlı ordusunun çekirdeğini oluşturan bu seçme askerlere karşı ilgisiyle de desteklenir. Müslüman olmalarına karşın Arnavut efendiler Türklerden nefret eder ve inatla kendi dillerini kullanırlar. Kaba ve disiplinsiz bu dağlıları dizginlemek ve emirleri dinletmek için kendi soylarından birine ihtiyaç vardır. Öte yandan müstakbel paşanın[11] çifte milliyeti onun Babıâli'ye[12] karşı aynı zamanda beslediği aşkı ve nefreti de açıklar. Türklere saygı duyduğu ölçüde onları aşağılamaktadır ve iktidarı sırasında birkaç kez Osmanlı İmparatorluğu'na son ve kesin darbeyi vurmakta tereddüt edecektir. Bunun yanı sıra, başka bir teori de geçerli olabilir. O dönemde Rumeli topraklarında dolaşan Arnavutların (ve Slavların) sayısı çoktur. Mehmed Ali'nin babasının bunlardan biri olması mümkündür. Bu adam 1768 yılına doğru Kavala'da yerleşmiş, Hüseyin Ağa'nın kızı Zeyneb'le evlenerek resmen iki çocuk, -Mehmed Ali ve Ahmed- sahibi olmuştur. İbrahim Ağa ile Zeyneb Hanım'ın evliliğinden doğan çocukların sayısının çok daha yüksek olduğu-

10 Afif Lutfi El-Seyid Marsot, *Egypt in the reign of Muhammad Ali*, Cambridge University Press, 1984.

11 Arapça'da ve eski Batı dillerinde bu sözcük *başa* olarak kullanılır. Yanında özel isim olmadan kullanıldığında önüne Arapça el sözcüğünü alır. Bu biçimde tarihçiler tarafından Kahire generallerini ve Mehmed Ali'yi kastetmek için sıkça kullanılır. Bey ve efendi gibi paşa unvanı da babadan oğula geçmez.

12 Babıâli deyiminin ilk kullanılışı XVI. yüzyılın başlarına uzanır ve bazı hükümdarların meclislerini saraylarının ya da çadırlarının kapısında tutmalarına dayanır. Uzun bir dönem bu deyim Türkiye için kullanıldı.

nu, bu sayının on altıya kadar yükseldiğini iddia edenler de vardır.[13]

İbrahim Ağa bölge yollarının güvenliğinden sorumlu yol ağası görevindedir. Bu görevinin yanı sıra, bölge insanlarının çoğu gibi o da tütün ticaretine atılır. Onu içinde bulunduğu toplumdan ayıran pek bir fark görülmez. Ancak tarih bize ilahların olağanüstü insanları böyle olağan çevrelerden seçtiklerini göstermektedir.

Mehmed Ali gözlerini denize dikmeye devam eder...

1800 yılının bu aralık ayında seçilmişler arasında yer aldığının bilincinde olduğu söylenebilir mi? Şüpheli. O güne kadar sadece babasına, yol ağalığı ve tütün tüccarlığı görevlerinde yardımcı olmuştur. Okuma yazma bilmez, bu eksikliğini çok sonra, kırk beş yaşında telafi eder ve o güne kadar oğullarının eksiksiz bir eğitim almalarına dikkat eder. Bunlardan Said, ünlü Fransız doğubilimci Koenig'in[14] de etkisiyle daha on bir yaşında Türkçe, Arapça ve Farsça'da ustalaşır.

Otuz yaşındaki Mehmed Ali'nin belirgin bir kişiliği vardır: inatçı, bazen esnek ve çok cesur.

Taraflı olmalarına karşın Doktor Clot'nun *Mémoires*'ı bu konuda önemli bir tanıklık yapar. "1839 ağustosunda valinin sırtında çıkan bir çıban ona sadece çok acı vermekle kalmadı, yaşlılarda sıkça görüldüğü gibi beyninde de bazı etkiler yarattı. Büyüyen ve üzerindeki doku iyice kalınlaşan çıbanı on ikinci günün sonunda yarmak gerekti. Paşa'yı böyle bir ameliyatın, kısa sürmekle birlikte, çok acılı olduğu konusunda uyardım. Çıbanı yarmanın bu durumda tek çözüm olduğunu, daha önce aynı çıbandan mustarip olan birçok askerde bu operasyonu başarıyla gerçekleştirdiğimi ekledim. Vali bana herhangi bir asker kadar cesur olduğunu ve ameliyatın vereceği acıya şikâyet etmeden katlanacağını söyledi. Cerahatın oluşturduğu dokuda iki parmak derinliğinde bir yarık açmama karşın Paşa bir tek ses bile çıkarmadı, ama daha sonra hayatında hiç bu kadar acı çekmediğini itiraf etti." Doktor daha fazla ayrıntı verir: "Ge-

13 Gabriel Enkiri, *Ibrahim pacha (1789-1848)*, Kahire, 1948.

14 Linant de Bellefonds'un damadı Koenig 1822'de Mısır'a gelerek Arapçasını ilerletmek ister. Yaptığı çevirilerle Mehmed Ali'nin dikkatini çeker ve oğlu Said'in eğitmenliğine getirilir.

cede sadece birkaç saat rahatsız bir uykuyla, uyuyordu; sabahın dördünde de ayaklanıyordu."

Doktor Clot'nun tersine Paşa'yı hiç de sevmeyen Kahire Veteriner Okulu Müdürü P. Hamont'un görüşleri de dikkat çekicidir: "İnsanı şaşırtan bir ahlakî gücü var. Onu hiçbir şey yıkamaz. Olaylar ne kadar umutsuzluk verici olursa olsun, o her zaman onları aşmayı beceriyor. Acıyı umursamıyor. Çok büyük bir felaket bile gündelik neşesini bozamıyor. Yakalandığı hastalık ne olursa olsun şikâyet ettiğini duyan olmamıştır."[15]

Kim ne derse desin, De Forbin[16] kontunun da belirttiği gibi Kavalalı ruh halini saklamayı beceremeyen çok duygusal biridir: "Mehmed Ali'nin şiddete yatkın ve ona karşı gelinmesine hiç tahammül göstermeyen bir kişiliği var." Ya da "Mehmed Ali'nin konuşması sık sık derin hıçkırıklarla kesilir. Bu rahatsızlığın güçlü bir zehirden kaynaklandığını, ancak durumdan zamanında haberdar olduğu için onda sadece bu belirtiyi bıraktığını bana anlattılar. Bu belirtilerin de geçirilmesi için Avrupa'nın en ünlü hekimleriyle temasa geçtiler ama bir sonuç alamadılar."

Clot Bey buna şunları ekler: "Çok asabi ve gergin bir tabiatı var. Çok hareketli, kolaylıkla etki altına alınabiliyor ve duygularını saklamayı hiç beceremiyor." Bunlardan biraz daha sonra: "1825'te, Mısır'a geldiğim dönemlerde, Paşa uzun bir süreden beri kramp ağrıları çekiyordu ve bu krampların acısından çığlıklar atıyordu. Bana bu konuda danıştı, ben de onu bu rahatsızlıktan kurtarmak için iyi ayarlanmış yumuşatıcı bir perhizin uygun olacağını düşündüm. Maalesef Paşa'ya böyle bir rejim uygulatmak pek mümkün değildi, çünkü vali sadece yağlı yiyecekler yiyor ve alkollü içkileri

15 Prisse ve Hamont, *L'Egypte sous Méhémet Ali*, 2 cilt, Paris, 1843.

16 Ressam ve arkeolog. Bir süre Ressam David'den ders aldı ve Konsüllük Dönemi'nde orduda görev aldı. 1809 yılında Roma'ya giderek zamanını güzel sanatlarla uğraşmaya ayırdı. Fransa'ya dönüşünden sonra Restorasyon Dönemi'nde müzeler genel müdürlüğü görevine getirildi. Louvre Müzesi'nin genişletilmesi ile Luxembourg Müzesi'nin kuruluşunu ona borçluyuz. Mısır'a 1818 yılında gitti ve Mehmed Ali tarafından birçok kez kabul edildi. Paşa'nın, daha sonra litografisi, Horace Vernet tarafından gerçekleştirilen bir portresini yaptı. Bu portre Mlle Hartleben'in yayımladığı *Lettres et journaux de Champollion* (Mısırbilim Kütüphanesi, 1909) adlı eserde de görülebilir. Maceralarını 1819 yılında yayımladı, *Voyage dans le Levant en 1817 et 1818*, Paris, 1819.

seviyordu. Önerdiğim rejimi uzun çabalar sonunda uygulatmayı başardım. Psikolojik tedaviye dayanan bu rejim çok kısa sürede mükemmel sonuçlar verdi. Gerçekten de o günden sonra Mehmed Ali'nin bir daha kramptan şikâyeti olmadı ve uzun yıllardır hasret kaldığı sakin uykuya yeniden kavuştu. Uykusu boyunca yanından ayrılmayan Memlûkler vücudunu ovuyordu.

O dönemde öğütlerimi dinleyen vali Avrupa usulü yemek yemeye başladı ve saray mutfağına Fransa'dan aşçılar getirtti. Yemek yemek için masa ve iskemle kullanmaya başlaması ve her seferinde sofrasında seçkin Avrupalı konukların bulunması da o zamana rastlar. Uyguladığım yemek rejiminin Mehmed Ali'nin ömrünü seksen yaşının üzerine kadar uzattığından eminim. Vali 1839 yılına kadar hiçbir ciddi hastalığa yakalanmadı."

Buna ek olarak bütün tanıklar ondaki hükmetmek arzusunu, yeteneklerinin sınırını unutturacak aşırılıktaki askerî hareket ve siyasal genişleme isteğini anlatmakta söz birliği etmektedir. Bu önüne geçilemez tutkularıyla da akranı Napolyon'a ne kadar çok benzemektedir...

Sir Charles Murray ondan "Zafer ve güç için doğmuş (...) komuta etmek ve yönetmek için yaratılmış (...) bu adam"[17] biçiminde söz eder, Paul Merruau ise "onu yönetmeye iten kararlı ve siyasal kişiliğini"[18] saygıyla selamlar, Antoine de Latour ise hayranlığını gizleyemez: "Güçlü iradesiyle halkını elinde tutmaya ya da tabiata hükmetmeye pek önem vermez; bu soylu ihtiyara lazım olan sadece zafer."[19] Clot bu konuda son sözü söyler: "Sadece gücünün bütün Mısır'da egemen olması arzusunda değildi, kendi adının, tıpkı Napolyon'un hikâyesinde okuduğu gibi, tarihin zafer dolu sayfalarına geçmesini hayal ediyordu." İnsanın içinden şunları eklemek geliyor: "Sezar gibi." İktidara geldikten sonra kendinden üçüncü şahıs olarak söz eder.

Kişiliğinin en belirgin niteliğinin güvensizlik olduğu biliniyor. "Paranoya" derecesinde olmasa da Mehmed Ali başta kendi çocuk-

17 Murray (Sir Charles), *A short Memoir of Mohammed Ali*, Londra, 1898.

18 Paul Merruau, *L'Egypte contemporaine de Méhémet-Ali à Said pacha (1840-1857)*, Paris, 1858.

19 Latour, *Voyage de SAR Monseigneur le duc de Montpensier à Tunis, en Egypte, en Turquie et en Grèce*, Paris, 1847.

ları olmak üzere, herkesten kuşkulanır, herkesin hareketini izler. Uzmanlaşmış bir gözlemci olan ve Paşa'yı 1837 yılında ziyaret eden Prens Pückler Muskau notlarında "Yüz çizgilerinden yayılan ve sizde bütün yöneticilerin en tatlısı, en iyilikseveriyle karşı karşıya olduğunuz izlenimi veren iyilik duygusuna ve yumuşak hareketlerine karşın, izlenmediğinden emin olduğu zaman suratı derin bir güvensizlik gösteriyor..."[20]

Bu güvensizlik onun zaman zaman su yüzüne çıkan içten düşüncelerini önleyemez: "Beni kendinizle kıyaslamayın. Beni etrafındaki cehaletle değerlendirin. Mısır'da ve İngiltere'de aynı kuralları uygulayamazsınız; bugünkü seviyenize varabilmeniz için yüzyılların geçmesi gerekti, benimse arkamda sadece birkaç yıl var. Sizde, önderlerinin söylediklerini anlayan birçok akıllı adam var. Ben ise beni anlayabilecek ve emirlerimi uygulayacak çok az sayıda adam bulabiliyorum. Bana bilgi verebilecek kişiler arıyorum. Bazen başkalarının davranışı beni üzüyor; ancak bazen de kendi yaptıklarıma üzülüyorum.

İyi bir eğitim almadım. Okuma yazmayı kırk yedi yaşımda öğrendim. Kendi ülkemden daha ileri ülkeleri ziyaret edemedim; bu nedenlerle sizin yapabildiklerinizi başarmam ve bulunduğunuz seviyeye varmam mümkün değil. Zor olan başlangıç. Mısır'ın toprağını karıştırmak için elimde bir çapa vardı. Ürün elde edebilmek için şimdi de bir küreğim var. Bütün çabam bir saban edinmek için..."[21]

Silahlarının en önemlilerinden birisi de büyük bir ustalıkla kullandığı diplomasi dilidir ve bu yeteneğini karşısındakini ikna etmek ya da gerçekleri gizlemek için büyük bir beceriyle kullanır; duygularını gizlemekte pek uzman olmadığı düşünülürse, böyle bir yeteneğin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Prens Pückler-Muskau'nun Mehmed Ali'nin bu yönüyle ilgili olarak anlattığı bir anekdotu burada iletmenin ilginç olacağını tahmin ediyoruz.

Valiyle görüşmelerinden birinde Pückler, Kahire'ye gelen tüm yabancıların mutlaka görmek istedikleri Mısır dansözleriyle ilgili sorular sorar. Mehmed Ali tarafından birkaç gün önce yayımlanmış bir emirname, fazla müstehcen olmaları nedeniyle bu kadınların gösterilerini yasaklıyor, karşı gelenlere de ağır cezalar uygulanacağını belirtiyordu. Pückler böyle bir karara şaşırmıştır ve konuşmaların çok içten olduğu bir anda işi bu yasaklamaya karşı olduğunu belirtmeye kadar vardırır, dansözlerin tarafını tutar. Neredeyse diplomatik bir skandal patlayacaktır. Valinin drogmanı Artin Bey[22] kekeleyerek ziyaretçinin görüşlerini Mehmed Ali'ye aktarır. Kısa bir sessizlik. Mehmed Ali mermer bir heykel gibi durur, sonra çocukça bir saflıkla cevap verir:

"Sevgili dostum, bu düşüncenizi pek anlayamadım. Sözünü ettiğiniz bu dansözler de kim? Bütün ömrümüz boyunca bu yaratıklardan bahsedildiğini hiç duymadık" ve çevresindekilerin tümü nefeslerini tutmuş, devamını beklerken sanki aklına yeni bir fikir gelmişçesine: "Ah, tabiî! 'Müzisyenler'[23] demek istiyordunuz. Ama bu konu bizi kesinlikle ilgilendirmiyor. Buna dahiliye nazırı ve polis karışıyor. Eğer onlara karşı çok katı davranmışsak, hiç merak buyurmayınız, bir soruşturma açtırırız, zira gerçekten de kulağımıza bu konuda hiçbir şey gelmedi."

Şan ve şöhretinin zirvesindeyken bile göçebe zevklerinden ve alışkanlıklarından vazgeçmek istemeyişi onu Babıâli yöneticilerinden tamamen farklı kılan bir başka çelişkidir. Sürekli aynı yerde yaşadığı izlenimi yerine hep kamp kurmuş izlenimini yaratır. Masası çok sadedir ve bir yere gittiğinde iki normal atın çektiği[24] basit bir arabaya biner. Bir fikir vermek amacıyla, Bowring'in yayınladığı 1833 yılı Mısır bütçesinde toplam giderlerin 420 505 kese[25] (o dönemde yaklaşık 52 363 125 frank) tuttuğu, bunların içinde Mehmed Ali hanedanının masraflarının sadece 4 000 kese (500 000 frank) olduğu görülür.[26]

1812'den sonra sürekli olarak Şubra'daki evinde oturur. Linant

20 *Travels and adventures in Egypt, with anecdotes of Mehemet Ali*, 3 cilt, Londra, 1845.

21 John Bowring, *Report on Egypt and Candia addressed to the Right Honourable Lord Viscount Palmerston*, Londra, 1840.

22 Genel kural olarak "bey" rütbesi sultanın bağımsız kulları ve bazı yüksek dereceli görevlilerce kullanılırdı.

23 Doğuda müzisyenler dansözlere eşlik eder.

24 Bowring, a.g.e.

25 Yaklaşık 25 000 para. O dönemde kullanılan para birimleri ile bu birimler arasındaki (yaklaşık) ilişkiyi görmek için bkz. kitap sonundaki tablo.

26 Bkz. Henri Dehérain, *Le Soudan égyptien sous Méhémed-Ali*, Paris Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne sunulmuş doktora tezi, 1898.

de Bellefonds bu evin ilk zamanlardaki tablosunu çizer:[27] "Oldukça sade bir sayfiye evi, ne evin kendinde, ne döşenmesinde, ne de serviste herhangi bir şaşaa göze çarpmaz. Kornişsiz, çivilenerek asılmış basit perdelerin genişliği, pencerelerin genişliği kadardır. Kabul bölümü, bekleme bölümünden üstü açık bir terasla ayrılmış tek bir odadan oluşur. Mobilya olarak sadece her yerde rastlanabilecek divanlar görülür. Gece olunca, yere konulan gümüş şamdanlara dikilmiş mumlar yakılır, yazıcıların ve yüksek görevlilerin bulunduğu bekleme bölümünde ise hurma dalından yapılmış, kâğıt kaplı bir kafese yerleştirilmiş kaba bir yağ kandili kullanılır. Mehmed Ali, Ezbekiye Meydanı ya da Kaleiçi'ndeki hareminden ayrıldığında, yatağını, halılarını ve mutfağını yanında taşır."[28]

Hemen belirtelim, kale genel olarak Mısır'ın tarihinde, ama özellikle Mehmed Ali'nin kaderinde çok önemli bir rol oynamıştır. Kale Selahaddin tarafından 1176 yılında inşa ettirilmeye başlanmış, 1201 yılında tamamlanmıştır. Memlûkler ve Türkler kaleye çeşitli ilaveler yapmışlardır. Mehmed Ali kaleyi 1811 ve 1814 arasında yaptırdığı bir cami ve bir sarayla -El Cevher- zenginleştirir. Kahire'nin doğusundaki Mukaddem Tepesi'nin yamaçlarına yerleştirilmiş bu yapının teraslarından seyredilen kent manzarası nefistir. Mehmed Ali döneminde saraydan bakıldığında ufukta piramitler ve Libya Dağları görülmekteydi. Mukaddem Tepesi'nden doğuya bakıldığında görülen, korkutucu bir çoraklıktı. Mısır'ın her yerinde olduğu gibi orada da yaşam çöl seviyesindedir. Bu duygu birçok kişi tarafından olduğu gibi Chateaubriand'ca da hissedilir. Yazar, *L'Itinéraire de Paris à Jérusalem* adlı kitabında 1 kasım 1806 günü Kahire'ye vardığını, 2 kasım günü kaleye giderek Mehmed Ali'nin yokluğunda oğlu İbrahim tarafından kabul edildiğini ve bu görüşmenin üzerinde pek de olumlu bir etki bırakmadığını söyler: "En

27 Linant de Bellefonds Bey, *Mémoires sur les principaux travaux d'utilité publique exécutés en Egypte*, Paris, 1872-1873.

28 Yıllar geçtikçe bu ev gerçek bir saraya dönüşür, yeni yapılan bahçe ve sütunlu havuzuyla bütün ziyaretçilerin hayranlığını kazanır. Söz konusu sütunlu havuzun bugünkü adı "Çeşme Köşkü"dür. Havuzun etrafında mermer sütunlardan oluşan bir galeri ve her dört köşede de mermer birer aslan görünür. Aynı havuzun çevresinde kendilerine özgü döşenme biçimleriyle dört ayrı salon yer alır. Mehmed Ali'nin ölümünden sonra Şubra Sarayı kaderine terk edilmiş ve 1875'te havuz boşaltılmıştır. Bu havuz bugün de boştur.

fazla on dört, on beş yaşında olan ekselanslarına (İbrahim o dönemde on altı yaşındaydı) saygılarımızı sunduk. Harap bir odada, halının üzerinde oturuyordu ve çevresindeki dalkavuklar saçma sapan isteklerini yerine getirmek için birbirleriyle yarışıyordu. Bunun kadar rahatsız edici bir manzara gördüğümü hatırlamıyorum. Bu çocuğun babası ancak Kahire'ye hâkim; ne Yukarı, ne de Aşağı Mısır'a sözünü geçiremiyor. Bir düzine dalkavuğun iltifata boğduğu, güvenliği için bir kulede saklanan şımarık barbara, Mısır'ın bu kadar acı çektikten sonra beklediği kurtarıcıya bakın!"

Chateaubriand'ın pek uzak görüşlü olmadığını söylemek gerekir. Ancak bu "şımarık ve genç barbar"ın büyük bir savaş ustası ve yetenekli bir yönetici olacağını kim tahmin edebilirdi? Hâlâ karışıklığın pençesindeki Mısır'ın, bu gencin ve onun babasının elinde Doğu'yu ve Küçük Asya'yı titretecek bir güç olacağını kim söyleyebilirdi? "Gördüklerim karşısında dışarı bakmayı ve kalenin tepesinden uzaktaki Nil'in, tarlaların, çölün ve piramitlerin oluşturduğu manzarayı seyretmeyi tercih ettim. Dört fersah uzakta olmalarına rağmen piramitler dokunulacakmış kadar yakın gözüküyordu. Çıplak gözle bile taşları ve kumlardan yükselen Sfenks'in başını görebiliyordum; piramitler ve Sfenks o kadar büyüktü ki, dürbünle bakıldığında basamaklar, Sfenks'in gözleri, ağzı ve kulakları seçilebiliyordu."

Burada da Chateaubriand'ın düş kırıklığından değil, fazla heyecandan abarttığını düşünüyorum. Mukaddem Tepesi'nden ya da kalenin teraslarından hiçbir göz yukarda sayılan ayrıntıları göremez. Herkesin bildiği gibi Sfenks bir vadinin dibindedir ve Keops Piramidi'nin basamaklarını ayırt edebilmek için Gize Platosu'nun ucuna kadar ilerlemek gerekir. Yine de bir yazarı hayal görmekten ne alıkoyabilir?..

Valinin Kahire dışındaki ikametgâhları da sade birer evden başka bir şey değildir. İskenderiye'de şanına uygun bir sarayın yapılmasına çok direndikten sonra izin verir. Rasü'd-din Sarayı'nın[29] yapımı ağustos 1817'de biter.

Bu saray hakkında bize ilk bilgileri veren İtalyan gezgin Forni'dir: "Saraya girdik. Avrupa zevkine uygun olarak yapılmış olmasına rağmen bizim gözümüzde askerî bir bekleme salonundan

29 Bellefonds, a.g.e.

başka şeye benzemiyordu. Valinin salonu güzeldi; sırmalarla çevrili bir örtünün kapladığı geniş bir sofa salonu çevreliyordu. Limana bakan açık pencerelerin yanında denize yöneltilmiş bir teleskop vardı; valinin oturduğu yerin yakınına küçük bir dürbün konmuştu."[30]

Vernet bu tanıtımı tanımlamaktadır: "Saray halkının yaşadığı bölüm lüks döşenmiş, ama zevsizdi. Yatak odası, Paris yapımı boy aynaları, konsollar, aynalar ve daha başka mobilyayla doldurulmuştu. Ortadaki yatak, kenarları sırmadan bir şeritle bastırılmış tülden cibinliğin altına yerleştirilmişti. Sarayın dikkat çekici başka bir odası olan yuvarlak salon bir Fransız döşemecinin bütün zevksizliğini yansıtan mavi halı ve perdelerle kaplanmıştı.

Paşa'nın ziyaretçilerini kabul ettiği geniş, kare salon, alçak bir divanla çevrilmişti. Bu salona ışık, ince sütuncuklar üzerine oturtulmuş kemerlerin arasındaki vitraylardan gelmekteydi."[31]

Paul Chaix'nin gözlemleri: "Liman, şehir ve deniz arasında bulunan sarayın yeri çok güzeldir. Binanın cephesinde çıkıntı yapan ve sütunlar üzerine oturtulmuş bir boşluktan görülen deniz manzarası hayranlık vericidir. Harem saraydan ayrıdır ve bahçelerin ortasına yerleştirilmiştir. Mobilyalar yarı Türk, yarı Avrupa zevkinde, hepsi de çok güzeldir. Oymalı parkeler ve bilardo salonu göz kamaştırmaktadır. Fransa kralının bu sarayı porselenler, masalar, kristaller, saatler ve kumaşlarla daha da zenginleştirdiği bellidir. Banyoyu, zevkle işlenmiş, beyaz mermerden yapılmış iki oda oluşturur."

Mehmed Ali hâlâ denize bakmaktadır... Birkaç adım ötede eşi Emine Hanım[32] gündelik işlerle uğraşır.

Nusretli adlı küçük bir köyde doğmuş olan bu kadın hayatına gireli on iki yıl olmuştur. Kavala valisinin uzaktan akrabasıdır ve ilk evliliğinden dul kalmıştır. Eline geçen mirasla daha iyi bir evlilik yapabileceği düşünülebilir. Ancak bu mutluluğa erişen, daha yeni

30 Forni, *Viaggio nel'Egitto en nell'Alta Nubia*, 2 cilt, Milano, 1859.

31 Goupil Fesquet'den alıntı, *Voyage d'Horace Vernet en Orient*, Paris.

32 *Histoire de l'Egypte sous Mohammed Aly entre 1828 et 1833*, (Paris, 1839) adlı eserinde Félix Mengin valinin eşine hayalî soyağacı verir ve bu kadını "Zelfa Kalfa" olarak adlandırır. Bu bilgileri bir gezginden, Baron Ruppell'den aldığını belirtir.

on dokuz yaşına giren Mehmed Ali olmuştur. Kavala valisinin onu damatlığa kabul etmesinin nedenleri araştırılabilir. Böyle bir karar, Mehmed Ali'nin yıldızının parlayacağının bir göstergesi midir? Ya da İbrahim Ağa'nın görevinin bir etkisi olmuş mudur? Ya da, o dönemin görüşüne göre artık pek de genç sayılamayacak[33] dul bir akrabanın başgöz edilmesi isteği mi ağır basmıştır? Cevap vermek güç. Bilinen tek şey Mehmed Ali'nin, şan ve şöhret kazanıp haremlerini cariyelerle doldurduktan sonra bile Emine Hanım'a ne yılların, ne de uzun ayrılıkların yıpratamadığı bir sevgi ve saygı beslediğidir. Emine Hanım ölümüne kadar Mehmed Ali'nin tercih ettiği karısı olarak kalacaktır. Resmini görebilenler, güçlü kişiliği olan, kalın siyah kaşlı, ciddi, hatta tehdit edici bir ifadeden söz ederler.[34]

Mehmed Ali mayıs 1812'de eski Trablusgarp Beyi Ahmed Paşa'nın dul eşiyle evlenirse de bu evlilik sadece siyasal nedenlere dayanır. "Mısır paşası, Trablusgarp paşasının dul eşiyle evlendi ve eşinin yoksulluğa düşmüş erkek kardeşlerini önemli görevlere getirdi. Mehmed Ali'nin bu evliliği sadece eski Mısır krallarının bir zamanlar elinde bulunan Kuzey Libya'yı ele geçirmek için yaptığı düşünülebilir."[35]

Rüzgârın denize doğru sürüklediği sesler arasından çocuklarınki duyulur. Limandaki veba salgınından kurtulmak için kaçtıkları Drama'da on bir yıl önce doğan İbrahim, sekiz yaşındaki Ahmed Tosun, beş yaşındaki İsmail, üç yaşındaki Tevhide ve bir yaşındaki Nazlı.

Mehmed Ali'nin on yedisi erkek, on üçü de kız olmak üzere otuz çocuğu olacaktır. Bu kalabalık aileden sadece üç kız, Tevhide,[36]

33 Bu konuda ortaya atılan bir dedikoduya göre İbrahim, Emine Hanım'ın ilk evliliğinden olma oğludur. Jules Planat gibi yazarlarca da tekrarlanan bu söylentinin 1846 yılında, İbrahim'in yeğeni Abbas'ın taraftarlarınca yayıldığı sanılıyor. Böyle bir söylentinin amacı İbrahim'in babasından sonra tahta çıkmasını engellemek hanedan sırasında birinciliği Abbas'a kazandırmak olabilir. Bu dedikodunun doğru olmadığı biliniyor. Mehmed Ali de sultana yazdığı birçok mektupta İbrahim'i büyük oğlu olarak tanıtır. Öte yandan, her iki adam arasındaki çok güçlü benzerlik böyle bir dedikodunun yanlış olduğunun başka bir kanıtıdır.

34 Marsot, a.g.e.

35 İskenderiye Konsolos Yardımcısı Saint-Marcel'in 30 mayıs 1812'de Dışişleri Bakanı Bassano Dükü'ne yazdığı mektup. *Archives des Affaires étrangères*, siyasal yazışmalar, Mısır, 1803-1841.

36 Muharrem Bey'le evlendi, 1830 yılında, otuz üç yaşında öldü.

Nazlı[37], Zeyneb IV[38] ve yedi erkek, İbrahim, Tosun, İsmail, Said, Hüseyin, Abdülhalim ve Mehmed Ali çocuk yaşta ölümden kurtulup yetişeceklerdir.

Sonradan çiçek hastalığından delik deşik olan yüzünü saymazsak babasına en çok benzeyen çocuk, İbrahim'dir[39]. Cadalvène[40] bize oldukça ayrıntılı bir portre çizer: "İbrahim, kısa boyu ve geniş göğsüyle, ona bir yatağan darbesiyle boğanın başını vücudundan ayırma imkânı veren gücüyle insanı etkiler. Kimi zaman görülen çevik ve gamsız yürüyüşü içindeki canlılığın tanığıdır. Çizgileri düzgün, kaşları kalın, bakışları sert, dudakları ince, sakalı seyrek ve aklanmaya yüz tutmuştur. Bakışlarındaki sertliği yumuşatan gülümsemesi tatlıdır. Sık sık attığı alaycı kahkahalar tehlikeden hiç korkmadığı izlenimini verir. Yüzü tehlike için yaratılmışa benzer. En ölümcül kurşun ateşi karşısında bile sakin, tasasız, hatta alaycı görünür."[41]

Türkçe'den başka dil konuşmayan Mehmed Ali'nin tersine İbrahim sadece Arapça konuşur ve Türk'ten çok Mısırlı olarak tanınmak ister. Gürültülü bir gülüşü vardır; valinin gülüşü ise kıkırdamaya benzer. Sarayının koridorlarında kedi adımlarıyla sessiz ilerleyen Mehmed Ali'ye karşılık İbrahim'in asker adımları fersahlarca uzaklardan duyulur. Babayı oğuldan ayıran ayrıntılar sadece bunlar değildi. Kişilikleri, Osmanlı İmparatorluğu ve dünya hakkındaki görüşleri de sık sık çelişir. Aynı çelişki, örneğin bir Mısırlı askerin subaylığa yükseltilmesinde (Mehmed Ali buna kesinlikler karşıdır)

37 Defterdar Mehmed Bey'le evlendi, Mehmed Ali'den yaklaşık on yıl sonra, 1860 yılında, altmış bir yaşında öldü.

38 Aynı adı taşıyan dördüncü kız (ilk üçü küçük yaşta ölmüştür), elli dokuz yaşındayken öldü. Sadrazam Yusuf Kemal Paşa'yla evlendi, bir köleyle birlikteyken yakaladığı eşinden boşandı.

39 R. R. Madden, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine*, 2 cilt, Londra, 1829.

40 Cadalvène, hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız bir işadamıdır. Mısır'a 1829'da, arkadaşı J. de Breuvery'le birlikte gelmiştir. Nil boyunda bir yolculuk yaptıktan sonra, bazı Fransız bankalarının temsilcisi olarak Kahire'de birkaç yıl geçirdiği sanılıyor. Bilinçli bir gezgin olarak yolculuklarını ve Mısır'daki hayatını Breuvery'le birlikte yazdıkları bir kitapta anlatır: *L'Egypte et la Nubie*, 2 cilt, Paris, 1841. Cadalvène aynı zamanda, bu kez E. Barrault'la birlikte Osmanlı-Mısır çekişmesinin temel aşamalarını da anlatır: *Histoire de guerre de Méhémet-Ali contre la Porte ottomane (1831-1833)*, Paris, 1937.

41 Cadalvène ve Barrault, a.g.e.

ya da -daha sonra göreceğimiz gibi- politik stratejinin belirlenmesinde de yaşanır.

Mehmed Ali maiyetinde çalışanlara karşı çok serttir, onlara hakaret edip en acımasız cezalara çarptırma tehditlerini savurmaktan çekinmez. O dönemde yaşayanların büyük çoğunluğu gibi ne kendi hayatına, ne de çevresindekilerin hayatına fazla değer vermemesine karşın tehditlerini gerçekleştirmez. Yanına yaklaşabilenlerin üzerinde çok nazik ve zarif, harika bir insan izlenimi bırakır. Kabul ettiği bütün yabancılar ısrarla bu niteliklerinden söz eder.

Örneğin Hamont: "Kafasında bir sorun yoksa, konuşması son derecede ilgi çekicidir. Mehmed Ali onu ziyaret eden yabancılar üzerinde derin bir üstünlük duygusu yaratır." Madden: "Davranışı samimi, cana yakındı ve yüksek bir zekâyı gösteriyordu. Hareketleri ve özellikle el hareketleri çok iyi eğitim almış bir insanın hareketleriydi. Yürüyüşü derin bir asaleti yansıtıyordu." Vernet: "Altesleri bizi parkeleri Avrupa biçimi cilalanmış bir salonun köşesindeki divana uzanmış olarak karşıladı. Nizam elbisesi giymişti, sağ elinde işli bir çubuk tutuyor, dirseğini bir yastığa dayamış, sol eliyle dalgın dalgın sakalını sıvazlıyordu. Gelişimizi görünce kara gözleri iyimser bir merakla parladı."

Birçok kez tekrarlanmış bir diğer özelliği de başkalarına yardım etme kararlılığıdır. Fildişi kulelerinde oturan hükümdarlara benzemez: "Vali tarafından kabul edilmekten kolay bir şey yoktur. Hiçbir hükümdarın yanına girmek ona yaklaşmak kadar kolay değildir. Hiçbiri güvenliğine onun kadar az değer vermez. Halbuki her an bir fanatiğin saldırısıyla karşılaşabilir." Bu sözlerin sahibi Prens Pückler-Muskau Mehmed Ali'nin Batı'da gösterilmek istendiği gibi halkının nefret ettiği bir despot olmadığını belirtir. Gerçek bir despot kendi güvenliğini bu kadar hiçe sayar mı? Soru böyle sorulduğunda cevap "Hayır" olacaktır. Ancak Pückler-Muskau bir noktayı göz ardı eder: fiziksel ya da ruhsal, Mehmed Ali çok cesur birisidir. Ölüm korkusunun onun düşünceleri arasında yeri yoktur.

Kavalalı'nın kişiliğini özetlemek gerekirse, akla ilk gelecek tanımlama "çifte kişilik" olacaktır. Hayatını yazanların sıkça tekrarladıkları "hem aslan, hem tilki" tanımına daha çağdaş bir görüntü vermek gerekir: Dr. Jekyll ve Mr. Hyde. Mısır gelenekleri de karşımıza bir Machiavelli portresi çıkarmaktadır. *Hükümdar* yazarı için

söylenen bir cümle, Paşa'nın dudaklarında bir şaka olmuştur: "Öğretilerinin değeri çok abartıldı. Ona ders verebilirdim!" Yine o kadar yükseklere çıkabilen politikacıların çoğu gibi onun da bir Makyavelist gibi hareket etmesi şaşırtıcı olmamalıdır.

Sabır, Mehmed Ali'nin niteliklerinden biri değildi. İstediğini hemen o an elde etmesi gerekirdi. Cadalvène bir gün valinin eline Paris'te Thouvenin tarafından gösterişli bir cilt haline getirilen *İskender'in Hayatı* kitabının geçtiğini anlatır:

"Drogmanlarından birine

– Bu kitabı kaç ayda çevirebilirsin? diye sorar.

– Üç ay

– Çok uzun!"

Nöbetçilerden birisinin yatağanını alır ve kitabı üçe böler ve "Üçünüz de hemen çalışmaya başlayın. Kitabı iki ayda istiyorum."[42]

İbrahim'in kişiliği çok daha düzdür: sert, aldırmaz ve despot. Özel sekreteri olan Nubar Paşa[43] *Mémoires* adlı kitabında maiyetinin İbrahim'in ölüm günü çok neşeli ve canlı olduğunu, bu havayı gören bir yabancının, cenaze törenine değil, bir düğüne geldiğini sanabileceğini belirtir.

Hamont daha da ileri gider: "İbrahim öfkeli, çabuk alevlenen ve kızdığı zaman çok tehlikeli olabilen birisidir. Prensin kişiliğindeki bu bozukluk ordunun moralini de etkilemiştir. Yüksek rütbeli subaylardan bazıları görevlerini terk etmek zorunda kalmıştır..."

Driault'ya göre İbrahim'in çok kibirli davrandığı ve yanına yaklaşmanın çok güç olduğu söylenmektedir. Davranışları genellikle yakın ve insancıl olan babasının tam zıddıdır: oğul cimri ve kan dökücüdür.[44]

42 a.g.e.

43 1825 yılında İzmir'de doğan, Fransa ve İsviçre'de eğitim gören bir Ermeni olan Nubar Nubaryan Paşa 1839 yılında amcası Boğos Yusufyan Bey tarafından Mısır'a çağrıldı. Önce Mehmed Ali'nin bakanı, daha sonra da İbrahim ve Abbas'ın özel sekreteri oldu, daha sonra demiryollarının başına geçti ve İsmail'i birçok kez Avrupa'da temsil etti. Mısır ona karışık mahkemelerin kuruluşunu (1875) borçludur. Hatıralarını aktardığı *Mémoires*, Mirrit Butros Gali'nin önsözüyle yayımlanmıştır.

44 *La formation de l'Empire de Mohamed Aly de l'Arabie au Soudan (1814-1823)*. Mısır Kraliyet Coğrafya Enstitüsü, Pilavoine'ın 17 ocak 1820 tarihinde Paris'te dışişlerinden sorumlu devlet bakanına yazdığı ve E. Driault tarafından aktarılan mektup.

Bazı tarihçiler prensin bu niteliklerini reddederken onun babasına gönderdiği mektuplarda yer alan "Askerlerin rahatını düşünmek, onların birer yük hayvanı olmadıklarını belirterek insan muamelesi görmelerini istemek"[45] gibi cümlelerine yer vermektedir. Tarafsız bir gözle bakıldığında bütün bunlar büyük komutanların aksine İbrahim'in adamlarını iyi yönettiğini ve onların sevgisini kazandığını gösterir. Aynı yetenek Napolyon'da da vardır ve bu nitelik kişiliğindeki barbarlığı önleyememiştir. 5 nisan 1831'de Sébastiani'ye yazdığı mektupta Mimaut Suriye'ye hareket eden İbrahim'in halk tarafından sevilmediğini tekrarlayacaktır: "Mısır'da herkes (İbrahim'in) yokluğundan memnun. Açgözlülüğünden ve sertliğinden en çok çekmiş olan tüccarların şimdi çok mutlu olduklarını sanıyorum. Hiç olmazsa yokluğu süresince falaka korkusu yaşamayacaklar. Mısır yönetiminden İbrahim'in Mora'dan dönmesinden beri duyulan şikâyetler kadar yakınıldığı hiç olmamıştır. Davranışları ve despotluğu bu ülke insanlarının ondan nefret etmesine yol açıyor: sadece yabancılara iyi davranıyor. Babası ile onun arasında uçurumlar var. Gerçekten de Mehmed Ali yönetiminden edilen haklı şikâyetlere karşın onun üstün niteliklerini ve insanlarla uğraşmamasını unutmak mümkün değildir. Eğer insanlar, Mehmed Ali'nin Mısır'ın kaderini elinden bırakacağı günü endişeyle bekliyorlarsa bunun nedeni İbrahim'in boyunduruğundan korkmalarıdır."[46]

İbrahim'in bir savaş ustası ve büyük bir askerî önder olduğu şüphe götürmese de, doğuştan yönetici olduğu da açıktır. Özellikle tarım konusunda mucizeler gerçekleştirir ve devlet hazinesinin yönetiminde son derecede katı davranır. Bu konuda Nubar Paşa, İbrahim'in ölüme yaklaştığı sırada ona ünlü Fransız hekimi Lallemand'ı çağırmayı önerdiğini, İbrahim'in de "Hayır, davet etmek gerekmez. Ona sadece bana Mısır'a bir kez daha gelmeyi vaat ettiğini hatırlatalım" dediğini belirtir ve "Pinti herif! Anlamıştım. Lallemand'ın onu tedavi etmesini o da istiyordu, ama vizite ödemekten de kaçmaya çalışıyordu" der.

İbrahim'in alkolle de arası iyidir. Hamont (bu konuyu anlatan

45 Marsot, a.g.e.

46 G. Douin, *La première guerre de Syrie, La paix de Kutahia, correspondence des Consuls de France*, Kahire, 1931.

sadece o değildir) bize İbrahim'in "Sarhoş olduğunu ve sarhoşluğu sırasında tehlikeli hale geldiğini" söyler.

Nubar'ın gözlemlerine göre: "Çoğu kez İbrahim'in şarabın ya da şampanyanın etkisinde kalarak savaş hikâyeleri anlattığını gördüm. O vakit geniş alnı aydınlanır, doğuştan yumuşak mavi gözleri parıldar ve yüzünün alt bölümü o kendine özgü acımasız ifadeyi kaybeder."

Cinsel hayatına gelince, Hamont, kadınlardan olduğu kadar erkeklerden de hoşlandığını anlatır. Her iki cinsle de ilişki kurmanın -kapalı da olsa- olağan karşılandığı bir bölge için şaşkınlık uyandırmayacak bir durum...

En azından emin olunacak bir gerçek vardır: Mehmed Ali, ikinci oğlu Tosun'u tercih etmektedir. Zarif, ince, kahverengi saçlı, geniş ağzında her zaman bir gülümseme olan bu adam babasından çok annesine benzer. Yumuşak, yardımsever, askerler tarafından olduğu kadar halk tarafından da sevilen bu genç adam aynı zamanda savurganlığıyla da ün kazanmıştır. Elinin açıklığını sık sık eleştiren babasına: " Muhterem Pederim sizin babanız vali değil, bu nedenle tutumlu olmanız gerekir; bense Mehmed Ali Paşa'nın oğluyum, adıma uygun davranmak ve eli açık davranmak zorundayım"[47] der.

Üçüncü kardeş olan İsmail de kibirli ve serttir ve İbrahim'den sadizmi ve kan dökme tutkusuyla ayrılır. Ağabeyinin gururu ve öfkesini almıştır, ancak iradesi zayıftır. Zafer kazandıktan sonra kurbanlarının işini bitirir. Kibriyle tutsaklarına hakaret eder. İçindeki şiddet ve hoşgörüsüzlüğü acı sonuna neden olur.

Mehmed Ali gözlerini bulutsuz göğe çevirir...

Yarın şafakta gemiye binip İstanbul'a gidecek, oradan da hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmediği efsaneler ülkesi Mısır'a hareket edecektir. Orada savaşa girmek, işgalci Fransızları ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bir eyaletini ele geçirmeye cüret eden şu generali -Mısırlıların taktığı adla *Abounaparte*'ı- kovmak gerekecektir.

Babıâli hâlâ -ve ne pahasına olursa olsun- Akdeniz'in, Kuzey Afrika'nın, Balkanlar'ın, Ortadoğu ülkelerinin ve Karadeniz kıyılarının hâkimi olsa da ülke temelleri üzerinde sallanmakta, duvarları çatlamaktadır. Üstelik dünya beklemede, imparatorluktan arta kalanları paylaşmaya hazırlanmaktadır. İstanbul'un kullarını sıkı tutması gerekmektedir. Fransızlar bir kere denize dökülsün, Mısır Osmanlı dünyasındaki yerine geri döndürülecektir.

47 Enkiri, a.g.e.

İmparatorluğun tüm eyaletleri gibi Kavala da üzerine düşen görevi yerine getirmiştir: üç yüz kişi. Bunlar İstanbul'a gidip Osmanlı kuvvetlerine katılacaklar. Oradan, Marmaris Koyu'na gidecekler ve Majesteleri III. George'un donanmasıyla birleşerek üç yıldan beri ele geçirdikleri topraklara yerleşmeye çalışan Fransızları Mısır'dan söküp atacaklardır.

Valinin oğlu Ali, Kavala bölüğünün komutanlığına atanmıştır. Mehmed Ali de onun yardımcısıdır. Kimsenin pek beklemediği bu rütbenin iki nedeni olabilir: valinin bir yakınıyla evli olması ya da bölgeyi avuçlarına almaya çalışan eşkıyayla ettiği mücadelesinin veya vergi ödememekte direnen bazı köylüleri "ikna" etmesinin valinin gözünden kaçmamış olması. Destancılarının iddialarının aksine, Ege Denizi'nde cirit atan korsanlara karşı savaşmış olması pek düşünülemese de, gençliğinden beri onun gözünde denizin, köylüler ve süvarilerin korktuğu bir felaket kaynağı olmadığı da açıktır. Bu donanma kurucusunun ruhunda bir denizci olması gerekir.

Birçok kez tekrarladığı gibi Mehmed Ali kendisini uzaklara götürecek bu yolculuğa isteğiyle çıkmamıştır. Başlangıçta valinin önerisini kesinlikle reddetmiş, ancak yaşlı bir bilgenin ona Nil Vadisi'nde şan ve şeref kazanacağını söylemesi üzerine kararını geri almıştır. Bunun anlamı ya kendi hakkında bir efsane yazmak isteği, ya da böyle bir yolculuk için gerekli malzemeyi alacak kadar parası olmadığıdır.[48]

Mehmed Ali ayağa kalkar, uzaktan birisi ona bir el işareti yapmıştır. Adamın siluetinden onun, otuz yıldan beri Kavala'da bir ticaret şirketi yöneten Marsilyalı dostu Lion olduğunu anlamıştır.

48 Prof. Marsot'ya göre, ona bu yolculuk için gerekli parayı borç olarak veren Agyazar adlı bir Ermeni arkadaşıdır. Bu iyiliğin altında kalmak istemeyen Mehmed Ali borcunu Agyazar'ı İstanbul'da resmî kambiyocu olarak görevlendirerek öder.

Birçok kişinin (bu arada Mouriez'in[49]) sık sık belirttiği gibi Lion, Mehmed Ali'ye öğüt vermekten ve iyilik yapmaktan geri durmaz. Bu baba yakınlığının anısı genç maceracının yabancı topraklardaki yükselişinde yanından ayrılmayacak ve başarıya ulaştığı zaman da unutulmayacaktır. Bize anlatılanlara göre daha sonra, 1820 yılında Mısır valisi[50] olarak atandığında, Lion'un akıbetini merak eder. Doğduğu kente döndüğünü öğrenince onu Nil kıyılarını ziyarete davet eder. Ne yazık ki Lion, gemiye bineceği gün ölür. Bu haberi alan Mehmed Ali, Lion'un kız kardeşine bir başsağlığı mektubu ve değerli bir armağan gönderir. Bazı tarihçilere göre bu öykünün Mehmed Ali'nin Fransa'ya karşı sevgisi üzerinde büyük etkisi bulunur. Ancak daha sonra da göreceğimiz gibi bu bağlılığın çok daha derin ve çok daha karışık nedenleri vardır. Yine Lion gibi kişilerin de müstakbel valinin maiyetinde çalışacak olanların seçiminde büyük etkisi olduğunu reddetmek zordur. Onun Avrupalılara, ama özellikle Yunanlılara, Fransızlara ve Ermenilere olan saygısı bu dönemlerde başlamıştır. Başa geçtiğinde bu saygıyı, çevresindeki önemli görevleri bu üç kökenden gelenlere vererek kanıtlayacak, dine ve ırka bakmadan yeteneğin bulunduğu yerden alınması gerektiğine inanacaktır.

Rüzgâr durmuştur...

Balıkçılar ağlarını hazırlarlar. Mehmed hareketsiz, durur. Veda anı gelip çatmıştır. Dalgın dalgın sakalını sıvazlar. Birden keskinleşen bakışları içindeki gerginliğini dışavurur.

Kafasının içinde dolaşan bu son dakika düşünceleri nelerdir? Onu karşılamaya hazırlanan şanı mı düşünür? Yokluğunda bir ay, bir yıl, daha fazla hayatta kalmaya çabalayacak, pek önemli bir para bırakamadığı ailesi için mi endişelenir? Bu belirsizlik aklını kurcalayan en önemli düşünce olmalıdır, çünkü Mısır toprağında onu bekleyen inanılmaz kaderi tahmin edebilmesi için falcı olması gerekir.

49 Mehmed Ali'nin biyografisini ilk yazanlardandır. Mısır'a 1847'de gitmiş, burada yaklaşık üç yıl kalmıştır. Bu kalışı ona ülkeyi bütün ayrıntılarıyla tanıma ve yabana atılmayacak ayrıntılara ulaşma fırsatı tanımıştır. Eleştirileri sayılamayacak kadar çok ve ülkedeki bütün kurumların yozlaşmış olmasına karşın vali hakkındaki görüşü genellikle olumludur. *Histoire de Méhémet-Ali*, 5 cilt, Paris, 1855-1858. 5. cilt tarihî belgeler içerir.

50 Valilik, paşa rütbesinde, yenilenebilir birer yıllık sürelerle üstlenilen bir görevdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Sir Ralph, Abdullah Menou'ya karşı (1801-1803)

Ebukir Körfezi, 8 mart 1801.

Güneş birkaç saat önce doğmuştur.

Deniz sonunda sakinleşmiştir. İngiliz bayrakları gemilerin direğinde gururla dalgalanır. Lord Keith vatandaşı Sir Ralph Abercromby'ye döner. Hiçbir şey söylemese de yüzünden geniş bir ferahlama duygusu okunur. Nihayet! Fırtına neredeyse bir haftadan beri karaya asker çıkarılmasına izin vermemiştir. Yüz doksan beş gemiye doluşmuş ve hiçbir şey yapamaz haldeki adamlar sıkıntı içindedir.

Sir Ralph dürbününü Mısır kıyılarında gezdirir.

Solda, Ebukir Kalesi görülür. Orası ilk hedeftir. Majestelerinin askerlerinden 20 000'ini taşıyan sandalların yönelecekleri ilk yer orası olacaktır. Bu kaleyi bir hamlede ele geçireceklerdir: Fransız Doğu Ordusu'nun büyük bir bölümü kalede değil, uzaklarda, deltada bir yerlerde, Fransa'nın doğurduğu generallerden en budalasının, Menou'nun ya da, bir Mısırlıyla evlenip İslam dinine geçtiği için Abdullah Menou'nun emirlerini beklemektedir.[1]

Sir Ralph dürbününü yeniden kıyıya çevirir. İlk sandallar sahile varmıştır. Birkaç gün sonra Osmanlı kuvvetleri de İngilizlere katılır ve Fransa'nın Mısır'daki varlığı sona erer.

1 İngiliz ve Osmanlı donanmasının Mısır kıyılarına yaklaştığını duyan Menou'nun tek söylediği şu olmuştur: "Korkulacak bir şey yok. Bu, İngilizlerin son çırpınışı. Aslında onları buraya Tanrı gönderdi, zaferi en çok hak edene verecek. Meleklerinin parlak kılıcı hep Fransızların başı üzerinde olacak ve Fransa düşmanlarını yok edecektir!" Bkz. Cabarti, 20 şevval 1215 (5 mart 1801). Cabarti Abdürrahman, *Acaibü'l-atar fi el taracim ve'l-akbar*, 9 cilt ya da Fr. çev. *Merveilles biographiques et historiques*, Kahire, 1886-1896.

İngiliz haksız değildir. Bütün bunları izleyen haftalarda Napolyon'un doğu rüyası sona erer. Ebukir Kalesi, garnizonundaki yüz doksan kişi ile 17 mart günü teslim olur. Geri kalan İngiliz askerleri ile toplar, atlar ve cephane de karaya çıkartılır. Olaylar, bir nehir hızıyla akmaya başlar.

18 martta Menou nihayet İskenderiye'ye varır. Yanında 10 000 piyade ve 5 500 süvari vardır. İngilizler hem sayıca, hem de bulundukları yer bakımından üstündür.

Reynier ve Lanusse tarafından yönetilen Fransız saldırısı 21 martta başlar ve beklendiği gibi sonuçlanır: büyük bir yenilgiyle! Menou yine de geri çekilme ve toparlanarak talihini daha sonra bir daha deneme imkânına sahiptir. Beceremez. Kendini birdenbire Napolyon ve Kléber'in tüm özelliklerini benliğinde toplamış bir komutan olarak görür ve Kellermann'ın Marengo'daki süvari hücumunu Ebukir'de tekrarlamaya yeltenir. General Royze'a İngilizlere saldırması emrini verir. Royze duyduklarına o kadar şaşırmıştır ki emri üç kere tekrarlamak gerekir ve sonunda Royze komutanını kararından vazgeçirmeye çalışır. Boşuna. O zaman Royze öfkeyle kime saldıracağını sorar. Menou umursamadan, "Önünüzdekilere" diye cevap verir.[2]

Kanopos Savaşı olarak adlandırılan çarpışma sabah on buçukta sona erer. Kahramanca olduğu kadar gereksiz olan bu saldırıda Royze ve subaylarının çoğu hayatını kaybeder. Fransızlar Kahire'ye doğru geri çekilir.

25 martta Kaptan Paşa Küçük Hüseyin Osmanlı donanmasını getirir. Osmanlı askeri karaya çıkarak İngilizlerin yerini alır. Osmanlı hilali, yeni Britanya bayrağı Union Jack'in yanına, göndere çekilir.

Mehmed Ali, altı bin Osmanlı askerinden birisi olarak, oradadır. Mısır toprağına ilk kez ayak basmıştır. Bakışları ilk kez İskenderiye'nin kumsallarına, palmiye ağaçlarına ve Doğu'nun kubbe ve minarelerine takılır. Geri planda gölgeye susamış dolambaçlı dar sokaklar ve daha arkada Maryut Gölü'nün kentin duvarları üzerinde yansıyan suları görülmektedir. Kalenin bir bölümü bahçeler ve Arap mezarlarıyla kaplıdır. Çatıları, teraslı bir iki beyaz ev, toprak kulübeler göze çarpmaktadır. Bu harap barınakların içinde keçiler, öküzler, solgun benizli insanlar, ırzına geçilmiş kadınlar, yarı çıplak ve gözleri sineklerce oyulmuş çocuklar, karmakarışık yaşamaktadır. Yabancı güçlerin bir kez daha paylaşmaya çalışacağı parçalanmış eski bir toprak parçası...

2 Henry Laurens, *L'Expédition d'Egypte*, 1798-1801, Paris, 1989.

Kavalalı'nın yanında üstü, valinin oğlu Ali vardır. Mehmed Ali ona gözünün ucuyla bakar. Genç adamın yüzü solmuş, çizgileri gerilmiştir. Acaba deniz mi tuttu? Gemilerin, özellikle bu son günlerde, çok fena sallandıkları doğrudur, ama yine de... Yoksa gelecek çarpışmalardan mı korkuyor? Kimse bilemez. Ama hareketlerinden bir bırakıp gitme arzusu okunuyor; birkaç kelime onun geri çekilmesini sağlayacaktır. Kaldı ki, Mehmed Ali varken onun burada bulunması da şart değildir. Mehmed Ali "fedakârlık" yapmaya ve bölüğün komutasını almaya hazırdır. Hatta Ali'yi babasına karşı da koruyacaktır. O gün Ebukir Yarımadası'nda olanları bize eksiksiz anlatabilecek bir tarihçi çıkar mı? Her neyse, Ali geri döner, daha kullanmaya fırsat bulamadığı silahlarını Mehmed Ali'ye uzatır. Bölüğün başına geçen Mehmed Ali birdenbire binbaşı olmuştur. Geniş bir tebessüm Kavalalı'nın yüzünü aydınlatır. Savaşacak ve ani yükselişinin haklı olduğunu gösterecektir.

General Hutchinson 8 nisanda askerlerini Reşid kentine gönderir. Şehir 10 nisanda düşer.

Mayıs ayının başında Mehmed Ali birbirine yakın iki kafile halinde Kahire'ye doğru ilerleyen İngiliz-Osmanlı kuvvetlerinin arasındadır. Bu kafilelerden biri Demenhur yolundan, daha büyük olanı da Reşid'den sonra Nil kıyısını izleyerek yürümektedir. Yok edilmez oldukları anlaşılan Memlûkler Hutchinson kuvvetlerine katılmıştır.

10 mayıs günü General Lafrange Rahmaniye'yi boşaltarak Kahire'ye doğru çekilir. Fransız ordusu gerçekten de ikiye bölünmüştür. En kötüsü bölünme yüksek komutaya da sıçramış ve Menou'nun askerî operasyonları yönetmedeki açık yetersizliği askerlerin cesaretini kırmıştır.

Haziran ortası. Düşman Kahire yakınlarında mevzilenir, kenti ablukaya alarak giriş çıkışı denetlemekle yetinir.

Öte yandan İskenderiye'de kalmış Menou yerinde duramaz, sinirlenir ve kendine kulak verme bahtsızlığına uğramış herkese: "Otuz bin kişilik bir Fransız ordusu İrlanda'yı aldı! Fransız ve İspanyol donanmaları Akdeniz'de." Kendinin bile uymadığı öğütleri tekrarlar: "İngilizlere ve Türklere sürekli olarak saldırın; onları bir an bile rahat bırakmayın!"

22 haziran günü teslim olunur. Anlaşma koşulları El-Arih Anlaşması'na benzer, sadece malî yükümlülükleri ve vadeleri daha ağırdır. Sonraki günlerde bütün Müslüman tutsaklar serbest bırakılır ve başkentin burçlarında Osmanlı bayrağı dalgalanır.

14 temmuzda Fransızlar Kahire'den ayrılır ve Nil boyunca ilerleyerek Akdeniz kıyısında Reşid kentine varır. İngiliz savaş gemilerine binmeleri 9 temmuz 1801 günü tamamlanır.

Hâlâ İskenderiye'de kuşatma altında olan Menou sinirli hareketler yapmaya ve teslim olmayı reddetmeye devam etmektedir. Günlük emir olarak "Kahire'de bulunan Fransız kuvvetleri, kent ve çevredeki kaleler ciddi bir saldırıya uğramadan teslim oldular. Savaşta başımızdan geçmiş en olağanüstü olay olarak göstereceğim bu teslim olma kararı hakkında hiçbir görüş belirtmeyeceğim, çünkü Fransa'ya ve cumhuriyete layık bütün insanları şerefsizlikle suçlayacağımdan korkuyorum" diyebilecek kadar da şaşkındır. Eylül başında teslim olma sırası İskenderiye ordusuna gelir. Vebaya yakalanan Menou, kenti en son terk eder.[3] Her şey bitmiştir.

Bu kısa sefer süresince Mehmed Ali silah kullanma ve komuta yeteneklerini gösterme fırsatı bulur. Birçok tarihçinin de belirttiği gibi bu Rahmaniye yakınlarında, Lagrange kuvvetleriyle karşılaşması sırasında gerçekleşir. Kendini göstermek fırsatından gerektiği gibi yararlanmış olmalıdır ki, kaptan paşadan serdengeçti unvanını alır.

Yetim bir ülke

Ekim 1801. Fransızlar gitmiştir, ama sorunların hiçbiri çözümlenememiştir. Ülkeyi ne Osmanlılar, ne İngilizler, ne de Memlûkler yönetmektedir. İktidarda olan karışıklık ve anarşidir.

İngiliz ordusu üç gruba ayrılmıştır. Bunlardan birincisi -24 786 kişi- Sir John Hely Hutchinson'un (Ralph Abercromby 21 marttaki çarpışmada aldığı yaralardan ölmüştür) emri altındaydı ve İsken-

3 Doğu ordusunun yenilgisinden ve Mısır'ın kaybından sorumlu bu adam, 1810 yılından ölümüne kadar anlayamadığımız bir nedenle Napolyon'un gözünde önemli bir yer tutmuş, İtalya'da yönetici görevlerine getirilmiştir. Napolyon'un gözlerinin çok da kapalı olmadığının kanıtı ise Menou'ya verilen görevlerin en ufak askerî sorumluluk taşımamış olmasıdır.

deriye önlerinde kamp kurmuştu. Çoğunluğu Bengal ve Bombay sipahilerinden oluşan ikinci grup -5 498 kişi- Reşid kenti ve çevresini denetim altına almıştı ve başlarında Tuğgeneral Baird bulunuyordu. Kuvvetlerin geri kalanları Gize'de ve Kahire'nin karşısında Roda Adası'nda yerleşmiştir.

Türklere gelince onlar Hüsrev Paşa'nın komutasındadır. Kavalalı'nın ilerlemesini durdurmak amacındaki bu eski Gürcü köle kitabımız boyunca ortaya çıkacak, kendi küllerinden doğan Anka kuşu gibi her seferinde karşımızda belirecektir.

"Onun için ne kandırdığı sultana bağlılık, ne alay ettiği uygarlığa karşı bir heyecan duygusu, ne üzerinde oynadığı bir satranç tahtasına benzettiği imparatorluğun kaderine saygı, hiçbir şey yoktur. İman ettiği ve onu harekete geçiren sadece güce ve zenginliğe olan tutkusudur.

Şişman, kısa, şekilsiz ve topaldır. Yüzündeki çirkinliği sadece alay ve yergi örter. Kırmızı fesinin altındaki kalın, beyaz kaşlarının ve yarı aralık gözkapaklarının örttüğü mavi gözleri delici ve sert bakışlar fırlatır. Çizgilerinin geri kalanı, bir Kafkas çocuğundan çok bir barbarı andıran hatları, sakalının beyazlığıyla daha çok ortaya çıkmış kan kırmızısı bir ten içinde boğulmuştur. Güçlü, kurnaz ve alçak, korkunç, utanmaz ve kaba, işte geleceğe karşı, kendi hayat süresi dışında hiçbir ilgi beslemeden, bir halkın bütün geçmişini, kendine özgü milliyetçilik, inanış ve şekilcilik kalıplarıyla ayaklar altına alabilen adam."[4]

İşte Kahire'de mirmiran olarak görevlendirilen ya da alışılmış adıyla vali, veya yanlışlıkla "hıdiv"[5] olarak adlandırılan kişi.

İskenderiye'nin yeni valisi Hurşid Paşa tamamen başka bir kişidir: "Soylu hareketleri, gerektiğinde gururlu, gerektiğinde yar-

4 Cadalvène ve Barrault, a.g.e.

5 Mısır'daki ilk Türk yöneticileri her yerdeki gibi beylerbeyi adını almışlarsa da Mehmed Ali döneminde bu durum değişir. Beylerbeyiyle aynı anlamda olan mirmiran unvanı, anlamından o kadar çok şey kaybetmiştir ki bu rütbe, örneğin İskenderiye yöneticilerine de verilir olmuştur. Mehmed Ali'nin döneminin başlarında onun komutanları bu adı alırlar, bu unvan giderek valinin yetişkin oğulları ve başka kişiler tarafından kullanılır. Naip unvanına gelince bu unvan resmen 1867 yılında kullanılmaya başlanır. Bu tarihte Babıâli İsmail Paşa'yı resmen hıdiv olarak tanımıştır. Bu tarihe kadar Mısır protokolü birçok karışıklığa sahne olur. Bkz. Jean Deny, *Sommaire des archives turques du Caire*, Kahire, 1930.

dımsever, her bakımdan saygıdeğer bir kişi. Onda, mükemmel bir insan olmak için gerekli niteliklerden pek azı eksikti. Hurşid Paşa'nın ihtiyacını duyduğu, insanların doğuştan sahip olduğu bir bilgi, idare edilmeyi isteyenleri görür görmez tanımaya izin verecek bir yetenekti."[6]

Ordunun içinde, Hüsrev Paşa'nın denetim altına alamadığı tek bir güç vardır: Osmanlı davasına pek bağlı olmayan Tahir Paşa emrindeki Arnavutlar.

Memlûklere gelince, onlar sadece kendi beylerinin emirlerini uyguluyorlardı. Bu beylerden en önemlileri şunlardı: Osman el-Bardisi[7], Mehmed el-Elfî (İngiliz yanlısı ve El-Bardisi'nin amansız düşmanı)[8] ve yaşlı İbrahim Bey[9]. Aynı ırktan gelmiş olmalarına karşın, her üçü de birbirleriyle rekabet eder, Mısır toprağında kalan servetlere el koymaya çalışır. Güçlerini daha da artırmak için 5 000 kişilik Bedevî kuvvetleriyle birleşirler.

Kısa süre sonra üç grubun önderi de aynı soruyla karşılaşır: Mısır yönetimine el koymak için ne yapılmalıdır? Daha doğrusu, Fransızlardan alınan iktidar kimin eline geçecektir? İngilizler, Mısır'ın Osmanlılara verileceğini vaat etmiştir. Bu vaat hem iki ülke arasında 5 ocak 1799'da imzalanan anlaşmaya, hem de Fransa tarafından 25 mart 1802'de Amiens'de imzalanacak nihaî belgeye hazırlık niteliğindeki protokollerde de tekrarlanmıştır.

Paris'te İngilizlerin imzalarına sadık kalmayacaklarından şüphe duyulur. İstanbul'da da sultan ve bakanları aynı şüpheyi paylaşırlar. Bu şüphe, her zaman olduğu gibi, yine haklı çıkar. Gerçekten de İngilizler, Mısır'ın öneminin bilincindedir; zaten Napolyon onların gözlerini açmamış mıdır? Ancak, o dönemde bir tek amaçları vardır, Fransa'nın Mısır'a dönüşünü engellemek. Bunun için gerekli olan, Mısır yönetiminin sağlam olmasıdır. Böyle bir yönetim, Türkler ile Memlûklerin birbirinin kuyusunu kazdığı bir dönemde nasıl gerçekleştirilebilir?

Türkler ise Memlûklerin iktidarı ele geçirmelerinden önceki duruma dönmeyi arzular, diğer bir deyişle tüm haklarını geri kazanmak isterler. Memlûklere gelince, onlar Fransız doğu ordularının Mısır'a çıkmasından önceki günleri özlerler, yani İstanbul sultanına sadece görünüşte bir iktidar bırakmayı.

Bu çelişkili istekler İngilizleri arabulucu rolünü oynamaya zorlar. Tarafsızlıkları kısa süreli olacaktır. Gerçekten de Kahire üzerine yürüyüş sırasında Memlûklerin katıldığı kuvvetler ne sadrazamın askerleri, ne de kaptan paşanın yeniçerileridir. Memlûkler güçlerini Hutchinson ordusuyla birleştirir. Cevap verdikleri davet İngilizlerinkidir. İngilizler onlara Londra yönetiminin de onayladığı güvenceler verir. Memlûkleri koruma düşüncesi, başka bir görüşle de birleşir. Hutchinson, üstlerinin bilgisi dışında, Türkleri aşağı görür, Mısır halkının onlardan nefret ettiğinin bilincindedir. Türkler askerî alanda yetersiz, yönetim açısından beceriksizdir ve Mısır ülkesini idare etmek ve gelecekteki yeni bir Fransız saldırısı karşısında direnmek konusunda onlara güvenmek mümkün değildir. Öyleyse İngiltere'nin Memlûk kartını oynaması doğru olacaktır. Daha 5 mayıs 1801'de Hutchinson Memlûk önderlerinden olan ve Murad Bey'in selefi El-Bardisi'ye yazdığı bir mektupta "Çıkarlarınızı koruyacağıma ve ne sizin ne de ailelerinizin herhangi bir kötülükten korkmasına neden olmadığına güvenmenizi istiyorum"[10] diyecektir.

Yine de tartışmadan tartışmaya, görüşmeden görüşmeye, iki tarafın da bir orta yolda anlaşamaması üzerine, vezir ve kaptan paşa içinde bulundukları çıkmazdan kurtulmak için kökten bir çözüm ararlar. Bu çözüm bütün beylerden kesin olarak kurtulmaktır.

22 ekim 1801 günü kaptan paşa Aşağı Mısır'da bulunan bütün

6 Mouriez, a.g.e.

7 Çerkez olan El-Bardisi şaşırtıcı bir insandı. Kısa boylu ve çok güçlüydü. Usta biniciydi ve bütün askerî becerilere sahipti. Cesareti becerisi kadar önemliydi. Piramitler Savaşı'nda mucizeler gerçekleştirdi. Murad Bey ile Port Said'e kadar gitti, bütün kayıplarını paylaştı, keskin bir zekâ ve sadık bir yürek gerektiren tüm pazarlıklara katıldı.

8 Kahire'ye Hicret'ten 1189 yıl sonra (1776-1777) bir esir tüccarı tarafından getirildi ve "Mecnun" adıyla tanınan Ahmed Çavuş'a satıldı. Kısa süre sonra Selim Ağa El-Gazuy'un malı olmuş, daha sonra da bin ölçek zahire karşılığında Murad Bey'e satılmıştır. Elf Arapça "bin" anlamına geldiğinden, "El-Elfi" adını aldı.

9 Fransız askerleri geldiği dönemde, Mısır'ı Murad Bey'le birlikte yönetiyordu. Daha cesur olan Murad Bey Fransızlara karşı savaşırken, İbrahim Memlûklerin ilk yenilgisi (İmbaba, 21 temmuz 1798) üzerine Suriye'ye kaçar. Fransız kuvvetlerinin ülkeyi terk etmesi üzerine ülkeye dönerse de Mehmed Ali'nin kazandığı iktidarı onun elinden alamaz. 1816'da ölür.

10 Georges Douin ve Mme Fawtier-Jones, *L'Angleterre et l'égypte, la politique Mamelouke (1801-1803)*, İFAO, Kahire, 1929.

beyleri Ebukir'e çağırarak onlara Babıâli'den geldiğini söylediği bir fermanı okutur. Fermana göre bütün beyler affı şahaneye mazhar olacaklar, bütün malları kendilerine geri verilecektir. Memlûk önderleri sultanın bu soylu hareketini kutlamak için kaptan paşanın gemisine davet edilir. Beyler hiçbir şeyden şüphelenmeden bu çağrıya uyar. Gemiye gelmek üzere sandallara bindiklerinde ateş açılır. Aralarından beşi ölür, diğerleri (bu arada El-Bardisi) yaralanır. Yakalananlar tutsak edilir. Diğer taraftan vezir, Kahire çevresindeki beylere benzer bir tuzak kurar. Onları karargâhına davet ederek sahte Ebukir fermanının bir benzerini okur. Gelenlerin hepsini tutuklatarak kaleye hapsettirir.

Bir tuzaktan şüphelenen Selim ve Mehmed el-Elfi gibi beyler, bu arada Yukarı Mısır'a kaçar, kaçmadan önce de Gize'deki İngiliz yetkililerini uyarır.

Haberi öğrenen Hutchinson öfkelenir, tehditler savurur, vezire protestolar yağdırır ve onu Mısır Kalesi'ndeki tutukluları serbest bırakmaya zorlarken Londra'ya Osmanlı yöneticilerinin barbarlığını ve ikiyüzlülüğünü bildirir. Öfke ve tehditleri o kadar güçlüdür ki Osmanlılar (görünüşte) onu memnun etmek için 13 kasımda beyleri serbest bırakır. İngiliz askerleri İskenderiye'de kaldığı sürece Memlûklere karşı hiçbir girişimleri olmaz.

Memlûk beylerinin ortadan kaldırılma işlemine Mehmed Ali de katılmış mıdır? Bu soruyu cevaplayacak bilgilere sahip değiliz. Ancak, on yıl sonra aynı eylemi başarıyla tamamladığı düşünülürse Osmanlıların operasyonunun ona bazı fikirler verdiğini kabul etmemek zordur. Mısır'a geleli birkaç ay olmuştur. Bu karışıklığı yaşar, güçlü ve güçsüzleri yakından tanır, ülkenin geleneklerini izler, inceler ve -hiç kuşkusuz kararlı ve zeki bir adamın- bu durumdan nasıl yararlanabileceğini hisseder.

16 ekim 1802'de Birinci Konsül'ün yakın adamı, 9. Süvari Alayı'nın komutanı Horace Sébastiani[11] İskenderiye'ye varır. Görevi kentin boşaltılması işleminin pürüzsüz gerçekleştirildiğini görmek ve ülkenin genel durumu ile Mısır halkının düşüncelerini yerinde değerlendirmektir. Doğal olarak ilk isteği İngiliz askerlerinin bir an önce Mısır'ı terk etmesi olur.

11 Kont Horace de Sébastiani (1772-1851) İstanbul büyükelçisi, Fransa mareşali ve Louis-Philippe'in hariciye nazırı olacaktır.

Beylerle yeniden hesaplaşmak arzusunda olan İngilizler gittikten sonra onların gözünde bir yara olan Memlûklerden kurtulabileceklerdir.

16 kasım 1802 tarihini taşıyan ve İstanbul'dan Talleyrand'a gönderilen imzasız bir mektup hem Babıâli'nin içinde bulunduğu güç durumu, hem de İngilizlerin tereddütlerini yansıtır: "Burada hangi tarafı tutmak gerektiğine karar vermek çok güç ve Fransa ve Rusya'nın iyi niyetine karşın İngilizlerin Mısır'dan çıkmayı geciktireceklerinden ve gitmeden önce de ülkeyi Memlûklere teslim edeceklerinden korkuluyor. Kafaları o kadar karışık ki, ne yapmaları gerektiğini onlar da bilmiyorlar."[12]

General Stuart, koruması altındaki Memlûklerin durumunu düzeltmek amacıyla Hüsrev Paşa nezdinde son bir girişimde bulunur ve ondan geri adım atmasını talep eder, Kahire'ye 13 şubat 1803'te gelen Binbaşı Missett aracılığıyla Paşa'ya iletilen mektup bir diplomasi örneğidir:

"Alteslerinin elinde bulunan yetkilerin, beylere, daha önce iletilen ve en güç şartlar altında bile reddedilenlerden daha değişik koşullar sunmasına izin vermemesini üzüntüyle karşılıyorum.

(...) Efendim kralın bu topraklardaki ordularını geri çekme kararını geciktirmesinin tek nedeninin ülkede sükûnetin yerleşmesine katkıda bulunmak isteği olduğunu Alteslerine birçok kez belirtmiştim.

(...) Kendilerine karşı girişilen bütün hareketlere direnen Memlûkler daha sonra zaferlerini, ovaları hâlâ ölülerinizin cesetleriyle dolu olan Aşağı Mısır'a kadar taşıdılar. Demenhur ve çöl arasındaki dar alan kefensiz 3 000 askerinizin cesediyle kaplıdır. Beylerin davasını destekleyen güçlü Arap kabileleri, denetimlerini Nil'in neredeyse bütün sol kıyısına yaymaktadır. Karargâhına çekilmek zorunda bırakılıp kuşatma altına alınan, olaylar ile sonuçlarını siperinden izlemekten başka elinden bir şey gelmeyen generalinizin onuru, onun yerinde olan herkeste de görüleceği gibi, kırılmıştır. İskenderiye'de bile bizim gidişimizden sonra beyler ile Arap kabilelerin ilerleyişinden korkulmaktadır.

Memlûklerin şikâyet ettikleri haksızlıklar karşısında, onları harekete geçiren öç alma duygusuna şaşırdığımı söyleyemem. Yine de son ana kadar gücümü acı çeken insanlık adına kullanmak ve

12 Mısır konuları üzerine mektup, Cattaui, 1931, a.g.e.

buradan, Babıâli'nin çıkarlarını tehdit eden felaketleri önlemek isteğiyle bu konuya el atma kararındayım. Beyleri şimdiye kadar kazandıkları zaferlerde gösterdikleri ölçülü davranışlara devam ederek sakin bir şekilde Yukarı Mısır'a dönmeleri için ikna etme görevini üstlendim. Yukarı Mısır'a dönmekle kaybedecekleri üstünlüklerin bilincinde, ancak hayatlarını daha önce de kurtarmış olan bir dostluğun hatırına yine de böyle bir fedakârlığa kararlıdırlar. Böylesine soylu bir davranışta bulunurken tek umutları, birçok kez tekrarladıkları ricalarına Babıâli'nin artık kulak tıkamayacağıdır. Böyle bir kararı almak için şart olarak, acil ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, İskenderiye'de ortak düşmanımızdan birlikte aldığımız malzemeden küçük bir bölümünün kendilerine verilmesini talep ettiler. Buna hakları da vardır. Bu malzemeyi alınca Aşağı Mısır'ı boşaltmayı ve Kâhya Bey ordusuna güvenli bir geçit açarak alteslerinin başkentine gitmelerine izin vermeyi kabul ettiler; öte taraftan Babıâli temsilcilerinin onları endişelendirecek davranışlarda bulunmamaları halinde, sultana karşı görevlerini eksiksiz yerine getireceklerini, sadık kullarından olacaklarını ve onlara tanınan topraklarının sınırları içinde kalacaklarını vaat ettiler."[13]

Bu mektup, maalesef, hiçbir sonuç getirmedi. İngilizler, 11 mart 1803'te istemeden de olsa Mısır'dan çekilmeye karar verdiler. Eşyaları arasında bir anı da götürüyorlardı. Elfi Bey ve on beş Memlûk; İngilizlerin gizli hayali bu piyonlardan ilerde yararlanmaktı. Mısır'da daha hiçbir şeyin kararlaştırılmadığının bilincinde, barut fıçısının kendi kendine patlamaya bırakıldığının farkındaydılar. Bütün oyuncular yerini almıştı ve hareketsizdi, hepsi! Cebindeki kozu saklayan ve tüm beklentilerin aksine içinde bulunduğu karmakarışık durumu çözecek bir tanesi dışında. Bu son dakika oyuncusu Mehmed Ali'dir.

Hüsrev Paşa'nın sıkıntıları

İngilizler gider gitmez Türkler ile Memlûkler açık bir savaşa girişirler. Memlûkler eskisi kadar güçlü değildir. Fransız istilası onları önemli ölçüde zayıflatmış, kayıplarının yerlerini, Babıâli'nin Gürcistan'dan köle getirilmesini yasaklaması nedeniyle, doldura-

13 a.g.e.

mamışlardı. Bu boşluğu kapatmak için Bedevîlere yanaştılarsa da, Arapların Memlûkler gibi usta süvariler ve cesur savaşçılar olması beklenemezdi. Zayıflamalarının başka bir önemli nedeni de iç çekişmelerdi. Yetenekli ve saygın bir önderin yönetiminde iktidarı Hüsrev Paşa'nın elinden almaları beklenebilirdi ama, değerli ve büyük önderleri Murad Bey'in ölümüyle bu yol da kapanmıştı. Murad Bey'in ölümünden sonra, çoğu konuda ayrı düşünen rakip beyler arasında bir liderlik çekişmesi başlamıştı.

Osman el-Bardisi Murad aşiretine komuta eder ve merhum beyin aksine Fransa taraftarı gözükür. İbrahim Bey ve adamlarını da etkisi altına alır. Bu şartlar altında Hüsrev Paşa'nın onları ezmeye çalışmaması düşünülebilir mi? Bunu dener, ancak başaramaz. Elindeki güçler Aşağı ve Orta Mısır'a dağılmış, iyi örgütlenememiştir. Arnavutlara gelince onlara güvenemez ve onların yerine Sudanlılardan oluşturduğu milisleri tercih eder. Bu nedenle bir taraftan adamlarını yeniden toparlamaya çalışırken, diğer yandan görüşmelere başlama kararı alır. Bunları yaparken iki temel hata işler.

Devletin boşalmış kasalarını doldurmak için, zaten çok güç durumda olan Mısır halkını daha da büyük baskı altına alacak bir vergi yağmuru kararı çıkartır ve böylelikle Kahire şeriflerininin[14] öfkesini çeker. Öte yandan ve daha da önemlisi, Tahir Paşa komutasındaki Arnavut askerlerinin maaşını beş ay boyunca ödemez. Tahir Paşa ve yardımcılarından biri olan Hasan Paşa garnizonda yaşarken, diğer yardımcı Mehmed Ali askerlerleriyle birlikte Kahire yakınlarında görevlendirilmiştir.

Bu önemsiz ayrıntının sonuç üzerindeki etkisi büyük olur. Kavalalı'nın karantinaya konulur gibi devre dışı bırakılması onun hakkında şüpheler olduğunun kanıtıdır. Çevredeki güçlerden hangisini kendine yakın görmektedir? Memlûklerle mesafeli, hatta düşmanca ilişkileri vardır. Hüsrev Paşa ise bu kadar karışık bir ülkede hâkimiyet kurulabilmesi için birleşilecek birisi değildir. Geriye Arnavutlar kalır. Belirli bir ilişkisi olan Arnavutlarla, eninde sonunda kökleri aynı değil miydi? Hüsrev Paşa'nın Mehmed Ali'nin başına açabileceği sorunları tahmin edebilmiş, ama bu sorunların neler ola-

14 Bu unvan belirli bir dinî saygıya hak kazandırır (dinî yönetimlerdeki serif sayısının yüksekliğinin nedeni budur), ancak bir dinî soyluluk oluşturmaz. Şerifler güçlü ve halk üzerinde etkili bir gruptur.

cağını belirleyememiş olması muhtemeldir. Kavalalı'nın valinin beklediği sadakati göstermemiş olduğu açıktır, ayrıca görev aldığı askerî operasyonlardaki yumuşak tavrı ondan kuşku duyulmasına neden olur. Ancak Hüsrev Paşa'nın gelmekte olan fırtınayı önleme gücü yoktur.

Kahire ile Yukarı Mısır arasındaki ulaşımın kavşak noktası olan Minya kenti, nisan 1803'te Memlûklerin eline geçer. Bu başarının ilk sonucu ülkenin ikiye bölünmesi ve başkentin yiyecek yollarının kesilmesi olur.

Temmuzun ilk günlerinde Arnavutlar da ayaklanır. Önce Tahir Paşa'ya giderek birikmiş alacaklarını isterler. Tahir Paşa Arnavutları Defterdar Halil Efendi'ye gönderir. Halil Efendi kasasının boş olduğunu ve Arnavutların şikâyetlerini, Aşağı Mısır vergilerini haksız bir kararla elinde tutan Mehmed Ali'ye iletmelerini önerir. Mehmed Ali elinde bir kuruş bile bulunmadığını söyler.

Öfkeli Arnavutlar tekrar Halil Efendi'ye dönerek nöbetçileri kovar, ikametgâhına girer ve paralarını isterler. Defterdar elinde sadece altmış bin kuruş bulunduğunu, verebileceği tek paranın bu olduğunu söyler. Arnavutlar bu parayı reddeder ve Halil Efendi'yi tehdide başlarlar. Umutsuz kalan defterdar, Hüsrev Paşa'ya haber gönderir, vali durumun öneminin farkına varmadan cevabını bildirir: "Hiçbir şey ödemeyeceğim ve hiçbir ödeme emri vermeyeceğim. Bu haydutlar ülkemi terk edip gidecekler, yoksa onları son adamına kadar öldürtürüm."[15] Ona bu "haydutlar"ın 6 000 kişi olduğunu ve ordusunun en seçme birliklerini oluşturduğunu unutturan bir hafıza kaybı mıdır? Karışıklık büyür, isyan resmen başlar.

15 Cabarti, a.g.e. Kendisi de tarihçi ve ulema olan Cabarti 1753'te Kahire'de doğdu. Kişisel hayatı üzerine pek az bilgi vardır. Fransız işgali sırasında kırk beş yaşındadır. Birçok ünlü kişi gibi kentten kaçar, Napolyon'un iyi davranma sözü üzerine geri döner. Ne Napolyon'un, ne de Kléber'in onu tanıdığına ilişkin bilgi yoktur. Öte yandan Menou onu Fransızlar tarafından kurulan üçüncü divanın dokuz üyesinden biri olarak seçer. Görülen, Cabarti'nin hayatının bu döneminden ve işgalcilerle işbirliğinden pek söz etmediğidir. Fransızların gidişinden sonra, hakkında iyi duygular beslemediği Mehmed Ali'den uzak durur. Hayatının son yılları acılarla doludur. Hastalanmış, kör olmuş, yazı yazmayı 1821 yılında bırakmıştır. Bir yıl sonra korkunç bir felaket yaşar: oğlu Halil 19 temmuz 1822'de Mehmed Ali'nin sarayının çıkışında esrarengiz bir şekilde boğularak öldürülür. Cabarti bu acıya fazla dayanamaz ve 1825 veya 1826'da ölür.

Ezbekiye Sarayı'na kapanan Hüsrev Paşa ayaklanmaya top atışlarıyla cevap verir. Kent halkı Arnavutların şehri ele geçirerek yağmalayacağından korkar. Sokaklarda gezen tellallar halkı silahlarını alarak yönetim yanında savaşmaya çağırır. Bu çağrıya sadece birkaç kişi katılırken halkın çok büyük bir çoğunluğu geri planda kalmayı tercih eder.

Gerginlik en son aşamaya ulaşır, top ateşi devam eder. Hüsrev Paşa oldukça sakin görünmektedir çünkü hazinedarının kaleyi elinde tuttuğunu bilir. Kaleye hâkim olan, Kahire'ye hâkim olur.

Mehmed Ali kadar tedbirli olmayan ya da daha gözüpek olan Tahir Paşa isyanın başına geçer ve Arnavutlarla birlikte Hüsrev Paşa'dan görüşme ister. Valinin verdiği cevap geldiği yere geri dönmesi ve yeni bir harekete kalkışmamasıdır. Bu hakarete kızan Tahir Paşa ertesi gün kaleyi kuşatır. Hazinedar derhal kapıların kapatılmasını emreder, Tahir, kalenin anahtarlarını ister. Bu isteği önce reddeden hazinedar karşısındakilerin sayısından korkar ve anahtarları Tahir Paşa'ya verir.

Başkentin her köşesinde ani ve küçük çarpışmalar görülmeye başlar. Mehmed Ali'nin sahneye çıkıp asileri desteklemesi işte bu sıraya rastlar.[16] Çarpışmalar sırasında ölüme çok yaklaşır. Arka arkaya iki kurşun elbisesini deler, giydiklerinin çok geniş olması nedeniyle vücuduna dokunmaz. Atlattığı tehlike, en azından daha sonra bir görüşme sırasında Prens Pückler-Muskau'ya anlattığı kadarıyla, budur. Cabarti ve Nicolas Turc ise bütün ayaklanmada perde arkasındaki adamın Mehmed Ali olduğunu, karanlıktaki bir kuklacı gibi bütün ipleri elinde tuttuğunu iddia eder.[17] Bunu kabul etmek güçtür, çünkü asker maaşlarının ödenmesindeki gecikmede bir etkisi olabileceği düşünülemez. Gelecekteki aylar boyunca aynı zamanda oyuncu ve izleyici rolünü başarıyla oynar. Oyuncu olarak senaryoyu değiştirir, seyirci kalarak tüm tarafların birbirini kırmasını izler, zamanı gelince bu güçsüzlüklerinden yararlanmayı bekler.

16 Edouard Gouin, *L'Egypte au XIXe siècle*, Paris, 1847.

17 Cabarti açıkça "Bütün bu olaylar Mehmed Ali'nin şeytanca entrikalarından başka bir şey değildi. Önce Arnavutları Hüsrev Paşa'ya karşı ayaklandırdı, daha sonra Hüsrev Paşa'nın gücünü Tahir Paşa ve Arnavutların yardımıyla yok etti. En sonunda Türklerin yardımıyla Tahir Paşa'dan da kurtuldu" der.

Kale ertesi gün Tahir Paşa'nın elindedir. Hiç beklemeden Hüsrev Paşa'nın sarayını topa tutar. Cabarti'ye göre Hüsrev Paşa, Ezbekiye üzerine gelen ilk top mermilerini görünce düşüp bayılır. Konsolosluk görevlisi Caffe raporunda şöyle yazar: "Dün akşam ve bu sabah Kahire'den gelen mektuplara göre ayın 10'unda ve 12'sinde Arnavutlar Paşa'nın sarayına saldırmış ve topların karşılıklı atışları durmamıştır. Tüfek ve kılıç savaşları da sürmektedir; zafer Arnavutların olmuştur. Paşa'nın sarayı, Fransızların genel karargâhlarını kurdukları Ezbekiye Sarayı yanmaktadır.

Yeni binanın tüm bölümleri zarar görmüştür; Paşa kaçmak zorunda kalmış, Fransız ordularının kenti terk etmesinden sonra geride kalan birkaç Fransız askeri ve Türklerden başka gidecek yer bulamamıştır. Arnavutların başı Tahir Paşa kendini kentin yeni valisi ilan etmiştir (...)"[18]

Ertesi gün Tahir Paşa kaleden kente inerek halkı yatıştırmaya çalışır. Barikatlar kaldırılır, fırınlar ve aşevleri yeniden açılır.

Yapacak hiçbir şeyi kalmayan Hüsrev Paşa karılarını ve servetini alarak Dimyat'a kaçar. Bütün hâkimiyeti on beş ay ve yirmi gün sürmüştür. Ertesi gün Tahir Paşa bütün eşrafı çevresinde toplar Babıâli'nin fermanını beklemeden kendini Mısır kaymakamı ilan eder. Yetkisi kendinden kaynaklanan bu yeni yönetici de selefinden miras kalan sorunları çözebilecek yetenekte değildir. Halkı yatıştırmayı amaçlayan bir bildiriyle kişilerin ve çıkarların eşitlik içinde korunacağını açıklar; Rosetti'ye Hıristiyan haklarının güvence altında olacağını tekrarlar ama, gerçekte hep söylediklerinin tersini uygular: haksızlıklar, işkence, nedensiz tutuklamalar, ezici vergiler... Rekor sayılabilecek bir süre içinde sadece askerleri değil, tüm Kahire halkını da karşısına almayı başarır. 27 mayıs 1803'te, iktidara gelişinden üç haftadan daha kısa bir süre sonra yeniçerilerin ayaklanmasına sebep olur: kafası kesilerek öldürülür.

Sahnede Arnavutları yönetebilecek ve iktidarı isteyecek iki kişi kalır: Mehmed Ali ve Hasan Paşa. Kavalalı'nın boynuna asılan "Machiavelli" etiketini yalanlamak için Tahir Paşa'nın öldürülmesinde en ufak bir etkisi olmadığını belirtmek gerekir: Tahir Paşa'nın talihsizliğini, her şeyi tek başına yapmak istemesinde aramak gerekir.

18 Dışilişkiler Bakanlığı'na, Mektup 27, 5 mayıs 1803, bkz. Cattaui, *Rapports Consulaires*, a.g.e.

Hasan Paşa yeteneksizdir ve gittikçe karmaşık hale gelmiş bir durumu çözebilecek beceride değildir. Gölgede kalır. Mehmed Ali'ye gelince, kendinde merhum dindaşının tahtına oturacak gücü daha görmez. Bu tahta oturabilmek için güçlü bir dosta, ona destek olacak askerî bir güce ihtiyacı olduğunu anlamıştır. Bu askerî gücü -dehasının ilk parıltılarından biri budur- eski düşmanlarından, Memlûklerden ister. Önderleriyle anlaşır, onlara genel af sözü verir ve iyi niyetinin göstergesi olarak da başkentin kapılarını Memlûklere açar.

Yok olmak üzere olan Memlûkler için bunlar beklenmedik mucizelerdir. Neredeyse yapayalnız ve hareket yetenekleri kısıtlı bir paşadan çekinmelerine gerek yoktur. Gözleri Mısır'ı yeniden ele geçirme tutkusuyla kamaşmış, tuzağa düşerler.

1 haziran 1803 günü Memlûk beylerinin en önemlileri, İbrahim ve El-Bardisi, Kahire'ye girer. O günden sonra Mısır, Memlûklerin, Mehmed Ali'nin ve Arnavutlarının paylaştığı bir yönetimin elindedir. Kavalalı, kimseye belli etmeden zirveye yaklaşmıştır...

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Firavun'un tahta çıkışı (1803-1805)

Geçen günler birbirine benzer: Babıâli Mısır'a yeni bir vali atamıştır, Tarabulsi adında biri. Onun iktidarı daha da kısa olur: Memlûkler hemen kaleyi kuşatarak talihsiz adama kenti terk etmesi için yirmi dört saat tanırlar. Dimyat'taki Hüsrev Paşa elinden alınan iktidarı geri kazanma gününün gelip çattığını düşünür. Kahire'ye yürüme kararı verir. Yanında yeni dostu Osman el-Bardisi ile Mehmed Ali onu karşılamaya gider. Kavalalı, Arnavut piyadelere, Osman da Memlûklere ve onlarla birleşen Bedevîlere kumanda eder. Dimyat ele geçirilir ve Hüsrev Paşa teslim olmaya zorlanır, 27 temmuz sabahı Kahire'ye getirilerek kalede hapsedilir.

Bu durumun da geçici olduğu kısa zamanda anlaşılır, çünkü 8 temmuz 1803 sabahı İskenderiye'ye çıkan bir işbozan, Ali Paşa[1] ya da bilinen adıyla Cezayirli Ali Paşa, Babıâli'nin Hüsrev Paşa'nın yerine gönderdiği yeni validir. Çerkez'dir ve çok genç yaşta Cezayir dayısına[2] köle olarak satılmış, Cezayirli adını buradan almıştır. Efendisinin ölümünden sonra onun kardeşi tarafından Kaptanıderya Hasan Paşa'ya hediye edilmiştir. Bu hediyenin bir rastlantı olarak görülmemesi gerekir. Ali'nin kardeşi de Hasan Paşa'nın kölelerindendir.

Ne Memlûklerin, ne de Mehmed Ali ile Arnavutların ellerindeki nimeti bu yeni gelene teslim etmek istemeyecekleri açıktır. Üstelik Cezayirli'nin yanındaki askerlerin sayısı ona istediğini sağlamak için çok azdır. Gelir gelmez beylere birer mektup göndererek görev ve unvanını bildirir. Beyler ise başkentte onunla görüşmeyi

1 Gabriel Guémard, *Les réformes en Egypte d'Ali Bey el-kabir à Méhémet-Ali*, Kahire, 1936.

2 Dayı: Tunus, Cezayir yöneticilerinin unvanı.

kesin olarak reddeder. Cezayirli Ali Paşa Kahire'de İstanbul'un bir fermanını okutarak beylere önemli ödünler verir. Her bir bey bundan sonra yılda on beş kese altın gelir getirecek topraklara[3] sahip olacak, bey yardımcıları da köy ve kasabalardan gelir elde edebileceklerdir. Memlûklere bildirilen tek şart, ülkenin ve vergilerin yönetimine kesinlikle katılmamaktır. Böylelikle Memlûk beylerince kabul edilmeyi başarır. Gerçekte ise El-Bardisi ve Mehmed Ali'nin tuzağına düşmüştür. İskenderiye'den askerlerinin başında ayrılan Cezayirli, Kahire yakınlarında El-Bardisi ve Kavalalı'nın ordusuyla karşılaşır. Savaşmaya cesaret edemez, çekilme isteği başarısızlıkla sonuçlanır. Tutuklanır ve öldürülür.[4]

Şeytanla bir anlaşma

Mehmed Ali, İstanbul tarafından gönderilen valileri yok ede ede tek başına kalacağı ana doğru ilerler. 1804 yılında, son eylemlerinin ürünlerini kendi arzusuyla El-Bardisi'ye bırakır. Aralarındaki işbirliği süreceğe benzemektedir. Birbirlerine karşılıklı dostluk göstereceklerine ant içmişler, bu dostluğu perçinlemek için kan kardeşi olmuşlardır[5]. El-Bardisi Kavalalı'nın söylediklerini gözü kapalı yerine getirir, bütün önerilerini kabul eder. Kendi muhafızlarının Memlûkler yerine Arnavutlar olmasını bile reddetmez. Yine de ruhunun derinliklerinde böyle "doğaya karşı" bir birlikten memnun mudur? Büyük dostunun tehlikeli bir düşmana dönüşebileceğini görmez mi? Edouard Gouin, El-Bardisi'nin endişelerini gösteren, muhtemelen hayal ürünü bir olay anlatır: "Cezayirli'nin öldürülmesinden sonra kendini peygamber olarak tanıtan bir ihtiyar, beyin çadırına çağrılır. Bey ihtiyarı yanına oturtarak Memlûkler ile Arnavutlar arasındaki birlik konusunda neler düşündüğünü sorar. Yaşlı adam cevap verir: 'Bayram sırasında çok gürültü çıkacak, kan akacak.'

3 Anlamı genel olarak, "tahttan feragat eden hanedan üyelerine tazminat olarak verilen toprak parçası"dır. Konumuzda "beylere sadakatleri karşılığında verilen ücret" biçimine dönüşmüştür.

4 Gouin, age, 1847, Cezayirli'nin son yatağan darbesini bile ağzından kötü söz çıkmadan karşıladığını belirtir. Cellatlarına her zaman yanında taşıdığı kefenini verir ve cesedinin gömülmesini vasiyet eder.

5 Cabarti, Hicri 1218 (1804), a.g.e.

– Bu gürültü nereden gelecek? diye sorar El-Bardisi. Kimin kanı dökülecek? Kim galip gelecek?

İhtiyarın cevabı gizemlidir:

– Kurtlar yabancıları parçalayacak. Beyin sırtı ürperir, çünkü Mısırlıların 'yabancı' olarak Memlûkleri kastettiğini bilmektedir. Öyleyse, Arnavutlardan başka kim 'kurt' olabilir?"

Yalan ya da gerçek bu "kehanet"in bey üzerinde önemli bir etkisi olduğu söylenemez; hiçbir zaman anlaşmayı bozmaya çalışmaz.

Daha fazla ilerlemeden taraflardan şimdiye kadar ihmal ettiklerimizi tanıtmakta yarar olduğunu düşünüyoruz: Kahire ve Kahireliler.

Büyük ulema ve küçük halk

Arapların Ümmü'l- Dünya, "Dünyanın Anası" olarak adlandırdıkları Kahire, sözünü ettiğimiz dönemde terk edilmiş bir kenti andırıyor, yolu oralara düşen bir yabancıyı yoksulluğuyla şaşırtıyordu. Geçmiş ihtişamından geriye sadece isimsiz ve pislik dolu dolambaçlı sokaklar arasındaki bazı harabeler kalmıştı. Çok ender görülebilecek büyük ve güzel yapıların etrafı yıkık anıtlar ve harap kulübelerle çevriliydi.

Mısır nüfusunun yaklaşık dört milyon olduğu düşünülürse, Kahire'de 250 000 kişinin yaşadığı ve bu sayının Mehmed Ali'nin 1849 yılındaki ölümüne kadar fazla artmadığı düşünülmektedir[6]. Kentte çeşitli yabancı toplumlar bulunur. 1798 yılında 10 000 kişi oldukları sanılan Koptlar ve Yahudiler (yaklaşık 3 000) dışında, Mağripliler ve Suriyeliler (15 000-20 000 arası), Türkler (10 000), "Melki ya da Yunan-Katolik" olarak adlandırılan Hıristiyanlar (4 000), Marunîler (1 000), Yunanlılar (5 000) ve Ermeniler (2 000) görülmektedir. Asıl halka gelince, her zaman tanık, pek ender oyuncu, sürekli

6 Bu rakamlar 1846'da yapılmış bir sayımdan alınmıştır ve La Description de l'Egypte'de yer alan sayıdan (263 000) düşüktür. Aradaki fark sürekli görülen veba salgınlarından (1835 salgını 500 000 kişinin ölümüne sebep olacaktır) ve koleradan (1831'de 180 000 ölü) kaynaklanır. Bütün bunlara, önemli birer kayıp nedeni olan seferberlik ve angarya da eklenmelidir. Bkz. André Raymond, Le Caire, Paris, 1993.

sömürülen, hiç sömürmeyen bu topluluğun çekirdeğini sanatkârlar[7], şeyhler ve ulema oluşturur.

Ulema, ya da hukuk doktorları, dinin El-Ezher Camii üniversitesiyle sürekli bağlantıdaki yüreğini temsil eder. Eğitmen olarak maaş almalarına karşın, dinî vakıflar (evkaf) aracılığıyla önemli ayrıcalıklara sahiptirler: emeklilik, Hazine tarafından ödenen maaşlar, vergi bağışıklıkları, para veya mal olarak alınan tayınlar. Bütün bunlara bazılarının kent yakınlarında ya da köylerde işlettikleri tarlaların da geliri eklenmelidir. Ulemadan çoğu çeşitli ekonomik faaliyetlerden ek kaynaklar sağlar. Çoğu zaman kütüphaneci ya da yazıcı veya (çok daha ender durumlarda) hırdavatçı ya da terzi olarak görülürler. Ama bu hukuk doktorlarının ülke ekonomisine en büyük katkıları dükkân ve atölye sahiplikleridir: ipek dokuma tezgâhları, değirmenler, kireç fabrikaları, vb... Aralarında bazılarının inanılmaz servetleri vardır. Bunlardan Şeyh el-Sedat[8] Evkaf'tan elde ettiği önemli gelirin yanı sıra, çeşitli spekülasyonlardan da büyük paralar kazanmıştı. Örneğin Kahire'nin Bulak Mahallesi'ndeki üç katlı bir binaya 1792 fiyatlarıyla 450 000 para değer biçilmekteydi.

Bu kişiler sürekli olarak yönetici sınıflar ile kullar arasında aracı rolü oynamışlardı. Dinî, yasal ya da eğitim görevleri, insanların kriz anında onlara başvurarak yöneticiler nezdinde aracılık yapmalarını istemelerine yol açıyordu.[9] Yabancı istilacılar da -Memlûkler, Osmanlılar ya da Fransızlar- siyasal çekişme dönemlerinde ulemanın desteğini almaya gayret gösterirdi. Yine de şeyhleri yönetici kadrolarla birleştiren maddî ve toplumsal bağlarla, oynamak zorunda bırakıldıkları "popüler" sözcü rolleri arasında önemli bir çelişki vardır. Halkın çektiği sıkıntı ve acıların kaynağı hemen her seferinde ulemanın doğrudan bağlı olduğu yönetimdeki sınıflardı. Bütün Mısır tarihi boyunca ülkede gelişen kriz-

7 Bu konuda bkz. André Raymond'un hayranlık uyandırıcı eseri, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 2 cilt, Şam Fransız Enstitüsü, 1973.

8 Şeyh Şemseddin Muhammed Ebu Enver ibn el-Sedat kendi döneminin en etkileyici kişilerinden biridir. 1768'den sonra Baniü'l-Vefa'nın başkanı olarak insanlara karşı kibirli ve aşağılayıcıydı. Cabarti onun hakkında pek iyi şeyler yazmaz: "Altındakilere karşı sert, acımasız; entrikacı, servet ve şöhrete aç." 1813'te öldü.

9 Bkz. Afif Lütfü el-Seyyid Marsot, *The rôle of the ulama in Egypt during the early XIXth century*, Kahire, 1969.

ler sırasında halk hareketlerine bakışları, en azından anlaşılmaz olmuştur.

1804 yılı başlarında Müslüman toplumunda öne çıkanlar, bütün şeyhler tarafından seçilerek Kahire'deki sivil yöneticilerin de onayını alan El-Ezher Üniversitesi rektörü Şeyh el-Şarkavî; ticaret loncalarının başı El-Mahrukî[10], Kızıldeniz'in varlıklı tüccarı El-Muvaclihi, daha önce sözünü ettiğimiz Şeyh el-Sedat, onunla birlikte sofilerin başı olan Şeyh Halil el-Bekrî ve nihayet nakibü'leşref unvanı taşıyan, Peygamber soyundan gelenlerin başkanı Şeyh Seyid Ömer Makram. Gerçek bir halk kahramanı olan ve kitleleri ayağa kaldırmakla ünlenen Said Ömer Makram bütün dönemlerde siyasal hayatta faal olmuştur. 1798'de, Piramitler Savaşı'ndan sonra başkentteki sanatkârların çoğunu bir araya toplayarak Memlûkler tarafından terk edilen Kahire'de bir milis gücü örgütlemeyi başarmıştı. 1800 yılında Fransız varlığına karşı ikinci ayaklanmanın gerisinde yine Şeyh Said Ömer Makram vardır.

Hıristiyanlar arasında en önemlisi Napolyon'un vergi yönetiminin başına getirdiği zengin bir Kopt Georges (Girgis) el-Cevherî'dir. Fransızların gidişinden sonra bile siyaset sahnesinde kalmayı başarmıştır.

Cabarti'ye göre saydığımız bütün bu insanların kuşku çekici bir yanı vardır.

Halka gelince... Mısır toplumunun kesin bir tablosunu verme iddiasına girmeden yapılacak tanımlama şöyle olacaktır: ticaret erbabı (tüccarlar), sanatkâr ve ücretliler, satıcılar, tarımla uğraşanlar ve en geride, toplumun büyük bir çoğunluğunu oluşturan yoksul ve muhtaçlar. Uyuşturucu kullanımının bu kesimde yüksek olması, afyon satıcılarının lonca kurmasına ihtiyaç duyulması rastlantı değildir. "Birinci sınıf" olarak adlandırılan işçiler sefil bir hayat sürer. Mavi yünden bir entari giyer, kulübelerinde, tek varlıkları olan hasır üzerinde karıları ve çok sayıda çocuklarıyla birlikte yaşarlar.

10 Tüccar loncalarının başı El-Mahrukî, Napolyon tarafından divana atanmıştır. Büyük Kahire ayaklanması sırasında Osmanlıların yanında yer almış, amansız Fransız düşmanlığından vazgeçmemiştir. Daha sonra yerel politikayla yakından ilgilenmiş, Kopt El-Cevherî'yle birlikte Mehmed Ali döneminde kentin yöneticiliğine atanmış. 25 kasım 1804'te aniden ölmüş, cenazesi büyük törenlere sahne olmuştur. Bkz. Cabarti, a.g.e.

Çocukları çoğu zaman çıplaktır ya da paçavralara sarınır. "İkinci sınıf" işçiler ise evden çok odacığa benzeyen yerlerde yaşar, birinci sınıftakilerden sadece giyim alanında (fes, muslin entari) ayrılırlar, yoksa aynı sefil yaşamı sürerler.

Tüccar ya da "üçüncü sınıf," toplumsal merdivenin en üst basamağıdır. Malî güçleri ve Mısır ekonomisinin temel sektörlerini denetimleri altında tutmaları bu sınıfın önderlerine ülke yetkilileri karşısında önemli bir güç verir.

Biraz yukarıda ulemayla iyi geçinmenin ne kadar önemli olduğunu belirtmiştik. Bugüne kadar kimse onları kesin olarak kendi tarafına çekmeyi başaramadı. Mehmed Ali'den daha önce Mısır'ın askerî fethinin yeterli olmayacağını, Mısır halkının da desteğinin kazanılması gerektiğini anlayan Napolyon böyle bir başarıya çok yaklaştı, şeyhlere karşı bütün çekiciliğini kullandı, işi onların karşısına Doğu biçimi elbiselerle çıkmaya, kendisinin ve ordusunun İslam dinini kabule hazır olduğunu söylemeye kadar götürdü. Bütün bunlar şeyhleri etkilediyse de amacına ulaştırmadı.

Şeyhleri etkileme sırası kısa süre sonra Kavalalı'ya gelecektir.

Lord Elfi'nin dönüşü

Mehmed Ali ve Bardisi, şubat 1804'te Mısır adı verilen satranç tahtası üzerinde ilerlerken İngilizler yolculuk öncesi yanlarına aldıkları piyonu, Muhammed Bey el-Elfi'yi oyuna sürmeye karar verirler. Mathieu de Lesseps daha bir yıl önce Talleyrand'a yazdığı mektupta bu entrikayı görmüştür: "Geldiğim günden beri İngiltere'nin bu ülkeye karşı siyasal hareketini izledim. Valinin temsilcileri ve Mısırlı olsun, yabancı olsun iyi eğitilmiş kişilerle yaptığım özel konuşmalar ve araştırmalarımdan, İngilizlerin Mısır'dan ayrılmadan önceki davranışlarından onların istemeden de olsa Memlûkleri kolladığını ve güvenlerini kazanmak için ellerinden geleni yaptıkları görülmektedir. Savaşları ve görüşmeleri sadece ulusal çıkarlarına bağlı olan İngiltere'nin hükûmeti Mısır'ı ticaret yoluyla kazanmak niyetindedir: bugün bu amaca ulaşmak için Mısır'da bu gayeyle kurulmuş bir yönetime gerek olacaktır. İngilizlerin, kendi yarattığı beylere iktidarı sağlamak için elindeki tüm politik etkiyi ve entrikaları kullanacağından eminim. Memlûk beylerinin böyle bir iktidarı İngiltere için avantajlı sayılabilecek şartlarla satın alacağından

ve bu ülkeyle gelişmeye başlayan ticaretimizi engelleyeceğinden korkuyorum."[11]

Cabarti'ye göre El-Elfi tam bir despottur. İddialı ve kendinden emin halkı gerçekten korkutan birisidir. Buna rağmen büyük Memlûk emirlerinin mirasçısıdır. "Kendi sahasında, ırkının insanlarından çok değişikti."[12] İngiliz başkentine geldikten sonra bir yıl boyunca Londra sosyetesinin gözbebeği oldu. Saraya resmen takdim edilmesi İngiliz soylularının kapılarını açmıştı. Hareketleri, uzun boyu ve ilginç kıyafetleri merak ve hayranlık yarattı. Ancak kibirden başka bir özelliği yoktu ve kısa sürede moda olmaktan çıktı, ta ki Bardisi'nin bir ayaklanma sonrasında iktidara geldiği haberi İngilizlerin kulaklarına ulaşıncaya kadar.

O anda Elfi tekrar değer kazanır; artık Saint-James yönetimi[13] dış politikasının birinci derecedeki bir silahıdır. Kendini şimdiden Mısır'ın efendisi olarak görür ve tüm önerileri Mısır hâkimi olarak kabul eder. İlerde çıkacak fırsatlar ya da tanınacak ayrıcalıklar paylaşılır. Sandıklarının içinde krallara yakışır eşyalar vardır ve söylentilere göre yolculuğu için ayrılan firkateynde müstakbel kralın güvenliğiyle görevli özel bir muhafız birliği de bulunmaktadır.

Ancak Elfi'nin Mısır'daki etkisini göz ardı etmek yanlış olur. El-Bardisi'nin cesareti ve davranışları ona Kahire halkının desteğini sağlamışsa da Elfi'nin Kahire dışındaki bölgelerde hatırı sayılır taraftarı vardır. Bağlı olduğu aşiret önemlidir ve onun yokluğunda görevlendirdiği bir kâşif[14] tarafından yönetilir. Adı Elfi olan bu yönetici, asıl efendiden ayırt edilmek için "genç" Elfi olarak adlandırılmıştır.

Sürgündeki bey İskenderiye'ye sanki bir bulutun üzerinde girer. Çok kısa sürede buluttan sırtüstü düşecektir.

İskenderiye'ye vardığı anda Mehmed Ali ve El-Bardisi ondan kurtulmaya karar verir. Şubat ortasında taraftarlarına bir tuzak kurarak onların dağılmasını sağlarlar. Elfi kaybettiğini anlar, yakalanmaktan son anda kurtularak Yukarı Mısır'a kaçar.

Talleyrand'a gönderdiği 23 şubat 1804 tarihli yazıda Lesseps şunları belirtir: "Arnavutların sevincine diyecek yok. Memlûklerin

11 20 haziran 1803, bkz. Cattaui, a.g.e.1931.
12 Cabarti, a.g.e.
13 Büyük Britanya Dışişleri Bakanlığı.
14 Eyaletlerdeki hükûmet temsilcisi, bir çeşit yerel temsilci.

birbirlerini yok ettiklerini gördüler. Memlûklerin yok olmasına katkıda bulundular ve onlardan korkmamayı öğrendiler... Size şimdiden Mehmed Ali'nin planının iktidara geçmek olduğunun anlaşıldığını söyleyebilirim."[15]

Görüldüğü gibi, Mehmed Ali'nin silahları değişir, ama yöntemleri aynı kalır: önünü açmak için bazen bir rakibinden, bazen de bir diğerinden yararlanır. Bardisi'nin en ufak bir önsezisi olsa, yaşlı adamın kehanetini hatırlayacak ve kendi kendine "Böyle bir şiddet gösterisi daha benim kaybettiğimi gösterecektir" diyecektir. Mehmed Ali'ye verdiği destek artık gereksizdir. Mehmed Ali de yeni bir desteğe yönelir: Mısır halkına. İktidarını sürekli ve güvenli şekilde sağlamanın yolunun Mısır halkından geçtiğinin bilincindedir.

Yere düşen kukla

Mısır'ın durumuna bir bakalım: hazine boştur, ülke can çekişmektedir, yolların güvensizliği nedeniyle ticaret durmak üzeredir. Buğday (yani ekmek) sıkıntısı artar. Bulunduğunda öyle fiyatlara satılır ki (*ardab*'ı 50 paradan fazla)[16] yoksulların buğday alması mümkün olmamaktadır. Memlûklerin pazaryerlerini soymadığı zaman, Bedevîlerin kervanlara saldırdığı görülür -maaş alacakları daha da artmış olan- askerler Nil üzerinde Aşağı ve Yüksek Mısır'dan yiyecek getiren kayıklara el koyar.

Mehmed Ali'nin ülkenin başına ittiği zavallı Bardisi'nin karşısındaki şartlar bunlardır. Rebiyülevvel'in 7. günü (22 eylül 1804) iki dost başkente geri döner. Etrafları umutsuzluğunu haykıran bir kalabalık tarafından çevrilir. İnsanların görüntüsü karşısında Bardisi, Mehmed Ali'ye emir vererek siloların açılmasını ve depolanmış hububatın halka dağıtılmasını söyler. Bu karardan yararlanan kim olacaktır? Cabarti'ye göre Bardisi.[17] Yine de yanılmayalım ve Mehmed Ali'nin halkın duasının önemli bir bölümünü sahiplendi-

15 Bkz. General Weygand, *Histoire militaire de Mohammed Aly et de ses fils*, 2 cilt, Paris, 1936.

16 *Ardab*'ın ortalama fiyatı 24 paraydı. Bu fiyat sürekli olarak değişir, bazen de 500 paraya kadar çıkar. Fiyatlardaki oynamalar Nil'in yükselip taşmasından ya da Hazine'de nakit bulunmamasından kaynaklanır. Bkz. André Raymond, 1973, a.g.e. Ağırlık ve ölçüler için, bkz. kitap sonundaki tablo.

17 "Yüreklerini sıkan endişe kayboldu ve Osman Bey el-Bardisi'ye dua ettiler."

ğini unutmayalım. Hem hububatı halka dağıtan Mehmed Ali değil midir?

Sonuç ne olursa olsun, sorun çözümlenmemiştir. Bardisi, birikmiş alacaklarını her gün artan bir ısrarla isteyen askerlere cevap vermek zorundadır. İbrahim Bey'in evinde bir toplantı yapılır ve asker alacaklarının emirler arasında paylaştırılması kararlaştırılır. Bu önlem de yeterli olmaz. Bardisi Kahire tüccarlarına vergi yükümlülüğü getirmekle kalmaz, konsolosların tüylerini diken diken edecek bir kararla vergi verecekler arasına başkentin yabancı tüccarlarını da katar. "Eski haraç düzenine dönen yeni hükûmet, ülkedeki Hıristiyanlar üzerine ağır bir yük bindirdi. Bu Hıristiyanlar arasında ellerinde Babıâli'nin fermanı olan Fransızlar, burada konsolosları bulunmayan İsveçliler ve Fransız ordusuna hizmet etmiş tüccarlar da bulunmaktadır."[18]

Tüccarların üzgün bakışları altında mallarına el konur ve en düşük fiyatla piyasaya sunulur. Hadramut ve Yanbu'dan gelen kahveye el konur ve satılır. Ordunun desteğini de almak isteyen Bardisi halka yeni bir vergi daha yükler. Bardağı taşıran damla bu vergidir.

Daha sonraki günlerde Kahire bir yanardağa döner. Her yanda ayaklanmalar baş gösterir ve minarelerden "Ey Bardisi! Sefaletimizden başka hangi vergiyi alacaksın?"[19] diye bağırılır. Erkekler ve kadınlar ellerini yas işareti olan maviye boyar. Dükkânlar kapanır ve askerler Aşağı ya da Yukarı Mısır'dan gelen *cerm*'leri[20] her zamankinden fazla soyarlar. Halk, buhranlı zamanların toplantı yeri olan El-Ezher Camii'ne yönelir. Yumruklar havaya kaldırılır. Ancak -Mehmed Ali'nin daha kurnaz davrandığının kanıtı- bu öfke selinden müstakbel paşa hakkında hiçbir ses yükselmez. Gölgede beklemekte, ellerini ovuşturmaktadır. Bardisi'yi tuzağın içine itmek zamanı gelmiştir. Arnavutlarını başkente dağıtarak Memlûklerin kalabalığa kötü davranmasını engeller. Halk gökten gelen bu kurtarıcıyla daha yakından ilgilenmeye başlar.

Yayılan ayaklanmanın öfkelendirdiği Bardisi ulemayı, başkentin ileri gelenlerini çağırır ve olayların tüm sorumluluğunu on-

18 Lesseps'ten Talleyrand'a, bkz. Cattaui, a.g.e. 1931.

19 Cabarti, a.g.e.

20 Nil üzerinde çalışan büyük nakliye kayıkları.

lara yükleyerek hakaret eder. Mehmed Ali derhal ulemanın tarafını tutar, asker maaşlarının Mısır halkının değil, yönetimin sorumluluğunda olduğunu belirtir. Bu davranışıyla eşrafa, halkın çıkarlarını korumak için Memlûklere karşı gelmekten çekinmediği mesajını vermektedir. Belli etmeden halkın gözünde bir kurtarıcı, daha da önemlisi, gözü tok bir kurtarıcı resmi çizmiştir.

Aynı günlerde sekiz aydır maaş alamayan Arnavutları tahrik eder. Arnavutlar Memlûk avına çıkarak yüzlercesini katleder, önde gelen beylerin, özellikle de Osman el-Bardisi'nin ve İbrahim'in saraylarını kuşatır. Kuşatma o kadar başarıyla düzenlenir ki içeridekiler ancak silah seslerini duyduktan sonra kuşatıldıklarının farkına varır. Sarayında kuvvetle direnen El-Bardisi cesaretle kendini savunur, ancak kısa sürede her şeyi kaybettiğini anlar. Çevresindeki birkaç sadık adamını toplayarak sarayının kapısını açtırır dörtnala dışarı fırlar, düşmanlarını devirerek enstitü yakınlarındaki bir kaleye sığınır. Gecenin karanlığında kaleden çıkarak Kahire'den ayrılır ve İbrahim'in beklediği çöle saklanır. Kötü gün dostu Bardisi sahneden çekilmiştir...

Cabarti'den acımasız bir özet: "Bütün bu olaylar Allah'ın isteği ve Mehmed Ali'nin hesaplarıyla gerçekleşmiştir."

Kralın soytarısı Hurşid Paşa

Arnavutları başkent ve Aşağı Mısır'ın tek hâkimi kılan başarıya karşın Mehmed Ali iktidara geçmek istemez. Herhalde bunun zamanının gelmediğini hissetmektedir. Şaşırtıcı bir alicenaplıkla Hüsrev Paşa'yı serbest bırakır ve Babıâli'nin fermanını beklerken onu Mısır'ın başına geçirir. Arnavutlar neredeyse ayaklanacaktır. Hasan Paşa ve Arnavutların büyük bir çoğunluğu Hüsrev Paşa'nın intikam almasından korkar. Hepsi de Mehmed Ali'ye itiraz eder ve valinin derhal görevden alınmasını ister. Kavalalı etki altında kalmaz. Daha iyi bir anlatımla kararının geri alınmasına izin verir. Hüsrev Paşa'yı ülkenin başına yeniden getirmekle gücünün sınırlarını denemek ve ulemaya ve halka siyasal tutkuları olmadığını göstermek istemiştir. Zavallı Hüsrev tekrar tutuklanarak İstanbul'a götürecek gemiye bindirilmek üzere Reşid Limanı'na götürülür.

İkiyüzlülük politikasını devam ettirmeye kararlı olan Mehmed Ali Babıâli'nin kulağına İskenderiye Valisi Hurşid Paşa'nın

adını fısıldar. Önerisi sultanın da onayını alır ve böyle bir görev beklemeyen Hurşid Mısır valisi olur. 5 mart 1805'te Bernardino Drovetti[21] Talleyrand'a gönderdiği mesajda şöyle demektedir: "Hurşid Paşa Kahire paşalığına getirildi. Büyük düşünce sahibi birisi değil, ancak uysal olduğu ve çevresindekilerin değerli olduğu söyleniyor."[22]

Olaylar Hurşid Paşa'nın en ufak bir otoritesinin olmadığını gösterir: Mehmed Ali bunu önceden bilmektedir. Hurşid Paşa'nın emrine girmek üzere bir Arnavut birliği gönderir. Hurşid Paşa İskenderiye yönetimini hazinedarına devreder ve Hassa Alayı'nın başında Kahire'ye doğru yola çıkar. 2 nisanda Bulak'ta *kanj*'ından[23] indiğinde top atışlarıyla karşılanır ve ertesi gün başkente törenle girer. Müzik ve dualar eşliğinde onun oturmasına ayrılan El-Davudiye Sarayı'na götürülür. Yirmi gün sonra bir ulak İstanbul'dan resmî fermanı getirir: "Mısır'ın idaresini Ahmed Hurşid Paşa'ya veriyoruz. Bu seçimimizi onun bilinen becerilerine, hukukun üstünlüğüne olan inancına ve yönetimindeki davranışlarına dayanarak yapıyoruz."[24] Ferman, Mehmed Ali ve hareketleri hakkında tek bir söz bile etmez. Sanki Babıâli böyle birinin varlığından habersizdir.

Anlaşılacağı gibi, Hurşid Paşa'nın iktidarı sadece görünürde kalmakta, Kavalalı'nın kişisel tutkularına paravan olmaktadır. Hiçbir yetkisi yoktur, ama bütün askerî birlikler Mehmed Ali'nin emrindedir. Diğer taraftan her ikisi de, özellikle Mehmed Ali, Memlûk tehlikesiyle karşı karşıyadır. İbrahim, (kovulmasını hazmedemeyen

21 7 ocak 1776'da Torino yakınlarında Barbania'da doğan Bernardino Michel Marie Drovetti klasik eğitimini tamamladıktan sonra on sekiz ayda hukuk diploması alır. Bu meslekten kısa sürede sıkılarak yirmi yaşındayken önce Torino kent milisine, daha sonra Fransız ordusuna katılır. İtalya seferinde yararlıklar gösterir asteğmenliğe getirilir ve dağ birliklerinde görevlendirilir. Sol elinden ağır yaralandığı Marengo'dan sonra Piemonte hükûmetinde savaş sorumluluğuna getirilir, daha sonra yüzbaşı olur. 22 mart 1806 tarihli imparatorluk kararnamesi onu Başkonsolos Yardımcısı olarak İskenderiye'ye gönderir. Mehmed Ali üzerinde önemli bir etkisi olacaktır. Drovetti'nin biyografisi için bkz. Jean Jacques Fiechter, *La moisson des dieux*, Paris, 1994.

22 Douin, 1926, a.g.e. 1926.

23 Nil üzerinde yolcu taşımakta kullanılan yelkenli ve hafif tekne.

24 Cabarti, a.g.e.

Bardisi), El-Elfi ve diğer beyler birleşmiş, taraftarlarını toplamıştır. Başkentin civarını, Gize'yi, Sakkara ve İmbabe'yi denetimleri altında tutarlar. Aşağı Mısır'a sızarak Kalyub'u ele geçirir ve talan ederler, Birketü'l-Hac'da görünürler, Yukarı Mısır'ın ve El-Feyyum'un tartışmasız efendileridirler.

Başkentin ne içinde halk için huzur, ne de dışında tüccarlar için güvenlik vardır.

Yeni valinin en önemli sorunu hâlâ para sıkıntısıdır. Kamu gelirleri artık sözü bile edilmeyecek kadar azalmıştır. Sadece asker maaşlarını ödeyebilmek için dâhi bir iktisatçı ya da bir sihirbaz gerekmektedir. Yönetimin esas hedefi olmaları nedeniyle, Memlûklere karşı yürütülen savaşın finanse edilebilmesi için onlardan vergi alınmasına karar verilir. En önemli taraftarları yakalanarak ağır vergiler ödemeye mahkûm edilir. Murad Bey'in dul eşi, ünlü Nefise Sitt (Hanım) bile vergi ödemeye davet edilir. Mathieu de Lesseps, Paşa'nın günlerinin sayılı olduğunun farkındadır. Livorno'dan Talleyrand'a gönderdiği raporda "Mısır Valisi Hurşid Paşa dertlerin en büyüğüyle karşı karşıya. Bunu benden gizlemedi ve durumunun acı olduğunu söyledi"[25] der.

Mehmed Ali'ye gelince, Memlûk saldırılarına karşı düzenlenen seferlere katılmaz, askerî faaliyetleri Kahire çevresindeki dar bir daire içindeki ani saldırılarla kısıtlıdır.

15 mart 1805 günü, Elfi Bey ve taraftarlarının El-Feyyum bölgesine geldiklerini öğrenir ve yokluklarından yararlanarak Minya'yı ele geçirmek ister. İlk darbe başarıyla sonuçlanır. Birlikleri kent merkezine kadar ilerleyecek, ancak Süleyman Bey komutasındaki Memlûk kuvvetleri karşısında geri çekilmek zorunda kalacaklardır. Bu başarısızlık cesaretini kırmaz. Birkaç gün sonra yeniden saldırır ve 25 mart günü kenti ele geçirir. Minya o günlerde Memlûklerin gözünde Yukarı Mısır'ın ana caddesidir; topları ve cephanelikleri Minya'dadır. Kentin alınması Yüksek Nil Vadisi'yle bağlantının yeniden kurulması ve açlıktan ölmek üzere olan Kahire'ye erzak sağlanması anlamına gelir.

Geniş çaplı bu başarı beylerin durumunu gerçekten de güçleştirir, Hurşid Paşa'nın yönetimi altındaki toprakları genişletir ve Mehmed Ali'nin kişisel prestijini yükseltir.

25 10 aralık 1804, bkz. Cattaui, 1931, a.g.e.

Kendinden öncekilerin aksine Hurşid Paşa Kavalalı'nın ve Arnavutlarının kendisi için bir tehlike olduğunun farkındadır. Babıâli de bu konuda aynı şeyi düşünmektedir. Diplomasi örneği sayılabilecek bir mektupla Mehmed Ali'nin ve birliklerinin Mısır'ı terk etmelerini "önerir":

"Geçmişteki olaylardan bildiğiniz gibi, Fransa'nın Mısır'ın idaresini eline geçirmesi üzerine Babıâli bu toprakları kurtarmak amacıyla maddî ve askerî açısından büyük fedakârlıklar yapmıştır. O dönemden sonra aranızdaki bazı kötü niyetliler Nil Nehri'nin tekrar Memlûk hâkimiyetine girmesine neden oldular. Babıâli bütün sorumluluğu sizin üzerinize yüklememektedir. Ne olursa olsun, geçmiş artık kaybolmuştur ve af kalemi kabahatleri silmiştir. Şimdi Babıâli sizi Mısır'ı terk etmeye ve kahraman Arnavutlarla birlikte yuvalarınıza dönmeye davet ediyor. Kollarını açmış sizleri bekleyen ailelerinizin yanına dönüşü daha geciktirebilir misiniz? Geçmişteki olayların unutulduğundan ve Hüsrev Paşa'nın valiliği sırasındaki olayların soruşturulmayacağından emin olmanız istenir. Babıâli bu cömert davete uyacağınızdan ve emirleri gerekli olan uysallıkla yerine getireceğinizden emindir."[26]

Babıâli'nin istekleri karşılıksız kalır.

Dengeyi sağlamak isteyen Hurşid Paşa süvari birlikleri getirmeye karar verir. Çoğunluğu Kürt olan bu paralı askerler Osmanlı İmparatorluğu'nda ünlüdür ve *delil*[27] olarak adlandırılır. 29 mart 1805 günü 4 000 delil Kahire'ye girer. Yeni gelenler disiplinsizlikleri ve kötü davranışları nedeniyle halkın nefretiyle karşılaşmasalar, bu operasyonun verimli olacağı düşünülebilirdi. Drovetti'nin 11 aralıktaki yazısında "Kahire'ye 1 500 kişilik yeni bir delil süvari birliği geldi. Kent Arnavutlardan daha disiplinsiz olan bu yeni askerlerin varlığından rahatsız olmaya başladı. Şimdiye kadar epey karışıklık yarattılar"[28] der. Devam eder: "Babıâli'nin görüşlerine pek önem vermeyen Mehmed Ali'nin artık patlamasını beklemek yanlış olmaz." Drovetti yine doğru düşünmüştür. Kavalalı nihayet elini açacaktır.

26 26 mart 1805 tarihinde Mehmed Ali'ye ve birlik komutanlarına gönderilen Ferman. Bkz. René ve G. Cattaui, 1931, a.g.e.

27 Silahları bir kılıç, iki tabanca ve bir kısa tüfekten oluşuyordu. Başlıkları kafaya bir şeritle tutturulmuş on beş santim yükseklikte siyah keçeden bir silindir biçimindeydi.

28 Talleyrand'a rapor, bkz. Douin, 1926, a.g.e.

Nisan ortalarına doğru Arnavutlarını toplar, Minya'dan ayrılarak Kahire üzerine yürür. 11 nisanda Beni Suveyf'ten geçer. "Bu talihsiz ülkenin ufku "der Drovetti" 16 nisan günü başkent üzerinde toplanan ayaklanma bulutlarıyla daha da kararmıştır. Yanında bütün Arnavutlar ile Mehmed Ali Yukarı Mısır'dan ayrılarak birikmiş alacaklarını Hüsrev Paşa'dan istemek üzere geliyor. Bu tutkulu ve güçlü adamın gerçekte ne istediği tam olarak bilinmese de (Hurşid) Paşa askerî önlemler alıyor. Şehirde dağınık olarak duran bütün topları kaleye taşıttı. 1 500 Osmanlı ve Arnavut Tura'da mevzilendi, Gize garnizonu takviye edildi. Delilller eski Kahire evlerinde mevzileniyor. Kent sakinlerinin bütün bunlar karşısında ne yapacakları da merak konusu. Onların tepkisinden emin olmayan Paşa da kendini güvene almak için Şeyh Abdullah el-Şarkavî ve Şeyh Süleyman el-Feyyum'u rehine aldı."[29]

Bu arada Bedevîler Kahire'deki karışıklıklardan yararlanarak Aşağı Mısır'da haydutluğa hız verirler. En önemli hedefler, İskenderiye'nin güneyindeki Bahriye bölgesidir. Yoksul fellahların bütün yıllık ürününü almakla kalmazlar, develerini ve diğer hayvanlarını da götürürler. Memlûkler ise Yukarı Mısır'daki hâkimiyetlerini sürdürmekte ve Kahire yollarını kapatmaktadır.

Drovetti, Talleyrand'a yazdığı raporda devam eder: "Tehlikeler o kadar arttı ki hiç kimse, Müslümanlar bile, Kahire sokaklarında dolaşmaya ya da kentin limanı olan Bulak yoluna çıkmaya cesaret edemiyor. Yola çıkmak zorunda olanlar soyulmaktan ve öldürülmekten o denli korkuyorlar ki, paçavralara bürünüp yoksul görünmeye çalışıyorlar. Kahire'de tam bir anarşi hüküm sürüyor. Askerler üstlerini, subayları hapsedip sokaklarda, dükkânlarda hatta evlerde buldukları her şeyi yağmalıyor. Paşa'nın hiçbir gücü yok ve bu durum daha uzun süremeyecek kadar korkunç."[30]

14 nisan günü Mehmed Ali, Tura surlarının dibindedir. Deliller, birikmiş maaşlarını almak için döndüklerini ileri süren askerlere hiçbir düşmanlık göstermez. Kavalalı, 19 nisanda Kahire'ye girer, ve kentin merkezindeki Ezbekiye Sarayı'na yerleşir. Aynı gün Hurşid Paşa'dan Arnavutların alacaklarını ödemesini ister. Kıskaç daralmaktadır. Hurşid en kısa zamanda iki bin kese ödeyeceğine söz

29 a.g.e.
30 a.g.e.

verir. Drovetti, 3 floréal XIII (23 nisan 1805) tarihinde Talleyrand'a şöyle yazar: "Mehmed Ali'nin Kahire'ye girişinden beri onunla Hurşid Paşa arasında bir çekişme var. Daha birbirlerini ziyaret etmediler. Mehmed Ali, Paşa'nın ülkeyi eline aldığı günden bu yana Hazine'ye girenlerin hesabını istiyor; kendisi Kahire'de beklerken Yukarı Mısır'a gönderilecek ordunun başına Kâhya Bey ile kaledeki birliklerin komutanı Salih Ağa'nın getirilmesini talep ediyor. Şehirde yüksek sesle alacaklarını isteyen 8 000-10 000 asker var. Bütün dükkânlar kapalı ve kimse evinden çıkmaya cesaret edemiyor. Mehmed Ali'nin askerler ve kent halkı üzerinde büyük bir etkisi olduğu belli ve Hüsrev Paşa'nın kentin ileri gelenlerinin Mehmed Ali'yi ziyaret etmemelerini istemesine rağmen hepsi de Kavalalı'ya gitti."[31]

28 nisan tarihli raporda yazılanlar: "Hurşid Paşa ile Mehmed Ali arasındaki anlaşmalara karşın, işler Paşa'nın aleyhine gelişmeye devam ediyor. Ellerine geçen peşinattan memnun olmayan Arnavutlar, onlara hiçbir zaman ödenemeyecek paralar istiyor. İstedikleri 12 000 kese. Hazine'nin onlara böyle bir rakam ödemesinin imkânsız olduğunun söylenmesi üzerine de Arnavutlar maliye yöneticilerinden, asker maaşları için kullanılması kararlaştırılan miri[32] gelirinin nereye gittiği konusunda hesap soruyor.

(...) Kahire'nin şu andaki durumu gelecek için umut vermiyor. Tamamen rahatlamak için, Mehmed Ali'nin baştan beri Kahire paşalığını gözüne kestirdiğini, Babıâli adına giriştiği tüm eylemlerde hedefinin en tepe olduğunu unutmak gerekir."[33]

Kutsanma

Mayıs 1805 başlarında şaşırtıcı bir olay: Hurşid Paşa kaleden çıkarak kadının makamına gider ve topladığı divanda, kadının da huzurunda Mehmed Ali'yi Cidde paşalığına atayan ve asi Vehhabîlerle savaşmaya gönderen sultan fermanlarını okutur. Bu ferman yaklaşık iki aydan beri Hüsrev Paşa'nın ellerindedir. Fermanı başta gizlemiş, daha sonra söylentiler çıkarmış, şimdi de Mehmed Ali'yi

31 a.g.e.
32 Arazi vergisi.
33 Douin, a.g.e. 1926.

Kahire'den kesin olarak uzaklaştırma zamanının geldiğine inanmıştır.

Bu yeni rütbeyle kendine kurulan tuzağın farkında olan Mehmed Ali, paşalığı kabul etmesine karşın gönderildiği yere gitmeyi düşünmez. İktidara çok yaklaşmıştır, onu ele geçireceğinden ve elinden alınamayacağından emin olması gerekir. Arabistan'da Vehhabîlerle çarpışma bekleyebilir. Ne zaman gidileceğine kendisi karar verecektir.

Paşalığa yükseliş töreni Seyid Ağa'nın evinde, görünürde dostça bir atmosferde gerçekleştirilir. Tören biter bitmez, evine dönmek üzere olan yeni paşanın yolu alacaklarını hâlâ isteyen Arnavut milisler tarafından kesilir. Korkusuz Mehmed Ali parmağıyla Hurşid Paşa'yı gösterir. "Benim yapabileceğim bir şey yok, Asaletmeaplarına başvurun." Başka bir şey eklemeden toplantıdan ayrılır ve Ezbekiye yolunda -etkileyici bir eli açıklıkla- altın ve gümüş para dağıtır. O günden sonra halkın gözü sadece Mehmed Ali'yi görür.

Öte tarafta, Seyid Ağa'nın evinde kalan Arnavutlar Hurşid Paşa'ya yüklenerek onu kamu paralarını kendi hesabına aktarmakla suçlar. Bu ayaklanmanın Mehmed Ali ve diğer Arnavut önderi Hasan Paşa tarafından düzenlendiği şüphe götürmez. Hasan Paşa yine de Hurşid Paşa'yı Arnavutların öfkesinden kurtarır ve kaleye dönmesine izin verirken ordu maaşlarının ödenmesi için imkânsızın yapılacağı vaadini almaktan da geri kalmaz. Hurşid Paşa iyi niyetini göstermek için aynı gün ikişer bin kese vergi saldığı El-Mahrukî ve Georges Girgis'i (El-Cevherî) makamına çağırır. Bu para okyanusta bir damladır ve gerginlik artmaktadır.

3 mayıs 1805'te Drovetti, Talleyrand'a şunları yazar: "Kahire'den on iki günden beri haber alamıyoruz. Başkentin anarşinin dehşeti altında olduğu söyleniyor. Hiçbir Avrupalı evinden çıkmaya cesaret edemiyor. Askerler her türlü suçu işliyor, ama cezalandırılmıyor."[34]

5 mayısta ufukta sükûnet görüldüğünü, ama bunun yanıltıcı olduğunu yazar: "Mısır Genel Hazinedarı Canip Efendi'nin, yanında önemli şeyhlerle birlikte Paşa ve Mehmed Ali arasında arabuluculuk yaptığı söylentileri yayıldı. Uygun bir yer bulamadıkları için daha önce görüşemedikleri söylenen Paşa ve Mehmed Ali'nin sonunda Canip Efendi'nin evinde buluştukları ve barışma koşullarını belirledikleri, bu koşullara göre Paşa'nın Arnavutların alacağı yedi aylık maaşın yarısını ödeyeceği, Mehmed Ali'nin de askerlerini Yukarı Mısır'a göndermeyi kabul ettiği söyleniyor. Kendisi de adamlarından bir bölümüyle Kahire'de kalacak ve Aşağı Mısır'da at oynatan Arapların üzerine yürümek için hazırlık yapacak."

34 Douin, a.g.e. 1926

Konsolos Mehmed Ali'nin tahta gitgide yaklaştığına emindir, bunu hemen ertesi gün yazdıklarından anlamak mümkündür: "Hurşid Paşa ve Mehmed Ali'nin arasının kesin olarak düzeldiği haberlerine karşın olayların gelişme biçimi beni Ekselanslarından Mehmed Ali'nin iktidarı eline geçirmesi ya da herhangi bir ayaklanmanın Babıâli yetkililerinin hâkimiyetine son vermesi halinde takınacağım tutum hakkında talimat istemeye itiyor. Aynı isteği İstanbul'daki müsteşara da gönderdim, Ekselanslarının talimatını beklerken, onun bana geçici emirler verebileceğini düşündüm."

Bu işte Drovetti'nin hakkını teslim etmeli ve akıllıca hareket ettiğini belirtmeliyiz, çünkü Talleyrand ona uzunca bir zaman hiçbir talimat göndermeyecektir. Tüm zamanını çarla mücadelesine ayıran Napolyon, Osmanlıları kızdıracak hiçbir şeye cesaret edemez. Bu nedenle dönemin İstanbul Büyükelçisi Sebastiani'ye Babıâli'nin suyuna gitmesini ve Mısır'da dikkatli davranmasını emreder. Talleyrand da sonunda Drovetti'nin dikkatini çeker: "Mısır'daki olaylar sizin Arnavutların lideri Mehmed Ali'nin iktidarı eline geçirmesi ya da herhangi bir ayaklanmanın Babıâli yetkililerinin hâkimiyetine son vermesi halinde takınacağım tutum hakkında talimat istemeye itiyor. Görüşlerini aldığım majesteleri imparator Mısır'da ne olursa olsun görevinizde kalmanızı ve kim olursa olsun, baştaki yetkililerle temasta kalmaya devam etmenizi istiyorlar.

Gerçekten de Mösyö, uzun zamanlardan beri Doğu'da ticarî yetkililer için geçerli olan kurallar, onların hükûmet işlerine karışmalarını yasaklar. Siyasal her şeye yabancı olan ticarî yetkililerin diplomatlarla hiçbir ortak yanları yoktur; siyasal otorite onları sadece ticarete yapacağı iyilik ve kötülükler ölçüsünde ilgilendirir. Bu otorite hangi ellerdeyse, korumakla görevli oldukları ticarete ve çalıştıkları kuruma zarar vermediği sürece, o elleri yasal bilmeleri gerekir. Her halde, her koşulda uygulamaları gereken iki kural vardır.

1. Otoritenin sadece zaferin ülke kaderini etkilediği zaman tanınması.

2. Ne türlü bir ayaklanma ya da isyan olursa olsun, görev yerinin terk edilmemesi. Majesteleri imparatorun size iletmemi istediği ve sizin de tüm davranışlarınızda uygulamakla sorumlu olduğunuz emirleri bunlardır."[35]

Hurşid Paşa iktidarı can çekişmektedir. Gerekli parayı miri, tuz vergisi ya da başka kaynaklardan sağlayamaz, başkenti imdadına çağırır. Bunun anlamı, kent halkının yeni vergilere hazırlanmasıdır. Deliller yasadışı davranışlarına yeniden başlarken Kahire halkı ayaklanır, kızar, öfkelenir, kuvvet gösterilerine başlar. El-Ezher'de dersler kesilir, esnaf protesto amacıyla dükkânlarını kapatır. Halk Paşa'nın adamlarına saldırmak için şeyhlerin işaretine bakar.

Gölgede kalan Kavalalı olanları alkışlar. Hurşid Paşa'nın saatleri sayılıdır. 10 mayıs olaylarından sonra Drovetti'ye göre "Altesleri Hurşid Paşa kaleye sığınmayı başarmasına karşın, Mısır'da daha fazla hükûmet etmesi mümkün görünmüyor. Hırslı olduğu kadar gayretli, entrikada uzman, askerin ve halkın desteğini arkasına almış bir adama karşı savaşıyor. Maliyenin içinde bulunduğu durumun ve Kahire'deki karışıklığın tek nedeninin kötü yönetim olduğunu söyleyip şeyhleri ve kent halkını etkisi altına alan bu becerikli adam memnuniyetsizliğin yayılmasını ve taht yolunun açılmasını istiyor ve böyle görünmemeyi de başarıyor. Kentin önde gelenleri onun arkasında ve istediklerinin gerçekleşmesi için bir işareti yeterli; yine de Makyavelist bir yaklaşımla iktidara halk tarafından taşınmak istiyor, şeylerin ve Kahire halkının desteğiyle yetinmeyip Türk hükûmetinin ona muhtaç olmasını istiyor."

Hurşid Paşa karışıklıkları yatıştırmak için gönderdiği kâhya ve yeniçeri ağası halk tarafından taşlarla karşılanır. Yine de şeyhlerle görüşmeyi başarırlar. Şeyhler delillerin kentin dışına çıkarılması için Paşa'ya üç günlük bir süre tanırlar.

Üçüncü günün sonunda deliller hâlâ Kahire'dedir ve toplanıp gitmeye hiç niyetleri yoktur. Mehmed Ali ise halkı ve uleması desteklediğini açıklar ve askerlerinin halka karşı herhangi bir haksızlıkta bulunmasını yasaklar.

12 mayısı 13'e bağlayan gece Hurşid Paşa'nın onları aradan çıkarmayı tasarladığını öğrenen kadılar, şeyhler ve ulema, Mehmed Ali'ye giderek ona açıkça şöyle derler:

35 ay.y.

– Artık yeter! Genel valiyi devirmeye karar verdik!

Müstakbel genel vali şaşırtıcı bir saflıkla:

– Yerine kimi getireceksiniz?

Cevap kesindir:

– Halka karşı birçok kere cömert ve adaletli davrandığınızı göz önünde bulundurarak sizden başka kimseyi düşünmüyoruz. Valimiz olacaksınız ve bizler şartlarınıza uyacağız.

Böyle bir şerefe layık olmadığını ileri süren akıllı Mehmed Ali önerilen görevi reddeder. Ulema kararlıdır. Israrları uzun sürmez, bir saat sonra bir kaftan ve bir hilat getirilir, Nakibü'l-eşref Seyid Ömer Makram ve Seyh el-Şarkavî tarafından Mısır valisine giydirilir.[36]

Mehmed Ali büyük bir ciddiyetle, Mısır halkının haklarına saygı göstererek eşitlikle davranacağına ve önceden ulemaya danışmadan hiçbir karar almayacağına söz verir. Sözlerini yerine getirmezse, ulemanın onu görevden alma hakkına sahip olduğunu ekler. Bu sahneyi göz önüne getirip gülümsememek elde değildir. Hukukçular ne kadar da safça davranmışlardır! Kavalalı'nın söylediklerine gerçekten de inanmışlar mıdır?

Mehmed Ali'nin yeni unvanını öğrenen Hurşid Paşa umutsuzluğa düşmez. Biraz da aşağılayıcı bir tavırla cevap verir: "Beni sultan atadı; felahin (fellahlar) görevden alamaz!"[37]

Mehmed Ali tepki göstermez, işi ulemaya bırakır, onlar da Hurşid'in tutumu karşısında doğrudan sultana yazarak seçimlerini onaylamasını istemeye karar verirler.

Benzersiz bir iş yapılmıştır. Mısır tarihinde ilk kez din adamları, ülkenin ileri gelen yerlileri kendi yöneticilerini seçmiş ve sömürgecilerle doğrudan temasa geçerek seçimlerinin onaylanmasını istemiştir. Mısırlının ilk defa ayağa kalkıp kendi kaderine sahip çıktığı sanılmaktadır. Ütopya!

Olayları öğrenen kent halkı barikatlar kurmaya başlar. Hurşid Paşa'yla bir çatışma olacağı düşünülerek elden geldiğince silahlanılır. Yeni bir "firavun"un gelişi olağanüstü umutlar doğurmuş-

36 Mehmed Ali'nin tahta çıkışının kesin tarihi için bkz. Jean Deny, a.g.e. Cabarti tarafından ileri sürülen 18 haziran, İstanbul'dan gönderilen fermanın tarihidir. Deny, Mehmed Ali'nin ulema tarafından seçilmesinin muhtemelen 12-13 mayıs, en geç 17 mayıs olduğu sonucuna varır.

37 Cabarti, a.g.e.

tur. Bazıları pala, hançer ya da tüfek alabilmek için elbiselerini satar. Konuşması çok etkileyici olan Ömer Makram kent sokaklarını dolaşarak kalabalıkları coşturmaya çalışır. Hurşid Paşa'nın askerlerinden çoğu kaçar ve önderlerini kaderiyle baş başa bırakır. Garnizon birkaç günde tenhalaşır. Drovetti'nin raporuna göre "Kahire'de Fransız İhtilali'nin ilk günlerindeki heyecan ve ateş" duyulmaktadır.

Benzetme, abartılı gibi gözükse de, doğrudur. Mısır halkı, Pers, Roma, Yunan ve Arap işgallerinden beri ilk defa sesini çıkarmaktadır. Bu güvenilir insanlar, hukukçular ve kent ileri gelenleri onlara eşitlik renklerinin hâkim olduğu bir ufuk göstermişlerdir. Sokaktaki adam buna inanmış, ulemanın Mehmed Ali'yi göreve getirmesiyle Türk işgalinin, yani zulüm ve baskının sona ereceğini düşünmüştür.

Pek bir gelişme olmadan bir ay geçer. Mehmed Ali, Hurşid'in kapandığı ve çıkmayı reddettiği kaleyi kuşatmaya karar verir. Arnavutlar paralarını almadıkça savaşa girmeyeceklerini bildirirler. Halk kendiliğinden onların yerini alır. Kadınlar ve çocuklar, ellerinde taşlar, teraslarda mevzilenir ve gördükleri yerlerde Hurşid'in askerlerine saldırır. Hurşid kaleden çıkmayı dener, başaramaz.

Bernardino Drovetti ise Fransa'nın çıkarlarını düşünür. İngilizlerin Truva atı Elfi Bey ile Mehmed Ali arasında muhtemel bir yakınlaşmadan endişelenir, Babıâli'nin Mehmed Ali'nin apansız atanmasına ne tepki göstereceğini merak eder. 20 mayısta Fransız ticaret görevlisi Félix Mengin'e[38] şunları yazar: "Şimdi iki taraf arasında durup hiçbirini kızdırmamak için çok dikkatli davranmanız gerekiyor. Buradaki söylentilere göre Elfi Bey ve Mehmed Ali aralarında anlaşmıştır ve Elfi Bey Kahire'ye girmek üzeredir. Mehmed Ali'yi görerek bu konudaki görüşlerini öğrenmeniz gerekiyor. Eğer Mehmed Ali'nin Elfi'yi desteklemeyi düşündüğünü görürseniz, onu bu fikrinden vazgeçirmek için elinizden geleni yapınız; ona

38 Önce imparatorluk, daha sonra da Restorasyon döneminde, Chateaubriand'ın dışişleri bakanlığı sırasında iki kez Kahire temsilciliği yapmıştır. Elimizde imzasını taşıyan çok az belge vardır ama Drovetti'nin gönderdiği ve Memlûklerin yıkımına kadar Kahire'de geçen olayları içeren raporların büyük çoğunluğu bu ikinci dereceden memurun eseridir.

beylerin yanında yer alarak Babıâli nezdinde kötü duruma düşeceğini, halbuki halkın isteğiyle geldiği iktidarda İstanbul'la iyi geçinebileceğini anlatınız. Ona Fransız ordusunun yeniden Mısır'a gelebileceğini ve İngilizlerin dostu Bey ile onun koruyucularının zor durumda kalabileceklerini belirtiniz. Majesteleri imparatorun onun Fransa'ya olan bağlılığını bildiğini ve bu nedenle Genel Komiser General Lesseps zamanında verilen sözlerin tutulmasının şart olduğunu söyleyiniz.

Elfi'nin yenilgisi sırasında bizim zafer kazandığımız doğrudur. Şimdi ise, eğer Elfi'nin iktidarı ucundan da olsa paylaşmasına izin verilirse, kazanan İngilizler olacaktır, çünkü Mısır yönetiminin içinde, bize zarar verebilecek bir işbirlikçi bulacaklardır. Böyle bir tasarı varsa, onu önlemek zorundayız. Diğer yandan, eğer Mehmed Ali'nin bütün beylerle anlaşmış olduğunu -bana göre imkânsız- görürseniz, o zaman yöntemi değiştirmeli ve onunla çok dikkatli konuşmalısınız. Konuya girmeden Mehmed Ali'nin neler tasarladığını öğrenmeli ve beni durumdan haberdar etmelisiniz. Böylelikle neler yapılması gerektiğini düşünebilir ve Paşa'yla bir sonraki konuşmanızda yararlanabileceğiniz notlar hazırlayabilirim. Bilmenizi istediğim bir şey de Reşid'den buraya gönderilen bir mektupta Elfi Bey'in Paşa ile bayram akşamı yemek yediği, bu görüşme sırasında Mehmed Ali'nin Mısır valisi olduğu zaman Elfi Bey'in şeyhülbalad makamına getirilmesi konusunda anlaştıklarıdır. İngilizlerin durumdan memnun olmaları gerekir: Mehmed Ali'yle yazışıp yazışmadıklarını ve eğer yazışıyorlarsa mektupların konusunu öğrenmeye çalışın."

22 mayısta yine Mengin'e yazılan başka bir mektup: "25 floréal (15 mayıs) tarihli mektubunuzu aldım. Kahire'nin yeni paşasına yaptığınız ziyareti onaylıyor, yine de, Babıâli'nin bu yönetim değişikliği konusundaki görüşlerini öğrenene ve üstlerimizden ayrıntılı talimat alana kadar son derecede dikkatli davranmamız gerektiğini hatırlatıyorum. Paşa'yla görüşüp onun bizim tarafımızda yer almasını sağlamak ve düşmanlarımızın entrikalarını boşa çıkarmak görevinizdir ama onunla görüşürken mümkün olduğu kadar gözden uzak davranmak, başka bir deyimle sultanın yasal temsilcilerini incitmemek gerekir."

Diğer yandan Mehmed Ali kuşatmayı daha da sıkıştırmaz. Sultanın gözündeki yerini daha da kaybetmek istemez ve ulemanın İstanbul'a gönderdiği mektubun cevabını bekler.. Sonunda, 18 ha-

ziran 1805'te Babıâli Kahire'ye Salih Bey'i gönderir ve durumu yerinde görmesini, Hurşid Paşa'nın görevde kalması ya da Mehmed Ali'nin yeni görevinin onaylanması seçeneklerinde ne yapılması gerektiğini öğrenmesini ister. Hurşid'in her türlü anlaşmayı reddetmesi nedeniyle durum bu kez küçük imrahorun Kahire'ye gelmesine kadar gelişmez. Küçük imrahor herkesin beklediği fermanları getirmiştir: "Sabık Cidde valisi ve 20 rebiyülevvel'den beri Mısır Valisi Mehmed Ali'ye. Babıâli ulemanın Mehmed Ali'nin kişiliğinde yaptığı seçimi onaylar ve Hurşid Paşa'nın görevine son verir. Hurşid Paşa, rütbesinin gerektirdiği itibarla İskenderiye'ye yolcu edilecektir. Orada, başka bir vilayete atanmak üzere fermanımızı bekleyecektir."[39]

Halk bu olaylara, Babıâli'den gelen yeni talimata karşı kayıtsız, hayat mücadelesine devam eder. Onun beklediği Hurşid Paşa'nın gitmesi değil, tüm Osmanlı ordusunun Mısır'ı terk etmesidir. Başka bir deyişle kendi bağımsızlığını ister. İki ayrı dünya bu noktada çelişmektedir: ulemanın, eşrafın, kentin ileri gelenlerinin dünyası ile hayatında hiçbir değişiklik olmayan sokaktaki adamın dünyası. Drovetti'nin isyancıları neyi beklediğini gördüğü anlaşılmaktadır: "Bu kentin insanlarının Jüpiter'den bir kral dileyen kurbağaların masalını bilmedikleri belli: bu masalı duymuş olsalardı, bir değişiklik istemekten geri dururlardı."

Hurşid Paşa'nın görevden alınması kesinleşir kesinleşmez ulema toplanır ve baştan beri dışında kalmaları gereken bir çekişmede onların oynayacağı hiçbir rol olmadığını açıklarlar. Bundan böyle politik oyunlara katılmayacaklardır. El-Ezher'in rektörü ve arkadaşları halka sokak savaşlarını derhal durdurarak işlerinin başına dönmeleri çağrısı yayınlar, aynı zamanda da Mehmed Ali'ye olan desteklerini tekrarlarlar. "Sükûnet geri gelmelidir" derler, "Her şey bitti." Biten nedir? Rüyalar doğru çıkmayacak mıdır? Bütün bu yaşananlar, başarısızlıkla sonuçlanmış adi bir ayaklanma mıdır? Bütün yapılanlar Mısır'ın bu muhteşem ilkbahardan önceki durumuna geri dönmesi için mi gerçekleştirilmiştir? Ya işgalciler? Ya bağımsızlık? Ulemanın ne istediği açıktır: düzene dönme. Halk artık hayallerini unutabilir. Bu hayalleri ne ilk, ne de son kez görmektedir. Bazı Don Kişot'lar silahları bırakmayıp savaşa devam etmek isteyebilir... Halkın şeyhleri alçaklıkla suçladığı da duyulabilir. Direnişçiler kısa zamanda ezileceklerdir.

39 Cabarti, a.g.e.

Ulemanın bu ani dönüşünün sebebi nedir? Bu sorunun cevabı basittir: ayrıcalıklarını ve vakıf mallarını koruma arzusu onların 1789 biçimi gerçek bir ihtilale izin vermesine imkân tanımaz. Böyle bir ayaklanma onların durumunu da tehlikeye atabilirdi. Eşrafa ve özellikle tüccarlara gelince, onların tek istediği yollarda güvenlik ve kervanların özgürce gelip gitmesiydi. Ne pahasına olursa olsun ticaret yeniden başlamalıydı. Diğer yandan, yukarıda da belirttiğimiz gibi fellahları bu 1805 baharında savaşa götüren adamların da değeri tartışılabilirdi. Ömer Makram'ın dışında, ne Abdullah el-Şarkavî, ne de Şeyh el-Sedat'ın bir idealin temsilcisi ya da halkı ışığa doğru yükseltebilecek insanlar olduğu söylenemezdi. İsteklerini gerçekleştirenin Mehmed Ali ya da bir başkası olması, onlar için pek bir şey fark ettirmiyordu.

Sultanın desteğini kaybeden, adamları tarafından terk edilen Hurşid Paşa teslim olmak zorunda kalırsa da bazı şartlar ileri sürer:

1. Ondan hiçbir suretle hesap sorulmayacaktır.
2. Hasan Paşa'nın ikametgâhında güvenlik içinde kalabilecektir.
3. İskenderiye'ye gidebilmesi için emrine tekneler, askerî birlikler ve erzak verilecektir. Askerlerine birikmiş maaş alacaklarının -yaklaşık beş yüz kese- ödenmesini ister. Bu rakam zorlukla da olsa bir araya getirilir ve sabık vali 7 ağustosta ailesiyle birlikte nehir limanı Bulak'tan gemiye biner.

28 ağustosta bir firkateyn İskenderiye'ye varır.[40] Ayrılmadan önce el yazısıyla hazırladığı bir not şunları belirtir: "Arkamda imparatorluğun en müthiş asisi olacak bir adam bırakıyorum. Sultanlarımızın hiçbir zaman ne onunki kadar kurnaz politikaları, ne de onunki kadar kararlı ve güçlü adamları olmuştur."[41]

40 Daha sonra Halep paşalığına getirilecek, burada da halk ayaklanmasıyla devrilip kafası vurulacaktır.
41 Mouriez, a.g.e.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Britanya aslanı ve Arnavut tilkisi (1806-1807)

12 mayıs 1805'in Mehmed Ali'nin yaşamında çok önemli bir yeri vardır. 44 yıl boyunca elinde tutacağı Mısır hâkimiyeti o gün başlar.

Herkese ve her şeye karşı, imkânsızı başarmıştır. Ancak onu bekleyen güçlükler, aştıklarından da büyüktür. Ele aldığı ülke iflas etmiş ve anarşinin pençesine düşmüştür. Kervanlar düzenli olarak Bedevîler tarafından soyulur. Mehmed Ali'nin etki alanı sadece Kahire ve Aşağı Mısır'la sınırlıdır. İskenderiye, sultan tarafından görevlendirilmiş bir yetkili tarafından yönetilir. Başkentte ise askerler, maaşları yeniden geciktirilirse harekete geçecekleri tehdidini savururlar.

Bu nedenle Mehmed Ali başlangıçta iki önemli ve acil sorunla karşı karşıya kalır: para sıkıntısı ve Memlûkler. Hâkimiyetinin tanındığı Kahire'nin dışında yetkileri sadece kâğıt üzerindedir. Gerçek iktidarın kazanılması gerekmektedir. İlk altı ayı günlük ihtiyaca cevap vermekle ve Mısır'a nefes aldırmak istemeyen Babıâli'nin bitmez tükenmez istekleriyle uğraşmakla geçirir. İstanbul'dan kaleye gelen fermanları okumak, Babıâli'nin gerçek niyetini anlamak için yeterlidir. "Mehmed Ali Paşa'ya ve defterdarına, İskenderiye ve Reşid Gümrüklerinin Muhafızı Ahmed'e, İskenderiye askerî yöneticisi Osman'a:

Mısır'ın İstanbul Cephaneliği'ne her yıl göndermesi gereken 300 000 torba barut güherçilesinden hazır olanının gemilerle derhal gönderilmesi. Baruthane Müdür Muavini Tahir'in de belirttiği gibi top barutu yapımında önemli bir etken olan güherçilenin Baruthane'de her zaman bol miktarda bulunması gerekir."[1]

1 *Recueil des firmans impériaux ottomans adressés aux walis et aux khédives d'Egypte*, 1597-1904, Mısır Kralı Fuad'ın emriyle toplanmıştır (Kraliyet Sarayları ve Kişisel Mallar Yönetimi).

Fermanlar bazen edebiyattan çok uzaktır:

"Mehmed Ali Paşa'ya ve defterdarına,

Mısır valisinin Medineli Şeyh Hasan ibni Abdurrahman'a günlük 15 para emeklilik ödeyeceği kararlaştırılmıştı. Bu konuyla ilgili kararname kaybolduğundan..."[2]

Mayıs ayının sonlarına doğru vali, iki oğlunu, İbrahim ve Tosun'u yanına getirtir. İbrahim on yedi, Tosun on iki yaşındadır. İbrahim hemen kale muhafızlığına atanır. Bu konuda değişik görüşler vardır. Mouriez ve Bankes bu görevin Tosun'a verildiğini ileri sürerlerse de hiçbiri o dönemde Kahire'de bulunmuyordu. Buna karşılık Cabarti İbrahim'in adını belirtir ve dahası, Mehmed Ali'nin -tercih ettiği oğlu olmasına karşın- on iki yaşındaki bir çocuğu böylesine önemli bir göreve getirebileceği düşünülemez.

Mehmed Ali'nin acilen Hazine'yi doldurması şarttır. Memlûkler ve diğer yöneticiler vergilerin dışında olağanüstü bir kaynağa da başvurmuşlardır. Acil durumlarda para bulmanın en kolay yolu olan zorbalık. Bu kurala aykırı davranmayan Mehmed Ali uygulamada bir değişiklik yapar ve yükümlülüklerin en ağırını halk tarafından en çok nefret edilen varlıklı Koptların sırtına bindirir. Yönetimini tam olarak oturtmadan etkili ve güçlü şeyhlere dokunmamaya özen gösterir, böylelikle Bardisi ve diğerlerinin hatalarını tekrarlamaz. Önce Kahire'nin Hıristiyan yerli tüccarlarını vergilendirir. Kısa süre sonra Koptların Genel Kâhyası Girgis el-Cevherî'yi tutuklatır ve kendi hesabına aktardığı 4 800 keseyi iade etmesini isteyerek hapse attırır. Önce Reşid, sonra yeniden Kahire tüccarlarına önemli vergiler koyar. Sonunda esnafa yönelir ve tartıcıları, odun satıcılarını, tuzlu balık tüccarlarını ve çiftçileri vergilendirir.

Maliye sorununu geçici olarak çözümledikten sonra sıra son düşmanlarına, Memlûklere gelir. Bütün güçlerini onlara karşı birleştirir. Bazı beyleri 19 ve 20 ağustosta Kahire'de bir tuzağa çağırır. Beylerin çoğunun ölmesine karşın bazıları tuzaktan kurtularak Yukarı Mısır'a, taraftarlarının yanına kaçmayı başarır. Tutsaklardan seksen kadarı kaçmaya yeltendiğinde, hepsinin gırtlağı kesilir. Ölenler arasında, Fransız Doğu Ordusu'ndan kaçıp Memlûklere katılan beş Fransız da vardır. Drovetti onların yardımına koşacak zaman bulamamıştır.

2 a.g.e.

Arnavutların başındaki Mehmed Ali düşmanlarına ani darbeler indirmeye başlar. Bu operasyonlar bazen kendi, çoğu zaman da Hasan Paşa tarafından yönetilirse de, beklenen sonucu sağlamaz hatta Hasan, Aşağı Mısır'da yeniden ortaya çıkan Muhammed el-Elfi'ye yenilmekten kurtulamaz. Her zamankinden daha da sertleşmiş beylerle başlatılan görüşmeler de sonuca varmaz. Elfi bağlılığı karşısında El-Feyyum, Beni Suveyf, Gize ve Buhayre kentleri ile iki yüz köyün gelirini ister. Yanındakiler de inanılmayacak taleplerde bulunur. Mehmed Ali bütün bu şartları reddeder ve savaş devam eder. Nisan 1806'da Elfi Demenhur'u kuşatır.

O yılın baharında Mehmed Ali'nin durumu daha önce olmadığı kadar kritiktir. İngiliz baskısına dayanamayan Babıâli onu görevden almaya karar verir. Bu karar kimseyi şaşırtmaz. Türk yetkilileri mayıs 1805'te Kavalalı'nın seçimini onaylamış olmaları bir oldubitti karşısında kalmaları ve olayları değiştirecek güçte olmamalarındandır. O günden beri, İskenderiye'deki temsilcileri Binbaşı Missett tarafından sürekli olarak uyarılan İngilizler de sultana kapalı kapılar arkasında önerilerde bulunmuş, Mehmed Ali'nin Fransızların hizmetinde bir kukla ve imparatorluğu tehlikeye atabilecek önemli bir asi olduğunu belirtmiştir.[3] Britanya diplomasisinin sultan nezdinde ısrarla öne çıkardığı bu ikinci tehlikedir. Böylelikle İngilizler Memlûklerin tekrar güçlendirilmesi ve Mısır'daki yönetimin başına kendi adamları Elfi'nin getirilmesi konusunda sultanı ikna ederler. İngiltere açıkça Mısır'daki sorunların uzaması durumunda İstanbul'a olan güvenlerinin kaybolacağını ve Fransa'nın Mısır'a yeniden ayak basmasından korkarak İngiltere'nin güvenliği için gerekli önlemleri almak zorunda kalacağını bildirir.

Sébastiani'nin Türkiye'den, Lesseps'in ve Drovetti'nin Mısır'dan gönderdikleri alarm notlarına karşın -politikasına sadık kalan- Talleyrand Mısır işlerine karışmaya yanaşmaz. Bu nedenle Sébastiani'ye mayıs 1806'da yazdığı mektupta Fransız askerlerinin gidişinden beri Mısır'da bir iç savaş yaşandığını hatırlatır: "Bu ülkedeki olayların, sizin bir müdahaleniz olmadan gelişmelerine şimdilik izin verin."[4]

3 Aynı düşünce Britanya'nın İstanbul büyükelçisinin 6 temmuz 1806'da Dışişleri Bakanı Charles James Fox'a yazdığı mektupta da görülmektedir. Arbuthnot'tan Fox'a, bkz. René ve G. Cattaui, a.g.e.

4 Douin, a.g.e., 1926.

Ancak bu dönemde Napolyon'un Mısır konusunda göründüğü kadar ilgisiz olmadığını belirten tuhaf şeyler olmaktadır.

Mayıs 1806'da Ali Bey el-Abasi adında biri İskenderiye'ye gelir.[5] Sözde Mekke'ye, hacca gidecektir. Gerçekte ise, Badia Castillo Leiblich adında Barcelona'da doğmuş bir İspanyol, çok bilgili bir Fransız dostudur. 30 ekimde Reşid'e, 10 kasımda Kahire'ye gelir ve Mehmed Ali tarafından şahsen kabul edilir. 15 aralık günü Mekke'ye gidecek bir gemiye binmek üzere Süveyş'e hareket eder, ama daha önce, Matarya köyünün kuzeyinde Drovetti'yle buluşur. Drovetti'nin yanında Mısır valisinin hizmetinde çalışan beş Memlûk Fransızı vardır. Bu görüşmeden elimize hiçbir bilgi geçmemiştir. İspanyol İskenderiye, Reşid ve Kahire'deki Arnavut garnizonları hakkında bilgi toplamış ve gezdiği çeşitli ülkeler hakkında etraflı notlar tutmuştur. Buradan Mekke'ye geçerek kutsal şehri ele geçiren Vehhabîler hakkında derin bir inceleme yapar. Burada bir açıklama yapalım ve 1 ekim 1803'te Talleyrand tarafından M. Corancez'e[6] gönderilen bir mektupta Napolyon'un dünyanın bu bölgesine gösterdiği ilgiyi hatırlatalım: "Napolyon beni size bu ülkeyle (Arabistan) ilgili bulabileceğiniz bütün bilgileri iletme talimatı vermekle görevlendirdi. Toplayacağınız bilgileri, bulabileceğiniz en uygun yollarla ve vakit geçirmeden bana göndereceksiniz."[7]

Ne olursa olsun, görevini tamamlayan ve zamanından önce gelen bu köktendincilerin amaçlarını öğrenen Abasi haziran 1807'de Süveyş'e dönecek ve görevine Filistin ve Suriye'de devam edecektir.

Gerçekten de bu esrarlı kişi kimdir? İngilizlerin iddia ettikleri gibi,[8] Napolyon'un bir casusu mu? Onunla tanışan Chateaubriand, Abasi'nin zengin, seyahat ve astronomi meraklısı bir Türk olduğunu sanmıştır. Kesin olarak bilinen sahte Abasi'nin mayıs 1808'de imparatorla Bayonne'da buluştuğu ve ona Asya'daki yolculuğundan Madrid'e birçok Mısır, Arabistan ve Küçük Asya haritası getir-

5 *Ali Bey el-Abassi, Voyages en Afrique et Asie pendant les annees 1803, 1804, 1805, 1806 et 1807*, 3 cilt, Paris, İmprimerie Royale, 1814.

6 O dönemde Halep'te ticarî ilişkiler sorumlusu.

7 Cattaui, 1931, a.g.e.

8 John Murray, *Narrative of a journey in Egypt and the country beyond the Cataracts*, Londra, 1816.

diğini söylediğidir. Napolyon derhal Murat'yı "çok yararlı bilgiler içerdikleri şüphe götürmeyen bütün bu belgeleri" almakla görevlendirir. Gerçekte de Castillo İspanya seferi sırasında Fransız hizmetine girmiş *afrancesados*'lardan (Fransa taraftarı) biridir. Doğu'ya yaptığı yolculuğun anılarının daha sonra, Restorasyon döneminde yayımlanmış olması, Napolyon'un Mehmed Ali'nin Mısır'ı ve Vehhabî Arabistan hakkındaki bilgilerin yayılmamasını istemesinin kanıtıdır.[9] Tarihin de bazen çekindiği şeyler vardır...

İngilizlerin İstanbul sarayındaki baskısı beklenen etkiyi gösterir. 1806 yılının bir temmuz sabahı, Salih Paşa'nın yerine kaptan paşalığa atanan Hacı Mehmed Paşa, 3 000 askeriyle birlikte Mısır'a varır. Elindeki fermanda Mehmed Ali Paşa'nın, Selanik Valisi Musa Paşa'yla yer değiştirmesi emri vardır. Kavalalı fazla heyecanlanmaz ve kaçamak cevaplar verir. Yalnız kaldığında kendi kendine güler: "Mısır'ı kılıç gücüyle aldım, kılıç gücüyle veririm! Türkleri iyi tanırım. Hepsi satılıktır ve onları satın alacağım. Beş yüz kişiyle bir ihtilal gerçekleştirdim, şimdi etrafımda bin beş yüzden fazla adam var, eserimi korumak için fazla bile. Daha fazla altın gösteren, demiri daha hızlı sallayan, buraların efendisi o olacaktır."

Her zamanki kurnazlığıyla, Babıâli'nin emirlerine uyacakmış gibi gözükür. Bir taraftan sultanın elçisini paraya ve hediyelere boğarken, diğer taraftan da el altından haberler yayarak ocak komutanlarının ve ulemanın ayaklanarak görevde kalmasını istediklerini söylemelerini sağlar. Gerçekten de şeyhler kaptan paşanın makamına bu yönde bir dilekçe verirler. Bu dilekçeden sonuç alamayınca da 6 000 kese vergi önerilir. Başka bir bahşiş vaadi kaptan paşanın son direnişlerini de ortadan kaldırır ve Hacı Mehmed Paşa denize açılmaya razı olur. Ancak Mehmed Ali Paşa vaat edilen 6 000 keseden bir tanesini bile ödeyebilecek durumda olmadığından, büyük oğlu İbrahim'in bu borcun tamamen ödendiği güne kadar rehine kalması kararlaştırılır. Son bir koşul daha vardır: Dimyat, Reşid ve İskenderiye limanları bundan böyle Mehmed Ali Paşa'nın yönetiminde sayılmayacak ve bu kentlerden elde edilen tüm gelirler doğruca imparatorluk hazinesine gidecektir.[10] Bunun dışında beylerle

9 Bkz. Amaury Faivre d'Arcier, *Les agents de Napoléon en Egypte, 1801-1815*, Napolyon İncelemeleri Merkezi, 1990.

10 Gouin, a.g.e.

barış yapmaya ve onlara belirli topraklar vermeye zorlanır. Bütün bu şartları kabul eder, en azından görünürde. Buna karşın İbrahim 2 ekim 1806'da İskenderiye'den hareket eden kaptan paşanın firkateyninde misafirdir.

Böyle bir durumda, Kavalalı'nın dışında hemen herkesin maceranın sonunun geldiğini, dünyada yaşanacak birkaç gün kaldığını düşünürdü. Kavalalı'nın dışında hemen herkes. Bu arada hatırlatılması gereken, hemen hemen her zor duruma düştüğünde bir mucizenin ona yeniden ayağa kalkma fırsatı vermiş olduğudur. Talih, zafere giden yollarda vazgeçilmez bir yoldaştır. Mehmed Ali'yi içinde bulunduğu zor durumdan kurtaracak olan bir değil, iki mucizedir. Osman Bardisi safra kesesi iltihabından birdenbire ölür. 27 ocak 1807'de ölüm sırası Elfi'ye gelir. Elli beş yaşında olması gerekir. Drovetti, Talleyrand'ı hemen durumdan haberdar eder ve -uzak bir ihtimal olan- cinayetten söz eder: "Ekselanslarına biraz önce Elfi Bey'in ölüm haberini aldığımı bildiririm. 27 ocakta ölmüş. Taraftarları iki görüşe ayrılmış durumda; bunlardan bir bölümü ölümünü, aralarında bir aşiret şeyhinin de bulunduğu beş Bedevî'yi baltayla öldürmekle sonuçlanan büyük öfkesine bağlıyor; diğer bölümü ise öldürdüğü şeyhlerden birinin kızının haremde Elfi'ye zehir verdiğini, bu zehrin etkisiyle kusmalar ve kasılmalar sonucunda öldüğünü ileri sürüyor. Ölümünden önce kendi yerine Şahin Bey'i önermiş."[11]

Amansız düşmanının ölüm haberini alan Mehmed Ali önce habere inanmaz. Haberi getiren Bedevî'yi dört gün boyunca yanından ayırmaz ve haberin gerçek olduğu belirlenince ona bir kaftan giydirip altına boğar ve haberleri bütün kente yaymasını emreder.[12]

Memlûklerin son büyük emiri de sahneden çekilmiştir. Bu adam hakkında Mehmed Ali "Bu adam hayatta olduğu sürece kendimi güvende hissetmeyeceğim. Uykuda gezen iki kişiye benziyoruz, tek fark onun uzun bacakları olması"[13] diyecektir. Elfi ise son nefesini vermeden önce şunları fısıldayacaktır: "Her şey bitti. Artık Mısır Mehmed Ali'ye kaldı. Onunla kimse başa çıkamaz." Hayattaki en büyük düşmanlarının, Memlûklerin en önemli iki önderinin,

11 İskenderiye'den gönderilen 2 şubat 1807 tarihli mektup, Douin, a.g.e.
12 Cabarti, a.g.e.
13 ay.y.

iki hafta arayla ölmesi o anda gerekli bütün gücü sağlamıştır. Yerlerine geçenlere karşı saldırılarını artırır, ordusunun başına geçer, Yukarı Mısır'a girerek mart 1807'de Asyut'u ele geçirir.

Bulutların dağıldığı, yolunun artık açık olacağı düşünülebilir. Ama hayır. Kendi başına bir toprak parçası olmaktan uzak olan Mısır, adına dünya denilen bu satranç tahtası üzerindeki karelerden sadece birisidir ve bu tahtadaki -en önemsiz oyuncunun bile- binlerce kilometre uzakta da olsa yer değiştirmesi oyunun tümünü etkileyecektir. Mısır'ın kaderini de etkileyecek bir dizi olay gelişir: Amiens barışının sona ermesi; batı imparatorluklarının (Avusturya, Rusya, Prusya) Fransa'ya karşı işbirliğine gitmeleri; Napolyon'a karada, İngilizlere denizde üstünlük sağlayan Austerlitz, Trafalgar ve Jena savaşları. Fransızların parlak zaferleri İstanbul'daki İngiliz seslerini zayıflatır ve Britanya'nın prestijini düşürür. Majestelerinin büyükelçisi 16 eylül 1806'da şaşkınlıkla yazacaktır: "İstanbul sadece Fransız etkisi altında, sultanın bile düşmanlarımızın tarafına geçtiği söyleniyor. Eğer Rus orduları yürüyüşe geçmez ya da donanmamız sancak göstermezse Hindistan sınırımızı koruyan engel bir anda yıkılabilir."[14]

İngilizler ikili bir askerî operasyona karar verirler: Çanakkale Boğazı'nın denizden zorlanması ve İskenderiye'nin işgali. Böylece Mısır yeniden İngiliz hareket alanı içine girecektir. Hükûmetinin kararında Binbaşı Missett'in rolü reddedilemez. Bu kararın ne büyük felaketler yaratacağı kısa sürede görülecektir.

1803 ile 1807 arasında görülen çekişme ve ayaklanmalar, birbirlerini izleyen valilerin sayısı Missett'i karışıklık ve dengesizliği önlemenin tek yolunun Memlûklerden geçtiğine inandırmıştır. İngilizlerin Mısır'a dönmeleri gerektiğine gönülden ikna olmuş, muhtemel bir işgalin yardımcı güçleri olarak gördüğü Memlûklerle ayrıcalıklı ilişkiler geliştirmiştir. Yasal yöneticiler olan Hüsrev, Ali, Tahir ve Hurşid paşaların devrilmelerinden sonra da Elfi Bey'e yönelmiştir.

Mehmed Ali'nin iktidara gelişi hesaplarını bozar. 1804 ve 1807 arasındaki her aşamada Mehmed Ali'nin ilerleyişini önlemeye çalışır, Elfi'nin isteklerini destekler, İstanbul'a mektuplar göndererek Memlûklerin yeniden güçlendirilmeleri dışında barış imkânı olma-

14 Arbuthnot'tan Fox'a, bkz. René ve G. Cattaui, a.g.e.

dığını belirtir. Bütün bu çabaları sonunda bir İngiliz askerî müdahalesi kararının alınmasını etkiler, bu şekilde, ilk andan beri Mehmed Ali kartını oynayan Mathieu de Lesseps ile Bernardino Drovetti'den ayrılır.

Reşid ya da kum taneciği

Kavalalı'nın iktidara gelmesinde Fransa'nın ya da onun adamlarının doğrudan bir katkısı olmamasına, İngiltere'nin de bu iktidar yürüyüşünü önleme çabası görülmemesine karşın görüşleri o derecede kesin olmuştur ki siyasal seçim anı geldiğinde Paşa Fransızlarla birleşecek ve Fransızları kendi politikasının itici gücü olarak kullanacaktır.

Osmanlı-Fransız yakınlaşması ve Türklerin Rusya'ya karşı savaşa girmeleri İngilizleri Fransızların III. Selim'in de izniyle Mısır'a girmeleri konusunda endişelendirir. Böyle bir dönüşün engellenmesi gerekmektedir.

Böylelikle 17 mart 1807 günü General Mackensie Fraser komutası altında bir İngiliz birliği İskenderiye kıyılarına çıkar. Bir çılgın gibi uğraşan Missett kentin kapılarının Mehmed Ali'ye bağlı Arnavut askerlerine açılmasını önler. General kentin yöneticisi Emin Ağa'yı çağırtarak sözde "Mısır'ı muhtemel bir Fransız istilasından korumak için" İskenderiye'nin teslim olmasını talep eder. 20 martta, kısa bir direnişten sonra, kent teslim olur. Garnizonu oluşturan üç yüz kişi savaş tutsağı olarak Malta'ya götürülür. İngilizlerin kaybı yedi ölü ve sekiz yaralıdır. Missett sevincini derhal Britanya Savaş Bakanlığı'yla paylaşır, katkılarını öne çıkarmayı unutmaz.

Mehmed Ali o sıralarda Yukarı Mısır'da, Memlûklere karşı savaştadır. Çıkarma haberlerini alan Kahire eşrafı onu başkente geri çağırır. İskenderiye'den İngiliz işgalinden önce kaçmayı başaran Drovetti'nin öğütlerine uyarak, Kahire'ye dönmeden önce beylere karşı parlak bir başarı kazanmak isterse de amacına ulaşamaz. Memlûklerin boğazındaki boyunduruğu gevşetmek zorunda kalır ve İngiliz ordusunu karşılamaya giderken beylerle barış görüşmeleri başlatır. Onlara elçiler gönderir ve hiç olmazsa bir ateşkes elde etmeye çalışır; beyleri ikna etmek için ileri sürdüğü nedenler çok kurnazca düşünülmüştür: "İngilizlerin Müslümanların sultanının

düşmanı olduğunu biliyorsunuz. Şimdi onun topraklarına saldırdılar, İskenderiye'ye girdiler ve daha önce de Fransızların yaptığı gibi Mısır'ı ele geçirmeye çalışıyorlar. Size, El-Elfi'nin ricaları uyarınca sizi korumak ve size zafer kazandırmak için geldiklerini söyleyeceklerdir; onlara inanmayın ve bilin ki eğer ülkeyi ele geçirirlerse, hiçbir Müslüman hayatta bırakılmayacaktır. Aslında İngilizler Fransızlara benzemez; Fransızlar hiçbir dine bağlı değildir ve sadece özgürlük ve eşitlik adına hareket ederler, halbuki İngilizler kendi dinlerine sıkı sıkıya bağlıdır ve başka dinlere karşı nefret beslerler. Bu nedenlerle bu gâvurlara destek vermeniz ve onlara Müslümanları öldürmeleri için yardım etmeniz yanlış olur."[15]

Güçlü durumda olduklarının bilincindeki Memlûkler şüphelerini belli eder: "Sizi buraya gönderen adam bir yalancıdır. Mehmed Ali sözünü tutmaz, vaatlerini yerine getirmez ve ikna edici değildir."[16]

Sonunda Kavalalı'dan aldıkları talimatı uygulayan elçiler, emirlerin bütün isteklerini kabul eder.

Aynı dönemde Missett ve General Fraser da beylere mektuplar göndermiş, İngilizlere destek sağlamak için İskenderiye'ye inmelerini istemiştir. Fraser, onların cevaplarını beklemeden ve görevlerinin İskenderiye'nin alınmasıyla sınırlı olduğunu belirten talimatlara aldırmadan Reşid kentini de ele geçirmeye karar verir. General Wacop ve General Meade komutasındaki bir birlik 21 martta, hiçbir direnişle karşılaşmadan kentin kapılarına varır. Görünürdeki sükûnete kanan İngilizler bir gezintiye çıktıkları duygusuna kapılırlar ve kente girdiklerinde, askerlerle birleşmiş silahlı halkın saldırısıyla karşılanırlar. İngiliz ordusu paniğe kapılır. Böyle bir sokak savaşına hazır değillerdir. Mermilere verilen ilk kurbanlar arasında General Wacop da vardır. Ancak her şey kaybedilmemiştir. Yetenekli bir subayın emrindeki yüz kadar asker kentin meydanında toplanmıştır ve savaşın kaderini değiştirmek, hiç olmazsa sonucu yumuşatmak durumundadır. Ancak ağır yaralanan General Meade geri çekilme emri verir ve katliam başlar. Eğer Mısırlılar ve Türkler kafa kesmekten yorulup geri dönmeseler, bir tek İngiliz askerinin bile İskenderiye'ye dönüp bozgun haberini veremeyeceğini iddia etmek yanlış olmaz.

15 Cabarti, a.g.e.
16 a.g.e.

Missett tarafından hazırlanan rapor yirmi ikisi subay yüz yetmiş ölüden ve iki yüz elli bir yaralıdan söz eder.[17] İskenderiye'deki İspanyol konsolosu ise, İstanbul'daki büyükelçi Marki d'Almanera'ya yazdığı 3 nisan tarihli mektupta şöyle der: "İngilizler 31 mart sabahı saat 6'da Reşid Meydanı'na saldırdılar. Arnavutlar kentin son evlerinde mevzilenerek sokaklarda barikatlar kurdular ve yarım mil uzaklıktaki Ebu Mandur'da siperler kazdılar. İngilizler bir duvar yıkarak yolu açtılarsa da iki saat kadar süren çarpışmalarda pencerelerden, damlardan ve teraslarından üzerlerine ateş eden Arnavutlar karşısında fazla dayanamadılar ve geri çekilmek zorunda kaldılar. Arnavutlar onların peşine düştü ve şaşkına dönen İngilizler çok kayıp verdiler. Arnavutların eline geçenler arasında üç top, bir obüs, birliğin müzik aletleri, birçok rom ve şeker fıçısı vardı. İngilizler iki yüz ölü ve yüz elli yaralı verdi. Arnavutların kaybı sadece kırk kişi; yüz kadar da yaralıları var. Arnavutların süvarileri olsaydı düşman toptan yok edilecekti. İngiliz birliğinden arta kalanlar, çıkarmayı başlattıkları Edko'ya kaçtılar. Ebukir ve İskenderiye'yle temaslarını göl aracılığıyla sağlıyorlar. Saldırıyı yapan birliğin 2 000 kişi dolaylarında olduğu sanılıyor.

Savaş tutsakları kent yöneticisi Ali Bey'den iyi muamele gördü. Yaraları sarıldı, ama ölülerin cesetleri hâlâ sokaklarda; kesilen kafalar Kahire paşasına gönderildi."[18]

Gerçekte, Kahire'ye gönderilen yüz yirmi savaş tutsağı, arkadaşlarının kesik kafalarıyla aynı teknede yolculuk ediyordu. Tekne Kahire'ye varır varmaz kesik kafalar mızrakların ucuna geçirildi ve Ezbekiye Caddesi'nin iki yanında halkın seyrine sunuldu.

İngilizlerin Reşid bozgununun haberleri Kahire'ye 5 nisanda ulaşır. Mehmed Ali'nin kente gelmesi için 9 nisana kadar beklenecektir. Drovetti tarafından cesaretlendirilen Mehmed Ali, direnişi destekler. Seyid Ömer Akram, El-Ezher'deki derslere ara verdirir, öğrencileri ve halkı silah başına çağırır. Surlar onarılır. Bulak Limanı ve Kamen Kalesi arasında siperler oluşturulur. Büyük çaplı toplarla donanmış iki nehir gemisi inanılmayacak kadar kısa zamanda zayıf noktalara demirler. Cezire Adası'nda su hizasında, kum doldurulmuş kayıkların gerisine, büyük toplar yerleştirilir. Konsolos-

17 G. Douin ve Mme. Fawtier-Jones, a.g.e.
18 a.y.y.

luk yetkilisi Mısır valisinin yanından bir an bile ayrılmaz, askerî komutanlara cesaret verir.

Kahire'deki savunma çalışmalarından memnun olan Mehmed Ali üç bin piyade ve bin süvarinin başına geçer ve Nil Deltası'na yönelir. Kuvvetleri, biri Kâhya Bey, diğeri de Hasan Paşa komutasında iki gruba ayrılmıştır.

21 nisanda, El-Hamid bölgesinde İngilizlerle ilk temas gerçekleşir. Olanlar Mehmed Ali'nin zaman kaybetmeden hareket etmesinin bir sonucu mudur? Ya da askerleri üzerindeki etkisine mi bağlıdır? Veya, Cabarti'nin de dediği gibi "Mısır'ın sonsuza kadar yaşamasını isteyen Tanrı'nın İngilizlerin gözlerini körleştirmesi" mi? Bilinen tek bir şey vardır, o da İngilizlerin Mısır toprağına ayak bastığı günden beri kaderin majestelerinin askerlerine karşı çalıştığı ve Mısır seferinin korkunç bir bozgun olmasını sağladığıdır. El-Hamid'de otuz altı subay ve dört yüz asker kaybetmişler, bir o kadarı da tutsak edilmiştir.

> "Binbaşı Vogelsang'dan İskenderiye'de majestelerinin ordularının komutanı General Fraser'a,
>
> Ayın 21'inde Yarbay Mac Leod'dan üç sıra halinde geri çekilmeyi sabah saat 6 ve 7 arasında tamamlama emrini aldıktan sonra yolumuzun çok sayıda piyade ve süvari tarafından kesildiğini, bu nedenle toplanamadığımızı ve üç saat süren bir savunmadan sonra çok kayıp verdiğimizi, birliklerimizin üçte ikisini ölü ya da yaralı olarak savaş alanında bıraktığımızı belirtmek isterim. Ölü, yaralı ya da tutsak subayların adı ile askerlerin sayısı ilişiktir."[19]

Kahire halkına birkaç gün önce izlettirilen korkunç sahne tekrarlanır. Ezbekiye Meydanı'nda arkalarından silah arkadaşlarının kelleleri gelen dört yüz şaşkın tutsağın geçişi görülür. Yorgunluktan yere serilenler eşeklere yüklenir ve çukurlara atılır. Bitkinlikten ölenlerin kelleleri de mızraklar üzerindekilere eklenir. Akşam olunca kulakları kesilen kellelerin geri kalan kısmı gömülür; tuzlanmış ve tabaklanmış kulaklar İstanbul'a gönderilir. Mehmed Ali hiçbir engellemede bulunmaz. Bütün bu gösteriler halk üzerindeki etkisi-

19 a.y.y.

ni daha da artıracaktır. Gösterinin yeterli olduğuna karar verdiğinde insanlık örnekleri vermeye başlar. Binbaşı Vogelsang'dan General Fraser'a gönderilen yeni bir mektup bunun tanığıdır:

"Kahire Kalesi, 1 mayıs 1807.

Türklerin biz tutsaklara davranışını anlatmakla bitiremeyiz; Kahire'nin büyük paşasının verdiği emirler sayesinde yaralılar daha iyi tedavi edilmeye başlandı. Bize karşı çok iyi davranılıyor."[20]

Bernardino Drovetti'nin rolü belirleyicidir: "Tutsaklar kaleye getirildiğinde Fransa konsolosu da hekimlerle birlikte yanlarına geldi. Onlara kalacak yer buldu, subaylara rütbeleriyle orantılı odalar hazırlattı ve ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştı. Onları hemen hemen her gün ziyaret etti ve Avrupa'da artık bir gelenek haline gelen hekimlerin tedavilerini sürdürmesini ve savaş tutsaklarının haklarına saygı gösterilmesini sağladı."[21]

İskenderiye çıkarmasını izleyen ay boyunca, Memlûkler yerlerini terk etmediler. Fraser yeni bir maceraya girmeme kararı aldı ve İskenderiye'ye çekildi.

Mehmed Ali son ve kesin darbeyi vurmaya hazırlanırken, düşmanının değerini Missett'ten daha iyi anlayan Fraser bir elçi gönderir. Bu hareket, birliklerinin bozgununu öğrenen İngiliz hükûmetinin İskenderiye'yi boşaltma kararlarıyla da uyumludur.

"Lord Castlereagh'dan General Fox'a
14 haziran 1807

Messina'dan 14 mayısta gönderdiğiniz mektup alındı ve içeriği majestelerine iletildi. Majesteleri General Fraser tarafından Mr. Windham'a gönderilen raporun içeriğini ve sizin Reşid'de İngiliz ordusunun yaşadığı büyük bozgunu anlatan 24 tarihli yazınızı büyük bir üzüntüyle okudular. (...) Majestlerinin kararı majestelerinin ordularının Mısır'dan ayrılarak Sicilya'daki kışlalarına dönmesini sağlamak için elinizden geleni yapmanızdır."[22]

20 a.y.y.
21 Cabarti, a.g.e.
22 G. Douin ve Mme. Fawtier-Jones, a.g.e.

Kavalalı İngilizlerin gücünün bilincindedir ve onlara kesin şartlar dayatmaz. Bu nedenle Fraser'la kolayca anlaşır. İskenderiye'nin boşaltılması üzerinde anlaşma sağlanır, geriye sadece tutsak değişimi kalır.

14 eylül 1807 günü İngilizlerle bu konuda bir anlaşma sağlanır ve bu anlaşma uyarınca Mehmed Ali İngilizlere buğday satmayı önerir. Öneri görüldüğü kadar şaşırtıcı değildir. İber Yarımadası'nda Napolyon'la savaşmakta olan İngilizlerin askerlerini beslemekte sıkıntı çektikleri biliniyordu. Öte yandan politik gerçekçiliği onu "İngiltere'nin korumasını" istemeye yöneltir ve Osmanlı ya da Fransız, nereden gelirse gelsin, İskenderiye'nin işgal edilmesine karşı çıkacağını belirtir.[23] Bütün bunlarda şaşırtıcı bir yan yoktur. Hayatı boyunca İngiliz kâbusuyla yaşadığından haksız da değildir. İngilizlerle işbirliği yaparak bu gücün yarattığı sürekli tehdidi geciktirmek çabasındadır. Çok arzulanan bu işbirliği hiçbir zaman gerçekleşmez. İngiliz hükûmeti elindeki buğdayı altın pahasına satın alır, hepsi bu kadar.

Valinin görüşmelerinin dolaylı tanığı Drovetti onun gerçek amacını anlamakta gecikmez. 17 eylül 1807'de Sébastiani'ye yazdığı mektup bunun iyi bir örneğidir: "Dün, İngiliz görüşmecilerin gitmesinden sonra, paşa tarafından kabul edildim. Memnun görünüyordu. Bir önceki gün beni görmek istemesinin nedeni üzerinde görüşümü söyledim; bana, şu anda İngilizlerin çıkarlarına karşı hiçbir harekette bulunamayacağını, ancak İskenderiye'yi boşaltmalarından sonra onları her zaman hükûmetinin düşmanı olarak göreceğini söyledi. En ufak bir şekilde bile rahatsız etmek istemiyor; onları o kadar iyi idare ediyor ki bana, İngilizler gidene kadar ortalıkta görünmememi bile söyledi, çünkü benim geldiğimi gören İngiliz generali öfkelenmiş ve anlaşmayı bozacağını söylemişti. Benim yüzümden böyle güçlüklerin doğmasını istemiyor."[24]

İskenderiye 19 nisan günü boşaltılır. 20 nisanda Mehmed Ali top atışlarıyla selamlanarak kente girer. Ayın 25'inde Tuğamiral Hallowel'i[25] kabul eder ve birkaç nezaket cümlesinden sonra İngiliz donanması demir alir.

23 a.y.y.
24 Douin, 1926, a.g.e.
25 Amiral Lewis birkaç gün önce yüksek ateşten ölmüştür. Vasiyeti uyarınca İngiltere'de gömülebilmesi için cesedi bir rom fıçısına konur.

Geriye bakıldığında 1807 İngiliz seferinin (altı aydan az sürmüştür) Mehmed Ali'ye çok arzuladığı İskenderiye kentini kazandırmaktan başka önemli bir sonucu görülmez. Mehmed Ali İskenderiye'yi hâkimiyeti altına almak isterken bu kent üzerinden Kahire ile Avrupa ülkeleri arasında bir ilişki kurmayı amaçlar. O ana kadar sadece gücü ve becerisiyle tutunabildiği bir toprak parçasında bir çete reisi olarak görülürken şimdi uluslararası politika sahnesinde ağırlığı olan bir insan olmuştur.

Askerlerin güçlü bir Batı ülkesi karşısındaki başarısı Mısırlıların gözündeki saygınlığını ve etkisini derhal artırır, İngilizlerin Mısır hayallerini de uzunca bir süre için durdurur.

Buhran boyunca becerikli bir danışman ve yetenekli bir yardımcı olan Drovetti sayesinde İngiliz saldırısı, Mehmed Ali ile Fransa arasında bir çıkar dayanışması doğurur. Mısır seferinden çok şey bekleyen İngiltere'de ise aynı bilançonun çıkarıldığı söylenemez. 5 şubat 1807'de, yani çıkarmadan bir ay önce Sir John Moore günlüğüne şöyle yazar: "İskenderiye seferinin yanlış hazırlandığı görüşündeyim. Türklere uzak eyaletlerinde saldırmanın bir önemi olamaz. Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması halinde işimize en çok gelecek parçanın Mısır olduğu düşünülüyorsa İskenderiye'yi almamız şarttır. Fransızlar bizden önce oraya varamazlar, ama savaşın şu anında ordularımızı uzak garnizonlarda hapsetmemeliyiz. Elimizdeki hazır kuvvetlerden vazgeçmemiz, donanmamızın üstünlüğünden yararlanmamızı ve saldırı operasyonları düzenlememizi önleyecektir."[26]

İskenderiye seferinin önceden tahmin edilemeyen başka bir etkisi de Mehmed Ali'nin Mısır'ın bir donanmaya ihtiyacı olduğunu anlamasıdır. Böyle bir donanma olmazsa Mısır, Akdeniz'den gelecek herhangi bir saldırı karşısında güçsüz kalacaktır. Başarısız Binbaşı Missett'e gelince, elinden 1807 yılı sonlarında Mısır'dan ayrılmaktan başka bir şey gelmez. Dört yıl sonra döner.

İngilizlere karşı kazandığı zaferden birkaç hafta sonra Mehmed Ali, Mısır valisi olarak kalması karşılığında vaat ettiği 6 000 keseyi sultana gönderir. Bu tutar kendinden öncekilerinin de yaptığı gibi, halkın elinden zorla kopartılmıştır. Halkın tümüne uygulanan

26 *The Diary of Sir John Moore*, General J. F. Maurice tarafından yayına hazırlanmıştır, 3 cilt, Londra.

yeni vergi ve resimler çıkarılmıştır. Bütün bu önlemler içinden Cabarti'nin verdiği bir örnek var ki, gerçek olup olmadığına inanmak bile çok zor; ancak doğruluğu kanıtlanmış. Yeni bir vergi çıkarılmış ve "iyi haber vergisi" olarak adlandırılmıştır. Bu vergi basit olduğu kadar kesindir. Ödeme emirleri yazılmış, vergi tahsildarlarına verilmiştir. Vergi tahsildarlarından önce mükelleflere gidip tahsildarların gelişlerini haber verecek memurlar görevlendirir. Bu haber karşılığında mesajcılar becerebildikleri kadar yüksek bahşişler toplar. Mısır halkının sıkıntılarının sonuna vardığını söylemek zordur.

Vaat edilen parayı alan Babıâli derhal bir firkateyn hazırlatarak İbrahim'in emrine verir ve onu Mısır'a gönderir. Eğer İstanbul hükûmeti bu gencin çok kısa zamanda yapacaklarını tahmin edebilseydi, onu göndermemek için elinden geleni yapardı. Kahire'ye varan İbrahim, defterdarlık görevine getirilir (Tosun onun kaledeki görevini üstlenmiştir) ve Mısır maliyesini yeniden düzenlemek için babasının yardımcılığına atanır. İbrahim bu görevi doğrulukla başaracaktır. Devletin kasasını doldurmak, ordu ve donanmaya gerekli parayı bulmak Mehmed Ali'nin en önemli sorunudur. Herkesten iyi bilmektedir ki parasız askerî güç olmaz; askerî güçten mahrum kalırsa yönetimi başarısızlığa mahkûmdur. O güne kadar eline geçirebildiği parayı almış, bazı durumlarda kervanlara bile el koymuştur. Malî sorunu çözmek için kararlılıkla işe koyulur, halkı ve yöneticileri ağır baskılara sokar.

Daha 30 ağustos 1805'te Drovetti'nin yazdıkları önemlidir: "Askerin bazı mallara, özellikle de Süveyş'ten Kahire'ye gelen ilk kervandaki beş altı bin okka kahveye el koyması beklenebilir."[27]

Birkaç gün sonra, 13 eylül 1805'te, aynı Drovetti, Mehmed Ali'nin yabancılardan da vergi almayı kararlaştırdığını Talleyrand'a bildirirken çok üzgündür: "Kahire'de Hıristiyanların Koptların Yunanlı ve Musevîlerin de vergi ödemesi için bütün önlemler alınıyor. Korumamız altındaki insanların büyük bir bölümüne vergi salındı. Diğerleri de Fransızlar gibi. Mehmed Ali'ye daha önce kaptan paşaya verdiğimiz notun bir benzerini ilettim ve Fransız koruması altındaki kişilere yapılan kötü muameleler karşısında protestolarımı ekledim."[28]

27 Douin, 1926, a.g.e.
28 a.y.y.

Bu sırada Mehmed Ali'nin başı, ona sadece çıkarları ve para için hizmet etmiş, entrikalara bulaşmış ya da askerden kaçmış olan Arnavutlarla da belaya girer. Bir gün evine ateş açılacak ve kendi muhafızları ateşe gevşekçe karşılık verecektir. 19 ağustos 1805'te Drovetti tarafından[29] Talleyrand'a bildirilen bu olay o kadar ciddidir ki Mehmed Ali kaleye sığınmaya karar verir.

Bu durum -görüldüğü gibi- daha fazla süremez. Er veya geç Mısır valisi sırtının duvara dayandığını görecektir.

29 ay.y.

A L T I N C I   B Ö L Ü M

Firavun, din adamları ve Memlûkler (1808-1811)

Mayıs 1808'de beklenmedik bir olay Kavalalı'nın yardımına koşar: Sultan III. Selim devrilmiş, yerine getirilen Mustafa kısa zaman sonra öldürülmüştür. Tahta çıkan Sultan Mahmud, iktidarını sağlamlaştırmakla Mehmed Ali "konusunu" düşünemeyecek kadar meşguldür. Mehmed Ali bütün bunları tahmin etmiş midir? Yine de yeniden Vehhabîlere savaşması emri geldiğinde çekinmeden Mısır'ın İngiliz ya da Fransız, yabancı orduların çıkarmasına direnecek kadar güçlü bir ordusu olmadığını ve onun Mısır'da bulunmaması halinde felaket olabileceğini bildirir. Söylediği, sadece yarım bir yalandır. Güçlü Vehhabîlere karşı yapılacak bir savaşta asker ve silahın yanı sıra bunları Arap kıyılarına taşıyacak bir donanmaya da ihtiyaç vardır. Elde ise gerekenlerin hiçbiri bulunmaz. Üstelik ülke içindeki sorunlardan hiçbiri de çözümlenememiştir. Durmadan yeni sorunlar çıkar ve şaşırtıcı olan, hepsinin de Mehmed Ali'nin tahta çıkmasında yardımcı olanlardan kaynaklanmasıdır: şeyhler ve ulema. Şimdi artık onları bölmeye çalışacak ve bir noktaya kadar da başarılı olarak bazılarını kendi yanına çekecek, kimilerini safdışı edecek, en tehlikelilerini de Kahire'den uzaklaştıracaktır.

Aynı yıl bir eşiği geçerek tehlikeli bir adım atar ve İslam'ın doğuşundan beri Doğu'da bilinen camilere miras bırakılmış topraklar ile evkaf mallarına göz diker. Daha önce Mısır'ı yönetenlerin tümü, bu geleneklere saygı göstermiş, Fransızlar bile dinden kaynaklanan bu ayrıcalığa dokunmaya cesaret edememişti.

Mısır valisinin hareketlerini daha iyi değerlendirebilmek için o dönem İslam hukukunun sadece kuvveti tanıdığını belirtmek gerekir. Silahla kazanılmış bütün topraklar ve devlet düşmanlarına karşı kazanılan bütün zenginlikler hükümdara aiitir. Toprakları, tı-

mar olarak askerlerine dağıtabilir ya da yıllık kazançlarının bir bölümünü vergi olarak devlete ödemeleri şartıyla Müslümanlara devredebilir.

İslam yasası altında yaşayan ülkelerde mülkiyet haklarına göre topraklar ikiye ayrılır:

1. Toprak üzerindeki ürün vergisine (*öşür*) tabi *öşrî.*
2. Toprak vergisine (*haraç*) dayalı *haracî.*

Asıl Arap toprağı her zaman öşrî olarak adlandırılır. Buna karşılık haracî, kâfirlerden kılıç hakkıyla elde edilmiş topraklardır. Diğer bir deyimle öşrî arazi sadece Müslümanlara ait olabilir. Burada hatırlanması gereken İslam hukukunun Nil Vadisi'ni Arap toprağı olarak saymadığıdır, bu hukuka göre Arap toprakları Arap Yarımadası ile Basra ve Musul arasındaki Irak'tan ibarettir. Bu nedenle diğer bütün topraklar haracî olarak değerlendirilmeliydi. Ancak gerçekte Mısır toprak hukukunun Kuran yasalarına tamamen uyduğu söylenemez. Geçmişte de Ömer'in yardımcılarından Amr, Mısır halkından yıllık on iki milyon dinarlık bir vergi almakla yetinmiştir.

Bütün köylerde ekilebilir alanların köylüler arasında yeniden paylaşımı yapılır. Sonuçta bu topraklar, onları işleyen toplumların malı gözükür, ama gerçekte, hükümdarın gücüne bağlı olarak devlete ait olurdu. Köylü işlediği toprağın sadece ürününden yararlanırdı. Ancak halifeler ve onları izleyen Fatımîler, Eyyubîler, Memlûkler ve Türkler devlet topraklarını en iyi askerlere ödül olarak dağıtmaya başladı. Bu şekilde dağıtılan topraklar vergiden muaftı.

Mültezimlerin ya da toprak sahiplerinin ortaya çıkışı böyle olmuştur. Varlıklı bir kişi önceden belirlenen bir süre için bir veya birkaç köyün gelirini satın alır, devletin parasını her yıl başında peşin olarak öderdi. Topraklar Kahire yönetimi tarafından dağıtılırdı. Mültezim, topraklar için peşin olarak yatırdığı parayı faiziyle ve çoğu zaman büyük bir kârla geri alırdı. Hepsi bu kadar değildi. Yaptığı hizmetler karşılığında ayrıca "bey hakkı" denilen" vergiden muaf birkaç *feddan*[1] toprak alırdı. Sahip olduğu fellah olarak adlandırılan başka bir toprağı belirli bir yıllık kira karşılığı köylülere kiralardı. Köylü böylece köleliğe çok yaklaşırdı. Toprak üzerindeki haklarını mirasçılarına bırakabilmesine karşın, bu hak efendisinin iki dudağı arasından çıkacak bir söze bağlıydı.

1 Yüzölçümü birimi, yaklaşık 4 200 m².

Gerçek efendi olan mültezim, toprakları üzerinde yaşayanlar karşısında her hakka sahipti. Toprak üzerindeki hakları miras yoluyla devredilemezdi, ama beyler para karşılığında iltizamın kuşaklar boyu sürmesine ses çıkarmazlardı.

Toprakların büyük bir bölümünün camiler, dinî kuruluşlar ve hayır kurumları adına evkafa devredilmesi, Memlûkler döneminde gerçekleştirilir. Devlet yöneticilerinin her an topraklarını ellerinden alabileceğinden çekinen toprak sahipleri İslam hukukunun da kabul ettiği bu yöntemi sıkça kullanır. Vakıfların devredilemez olması, ailelerinin toprakların kazancından uzun süre yararlanabilmesini isteyen toprak sahiplerini, bu toprakları dinî kurumlara vakfetmeye yönlendirir. Vakfettiği kendi topraklarını kullanmak üzere evkafa belirli bir kira öder, bu kira da -en önemli ayrıcalık- vergiden ve Memlûklerin elinden kurtulur. Böylelikle vakıflar Mısır'ın ekilebilir topraklarının hemen hepsine sahip olur. Topraklar ulema aristokrasisinin malı olarak, karşı durulamayan Kuran yasasının korumasına girer.

Mısır valisine yakın olmakla suçlanamayacak Cabarti bile bu yöntemin zararlarını ve eşitsizliğini anlatır. "Bu ayrıcalıklar şeyhleri kibirli yaptı; bu durumun sonsuza kadar süreceğini düşündüler, vergiye tabi imtiyazları düşük fiyatlara satın aldılar. Dünya nimetlerine bağlanıp okumayı ve eğitimi unuttular; ayrıcalıklarını korumak için yapmaları gerekenden fazlasıyla ilgilenmediler.

Evleri eski dönemlerdeki emirlerine benzemeye başladı; hizmetçiler ve kâhyalar tuttular; insanları tutuklattılar, dövdürdüler, kötü muamele ettiler; yanlarında Kopt kâtipler çalıştırdılar; hizmetlerinde çalışanlar için yol vergisi koydular. Borçlarını zamanında ödeyemeyen köylüleri tehdit ettirdiler. Sonunda yapmaları gerekenlerden uzaklaştılar; konuştukları konular sadece dünya işleri, imtiyazlar, faizler, davalar ve şikâyetler oldu. Koptlarla konuşmaya, onların ileri gelenlerini evlerinde ağırlamaya başladılar. Onlara saygı duydular, onlarla bir arada olmaktan onurlandılar. Onlara hediyeler verdiler, hediyelerini kabul ettiler. Bütün bunların yanında, birbirlerinden nefret ettiler, birbirlerini kıskandılar ve kötü duygularının su yüzüne çıkmasından utanmadılar. Birbirlerinin sırtına basarak yükselmeyi amaçlamaya ve dünya zevklerinden tat almaya başladılar.

Mehmed Ali önce imtiyazların geçerliliği için kendi onayının gerektiğini bildirir. Mültezimlerin güçlü itirazlarına cevap olarak

genel bir kadastro oluşturulur, iltizam sahiplerinin haklarını buraya kaydettirmesini, böylelikle gerçek sahiplerin belirlenmesini ister. Sözde bahaneler uydurarak imtiyazları sahiplerinin elinden alır. Devlet memurlarına ev ve bahçeler dışındaki iltizamlara[2] el koyma hakkı tanır, buna karşılık mültezimlere daha önce kazandıkları para kadar maaş bağlar. Böylelikle kısa sürede mültezimlerin yerine geçer, toprağın tek sahibi olur ve haklı olarak "Ben, Mısır'ım" der.

Küçük asker Kavalalı, neredeyse firavun olmuştur.

Toprak, çalışabilir yaştaki köylü başına üç ya da beş feddan olarak ürün karşılığında kiralanır. Köylüye tanınan bu hak, bu işlem için hazırlanmış defterlere işlenir ve yazılı bir hak olur. Defterlerin bir yararı daha vardır: toprak vergisine temel oluşturmak. Ne yazık ki fellahlara toprak dağıtılması çoğu kez yerel yöneticiler tarafından yapılır, onlar da kendi akraba ve yakınlarına öncelik tanımaktan geri durmazlar.

Mehmed Ali'nin tüm yaptıkları içinde hakkında en çok konuşulan ve yazılan, toprağın "devletleştirilmesi"dir. Ancak yapıldığı dönem ve uygulandığı ülke göz önüne alındığında inanılmaz sonuçlar doğurmaz. Bu düzen, yüzyıllar boyu en koyu yoksulluğa alışmış fellahın durumunu düzeltmese de hayatını daha da kötüleştirmez, çünkü hiçbir zaman hiçbir şeyi olmamıştır. Sadece parasal açıdan, kısa bir süre için de olsa, fellahın hayat şartlarının iyileştiği söylenebilir.

Mehmed Ali'nin toprak politikasını en acımasızca eleştirenlerden John Ninet'ye[3] göre: "Fellah çok para kazandığında bu parayı hızla harcıyordu. Onu pazarlarda görmek kolaydı: köleler, gümüşler, mücevherler, mobilyalar, pahalı yiyecekler... Her şeyi alıyor, isteklerinden bazılarını tatmin ettikten sonra eskisinden daha yoksul kalıyor, tefecilerin eline düşüyordu."

Mehmed Ali'nin de örnek aldığı Napolyon gibi yönetimini destekleyecek ve eserlerini koruyacak bir toprak soyluluğu oluşturmak istediği kesinlikle biliniyor. Böylece daha 1829'dan itibaren ilk silah arkadaşlarına topraklar dağıtır, bu toprakların değerlendirilmesinden onları sorumlu tutar. Vergiden muaf bu topraklara

2 Köylerde toprak hakkı.

3 Gerçek adıyla Jean İsaac Louis Jules. Cenevre doğumludur ve 1839'da Mehmed Ali'nin daveti üzerine Mısır'a gitmiştir. Bkz. Enver Luka, *Une vision européenne de l'Egypte agricole du XIXe siècle, John Ninet (1815-1895).*

ebediye (kadastro dışı) adı verilir. Toprağa bağlanmaları, böylelikle eşkıyalık geleneklerini bırakmaları için Bedevîlere dağıtılan topraklara da aynı ad verilir. Toprak imtiyazı toprağın gerektiği gibi işlenmemesi ya da üçüncü şahıslara kiraya verilmesi halinde geri alınabilir. Mehmed Ali'nin aile üyelerine ve yüksek rütbeli subaylara gelince onlar, Fransız imparatorluk mareşalleri gibi, çiftlik sahibidir.

Böyle bir "reform" başlangıcının Kahire'de uyandırdığı duygular kolayca tahmin edilebilir. Kent sakinlerinin geleneksel toplantı yeri El-Ezher Camii önemli günlerde olduğu gibi kalabalıktır. Büyük mültezimler evkaf gelirlerinin geleneksel Arap konukseverliğini sürdürebilmek için şart olduğunu ileri sürer. Onlara verilen cevap, din düşmanlarına karşı Arabistan'da verilen savaş nedeniyle Hazine'nin her zamankinden çok paraya ihtiyacı olduğu bu ihtiyacın da, ne kadar saygın olursa olsun, bütün diğer isteklerin önüne geçeceğidir. Seyid Ömer Makram başkanlığındaki şeyhler ve ulema öfkeyle halkın haklarını korumak için gerekirse hayatlarını vereceklerine ant içerler.

Mehmed Ali her zamanki tepkisini gösterir. İnsanların gururunu okşar, onları yumuşatır, böler: "Öneriler, eleştiriler, ne isterseniz söyleyin; onları dikkatle dinleyecek ve hoşunuza gidecek hiçbir fırsatı kaçırmayacağım. Ancak nereden gelirse gelsin, hiçbir toplu gösteriye ya da ayaklanma çağrısına izin vermem! Üstelik bu boş gösteriler beni korkutamaz; dediğiniz gibi halk ayaklanmış olsa onlar için kılıç ve intikamdan başka bir şey düşünmezdim."[4]

Olay kısa sürede biter. Şeyhlerin entrikası kısa zamanda boşa çıkarılırsa da asıl mesele başaktörün, Mehmed Ali'nin paşalık unvanını borçlu olduğu Ömer Makram'ın cezalandırılmasına kalır. Korkusuzca nakibü'l-eşref unvanını geri alır ve bu makama Dimyat'ta sürgünde olan Şeyh el-Sedat'ı getirir. Bu hareketiyle halkın gözünde iktidarını elinden alabilecek, kitleleri ona karşı harekete geçirebilecek tek kişiden kurtulmak istediği düşünülebilir. Bu görevden alma Paşa'nın kişisel yönetimini bir kez daha gösterir: taşları kullanır, yerlerini değiştirir, kendisine yararlı olabileceklerden azamî fayda sağlar ve sonunda, hiç üzülmeden, satranç tahtasının dışına atar.

4 Mouriez, a.g.e.

Böylece -Memlûkleri saymazsak- en son muhalefet kalesi de yenilmiştir. Ulema yerine oturmaya zorlanmışsa da etkileri tamamen yok edilememiştir. Yine de güçleri geçmişteki kadar ürkütücü olmaz.

Firavun'un maliyesi

Mehmed Ali'nin Mısır'a gelişinden itibaren yaptıklarını özetlemeye kalkarsak tarihin en şaşırtıcı değişikliklerinden birisiyle karşı karşıya kalırız. Osmanlılara karşı Hüsrev Paşa'yla işbirliği yapar daha sonra Tahir Paşa aracılığıyla ona ihanet eder. Memlûk Beyi El-Bardisi'ye dostlukların en güçlüsünü vaat ederek onu Cezayirli'yi öldürmeye zorlar, daha sonra Bardisi'yi etkisi altına alarak Elfi'ye karşı kullanır ve kaçmaya zorlar. Hurşid Paşa'yı, Ömer Makram ve ulemayı, onların aracılığıyla halkı Paşa'ya karşı ayaklandırana kadar destekler. En sonunda Makram'dan da kurtulur.

Vakıflara el koymak Mısır valisine önemli bir gelir sağlarsa da asıl kazanç buğday satışlarından elde edilir. 1809'dan 1813'e kadar en önemli alıcılar İngilizlerdir. Örneğin ekim 1810'da İskenderiye'ye otuz İngiliz gemisi gelir ve 72 000 hektolitre buğday alır.

Deneyimli bir tüccar gibi Kavalalı da veresiye satış yapmaz. Satış karşılığı para, savaş gemileriyle İskenderiye'ye taşınır. O dönemlerde gizli görevle Mısır'da bulunan Yüzbaşı Boutin 29 temmuz 1811'de Savaş Bakanlığı'na Mehmed Ali'nin buğdayı olmasa İngiltere'nin İber Yarımadası'ndan geri çekilmek zorunda kalacağını, çünkü askerlerinin yeterince beslenemeyeceğini yazmaktadır.[5]

Ancak İstanbul'daki ve İskenderiye'deki Fransız görevliler buğday sevkiyatını durdurabilmek için ellerinden geleni yapmaktadır. Drovetti'nin Fransa'nın düşmanlarına satılan buğday konusundaki şikâyeti karşısında Paşa, buğdayı İngilizlere satmasa, İngilizlerin gelip buğdayı Mısır'dan almaları tehlikesinden söz eder. Haksız değildir. Trafalgar zaferinden beri İngiliz donanmasının denizlere hâkim olduğu biliniyordu. Altın karşılığında buğday vermeyi reddetse önemli bir kazançtan vazgeçmekle kalmayacak, İngiliz güçlerinin Mısır'ı işgal ederek buğdaya el koymasına yol açacaktı. Buğday ticaretinden rahatsız olan sadece Fransa değildi, Babıâli de bu satışlara karşı çıkıyordu. İstanbul ihtiyacı olan buğdayın ihracını yasaklar. Mehmed Ali yasağa aldırmaz. Kaldı ki, fiyatları da her gün yükseltmektedir. Kısa sürede buğdayın hektolitresi elli franga çıkar, İngilizler itiraz etmeden parayı öder.

5 Guémard, a.g.e.

Becerikli tüccar atlardan da para kazanmayı başarır. 1812 ve 1813'te İngiliz subay ve veterinerleri, İber Yarımadası'ndaki süvari birliklerinin ihtiyacını karşılamak için Mısır'a gelir ve Mehmed Ali'nin satacağı hayvanları seçer. Drovetti yine itiraz eder, yine sonuç alamaz.

Mehmed Ali İngiltere dışındaki ülkelerle de ticaret yapmaktan kaçınmaz. Ticaretinin merkezi Malta'da olmasına karşın bütün önemli Avrupa limanlarında, Marsilya, Livorno, Trieste, Barcelona ve hatta Stockholm'de yetkililer bulundurmaktan geri kalmaz. Fransa ve İngiltere'nin karşı karşıya geldiği, Avusturya, Rusya ve Prusya'nın figüran rolünü oynadığı büyük savaşta tarafsız kalır ve savaşan taraflara Mısır'ın verebileceği her şeyi satar: buğday, pirinç, arpa, bakla, mercimek, soğan, sabun, karbonat... Bunun yanı sıra Arabistan'dan ve Afrika içlerinden gelen ürünlerin satışında da aracılık yapar, kahve, zamk, deri, fildişi, altın tozu ticaretine girişir. İstanbul'a gönderilecek hububata gelince, bağımsız bir ülke yönetiyormuşçasına ardab başına on ya da on iki kuruş ihracat vergisi uygular.

Büyük tüccar ihracatla da yetinmez. Hububat yüklü gemilerin gittikleri Malta'dan ambarları boş dönmesinin zarar olduğunun farkına vararak onları Mısır'da yüksek kârlarla satacağı Avrupa ürünleri, gelişmekte olan sanayi için makineler, ordu ve donanması için silah ve cephaneyle doldurur.

Her an yeni kaynaklar arayacak, bu kaynakları ele geçirmek için yasal olmayan yollara başvurmaktan çekinmeyecektir. Örneğin, para basımından kâr sağlayacak kendi belirlediği kambiyo değerlerindeki değişikliklerden yararlanacaktır.

Fazla ayrıntıya girmeden, Mısır valisinin yönteminin orijinal olmadığını ancak, bir görevli tarafından uygulandığını hatırlatmak isteriz. Babıâli'nin gözünde bir "kul"dan başka bir şey değilken para basmak, kolaylıkla rastlanacak bir örnek değildir. Mısır'ın efendisi dolaşımdaki çeşitli paraların değeri üzerine spekülasyon yapar, kurları emirlerle yükseltip düşürür. Vergi toplarken kurları düşürür, askerin maaşını ödeyeceği sırada yükseltir. Diğer yandan kendi parasındaki değerli maden oranını azaltır; 1815'te basılan para-

lardaki gümüş, geçmiştekinin dörtte biridir. Mehmed Ali bu yasadışı yöntemi gelirleri arttıktan ve yönetimi yeniden örgütlendikten sonra terk eder.

Çeşitli kaynaklardan sağlanan gelirler devletin kasalarını doldurur ve ona paralı asker tutma, askerî gücünü artırma, donanma oluşturma, kısacası kendi piramitlerini yapma imkânı tanır: "Mehmed Ali gelecekteki kara günler için yılda yirmi milyon biriktiriyor. Şu anda Osmanlı İmparatorluğu'nun en zengin paşası olduğu sanılıyor."[6]

Memlûklerin ölümü

1809 mayısında güvende olduğunu düşünerek eşi Emine ve ailesinin geri kalan üyelerini muhteşem bir törenle Kavala'dan getirtir.

Fazla abartmadan (sekiz yıla yakın bir süre çok büyük zorluklardan geçmiş) bu adamın onların geldiği gün neler hissettiğini tahmin edebiliriz. Bir ya da iki gece iktidarın yükünü, askerlerin maaş alacaklarını, Memlûkleri, İngiliz ve Fransızları unuttuğunu düşünebiliriz.

Aylar geçer.

Bütün ömrü boyunca uyguladığı İngiltere ve Fransa arasında çifte oyun stratejisi belirginleşmeye başlar. Aralık 1809'da Drovetti'ye, sultan Fransa'ya savaş ilan etse bile tarafsız kalacağını açıklar. Bir yıl sonra ise Doğu Hindistan Kumpanyası'yla bir anlaşma imzalayarak Türkler ile İngilizler arasında bir çatışma çıkması halinde majestelerinin tebasına ve onların mallarına zarar vermeyeceğini, tam tersine, onları koruyacağını belirtir.

Bağımsızlık düşüncesinin bu dönemlerde doğduğu doğrudur. Mart 1810'da Drovetti'den Napolyon'un onu da barbar güçlerin[7] durumuna getirip getirmeyeceğini sorar. Drovetti bu biçim ze-

6 Edouard Driault, *L'Egypte et l'Europe*, 1839-1841, 5 cilt, IFAO, Kahire, 1931.

7 Coğrafya'da Barbarya (Berberî ülkesi) sözcüğünden gelir. XVI. yüzyılda biraz da aşağılayıcı bir şekilde Osmanlı hâkimiyeti altındaki Kuzey Afrika topraklarını (Cezayir, Tunus ve Trablus eyaletleri) belirtmek için kullanılmaya başlanmıştır. 1587'den sonra Cezayir, beylik derecesine indirilmiş ve üç yıl için göreve gelen bir paşa tarafından yönetilmiştir. 1671 yılından itibaren Cezayir yöneticileri ocak tarafından seçilmiştir. Önceleri korsanların birliği tarafından gerçekleştirilen seçim daha sonra giderek askerlerin eline geçmiştir. Sultanlar seçilmiş Cezayir beylerini onaylamakla yetinmiştir. Bu beyler, örneğin Mısır valilerinden çok daha özerkti.

min yoklamalarını duymamazlıktan gelir. 1812'de İngiltere'ye karşı daha çekingen olmasına karşın Mehmed Ali aynı soruyu, bir yıl önce İskenderiye'ye geri dönen Missett'e de sorar. İngiliz onunla bu konuda görüşmeyi reddederse de, Paşa Osmanlılarla savaşa girse dahi Majesteleri'nin onunla barış içinde yaşayacağı güvencesini verir.

Hareket alanını genişletmek için Mısır'ı Memlûklerden kurtarmaktan başka yapacak bir şey yoktur. İngiliz bozgunundan beri, başıboş hayattan usanan düşmanlarından birçoğunun Paşa'nın bayrağı altına toplandıkları gerçektir, ama yine de tehlike bitmiş sayılamaz. Elfi Bey taraftarlarından hayatta kalanlar daha güçlü bir İngiliz saldırısından ümit kesmezler. Aralarından en iyimser olanları Britanya Krallığı'ndan önemli miktarda para alarak Mısır valisinin askerlerini rüşvetle satın almayı, böylelikle de onu devirmeyi hayal ediyorlardı. Temmuz 1810'da Şahin Bey'in (Elfi Bey'in halefi) başkanlığında Kahire kapılarında, Gize'de görünürler ve valiyi silaha sarılmaya zorlarlar. Savaş Feyyum yakınlarında El-Lahun'da gerçekleşir ve Mehmed Ali öylesine ezici bir zafer kazanır ki Memlûklerin kesin olarak yok edildiği düşünülebilir. Ama gerçek bu değildir. Dokuz başlı canavar gibi yeniden canlanırlar. Kavalalı o zaman onlara son ve kesin darbeyi vurmaya karar verir.

1 mart 1811 günü, oğlu Tosun'un Arabistan'a sefer yapacak Mısır ordularının başına geçmesi nedeniyle düzenlenen tören bahanesiyle Memlûk seçkinlerini Kahire Kalesi'ne davet eder. Gelenlerden yirmi dördü bey, kırk kadarı onların yerel görevlileri ve dört yüzü askerdir.[8] Başlarında Şahin Bey vardır. Olayların tanığı olmadığından, verdiğimiz sayılar kesin değildir.

Tuzak nasıl kurulur?

Memlûkler kolayca göz önüne getirilebilir. Yürümeyi güçleştirmek için sanki isteyerek seçilmiş geniş kaşmir ve ipek giysiler içinde resmi geçit yaparlar, atlarıyla tekvücut doğmuşlar gibi yürürler.

Kaleye Babü'l-Cedid'den (Yeni Kapı'dan) girerler ve avluda Paşa tarafından karşılanırlar. Mehmed Ali her zamanki nezaketiyle onları ağırlar, bir ziyafet verir ve kutlamaların sonunda da aralarından en önemlileriyle görüşür.

8 Rakamlar kesin değildir. Cabarti kırk kadar isim sayar, ama listesinin tam olmadığını belirtmekten geri kalmaz.

Bu aşamada iki görüş vardır. Bazı yazarlara göre, Tosun'un ordunun başına geçiş töreni Kubbetü'l-Azab'da yapılacaktır ve kortej Babü'l-Azab'a doğru yürüyüşe geçer. Diğer yazarlar ise kutlamaların bittiğini ve konukların ev sahibiyle vedalaştıklarını ileri sürer. Gerçekte ise bu ayrıntı çok önemli değildir, çünkü önemli olay daha sonra gelişir.

Kortej, daha önceden belirlenen bir düzene göre oluşur. Paşa'nın muhafızları en başta yürür, peşlerinden Memlûkler, onların ardında da belki de delillerin kaçış yolunu kapattığı ikinci bir birlik gelir. Yürüyüşçüler ana iç kapı olan Babü'l-Vastani'ye doğru inen rampaya gelerek Rumeli Meydanı'na açılan Babü'l-Azab'a yönelirler. Rampa dar ve dolambaçlıdır, yan yana üç süvariden fazlasının geçmesine izin vermez.

Surların tepesindeki Arnavut askerler, geri dönemeyecek kadar sıkışık sıralarda ilerlemeye çalışan Memlûkleri izler.

Paşa'nın muhafızları Babü'l-Azab'a vardıklarında Memlûklerin sonuncusu Babü'l-Sir'den yeni geçmiştir; böylelikle hepsi dar bir yolda kalmışlardır. Babü'l-Azab'ın ağır bronz kapısı Şahin Bey ve adamlarının önünde kapanırken geride Babü'l-Cedid ve Babü'l-Vastani de menteşeleri üzerinde döner. Beş yüz asker tam bir tuzağa düşürülmüştür. Surların tepesinden kurşun yağar. Kan ve ateş karışımı, tam bir katliam.

Efsaneye göre bu katliamdan tek bir Memlûk kurtulur. Kurtulan, Elfi'nin kardeşi Emin Bey'dir. Acil nedenlerle evinden çıkmakta gecikmiş, kaleye vardığında delillerin çıkmakta olduğunu görmüştür. Kapıların kapandığını görüp ilk ateşleri duyunca atını çevirerek dörtnala önce Basatin köyüne, oradan da Suriye'ye kaçmıştır.[9] Bu görüş nisan 1811 tarihli[10] *Moniteur égyptien*'de yayımlanan yorumdan daha az taraftar bulur. Dergiye göre Emin Bey kortejin son sırasındadır ve dörtnala kalenin içine kaçarak kurtulacak bir yol arar. Çevresinde on beş metre yükseklikteki surlardan başka bir şey göremez, tereddüt etmeden geriler ve atını mahmuzlayarak boşluğa atlar. At ölür, kendisi kurtulur. Efsane mi, yoksa gerçek mi? Her

9 Fichter, (a.g.e.) başka görüştedir: "Emin Bey yanlışlıkla üzerine kahve dökmüş, kabul salonundan çıkmak zorunda kalmıştır. Bu sakarlığının kötü bir işaret olduğunu düşünerek kaleden ayrılmıştır..."

10 Yıl II, sayı 26.

şeye rağmen bugün bile Kahire'de turist rehberleri beyin efsanevî atlayışını gerçekleştirdiği yeri gösterir ve oranın adının "Memlûk'ün Atlayışı" olduğunu belirtirler.

Bu arada katliamdan bir kişinin daha kurtulmuş olması muhtemeldir: hayatını kurnazlığına, ölü taklidi yapmasına borçlu Süleyman Ağa adında birisi. Arkadaşlarının cesetleriyle birlikte kaleden çıkarılmış, kaçmayı başarmıştır.[11]

Bu olay ve olayın Kavalalı'nın üzerinde yarattığı ruh hali konusunda çok şey yazılmıştır.

"Aşırı bir gerginliğe girdi -der Clot Bey- ve sinirlerine hâkim olamadan kısa adımlarla gidip gelmeye başladı. Bütün bu süre zarfında ürkütücü derecede sessizdi. (...) Böyle bir katliamın Mehmed Ali'nin ruhunda şiddetli duygular doğurması düşünülemez. (...) Bu olay sırasında, bir daha kurtulamayacağı bir sinir hastalığına yakalandı." Gouin gördüklerini şöyle aktarır: "Ateş başlayınca vücudu kasıldı. (...) Uzun ve acı verici sessizlik, Paşa'nın özel hekimliğini yapan ve zıplar gibi yürüyen Cenovalı Mendrici'nin neşeli haykırışıyla bölündü: 'İş bitti! Altesleri için ne mutlu bir gün!' Vali cevap vermedi, dudakları küçümser bir gülümsemeyle kıvrıldı, hekime kınayıcı gözlerle baktı." Pückler-Muskau: "Olay anında divana kapandı, herkes dışarı çıkarıldı ve Paşa yalnız kaldı. Solgun, üzgün, sessiz, bakışlarını bir noktaya dikmiş ve sarığını çıkarmıştı. Ateşin en şiddetli olduğu an o kadar heyecanlandı ki yüreğinin sıkıştığını hissetti ve biraz su istedi" demektedir. Horace Vernet'in ünlü tablosu ise bize katliamı sükûnetle izleyen bir Mehmed Ali gösterir.

Gerçekten de, Mehmed Ali'nin geçmişteki hareketlerini ve kişiliğini göz önünde bulundurduğumuzda kendine bir hayli hâkim olduğunu düşünüyoruz. Asabî olduğu izlenimi verdiyse, bunu o anda zihnini kurcalayan tek soruya bağlamak gerekir: operasyon başarıyla sonuçlanacak mı? Onun bakış açısından bu eylem, ne kadar acımasız olursa olsun, diğer operasyonlardan farklı olmayan askerî bir operasyondu. Ordusunu Arabistan'a göndermenin arefesinde Memlûklerin gücünün ve entrikadaki ustalığının bilincinde

11 Muskau, a.g.e. Diğer yanda, Fiechter, (a.g.e.) şöyle der: " Endişelenen Süleyman Ağa Rumeli Meydanı'nda kortejden ayrılır ve Sultan Hasan Camii'nde bir mezara saklanır. Mehmed Ali tarafından bağışlanır ve Paşa'nın sekreterliğine getirilir..."

olarak arkasını güvenceye almadan savaşa girişmesi düşünülemezdi. Böyle bir şey delilik olurdu.

Bu operasyonu kınayacak olanlara böyle bir hareketin o dönemin ve o bölgenin politik geleneklerine çok uyduğunu hatırlatmaya gerek var mı ? Sadrazam ve kaptan paşa Ebukir ve Kahire'de aynı şeyleri yapmışlar, Sultan II. Mahmud da 1827'de yeniçerileri öldürtmekten[12] çekinmemişti. Mart 1799'da Napolyon, Yafa surlarının önünde kılı kıpırdamadan 2 500 tutsağın öldürülmesini emreder.[13] Philippe'in Templier Şövalyeleri'nden nasıl kurtulduğunu anımsamak gerekir mi ? Katliamlar konusunda XX. yüzyıl da diğerlerinden geri kalmaz. İktidar için işlenen cinayetlerin listesi uzundur.

Sir Charles Murray şöyle yazar: "Mehmed Ali'yi yabancı gözüyle yargılamaya kalkarsak onu korkunç ve tasavvuru mümkün olmayan bir suçtan mahkûm etmemiz gerekirdi. Diğer taraftan yaptıklarını vatandaşlarının gözüyle değerlendirirsek hemen beraat ettirirdik." Daha da ileri gider: "Mehmed Ali hakkında iddia edilenleri tarafsız bir gözle incelersek, onun zamanının geleneklerinden uzaklaşmadığını kabul etmemiz gerekir. Bir Fransız gezgin Mısır valisine katliamı sorduğunda Mehmed Ali yaptığını Enghien dükünün öldürülmesine benzetir, böylelikle Napolyon'un yaptıklarının kendisininkilerden çok daha korkunç olduğunu belirtir."

Mısır'da artık iki irade için yeterli alan kalmadığından, güçlerden birinin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Üstelik Paşa bu "askerî harekâttan" hiç onur kazanmaz. 1837'de Prens Pückler-Muskau'nun Mehmed Ali'ye hayatının ilk dönemlerinin iyi bilinmemesi konusunu açtığında Kavalalı "Hayatımın o kısmını sevmem. İnsanlık yaşamaya zorlandığım mücadeleleri, sefaleti, kurnazlıkları, dökülen kanları öğrenmekle ne kazanacaktır ? Benim hikâyem bu toprağı, bütün kısıtlamalardan uzak, yüzyılların uykusundan uyandırdığım gün başlar" cevabını verir.

12 Tehlikeli, saldırgan ve disiplinsiz olan bu askerlerden kurtulmak için sultan hepsinin öldürülmesini emretmişti. Birkaç saat içinde 6 000 kişi öldürüldü.

13 Yirmi yıl kadar sonra, St. Hélène Adası'nda özel doktoru O'Meara ile Yafa kuşatmasını konuşurken Napolyon şöyle der: "Yafa'da El-Arih'teki teslim şartlarını hiçe sayıp silaha sarılan 2 500 kişiyi öldürttüm. Geride kalan önemli sayıdakilere dokunulmadı." Bu açıklama çürük bir temele dayanır. Gerçekten de Yafa garnizonunda El-Arih'ten gelme askerler vardı, ancak bunların sayısı üç ya da dört yüzü geçmiyordu.

1 mart 1811 katliamı bütün kentlerde ve bölgelerde başlatılacak Memlûk avının habercisidir. Sadece kadınlar hayatta kalır. Geride kalan, sayıca çok azalmış ve önderlerini kaybetmiş Memlûkler ne askerî, ne de siyasî hiçbir etkileri kalmayacak kadar güçsüzleşir: Bundan sonra var olacakları tek yer, Mehmed Ali'nin ordusudur.

Mısır valisi artık Vehhabîlerle savaşmaya, sultanın isteklerini yerine getirmeye hazırdır. Her türlü iç tehlikeyi yok etmiş, sultanın hizmetinde iyi bir kuldur.

En azından sultanda uyandırmak istediği budur.

YEDİNCİ BÖLÜM

Firavun ve köktendinciler (1811-1815)

XVIII. yüzyılın ortalarına doğru, Arabistan'ın ortalarında İbni Abdülvehab adlı biri daha sonra Vehhabîlik[1] adıyla tanınacak doktrin geliştirdi.

Bu doktrinde Emevîlerden beri bütün halifelerce getirilmiş yenilikler küfür olarak sayılır, uygulanacak tek şeyin Kuran hukukunun katı bir yorumu olduğu belirtilir. Vehhabîlik Arabistan'da ve bütün Müslüman dünyasında, Peygamber ve onun ilk halifelerinin döneminde olduğu gibi "saf" bir İslam'ın hâkim olmasını öngörür.

Tarikat kısa sürede Kuran'da belirtilen cezaların değiştirilmeden uygulanmasıyla tanınmaya başlar: zina yapmış kadınların taşlanarak öldürülmesi, hırsızların elinin kesilmesi, vb... Bütün bunlara tütün, musiki, eğlence, mücevherat ve Kuran yasasının dışında gibi algılanabilecek her şeyin yasaklanması da eklenir. Bugün bile bu doktrin Suudi Arabistan rejiminin dayandığı en güçlü temeldir.

Doğal olarak Osmanlı hâkimiyetini reddeden bu hareketin ortaya çıkmasıyla birlikte Sultan II. Mahmud'un dinî saygınlığı yara alır. Müslümanların halifesi olarak, İslam'ın kutsal saydığı yerlerin korunması, Hac yollarının güvenliğinin sağlanması onun görevidir. Babıâli'nin bu kâfir asilere savaş açması ve Kutsal Topraklar üzerindeki hâkimiyetini perçinlemesi kaçınılmaz olur.

Diğer taraftan Rusya'yla savaşta olan sultanın elleri bağlıdır ve bu nedenle 1807'den 1811'e kadar Mehmed Ali'ye baskı yaparak kendi yerine Arabistan'a onu göndermeye çalışır.

Başlangıçta Babıâli'nin Kavalalı'yı Cidde Paşalığı'na göndermek istemesinin nedeni bu yoldan Mehmed Ali'den kurtulmak ol-

1 Abdülvehab'ın 1740'ta ölümünden sonra yerini oğlu Muhammed almıştır.

duğu kadar, bilinen askerî yeteneğini Vehhabîlerin karşısında kullanmaktı. İstanbul'un sonraki ısrarları ise sadece Arap Yarımadası'ndaki koşulların gün geçtikçe kötüleşmesinden kaynaklanır.

Daha önce saydığımız tüm nedenler -iktidarın yeni oluşunun getirdiği güçsüzlük, askerî ve malî imkânların azlığı, iç çekişmeler- Mehmed Ali'yi uzun süre tereddüte bıraktı, böylesine tehlikeli bir maceraya atılmaktan alıkoydu. Emirlere 1811 yılında uymasının nedeni sadakat değildir. Geçmişindeki örneklerin de gösterdiği gibi Mehmed Ali herhangi bir görev için fedakârlıkta bulunacak birisi değildir, önemli olan onun kişisel çıkarlarıdır. Bu maceraya atılma kararını, ancak bu hareketin sonucunda elde edeceği kârı hesap ettikten sonra verebilir. Bu yararlardan birisi ve de en önemlisi gizlice beslediği bağımsızlık hayalidir. Bağımsızlığını kazanmak için daha büyük bir askerî güce ve daha fazla zenginliğe ihtiyacı olduğunun farkındadır. Bu iki ihtiyacı karşılamanın yollarından birisi Mısır'ın ticaret yollarını daha da genişletmek olabilir.

Maskat gibi Moka da Afrika kıyılarını dolaşan teknelere yük vermekte, ambarları her çeşit malla dolu gerçek filolar Hindistan'dan mayısta gelip eylülde döner. Her iki limanda da çok varlıklı armatörlere ait elli kadar tekne bulunur. Burada, Mısır hâkiminin göz ardı edemeyeceği bir servet yatmaktadır. Ancak, Hicaz'ın Vehhabî hâkimiyetine geçmesinden beri Hindistan'dan Süveyş'e bir tek gemi bile gelmemiştir ve Mısır kahveyi Malta üzerinden Amerika'dan satın almak zorunda kalmıştır.

Haziran 1811'de Drovetti, Talleyrand'a yeni bir rapor gönderir ve Paşa'nın gizli tutmak kaydıyla ona Akdeniz ve Kızıldeniz'deki ticarî projelerinden bahsettiğini anlatır. Paşa'nın arzusu, Babıâli'nin İngiltere'yle savaşa girmesi halinde tarafsız kalacak bir ticaret filosuna sahip olmaktır.[2]

Birkaç ay sonra, kasımda, Mehmed Ali, Vezir Necib Efendi'ye kurnazca bir öneride bulunur: "İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu arasında bir savaş çıkması halinde Babıâli Mısır'a barbar ülkeleri örneğinde olduğu gibi, özerklik tanıyabilir. İngiltere'yle iyi ilişkilerini sürdüren Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtiyaçlarını karşılayabilir. Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun Kutsal Topraklar üzerindeki görev ve yükümlülüklerine dokunulmaz.

2 Bkz. Cattaui, *Mohamed Aly et l'Europe*, Paris, 1950.

Savaşın bitiminden sonra sultan Mısır'ı tekrar vilayet haline getirebilir."[3]

Önerinin ne kadar kurnazca hazırlandığı açıktır. Yine de, haklı olarak kuşkulanan Babıâli teklifi reddeder. Umudunu yitirmeyen Mehmed Ali İstanbul'a başvurarak daha geniş çapta bir askerî harekâtın gerekliliğini, kendi komutası altında yapılacak seferde Mısır'ın yanı sıra Suriye ve Bağdat'tan da harekete geçilmesinin yararlı olacağını ileri sürer. Böylelikle her üç bölgenin de kaynaklarını ve askerî güçlerini şiddet kullanmadan eline geçireceğini düşünür.[4] Suriye'ye sahip olma arzusu zamanla tutkuya dönüşür. İstanbul bir kez daha kurulan tuzağın farkına varır ve taraflar arasında yapılan "kaybeden kazanır" biçimi uzun yazışmalardan sonra Mehmed Ali savaşa katılmaya karar verir. Yüreğinin derinliklerinde bugün diplomasiyle kazanamadıklarını bir gün kuvvetle koparıp alacağını bilmektedir.

Gemiler, silahlar, barut

Böyle bir maceraya atılmadan önce para bulunması gerekir. Arabistan seferi pahalıya mal olacak bir harekâttır. Kamuoyunu daha fazla isyan ettirmeden şeyhleri ve kentin ileri gelenlerini toplar ve onlardan gönüllü veya gönülsüz, 24 000 kese toplar. Daha sonra (yeniden) Koptlara yönelmeye karar verir. Cevherî'nin halefi, Yunanlı Katolik Muallim Gali'yi ve kardeşini tutuklatarak 6 000 kese vergi ister. Bu daha başlangıçtır. Bir kez Arabistan'a çıktıktan sonra Cidde tüccarlarına 30 000 talari vergi yükleyecektir.

O dönemde Mısır'da hiçbir askerî üretim yoktur. Bir tüfek dipçiği bile yapacak atölye bulunmaz. Mısır valisi, Kahire ve İskenderiye'de gerekli malzemeden bir kısmını üretebilecek tesisler kurmaya karar verir.

Topa ve baruta ihtiyaç vardır. Kavalalı İstanbul'a her biri 972 okkalık[5] 75 kazan bakır siparişi verir. Daha önce yapılmamış ölçülerdedir, yine de bir sanatkâr dövme yerine dökme bakır hazırlar ve

3 a.g.e.

4 Bkz. Sabry, *L'Empire égyptien sous Mohamed Aly et la question d'Orient (1811-1849)*, Paris, 1930.

5 1 123 kg.

teslimat Mısır gemileriyle İskenderiye'ye gönderilir. O günden sonra Mısır, daha önceden fitil ve halat sağladığı imparatorluk donanmasının en önemli kaynağı olur. Bütün bunlar yüzyıllardır kimsenin donanma bulundurmadığı Kızıldeniz'de yepyeni bir deniz kuvveti oluşturmanın yanında çocuk oyuncağı gibidir.[6]

Arabistan'a gitme kararını alır almaz Mehmed Ali ülkenin içinde savaşacak birliklerin ihtiyaçlarını karşılamak için bir savaş ve nakliye filosunun gerektiğini anlamıştır. Mısır'dan hareket eden süvari birliklerinin kıyı yoluyla Yanbu ve Cidde'ye ulaşmaları, oradan da kutsal kentlere varmaları mümkün olsa da piyadenin aynı yolu izlemesi düşünülemez. Malzeme ve erzakın Arabistan'a götürülebileceği tek yol, deniz yoludur. Mısır'ın Kızıldeniz kıyısındaki iki limanında da tek bir sandal bile yoktur. Bu limanların halkı her şeyin, başta da tahtanın sıkıntısını çekerler. Getirilebilecek tek çözüm, 1798'de Kızıldeniz kıyılarına gelen ve oradan Hindistan'a sıçramayı amaçlayan Fransızların da düşündüğü yöntemdir. Napolyon'un emriyle Mühendis Féraud, Bulak'ta bir tersane oluşturmuş, işçilerin ürettiği şalopalar parçalar halinde ve deve sırtında Süveyş'e kadar taşınmış ve orada birleştirilmişti. Kavalalı bunu tekrar etmek kararındaydı. Bulak tersanesi canlandırılır ve on ay sonra, İskenderiye'den ve Avrupa'dan gelen işçiler, özellikle Anadolu'dan getirtilen tomruklardan yüz ve yüz elli tonilatoluk on sekiz tekneden oluşan bir flotilla gerçekleştirirler.[7]

Süveyş'te, siperler arkasında gemi montaj tesisleri oluşturulur. En güç kısmı parçaların deve sırtında taşınmasıdır. Bu iş için on bine yakın deve kullanılır, bunlardan yüzlercesi yükün altında ölür.

Herkes görevinin başına döndüğünde sıra İskenderiye'deki denizcilerden ya da Nil Nehri insanlarından mürettebat oluşturmaya gelir.

Bir ordu silahlarla beslenemeyeceğine göre erzak nakliyesi de gerekecektir. Bu nedenle Kuseyr'de ve Süveyş'te buğday depoları kurulur.

Sonunda, ekim 1811'de altı bin Arnavut piyade ve iki bin süvari gemilere biner. O dönemde on sekiz yaşında olan Tosun, başkomutan olarak atanır. Mısır valisi emin olmak için oğlunun yardımcılığına deneyimi ve cesareti nedeniyle Bonaparte olarak tanınan hazinedarı Ahmed'i getirir.[8]

6 Durand Viel, *Les Campagnes navales ve Méhémed-Ali*, 2 cilt, Paris, 1935.
7 ay.y.

Kutsal yerlerin muhafızı Firavun

Başlangıçta güçlükler yaşanır. Yanbu Limanı'nı ve küçük Zuba kentini kolaylıkla ele geçiren Tosun'un askerleri içerlere yönelirler ve "kutsal sınırlar"a, Medine'ye yaklaşırlar. Onları orada kanlı bir yenilgi bekler. Kutsal kente giden yol Safra ve Gideyda geçitlerinden geçer, on kilometre uzunluğundaki geçitler bazen bir devenin zorlukla geçebileceği kadar daralır. Tosun hiçbir keşfe gerek görmeden askerlerini geçide sokar. Harb aşiretine bağlı savaşçılar saldırır, Tosun'u ordusundan geri kalanlarla birlikte Yanbu'ya çekilmeye zorlar. Tarihin bir cilvesi, düşmanları onun yenilgisinden yararlanmayı düşünmez. Onu limana kadar izleyecekleri yerde Medine garnizonunu takviye ederler ve Safra mevzilerini kent sakinlerine devrederler.

Bu yenilgiye üzülen Mehmed Ali, yine de oğluna takviye gönderir. Bu bozgunda bile sevinecek bir şey bulmuştur: çarpışmalarda ölenlerin büyük çoğunluğu Arnavut'tur. Suud'un askerleri istemeden de olsa Mısır'ı bu tehlikeli paralı askerlerden kurtarmıştır.

Günler geçer. Geçitlerin muhafızlığını yapan kabileler altın keseleriyle satın alınır ve 1812 ekiminin ilk günlerinde genç kumandan yeniden çarpışabilecek duruma gelir. Bu kez talih, onun yüzüne gülecektir.

İki hafta süren bir kuşatmadan sonra kasım 1812'de Medine'yi ele geçirir ve garnizonun bir bölümünü kılıçtan geçirir. Aralıkta Cidde üzerine yürür. Burada yeniden çıkmaza girer. Mısır ordusunun ilerleyişi Begüm aşiretinden Galiye adlı bir kadının komutası altındaki Vehhabî birliğince durdurulur. Çarpışmadan çarpışmaya, sonunda kadın kumandan yenilir. Tosun, Cidde'yi kolayca ele geçirir. Ocak 1813'te sırasıyla Mekke ve Taif'e girer. Kutsal Toprak-lar'ın ele geçirildiği haberi Kahire'ye ayın sonundan önce varır. Bu haberlerin Mısır'da, Türkiye'de ve bütün İslam dünyasındaki yankılarını tahmin etmek güç değildir.

Mısır valisinin üçüncü oğlu İsmail yanında (daha sonra sözünü edeceğimiz) Latif Bey olmak üzere derhal İstanbul'a hareket

8 Gouin, a.g.e.

eder ve sultana Mekke ve Medine'nin anahtarlarını sunar. Sultan iki adamı başarının önemine uygun bir törenle kabul eder. Armağanlar İsmail'in ayakları dibine yığılmaktadır: kılıçlar, değerli hançerler, elmaslarla bezenmiş sorguçlar. Vali için bir kaftan ve kaşmir hırkalar ayrılmıştır. Önce Babıâli'nin bir görevlisi İskenderiye'ye koşarak Mehmed Ali'ye sultanın tebriklerini iletir. Uzun zamandır arzuladığı fetih haberine kavuşan II. Mahmud doğal olarak Mehmed Ali'ye "gazi" unvanı verir.

Kavalalı'nın hareketlerini izlemeye devam eden Binbaşı Missett, 7 temmuzda üstlerine bir rapor gönderir: "Mehmed Ali Paşa bugüne kadar Babıâli tarafından asi olarak tanınmıştı; paşalık unvanı güçlükle tanınıyordu ve onun Mısır'ın yönetiminden indirilmesini sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun güçsüzlüğü önlüyordu. Paşa da İstanbul'la arasındaki ilişkiyi iyi biliyor ve Babıâli'yi karşısına almakta sakınca görmüyordu. Şimdi durumu temelden değişmiştir. Vehhabîler tarafından işgal edilen Kutsal Topraklar'ın geri kazanılması, hakkındaki kötü izlenimi silmiş ve Paşa'yı sultanın en sevgili kulu yapmıştır. (...)

Yine de büyüme ve bağımsızlık hayallerinden vazgeçebileceğine inanmıyorum."[9]

Bütün parlak zaferlere karşın, daha yapılacak çok şey vardı. Hicaz ele geçirilmiş, ancak Vehhabîler yarımadanın içlerine çekilip toparlanmıştı. Suud yenilgiyi kabul etmiyor, oğlu Abdullah karşı saldırıya hazırlanıyordu. Bütün bunlara ek olarak, o güne kadar sekiz binden fazla kişi ve bir o kadar da yük hayvanı kaybedilir, Mısır hazinesinden 170 000 kese çıkar.

Durumu yerinde görmenin daha doğru olacağının bilincinde, endişeli Mehmed Ali, Vehhabî hareketini kesin olarak yok etmek için neler yapılması gerektiğini kararlaştırmak üzere Arap Yarımadası'na hareket eder. Gitmeden önce Kahire yönetimini, sadık ve güvenilir adamı Muhammed Lazoğlu'na, Yukarı Mısır'ı oğlu İbrahim'e, Aşağı Mısır'ı da kayınbiraderi Hüseyin Bey'e emanet eder.[10]

28 ağustos günü maiyetindeki altmış kişi ve iki bin piyadeyle denize açılırken bin süvari ve sekiz bin deve karayolundan Arabistan'a doğru harekete geçer.

9 Sabry, a.g.e.

10 a.g.y.

Eylül ayında Cidde'ye varır. Oradan Mekke'ye hareket eder ve 6 ekimde büyük bir törenle kente girer. Kısa sürede aralarında Suud'un güçlü adamı Şerif Galib'in de bulunduğu birçok Bedevî önderi onun tarafına geçer. Bunlardan gelirinin büyük bölümü Cidde Limanı'ndan gelen Galib'inki ani ve beklenmeyen bir destek değildi. Vehhabî saldırısı ve hâkimiyeti sırasında gümrük gelirleri yok denilecek kadar azalmıştı. Gizli bir yazışmayla Mehmed Ali bölgenin güvenliğini yeniden sağlamayı, böylelikle limandaki ticareti canlandırarak Şerif'in tekrar eski varlıklı günlere dönmesine yardımcı olmayı üstlenir. Galib kısa zamanda tehlikeli bir yardımcı olduğunu gösterir ve ilk fırsatta yeni efendisine ihanet etmekten çekinmez. Mehmed Ali, Galib'i tutuklatır ve üç çocuğuyla birlikte Mısır'a gönderir. Galib daha sonra sürgün gittiği Selanik'te ölür.[11]

Kavalalı gittiği her yerde onun tarafına geçenleri altına ve kaftana boğmaktan çekinmez. Eşzamanlı olarak vergilerin düşürüldüğünü açıklar, muhtaç kişilere yardım eder, eşitlik ve alçakgönüllülük gösterilerinde bulunur.

Daha sonraki haftaları gelecek seferin hazırlıklarıyla geçirir. Suud, mayıs 1814'te aniden ölür. Onunla birlikte Vehhabî davasının en önemli destekçisi kaybolmuştur. İlginçtir, Bardissi ve Elfi'den sonra ölüm üçüncü kez Kavalalı'nın imdadına yetişir, çünkü Abdullah babasının çöl aşiretlerini yönetme ve onların çıkarlarını koruma yeteneklerini almamıştır. Karşısındaki rakip kararsızdır ve Vehhabî meşalesini yeniden ateşleyemeyecek kadar da güçsüzdür.

Aynı yılın kasım ayı hac dönemidir. Uzun süreden beri girilemeyen Mekke, kapılarını yeniden hacılara açar; o yıl hac çok kalabalıktır. Aralarında Driault ve Gouin'in de bulunduğu bazı biyografi yazarları o yıl hacıların seksen bin dolayında olduğunu hesaplar.

Mehmed Ali'nin eşi Emine Hanım da hacca gidenler arasındadır. Cabarti, iki oğlunun, İsmail ve İbrahim'in, aralarında kızı Tevhide'nin eşi ve karanlık bir ünün sahibi Defterdar Muhammed Bey'in de bulunduğu damatlarının da Süveyş'e kadar ona eşlik ettiklerini söyler. Oraya varır varmaz çevresi kent yöneticisinin belirlediği geçiş parasının (25 talari) yüksekliğinden şikâyet eden hacılar tarafından çevrilir. Emine Hanım, bütün hacılar kendisiyle beraber karşı kıyıya geçirilmezse yolculuğunu iptal edeceğini bildirir ve ge-

11 Mouriez, a.g.e.

çiş parasını belirler. Bu öykü Emine'nin olağanüstü nitelik ve kişiliğini gösterir ve Mehmed Ali'nin ona bu denli bağlanmasının nedenini açıklar. Cidde'ye varışını bütün detaylarıyla anlatan Driault bu yolculuktaki ihtişamıyla onu "Semiramis"e benzetir.

1815 yılının başlarında askerî harekât yeniden başlar. Bu kez ordularının başında olan Mısır valisi ilk hedefine, Taraba kentine yürür.

7 ocakta Kalat yönünde ilerler. Ayın 20'sinde Bisel dolaylarına gelirler. Ovalara hâkim tepelerin yamaçlarına yerleştirilen 30 000 kişi en yoğun düşman kuvvetlerinin karşısındadır. Güçler arasındaki dengesizlik zaferin Vehhabîler tarafından kazanılmasını gerektiriyordu ancak, Mısır-Türk ordusunun tersine Abdullah'ın elinde top yoktu. Buna ek olarak Vehhabîler güvende oldukları yüksek yerleri terk ederek Mehmed Ali'nin kurduğu tuzağa gözleri kapalı dalarlar.

Kavalalı, sözde bir saldırıdan sonra çekilir gibi yapar. Abdullah tereddüt etmeden peşine düşer ve güvenli mevzilerinden çıkar. Vehhabîler ovaya iner inmez Mısır süvarisi yüz geri ederek saldırır. Katliam...

En ön safta çarpışmaya katılan Paşa daha önce İngilizlere karşı kazandığı zaferlere bir yenisini ekler. O günden sonra ordusunun gücü bölgede tanınmakla kalmaz, bu ün tüm Akdeniz'e yayılır. Avantajından yararlanan Mehmed Ali, Yemen Dağları'nın doğusundaki Taraba ve Biça kentlerini ele geçirir ve bölge kabileleri ona bağlılıklarını bildirir. Konfoda'da kısa süreli bir moladan sonra 21 mart 1815'te Mekke'ye döner.

Abdullah, Tosun'la Hicaz'ın işlerine karışmasını yasaklayan bir anlaşma imzalamak zorunda kalır.

Babıâli'nin entrikaları

Vehhabî hareketi ölümcül bir yara alır, ama ölmez. Memlûklerin aksine, küllerinden tekrar doğar. Tosun daha çok gençtir. Savaşı sürdürmek için gereken Mehmed Ali çapında bir komutandır. Bu adam da Paşa'nın ikinci oğlu İbrahim'dir. Bu konuda anlatılan bir Arap söylentisine göre Mehmed Ali Paşa seferden önce ülkenin tüm yönetici ve komutanlarını Kahire'ye toplar, amaçlarını anlatarak tutulacak yol hakkında görüşlerini ister. Salonda yere serilmiş geniş halının ortasındaki elmayı gösterir "Ayaklarını halıya değdir-

meden bana bu elmayı getiren bu harekâtın komutanlığına atanacaktır" der. Sırayla herkes yere uzanır, kolunu uzatır, ama kimse başaramaz. İstenilenin imkânsız olduğuna karar verilir. Babasının daveti üzerine İbrahim de şansını dener. Çok kısa boylu olduğundan başarısızlığa uğraması kesindir. İbrahim hiç kimseye aldırmadan elma kol menziline girene kadar halıyı sarmaya koyulur, elmayı alır ve babasına uzatır.

Gerçek olduğu kuşkulu bu hikâye, İngiliz araştırmacı ve diplomat William Palgrave'in[12] de belirttiği gibi, bölgeyi eline geçirmek isteyenlerin karşılaşacakları güçlükleri gösterir: "Arap halısının dikkatle ve özenli bir stratejiyle sarılması, ülkenin derinliklerine dalmadan önce bağlantıların güvenliğini sağlamak gerekliydi."

Vehhabîlere karşı savaşta desteğini sona erdiren Mehmed Ali, Mısır'a dönmeye karar verir. Gidişinin, Mısır'da ve Avrupa'da gelişen iki olay üzerine aceleyle gerçekleştirildiği söylenir.

Bir yandan, Yanbu'dayken yayılan bir söylentiye göre Mısır'da Babıâli tarafından düzenlenen bir ayaklanma başladığı; diğer yandan ise Napolyon'un Elbe Adası'ndan kaçarak Avrupa'ya döndüğü duyulmuştu. Birçok tarihçi Paşa'nın ani dönüşünü bu iki olaya bağlar. Bu görüş doğru değildir. Bunlardan birincisini, Kahire'yi ele geçirmeye yönelik "darbe"yi ele alalım. Bu olayın kaynağı, 1813 yılının sonlarında, İsmail'in yanında İstanbul'a giderek törenlerle karşılanan Latif Bey'dir. Gürcü asıllı bir Memlûk kölesi olarak Arif Bey adlı birinin malı olmuş, daha sonra Mehmed Ali'ye hediye edilmiştir. Cabarti'nin dediğine göre, Latif Bey'i çok seven yeni sahibi onun hızla yükselmesini sağlar. Latif daha sonra valinin oğluna İstanbul yolculuğunda eşlik etmekle görevlendirilir ve İstanbul'da böyle bir görevin onu mutlu edeceği düşünülür. Bu düşüncenin doğruluğu, Latif Bey, paşa rütbesine getirilince daha iyi anlaşılır. René ve Georges Cattaui gibi yazarlar sultanın onu Mehmed Ali'nin yokluğundan yararlanarak bir isyan hazırlamakla görevlendirdiğini ileri sürer. Onların görüşüne göre Memlûk, sultanın imzaladığı gizli bir ferman taşır, bu fermanla Kavalalı'nın yerine Mısır valiliğine getirilmiştir. Bu görüşü kanıtlayacak hiçbir belge yoktur. Öte yandan, Cabarti'ye inanmak gerekirse, İstanbul'dan dönüşte

12 *Une année de voyage dans l'Arabie centrale (1862-1863)*, İngilizce'den çeviren E. Jouveaux, 2 cilt, Paris, 1866.

yeni rütbesiyle başı dönen Lütfü Paşa o kadar kibirli ve aşağılayıcı davranır ki, sadece Mısır yönetiminin büyük bir bölümünü değil, Mısır valisinin kethüdası[13] ve Memlüklerin ezelî düşmanı[14] Muhammed Lazoğlu'nu da karşısına alır. Lazoğlu'nun en önemli görevlerinden biri gözlerini Lütfü Paşa'dan ayırmamasıdır. Bu da Mehmed Ali'nin herkesten ve her şeyden kuşkulandığını bir kez daha kanıtlar. Gerçek olsun ya da olmasın, başkent sokaklarında bir söylenti yayılır. Kendini beğenmekten gözleri kör olan ve Mehmed Ali Paşa'nın Arabistan seferinden canlı dönemeyeceğine inanan Latif Paşa, hükûmeti devirecektir. Bu haberi alan ve Memlûkten kurtulacağına memnun olan Lazoğlu önde gelen yetkilileri çevresine toplar ve hep birlikte Latif Paşa'nın öldürülmesine karar verilir. Ertesi gün evi askerler tarafından basılan Latif Paşa bulunmaz. Aramalar devam eder ve birkaç gün sonra haremağasının ihanetiyle saklandığı yer belirlenir. Hemen tutuklanır ve evinin merdivenlerinin dibine kadar sürüklenir, kılıçla üzerine saldırılır. Bir türlü ölmeyince kafası "bir keçinin kafası gibi"[15] kesilir. Böyle bir olayın -bir yıllık bir aradan sonra- Mehmed Ali'nin "aceleyle" Mısır'a dönüşüne neden olduğunu kabul etmek mümkün değildir.

Bu konuda, İmparatorluk Muhafız Alayı'nın eski subayı ve Mehmed Ali'nin müstakbel genelkurmay başkanı (1824-1829) Jules Planat'nın Lazoğlu hakkındaki görüşleri ilginçtir: "Kurnaz bir politikacı, doğru fakat korkutucu bir nazır, önemli işlerde beceri ve uygulama yöntemlerinde değişiklik gibi iki değerli niteliği kendinde topluyor. Efendisine sadakatle bağlı, hazinenin sarf edilmesinde sık sık görüşü alınıyor. Muhammed Bey Lazoğlu hem Paşa'yı hem de Mısır'ı Memlûklerden kurtarmıştır. Bu olayların bilinen yönüdür. Asi bir paşanın kafasını kestirmiştir ve güçlü kolunun ucunda çoğu zaman kılıç vardır. Gerektiğinde kullanılan açık sözlülüğü sever ve ulusal cehaleti kabul eder. Bir gün yanındaki subaylara 'Bakın beyaz sakalım ne kadar saygı görüyor, bu sakal yanlış prensipler ve ülkeyi karanlığa ve barbarlığa iten önyargılarla dolu bir kafayı çevreliyor. Yüz yıldan beri yüksek bir uygarlığa ulaşmış Rusları gördükçe, başarı için gerekli her türlü araçtan yoksun olan, her şeyi kendi başına yapması gereken bizleri, geniş topraklarımıza, Akdeniz'i kaplayabilecek zenginliklerimize, askerî ve ticarî konumumuzun mükemmelliğine rağmen dünyanın en geri kalmış ulusları arasında görmekten nasıl utanmam ?"[16]

13 Diğer bir deyişle kâhya.

14 Muhammed Lazoğlu'nun Memlûk düşmanlığı o denli ünlüdür ki, Mehmed Ali'ye 1 mart 1811 katliamı fikrini onun aşıladığı ileri sürülür.

15 Cabarti, a.g.e.

İkinci noktaya, Napolyon'un Fransa'ya dönüşüne gelelim. Kavalalı'nın imparatorun Mısır'ın fethinden tamamen vazgeçtiğine inanmadığını daha önce belirtmiştik. İletişimin o dönemdeki yavaşlığı göz önünde bulundurulduğunda, bu haberin Arabistan'a varması için uzun zaman gerekecektir. Önemli bir siyasal tecrübesi olan Mehmed Ali, ünlü kaçağın Fransa'ya döner dönmez Mısır'a saldırmaktan çok daha önemli işlerle uğraşacağını tahmin edecektir. Waterloo onu kısa sürede haklı çıkarır...

Öte yandan Mehmed Ali'nin Mısır'a dönmek istemesinin nedeni, doğmakta olan bir ülkenin dizginlerini ele almak arzusu ve Babıâli'ye karşı beslediği sürekli kuşkudur. Eserinin Türk efendilerinin entrikalarıyla bugünden yarına yıkılabileceğinin bilincindedir. Kanıt olarak, Missett'in Paşa'nın Kahire'ye dönüşünden birkaç gün önce, 5 haziranda yazdıklarına bir göz atalım: "Değişik kaynaklardan alınan ve Babıâli'nin toparladığı orduyu kaptan paşa komutasında Mısır'a göndereceğini ve bu topraklara sultan adına el konacağını belirten haberlerden sonra bu hükûmet ülkeyi savunma durumuna getirmek için her şeyi yapıyor."

Mehmed Ali'nin Babıâli'nin adına Vehhabî bataklığında debelendiği sırada İstanbul'un onu gözden çıkarmış olduğu açıktır. Bütün ömrü boyunca Kavalalı, elindekinin Türkler ya da İngilizler tarafından alınacağı korkusuyla yaşamıştır.

19 haziran 1815 günü Mehmed Ali muhteşem bir törenle Kahire'ye girer. Mısır başkenti onun zaferlerini kutlarken oradan yüzlerce kilometre uzakta Bonapartçılar yenilginin yasını tutmaktadır. Gerçekten de bir gün önce, Mısır valisinin kahramanı Napolyon, hayallerini Waterloo Ovası'nda bırakmak zorunda kalmıştır.

Tosun, kasımda babasının yanına döner. Halkın saygılarını kabulden sonra, iki yıl önce, seferdeyken doğan Abbas'a sarılmaya koşar.

Kavalalı artık İslam dünyasının gözünde Kutsal Topraklar'ın kurtarıcısı ve hac yolunun bekçisi olarak gözükecek, kâfirlere ders

16 *Histoire de la Régénération de l'Egypte*, Paris, 1830.

veren komutan olarak anılacaktır. Yükselen saygınlığı Mısır'daki hâkimiyetinin güçlenmesine ve Babıâli karşısındaki gücünün artmasına neden olur. Bunlar kadar önemli başka bir sonuç, Arabistan seferinin genç Mısır ordusu için değerli bir deneyim olmasının yanında, başlıca sorun kaynakları Arnavutlardan da kurtarmasıdır.

Bu arada, Vehhabîlere karşı kazanılan önemli zaferlere karşın, savaş daha bitmez. İbrahim her seferinde küllerinden yeniden doğan bir düşmanla karşılaşır ve Arabistan seferi gün geçtikçe uzar, insan ve malzeme kaybına neden olur.

Bu savaş Mısır için -benzetmelerin bağışlanmasını rica ediyoruz- 1962 ve 1963'teki Yemen Savaşı, Amerika'nın Vietnam ve Sovyetler'in Afganistan maceraları gibi ağır bir yük getirir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Firavun'un oğlu (1816-1819)

Arap Yarımadası'na gitmek üzere 23 eylül 1816'da gemiye binen İbrahim tam yirmi yedi yaşındadır.

Bir süreden beri sabırsızlanan yeni komutan zaferler kazanmak ister. Yukarı Mısır'da yönetimi altındaki bölgelerde Memlûklere karşı giriştiği savaşlarda savaşçı ve örgütçü niteliklerini kanıtlama fırsatı bulur.

Önündeki harekâtın en büyük güçlüklerinden birisi, uygulanacak savaş politikasında ve askerî yönetimde yatar. Medine'den anahtar kent Dariye'ye kadar 800 kilometrelik bir çöl aşılacaktır. Medine'nin Mısır'dan, ordunun insan ve malzeme kaynaklarından uzak olduğu unutulmamalıdır.

Bu geniş çölde, genellikle birbirlerine düşman aşiretler yaşar. Bu aşiretlerin geleneği sürekli küçük saldırılar düzenleyerek düşmanlarının iç platolara varamadan yıpranmasını sağlamaktır. Roussel 19 ağustos 1818 tarihli mektubunda Richelieu düküne şöyle der: "Hâlâ Arabistan'a asker gönderiliyor. Bu savaş, dokuz başlı canavar gibi, biteceğe benzemiyor. Vehhabîler düşmanı rahatsız etmekle yetiniyorlar, gerçek bir savaş işlerine gelmiyor. Bir deveye dört kişi biniyorlar, yanlarındaki iki deri torbadan birinde un, diğerinde unu bulamaç haline getirmek için su var. Bununla beslenerek sekiz gün dayanıyorlar. 7 000 kişilik Türk ordusunun 40 000 deveye ihtiyacı var. Birçoğu dizanteriden ölüyor, ama bu kayıplar, Mehmed Ali Paşa'nın sürekli gönderdikleriyle göze batmıyor."[1]

Bu sözler İbrahim'in giriştiği maceranın karışıklığını bir kez daha belgeler. Babası onun yanına askerî danışman olarak bir Fran-

1 E. Driault, 1927, a.g.e.

sız subayını, imparatorluk iç savaşlarından kurtularak 1814 yılında Kahire'ye gelen Albay Vaissière'i[2] katmıştır. Daha seferin ilk günlerinde Vaissière pusulasını ve matematik aletlerini kaybederse de Fransız yetkililerini harekâtın seyrinden ve gidilen yönden haberdar etmekten geri kalmaz.[3] Oldukça karanlıkta kalmış bir insandır ve hakkında Gabriel Guémard'ın Castres nüfus dairesinde bulduğu bilgiler dışında hiçbir şey bilinmemektedir: " Vaissière Joseph François Marie, 2 şubat 1786'da doğdu (doğum adı Vaissière değil, Bessière olarak gözüküyor). 1806'da askere alınmak üzere muayene edildi ve miyopluk nedeniyle geri çevrildi; o dönemde öğrenciydi. Francis ve Cachin Marie-Antoinette'in çocuğuydu. O günden 1836'ya kadar izine rastlanmaz; o tarihte ise nüfus dairesi kayıtlarında, o sırada Kahire'de subay olarak bulunan Veissière Joseph François Marie'nin doğum kayıtlarının düzeltilmesi talimatına rastlıyoruz (...) Bu tarihten sonra bütün izler siliniyor ve ölümü hakkında hiçbir şey bilmiyorum..." Mimaut tarafından 3 mart 1835'te Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen diğer bir mektup: "Umulmayacak yararlılıkta bir iş başardım ve bir Fransız tüccarını iflastan kurtardım. Vaissière adlı bu tüccar, Vehhabîlere karşı savaşta Paşa'ya cesaret ve bağlılıkla hizmet ettikten sonra birkaç yıl önce ticarete atıldı. Habeşistan'da geçirdiği üç yılda önemli miktarda kahve topladı ve bu kahveyi satmak veya Avrupa'ya nakletmek üzere Mısır'a getirdi. Böylelikle yeni bir ticaret yolu açmayı umuyordu. Mısırlılardan umduğu gibi kolaylık ve destek yerine (...) tekel yönetimi ve vergi idaresinin tehditleriyle karşılaştı. Malına ödeyemeyeceği oranda vergi uygulandı, sonra da el kondu. Doğruca Paşa'ya gidip şikâyette bulundum, yanımda bu işte bana büyük yardımları dokunan Boğos vardı. Sonunda Vaissière'in malının düşük bir transit vergi karşılığında serbest bırakılmasını sağladım."

İbrahim, Kahire'den ayrılmadan önce selefi Tosun'u başarısız kılan nedenleri öğrenmeye çalışır. Aldığı cevapların büyük bölümü başlıca nedenlerden biri olarak elverişsiz sağlık koşullarını belirtir.

2 Mısır'da kendisini üst rütbeli eski bir Fransız subayı olarak tanıtmış olması akla daha yakındır. 1861 yılında Hartum'da öldü. Bkz. Guémard, a.g.e.

3 Richelieu düküne yazdığı 25 nisan 1817 ve 29 aralık 1819 tarihli mektuplarda, Roussel, Vaissière tarafından Arabistan'dan gönderilen mektuplardan alıntılar yapar. Bkz. E. Driault, 1927, a.g.e.

Bu nedenle o dönem için olabileceği kadar ileri bir sağlık örgütü oluşturur. Bu örgütün başına İtalyan cerrah Doktor Antonio Scotto'yu getirir, yardımcılığına da üç İtalyan hekimini, Gentili, Tedeschi ve Socio'yu seçer.

Başlangıçta, kardeşinin geçtiği yolları kullanır. 12'lik beş top, havan ve obüslerle donatılmış yaklaşık 7 000 kişilik bir ordunun başında 9 ekim 1816'da Yanbu'dan ayrılır ve Hudeyde üzerinden Medine'ye yönelir. Medine'den Henakya'ya geçer ve karargâhını kurar.

O sırada Mehmed Ali Kahire'de bir felaketle yıkılır. Hayatında yaşadığı felaketler içinde onu en çok etkisi altına alan, şüphesiz bu olaydır. O sırada Demenhur'daki karargahında bulunan sevgili oğlu Tosun ansızın ölür. Yirmi üç yaşındadır.

Bazıları Yunanlı bir köle kadından veba kaptığını ileri sürer. Gouin ise ölümün gerçek nedenini çok ateşli bir Gürcü kızının kollarında geçirdiği zevk gecesine bağlar. Buna inanmak güçtür. J. Marcel'in anlattıklarına göre kimse Paşa'ya bu kara haberi vermeye cesaret edememiş, ceset kapağı açık bir tabuta konularak gece karanlığında saraya getirilmiş ve kadınlar bölümünün kapısının önüne bırakılmıştır. Sabah haremden çıkan Mehmed Ali oğlunun ölüsünü görmüş, bir çığlık atarak cesede sarılmış ve uzun süre kollarında tutmuştur. Daha sonra sarayına kapanmış, devlet işleriyle uğraşmadan günler boyu yalnız kalmıştır.[4]

Bu ani ölümün nedeninin ve kara haberin Paşa'ya bildirilmesi konusunda değişik yorumlar yapılmıştır. İleri sürülen görüşler arasında cinayet bile vardır. Ancak bu iddianın hiçbir dayanağı yoktur. Bir söylentiye göre kardeşi ve babası arasındaki sıkı ilişkiden rahatsız olan İbrahim, kardeşinin ölüm haberini aldığında hiçbir üzüntü belirtisi göstermez. Bu konuda da güvenilir hiçbir tanıklık yoktur. Söylentiler ne kadar değişik olursa olsun, hepsi de Mehmed Ali'nin oğlunun ölümü karşısındaki büyük acısını ve Mısır halkı ve ordusunun Tosun'a beslediği sevgiyi anlatır. Sağlığında "Bir cimri onun eline dokunsa" denirdi, "o anda bütün cimriliği büyük bir berekete dönerdi."

4 *Egypte, Collection de l'Univers pittoresque.* Bu eserin Doğubilimci J.-J. Marcel'e ait olduğu ileri sürülür. Gerçekte ise eser, birçok kişinin birlikte yazdığı çok kalın bir cilttir. Arap ve Türk dönemleri konusundaki birinci bölüm yazara aittir, Fransız seferiyle ilgili ikinci bölüm A. Ryme tarafından, Mehmed Ali dönemine ayrılmış olan üçüncü bölüm ise P. ve H. Prisse d'Avennes ile Hamont tarafından hazırlanmış, bu bölüme başta Aline Raffeneau-Delile olmak üzere birçok kişi yardım etmiştir.

Cenaze töreni, tahmin edilebileceği gibi, muhteşem olur. Askerî ve sivil yöneticiler tabuta eşlik ederken Mehmed Ali mezara kadar oğlunun cenazesinin ardından yürür.

Aralık 1816 tarihinde Richelieu düküne yazdığı mektupta Roussel olayları anlatır: "Monsenyör, Mehmed Ali'nin oğlu, Mekke Fatihi Tosun Paşa, Demenhur'daki karargâhında öldü. Ölüm haberi babası için büyük bir felaket oldu, Tosun askerlerce sevilen ve çekinilen bir insandı."[5]

Arabistan'daki savaş prensin ölümünden etkilenmez. İbrahim merhum kardeşinin başladığı işi devam ettirmek zorundadır.

Arap halısı

Üç yıllık savaşı bütün ayrıntılarıyla anlatmak zaman kaybına neden olabilir. Bu savaş genel olarak ani saldırılar, kuşatmalar, kentlere girmelerin bir karışımıdır ve İbrahim'in tüm çabası Arapların askerden kaçmasını ve bölünmesini sağlamaktır. Mehmed Ali'nin oğluna ilettiği öğütler birkaç kelimeyle özetlenebilir: açgözlü önderlere altın ve ganimet vaatet; daha hırslı olanlara ele geçirilecek bölgelerin yönetimini öner; Vehhabî ağını delmeye çalış ve göçebe halkın kentlere ve kasabalara saldırmasını sağla. Bütün bunların arasında, stratejik açıdan önemli Dariye'yi almak.

Genel olarak babasının görüşlerini paylaşan İbrahim, göçebeler ile kentlilerin kapışmalarını sağlamanın daha kestirme bir yolu olduğunu düşünür. Suçluları cezalandırarak ve otoritesinin her yerde görülmesini sağlayarak kendini sevdirmeye ve kendinden çekinilmesini başarmaya çalışır. Bu nedenle şeyhleri iyi karşılar ve onlardan haraç almayacağını, Suud'un kötülüklerini tekrarlamayacağını, ordusu için alacağı bütün malzemenin karşılığını peşin ödeyeceğini anlatır. Kaftanlar dağıtır, armağanlar verir ve genel af ya da aman ilan eder. Bu şekilde Mısır davasına yakın bir görüş doğmasını sağlar ve Vehhabîlerin baskıcı ve dinci iktidarından nefret eden çok sayıda insanın ordudan kaçmasına neden olur.

Yine de gerçekleri söylemek gerekirse bu harekât, sadece İbrahim'i tutan yazarların saklamaya ya da küçültmeye çalıştığı katliamlara da sahne olur. Mauye'nin alınışından sonra bütün tutsakların

5 Jules Planat, *Histoire de la Regénération de l'Egypte*, Paris, 1830.

kurşuna dizilmesi, Vehhabîlerin öfke ve nefretine neden olur. Direniş derhal artar ve kent çevresindeki ayaklanmayı yatıştırmak için Mısır ordusunun büyük gayret göstermesi gerekir. İbrahim Hanekin'de de farklı davranmaz.

Mısır ordusunun ilerleyişini önleyen önemli bir stratejik yanlışlık da vardır. Bu yanlışlık biyografisini yazan Gabriel Enkiri'nin belirttiği gibi sağlık nedenlerinden değil, onun gençliğinden ve heyecanından kaynaklanır. 6 000 nüfuslu El-Ras kasabasına gelir gelmez, hiç bir hazırlık yapmadan ve Vaissière'in öğütlerini dinlemeden saldırıyı başlatır ve askerlerinin çok ağır kayıplar vermesine neden olur: sekiz yüz asker ölür. Kuşatma uzadıkça uzar (altı ay), askerler yorulur, her gün tekrarlanan ve aralarından onlarcasının hayatına mal olan saldırıların başarısızlığı karşısında umutsuzluğa kapılır. Eğer Abdullah durumdan yararlanıp Mısır ordusuna saldırsaydı, İbrahim'in Nufud'un ötesine kadar çekilmesi gerekebilirdi.

Sonunda görüşmeler başlar ve Mısır ordusu kuşatmayı kaldırarak Nufud'un içlerine doğru ilerler.

İbrahim El-Ras'tan Habra'ya, oradan da Anayza'ya geçer. Kent, bu kez Vaissière tarafından yönetilen iki günlük bir kuşatma sonrasında düşer. Anayza'dan sonra kuzeye Bureyde'ye yönelinir. El-Ras önündeki ders unutulmamıştır. İbrahim kente hemen saldırmaz, obüslerini asıl hedefi olan Dariye'ye saklar. Burayda'nın yöneticisi olan Hagilan'ı, çocuklarını rehin alıp bağlılık yemini ettirdikten sonra bağışlar.

28 aralık 1817 günü Mehmed Ali'nin oğlu Bureyde'nin seksen kilometre ötesindeki Şakra üzerine yürür ve kenti, birkaç gün süren bir kuşatma sonucunda alır.

Böylelikle İbrahim, Bedevîlerin de desteğiyle yavaş yavaş çölün efendisi olmaya başlar. Haftadan haftaya, Fransa'nın altı katı büyüklüğünde bir çölün ortasındaki Mısır ordusunu gerilla taktikleriyle yıpratıp çökertmek isteyen Abdullah'ın planlarını boşa çıkarır.

Palgrave, Abdullah'ın planının daha az becerikli bir düşman karşısında başarılı olabileceğini yazar. Ancak İbrahim asıl amacı olan korku ve saygı uyandırma hedefinden bir parmak bile ayrılmadan Arap halısını kıvırmıştır. Nufud'daki ilerleyişi sırasında kendini bir fatihten çok bir müttefik olarak tanıtır, Bedevîlerden alınan en değersiz malın bile karşılığını bolca öder, askerlerinin ve subaylarının silahsız halkı aşağılamasını yasaklar. Yine Palgrave'e gö-

re, "Mısır gücünden etkilenen, kâr umuduyla hareket eden, onlara sunulan güvenlik ve düzene kanan köyler ve aşiretler teker teker koparak İbrahim'e bağlandılar. Anlaşmak isteyenler hemen uygun koşullarla karşılanıyordu. Gerçek İslam davasını bırakmayı reddeden ve 'Mısır Çakalı'nın hâkimiyetini kabul etmeyen küçük bir azınlık kalır. İbrahim şiddete başvurmaz, direnenleri Nufud'a doğru sürmekle yetinir ve onlara alaycı bir dille 'Muhammed'e sadık orduların sayısını artırma'yı önerir. Bu strateji Abdullah'ın işe yaramaz ve karnı aç bir kalabalıkla uğraşmasını ve kaynaklarının tükenmesini sağlar.

Bedevîler bir avuç tütün ve biraz para karşılığında develerini verir ve rehber olarak yardım ederler. Bütün kabileler Paşa'nın bayrağı altında toplanır. Böylelikle, 'Necd adlı Arap halısını adım adım sararak merkez platoya günden güne yaklaşarak, ordusu için gerekli tüm malzemeyi yanında taşıyan İbrahim Mısır'la olan bağlantısını devam ettirir ve ardında sadece dostlar ve müttefikler bırakır."

Sonunda, 6 nisan 1818'de Mısır ordusu Arabistan'ın iç platosunun ortasındaki Dariye kentini uzaktan görür. Abdullah orada, surlar arkasında güçlü bir ordu ve toplarla beklemektedir. Kent, her biri su hendekleriyle çevrili surlarla korunan beş mahalleden oluşur. Beş mahallenin çevresinde, altı kilometrelik bir çember oluşturan surlar bulunur.

Kuşatma için İbrahim'in elinde 5 500 asker vardır. Haziran ortalarına kadar hiçbir başarı elde edemez va babası onun yerine subaylarından biri olan Halil Paşa'yı göndermeyi ciddi olarak düşünür.

Sıkıntıları daha da artırmak için 21 haziran günü çıkan bir yangın, cephaneliğe sıçrar ve büyük kayıplara neden olur. Ordunun elinde çok az mühimmat ve on günlük erzak kalmıştır. Vaulabelle'e göre İbrahim olağanüstü ruhsal güç ve o yaştaki bir gençten beklenmeyecek bir irade sergiler.

Başlıca yardımcılarından biri olan ve ileri cepheyi yöneten Uzun Ali alevlerin her şeyi yakıp yakmadığını sorar. Genç komutan "Hiçbir şey kurtaramadık, düşmana saldırmak için elimizde cesaretimiz ve kılıçlarımızdan başka bir şey kalmadı; ancak, eğer istersek, bu kadarı da savaş kazanmaya yeter.[6]

 6 *Histoire de l'Egypte sous Méhémet-Ali*, 2 cilt, 1830-1836.

Ağustosun sonuna doğru Mısır'dan gönderilen takviye, savaşın sürdürebilmesini sağlar ve çabası başarıyla sonuçlanır. Dariye 15 eylül 1818'de teslim olur. Dariye'nin alınışı haberi Mısır'da tarifsiz sevinç gösterileriyle kutlanır. Kahire yedi günlük kutlamalarla coşarken Bulak'ta karaya çıkan tutsakların dişleri sökülmüştür. Nil üzerinde Dariye Kalesi'nin bir benzeri kurulur, kartondan yapılan bu yapının içindeki esirler halka gösterilir.

Vehhabîlerin önderi de Mehmed Ali tarafından onur ve saygıyla karşılanır. Kahire'den İstanbul'a gönderilirken yanında Kavalalı'nın onun için af talep eden bir mektubu da vardır. Sultanın kararı kesindir ve vaizlerin ateşlediği halk da Abdullah'ın cezasız kalmamasını istemektedir. Suud'un oğlu, paçavralar içinde, üç gün boyunca İstanbul sokaklarında dolaştırılır. Dördüncü gün kesilen kafası bir havan içinde ezilir.

Kısa bir süre sonra saraydan gönderilen bir ulak İbrahim'e sultan tarafından üç tuğlu paşa rütbesine atandığını bildirir. Babasından aldığı talimat uyarınca İbrahim Vehhabîliğin kaynağı Dariye'yi yerle bir eder, Basra Körfezi kıyılarına kadar Mısır garnizonları kurduktan sonra Kahire'ye döner. Haritaya bakınca Kızıldeniz kıyılarının Mısırlılar gözündeki stratejik önemi daha da iyi anlaşılır.

İbrahim'in Necd'de kalarak ülkeyi yeni baştan örgütlemek istemesi muhtemeldir. Bu düşünce yazışmalarında açıkça ortaya çıkarsa da babası Vehhabîliğin canlı güçlerinin (geçici olarak) yok edilmesiyle yetinir. Artık gözünde başka hedefler vardır.

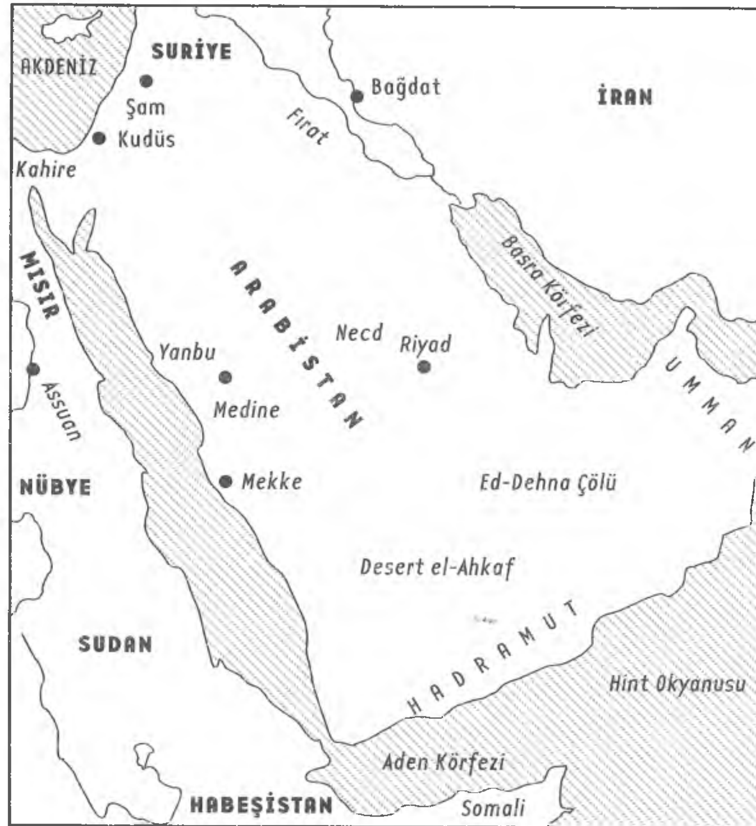
Bir görgü tanığı "Dariye'nin düşmesinin ve Abdullah'ın gidişinin Vehhabîliği kesin olarak yok ettiği düşünülüyor" diye yazar, "Necd'de karşılaştığım bütün Bedevîler Sünnî olduklarını söylüyordu. Riyad'da rastladığım çok az sayıda insan hâlâ Vehhabîliğe bağlı olduklarını söyledi; onlar da Bedevî değil, Dariye'den arta kalanlardı. Bedevîlere gelince onların Abdülvehab'ın yolundan gitmelerinin tek nedeni korkuydu. Vehhabîlik güçlü olduğu sürece talan tutkusu bağlılıklarını artırdı."[7]

İbrahim'in bir başka başarısı, 1819 yılının ortalarında biten kısa varlığı süresince, savaştan harap olmuş bu bölge halkının yaşam standardında önemli değişiklikler yaptı. Palgrave ayrıntı verir: "İb-

7 Sabry, a.g.e.

rahim'in ayak izlerini kendi gözlerimle gördüm: kazılmış kuyular, ekilmiş tarlalar, açılmış atölyeler..."

Diğer taraftan, Mengin ve Hamont gibi -ikinci elden aldıkları bilgileri aktardıklarını belirtmek gerekir- biyografi yazarları, Paşa'nın kan dökücü niteliğini öne çıkarmayı tercih eder. Herhalde İbrahim'in düşmanlarına karşı amansız davranmayacağı düşünülemez. Roussel ve Richelieu arasındaki yazışmada bu şiddetten söz edilir: "İbrahim Paşa Vehhabîler karşısında, Şakra adlı bir yerde yeni bir zafer kazandı ve Kahire'ye 1 200 çift kulak gönderdi. Bu zaferi Durma'da bir yenisi izledi."[8]

Arap Yarımadası

8 E. Driault, *La formation de l'empire de Mohamed Aly de l'Arabie au Soudan*, Kahire, 1927.

9 aralık 1819 günü İbrahim, Kahire'ye girerken geçeceği yolları iki taraflı kalabalıklar doldurulmuştu.

E. Gouin'e göre manzaraya hâkim El-Guri Camii'nin bahçesinden töreni izleyen Mehmed Ali, bütün gösterilerin oğluna yönelik yapılmasını sağlamış, Kahire sokaklarından geçen kalabalığı sade bir seyirci gibi izlemiş, kendi varlığıyla muzaffer komutana yapılan sevgi gösterilerini engellemek istememiştir.

Teslim olmayan Arabistan ve İngiliz görüşü

Arabistan'daki kor, hiç sönmeden yanmaya devam eder. Her gün yeni direniş yuvaları ortaya çıkar ve yangının yayılmasını önlemek için Mehmed Ali ara sıra yeni kuvvetler göndermek zorunda kalır. Bu nedenle, tüm hâkimiyeti -1840 yılına kadar- süresince, her zamanki alışkanlığının tersine, elde ettiği toprakları yeniden örgütlemek fırsatı bulamaz, bitmek bilmeyen bir mücadeleyle yetinir. Bütün politikası önemli kentlere Mısırlı askerî valiler atama, yeni şeyhler ve önderler bulma, zekât ödemesinin sürmesini sağlama ve hükmetmek için bölmekten ibaret kalır.

L'Empire égyptien sous Mohamed-Ali et la question d'Orient, 1811-1849 adlı eserinde Sabry, Arabistan seferinin kısmî başarısızlığına çok tarafsız bakar, bunun nedenlerini araştırır: "Arabistan'a tamamen hâkim olmak hiçbir yönetime nasip olmamıştır çünkü, Bedevîleri çöllerinde kovalamak ya da dağlarını ele geçirmek imkânsızdır. Arapların ittifak yeminlerine ve bağlılık sözlerine inanılmaz. İbrahim, Bedevîleri kazandı, ama onları yenemedi. Kaleleri ve kent halklarını sadece topçusunun üstün ateş gücüyle değil, özellikle becerikli hoşgörü politikasıyla kendine bağladı. Onun gidişinden sonra Mısırlılar Hicaz ve Necd'in belli başlı kentlerine hâkim oldular, ancak çöl ve dağlar halkın bağımsızlığı için mükemmel bir savunma hattı oluşturdu. Vaulabelle'in de belirttiği gibi daha önce Vehhabîlere bağlı bölgeler artık tek merkeze bağlı olmadıklarından; onları güçlü kılan bağ kopmuştur. Her aşiret, her kent kendi kişiliğini öne çıkarmaya çalışır. Tek bir cümleyle Vehhabîler, artık tek efendinin iradesi altında, aynı imanı, korunma duygusunu ve öç alma arzusunu paylaşan bir politik güç olmaktan çıkmıştır.

İbrahim Necd'de kalsaydı kalıcı bir eser yaratacağına ve halkı iyi örgütlenmiş toplumsal bir düzene alıştıracağına şüphe yoktur.

Ama haleflerinde onun saygınlığı ve etkisi görülmüyordu. Bastırılmış ayaklanma sadece kafasını kaldıracağı günü bekliyordu."

Kızıldeniz kıyılarının işgali, başta İngiltere olmak üzere tüm dünyada yankılar yapar. Daha 1818'de İngilizler Kızıldeniz ticareti konusunda Mehmed Ali'yle bir anlaşma imzalamıştı. Bu belgeyi ele geçiremeyen Fransız Konsolosu Roussel, Boğos Bey'in arkadaşlarından birinin, Napoli Konsolosu Fantozzi'nin ağzından laf almayı başarır. 6 eylül 1818'de Richelieu dükü anlaşmanın en önemli üç maddesini bildirir:

"Birinci maddede Hindistan'dan Süveyş ya da Kuseyr'e gelen tüm İngiliz mallarına bütün Mısır'da yüzde 3'lük bir vergi uygulanacağı belirtiliyor.

İkinci maddede, boşaltıldıkları limandan İskenderiye veya Dimyat'a nakillerinde güvenliği sağlayan Mısır'a ödenecek yüzde 6'lık başka bir vergiden söz ediliyor.

Üçüncü madde Paşa'nın gizli tutmak istediği bir maddedir. Bu maddeye göre İngilizlerin Babıâli'yle savaşa girmesi halinde onlara işlerini tamamlayabilmeleri için bir yıllık bir süre tanınıyor, bu süre içinde Mısır'daki tüccarların ve gemilerinin rahatsız edilmeyeceği belirtiliyor."[9]

Zafer haberini alır almaz Bombay hükûmeti Yüzbaşı Sadlier'i göndererek majestelerinin tebriklerini iletir ve Yemen'in doğu ve güney bölgelerine barış getirmek için bir ittifak önerir. Bu ittifakın amacı, majestelerinin tebaasına ait gemilere sürekli saldıran, ticaret yapılmasını güçleştiren korsanlara bir saldırı düzenlemektir.[10] Bütün bunlar Yemen emirinin rızasıyla yapılır. İbrahim öneriyi babasına iletir, Mehmed Ali Paşa ordularının Necd Seferi'nden sonra dinlenip toparlanması gerektiği gerekçesiyle işbirliği teklifini nezaketle geri çevirir. Mısır valisi İstanbul tarafından, özellikle de Vezir Mehmed Derviş Paşa tarafından uyarılmıştır: "İngilizlerin temel amacı daha sonra ülkenin ele geçirilmesini sağlayacak köprü başları oluşturmaktır."[11]

Önerileri geri çevirilen İngilizler gözlerini Maskat'a ve Basra Körfezi ülkelerine diker. Gerçekten de Moka ve Yemen'in -Hindistan yolu için hayatî önem taşıyan- Babülmendeb yakınlarındaki güney bölgeleri iştahlarını kabartır ve buralarda Türklerin yerine geçmeye hazırlanırlar. Üstelik, daha önce Memlûklere yardım ettikleri gibi, Arabistan seferi boyunca da açıkça Vehhabîleri desteklerler. 8 şubat 1818'de Roussel, Richelieu'ye şunları yazar: "İngilizlerin Vehhabilerle temasta oldukları, onlara top ve cephane ilettikleri söyleniyor. Arapların başkomutanının İngilizlere gösterdiği saygıdan söz ediliyor."[12]

Vatandaşlarının kötü muamele görmesini bahane eden İngiliz Moka konsolosu, savaş gemilerinin gelmesini, limanı kapatmasını, çıkarma yapılmasını ve Yemen emiri tarafından ayaklar altına alınan İngiliz onurunun kurtarılmasını ister. Mehmed Ali'nin cevabı kısa sürede gelir. Mekke muhafızı olan yeğeni Ahmed Paşa'yı İngiliz saldırılarını geri püskürtmekle görevlendirir. Daha sonra da İngiltere'nin yeni konsolosu Henry Salt'u çağırarak Yemen'in üç yüzyıldan bu yana Türk toprağı olduğunu hatırlatır ve Moka'ya bir İngiliz birliği çıkarmanın Kahire ve Londra arasındaki ilişkileri bozacağını belirtir. Babıâli de benzer bir protesto notası göndermiştir.

Mehmed Ali ve sultan arasındaki dayanışma genellikle verimli sonuç verir. 3 aralık 1820'de Moka önlerine varan İngiliz filosu kıyıyı topa tutar, kısa süreli bir çıkarma gerçekleştirildikten ve emirden çok yararlı siyasî ve ticarî bir anlaşma kopardıktan sonra çekilir.[13]

Mehmed Ali'nin protestosu etkili değildir. Aralarında Fransız dostlarının da bulunduğu bazıları, onu bu anlaşmayı kabul etmekle Kızıldeniz'i İngilizlere terk etmekle suçlar. Haklı değillerdir. Mısır güvenilmez prenslerin hüküm sürdüğü bu bölgede etkili olabilecek durumda değildir. Yine de uyarının iyi anlaşıldığı ve Mehmed Ali'nin o andan itibaren Arap önderleriyle ilişkilerini sıkılaştırmaya başladığı görülür. Bu çabası Fransa'nın önce Maskat, daha sonra Moka konsolos yardımcısı Armandy tarafından daha da kolaylaştırılır.[14]

Mehmed Ali'nin hayali bazı durumlarda zamansız gözükür.

9 a.g.e.
10 M. Sabry, a.g.e.
11 ay.y.

12 E. Driault, 1927, a.g.e.
13 Bu anlaşmanın maddelerinden birine göre Moka'da ticaret yapan tüm İngiliz vatandaşları İngiliz bayrağının koruması altındadır; uygulanan vergi, İngiliz mallarına yüzde 3,5'ten yüzde 2,25'e indirilecektir. İngiliz arşivleri, FO 78, cilt 103. Bruce'tan Henry Salt'a 10 ocak 1821 tarihli mektup.
14 Viel, a.g.e.

Hindistan yolu üzerindeki yerinin önemine karşın, Kızıldeniz kıyılarında, bölgesel zenginleşme dışında gerçek bir ticarî faaliyet yoktur. Mısır bu denize sırtını dönmüştür. Süveyş, Kuseyr'den yüz kilometrelik ıssız bir sahille ayrılır. Bölgenin ticaretinin canlandırılması için Kızıldeniz'in bir çıkmaz olmaktan kurtulması gerekir. Süveyş Kanalı henüz gündemdeki yerini almamıştır.

Mehmed Ali gözlerini bu bölgelerden hiç ayıramaz. Uzun bir süre Hindistan'dan haber alır, o yöredeki rolü daha bitmemişçesine hareketleri, zenginlikleri, siyasal dengeleri öğrenmek ister.

Moka önlerindeki İngiliz çıkarması, onlara duyduğu güvensizliği artırır. İngilizlerin Yemen'e çıkmasının Süveyş saldırısının habercisi olduğundan emindir. Gelecek onun bu konuda haklı olduğunu ve inanılmaz bir seziş yeteneği olduğunu gösterir. Moka macerası belki de doğrudan onu Mısır'ın sınırlarını genişletmeye ve bu kez Sudan'a yürümeye yöneltir.

DOKUZUNCU BÖLÜM

II. Pepi'nin izinde

(1820-1822)

Mısırlılar uzun bir süredir Sudan'ı esrarlı ve inanılmaz zenginliklerle dolu bir ülke olarak tanıyordu. Daha II. Pepi döneminde (VI. sülale) bu ülkeye düzenlenen seferlerden önemli ganimetler, insanlar, hayvanlar, her çeşit zenginlikler, hatta "Tanrı'nın raksını bilen" bir Pigme bile getirilmişti.

Şubat 1820 başlarında Mehmed Ali'nin gözlerini Sudan'a ve ötesine çevirmesinin nedeni bölgenin kimsenin elinde olmaması ve kolay bir av olarak görülmesi değildi. Asıl nedenler çok daha karışıktı. Nedenlerden biri, belki de en önemlisi artan para ihtiyacıydı. Vehhabîlere karşı verilen savaş devlet hazinesini boşaltmıştı. Uzun süreden beri dizlerinin üstüne çökmüş olan halkı daha fazla sıkıştıramayacağına göre hazineyi yeniden doldurma yollarını daha uzaklarda aramak gerekiyordu.

Okuma yazma bilmediğinden Sudan hakkında yazılmış tarihî belgelerden haberdar değildi. Öte yandan konuşma her Doğulu gibi onun günlük hayatında da önemli bir yer tutuyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi yanına yaklaşmak kolaydı. Saraya girmekte zorluk çıkarılmıyordu. Paşa'nın sık görüştüğü kişiler arasında birçok Avrupalı da vardı. Bu konukların içinde çok bilgililer, hatta bilgeler de bulunuyordu. Mehmed Ali'nin onların aracılığıyla Sudan hakkında yayımlanmış eserlerden haberdar olduğu düşünülebilir. Böylelikle aralarında Etnograf Johann Ludwig Burckhardt'ın[1] da bulunduğu gezginler, hayalini kurduğu güce ulaşabilmesi için gereken altını ve diğer madenleri yüksek toprakların yüreğinde, Nüb-

1 İsviçre doğumludur, daha sonra Müslüman olarak İbrahim ibni Abdullah adını aldı, Mısır toplumuna tam bir uyum sağladı.

ye, Fazogl, Kordofan ve Darfur'da bulacağını söylerler. Söylenenlere göre yeni firavunu bekleyen inanılmaz zenginlikler oradadır. Bu anlatılanların Mehmed Ali gibi altın madeni ve değerli taş tutkunu birisi üzerinde etkisinin büyük olması kaçınılmazdı. Adamlarını birçok kez bu zengin yatakları bulmaya gönderir, ancak gidenler her seferinde elleri boş dönerler. Prusyalı Rüppel Sina'da, İtalyan Brocchi Arap çöllerinde araştırmalar yapar. Linant de Bellefonds Etbay'da başarısız olur. Zümrüt arayan Caillaud sadece zebercet bulur. Piemonteli Boreani Hartum'dan Fazogl'a giderek altın arar, yatakların boş olduğunu söylemesi üzerine gözden düşer. Mehmed Ali de aynı bölgeyi gezer, başarılı olamaz.[2] Mısır'ın ithalatında önemli bir yer tutan değerli fildişi de bu uzak güney ülkelerinden gelir. Dahası parfümlerin, tütsülerin, buhurların ve kadınların ince peçelerine sürdükleri miskin kaynağı da bu topraklardır.

Sudan seferinin birinci nedeni ekonomiktir. İkinci neden hem stratejik, hem de askerîdir.

Stratejik olarak kaynağını, bilerek ya da bilmeden, eski çağlardan alır. Firavunlar da Orta Afrika ve Sudan'a hâkim olmak istemişler, böylelikle Yukarı Mısır'ı Afrika kabilelerinin saldırılarından korumayı amaçlamışlardı. Öte yandan bölge belirgin coğrafi sınırlarla çevrili değildir ve Nil Vadisi aracılığıyla Mısır'ın bir devamı gibidir.

Firavunları Aşağı ve Yukarı Mısır taçlarını birleştirme yöntemleri onları daha uzağa gönderir, Nil Vadisi'ni izleyerek vardıkları Sudan'ın Mısır'a bağlanmasını sağlar. Sudan'ı hâkimiyetine almak isteyen Mehmed Ali böylelikle Yukarı Nil'in prenslerinin görevini de devralır.

Operasyonun askerî yönü ise ilhamını daha yakın bir zamandan, 1801 yılından, Mehmed Ali'nin bir Osmanlı askeri olarak Ebukir kıyılarında General Menou'nun ordusuna karşı savaştığı günlerden alır. O günlerde Fransız ordusu bozguna uğramasına karşın Kavalalı düşmanın askerî sanatının etkisinde kalmış ve Berthier'nin dediği gibi "düzensiz değerlerin disiplinli cesaret karşısında zafer kazanamayacağı"na inanmıştı. Büyük zaferler kazanarak denetim dışı düzensizliğe son vermek isteyen herkesin acilen orduyu yeniden örgütlemesi, yeni bir disiplin düzeni, diğer bir deyişle Nizamı Cedid'i kurması şarttı.

2 Guémard, a.g.e.

Kuşkusuz Mehmed Ali böyle bir projeyi düşünen ilk kişi değildir. Daha XVIII. yüzyılın başlarında bazı aydınlık görüşlüler Osmanlı ordusunun yeniden yapılanması gerektiğini belirtiyorlardı. O güne kadar savaş alanında Osmanlıların üstün görülmesinin tek nedeni, sürekli bir ordu denemesi olan yeniçerilerin varlığıdır.

Yeniçerilik sistemi basit bir prensibe dayanıyordu, savaş tutsaklarının en seçmeleri ayıklanıyor ve Hıristiyan kulların erkek çocuklarına el konuyordu. Bu zorlama askerler İslam inanışıyla ve katıksız bir padişah sevgisiyle yetiştiriliyordu. Ailelerinden zorla koparılan, bekârlığa mahkûm, çok katı disiplin kuralları altında uzun yıllar süren bir çıraklık döneminden geçen yeniçeriler ortalarından başka kimseyi tanımaz, Allah ve sultan sevgisinden başka sevgi bilmezlerdi. Uzun yıllar sonra -bekârlığın ve kışlada yaşama zorunluluğunun sona ermesi, fetihlerin durması- değişik nedenlerle bu seçkin birlikler de bozulmaya yüz tutar. Savaşçı ruhunun kaybolmasıyla birlikte yeniçeriler dünyevî zevkleri de tanımaya başlar. Kısa sürede Yeniçeri Ocağı sadık ve fanatik bir çekirdek olmaktan çıkar, imparatorluk halkının ortak niteliklerini taşıyan bir kalabalığa dönüşür.[3] XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ayaklanmalar, saldırılar, başkaldırılar ve şantaj görülür. Yabancı gezginlerin Kanunî Sultan Süleyman'ın soylu askerlerini beğeniyle izlediği günler çok geride kalmıştır. Donanmaya gelince, gemiler sadece kadırga ve çektirmelerle sınırlı kalmış, mürettebat ise kölelerden ve maceracılardan oluşturulmuştu.

Son yeniçerileri yeniden düzene sokma çabalarından biri 1792 ve 1793 yıllarında gerçekleşir, III. Selim'in tahtına mal olur. Yeniçeri Ocağı'nın yok edilmesi için Sultan II. Mahmud'un 1826'da tüm yeniçerileri kılıçtan geçirmesini beklemek gerekir.

Mehmed Ali daha 1815'te Nizamı Cedid kurmaya kalkar, ancak askerinin tepkisi yeniçerilerin III. Selim'e gösterdiği tepki kadar güçlüdür: talan, Avrupalılara saldırı... Arnavut askerlerin artıkları olsun, Türkler olsun herkes yeni projeye kesinlikle karşı çıkar. Paşa açıkça "gâvurluk"la suçlanır ve ayaklanma başkente yayılır. Tehli-

3 Sayıları XIV. yüzyıl sonları ve XV. yüzyıl başlarında 8 000'ken Kanunî Sultan Süleyman döneminde 12 000'e, XVI. yüzyıl sonunda 26 000'e, 1653'te 55 000'e çıkmış, daha sonra 30 000'e inmiş, 1700'de 70 000, kısa süre sonra 35 000 ve XIX. yüzyılın başlarında ise 65 000 olmuştur.

keden haberdar olan Mehmed Ali, kaleye sığınabilecek zamanı bulur ve dizginleri yeniden eline geçirebilmesi için yalan söylemesi, projesinden vazgeçtiğini açıklaması gerekir.

Sudan'ın fethi, ona ilerleyişini engelleyen birkaç dikbaşlıdan kurtulma ve yerlerine kast ayrıcalığı olmayan yeni adamlar getirme için fırsat hazırlar. İşgale hazırlandığı topraklarda onu yeni bir ordu kurmaya yetecek sayıda insan beklemektedir; "bakir" bir ordu kurar, bu orduyu Nizamı Cedid örneğine uygun olarak şekillendirir.

Sudan seferinin önemli bir nedeni de köle ticaretidir. Zenciler hazinenin yeniden doldurulmasını sağlarlar. "Her eve gerekli" erkekler ile daha önce Memlûklerin tercih ettiği açık tenli, düzgün hatlı güzel kızlar Habeşistan Dağları'nın eteklerinde yakalanır.[4] Nihayet Afrika seferi 1811 Katliamı'ndan sonra Dongola'da toplanan ve bazı söylentilere göre Nil Vadisi'ndeki yerlerine geri dönmeyi tasarlayan Memlûk kalıntılarının da yok edilmesini sağlar. Titiz bir örgütçü olan Kavalalı sefere hazırlanır. Protestolarla karşılaşacağının bilincinde, bu sefere bilimsel bir görüntü verir ve ana hedef olarak Sudan'ı gösterir, amacının Habeşistan olduğunu saklar. Gizlice, denizlerle çevrelenmiş ve Süveyş'ten *Binbir Gece Masalları*'nda sözü edilen büyük Arap limanlarına kadar tüm Doğu Afrika'yı kaplayan büyük bir imparatorluk peşindedir. 1820 yılının mayıs ayının sonlarına doğru artık hazırdır.

Hedef Hartum

Her biri 4 000 kişilik iki ordu harekete geçmek için emirlerini beklemektedir.[5] Bunlardan birincisi oğlu İsmail'in, ikincisi de damadı Defterdar Muhammed Bey'in komutası altındaydı. Artık -buradaki fark önemlidir- Mehmed Ali İstanbul'un bir kulu olarak değil, kendi adına savaşacaktır.

Sudan'ı almak görevi İsmail'e verilir. Yanında, İtalyanların çoğunlukta olduğu, sözde doğa bilimcilerinden, maden uzmanlarından

4 Bkz. Dehérain, a.g.e.

5 Vaulabelle'e göre Mısır ordusu bir topçu birliğinden, aralarında değişik aşiretlerden 800 Arap askerinin de bulunduğu 3 500 piyade ve süvariden oluşur. Bkz. *Histoire scientifique et militaire de l'expédition française en Egypte*, cilt X.

ya da hekimlerden oluşan Kavalalı'ya "cehaletin toprak altında bıraktığı tüm zenginliklerin çıkarılacağı" sözünü veren bir maceracı kalabalığı da vardır.[6]

Seferî güçler haziran ayı boyunca Assuan'da toplanır. Süvariler karayolundan giderken daha sonra oluşturulacak kervanlarda kullanılacak develer Esneyn'e gönderilir; ordunun geri kalan kısmı üç bin hafif kayıkla Nil yolunu kullanır. İsmail, Kahire'den 20 temmuzdan önce ayrılmaz.

İsmail'in gelişini beklerken Muhammed Bey komutasında beş yüz süvarilik bir keşif birliği Dongola sınırına kadar ilerler ve yolunun üzerinde rastladığı Memlûk kalıntılarıyla savaşa tutuşur. İçlerinden yaklaşık üç yüzü bağlılıklarını bildirirken geri kalanlar önce Sennar'a,[7] oradan da Darfur'a çekilir. Daha sonra Kızıldeniz kıyısına sığınırlar ve orada sefalet içinde ölerek tarih sahnesinden çekilirler.

Genç paşa gelir gelmez Mısır güçleri İkinci Çağlayan'a, Vadi-Halfa'ya doğru yürüyüşe geçer. On gün kadar süren bir moladan sonra Marakak'a doğru hareket eder ve hiçbir direnişle karşılaşmadan kenti ele geçirir.

Ekim 1820 sonunda ordu, silah olarak ok ve mızraktan başka bir şeyleri olmayan birçok kabilenin bulunduğu Şaykiye bölgesine girer.

İsmail görüşmeleri başlatır. Kabileler teslim olmaya hazırdır, ama genç komutanın ileri sürdüğü şartlar öylesine ağırdır ki savaşarak ölmek daha uygun bir seçenektir. Teslim olmayı kabul etmemeleri karşısında öfkelenen İsmail saldırı ya da daha doğru deyimle, katliam emrini verir. Şaykiyelilerin toparlanmaya çalıştıkları Korti köyü yerle bir edilir, köylüler yaralanır ya da öldürülür. Yüzerek nehrin sağ kıyısına varmak isteyenler yakalanır ve kılıçtan geçirilir. İsmail'in her çift kulağa yirmi beş kuruş vereceği haberi adamlarının katliamı sürdürmelerine neden olur. Günün sonunda kahramanlıklarının göstergesi olarak komutanlarının ayakları dibine koyacakları 1 200 kulak tuzlanarak Mehmed Ali Paşa'ya gönderilir.

Kavalalı'nın tepkisi eleştiri doludur: "Mektubunuzu ve Şaykiyelilerin kulaklarını aldım. Sevgili oğlum, halkın yüreğinin sadece

6 ay.y. ve Weygand, a.g.e.

7 Bölge adını eski Fung Krallığı'nın başkenti Sennar'dan alır.

adaletle kazanılacağını, bir ülkeyi ele geçirmek için incelik ve siyaset gerektiğini her hükûmet bilir. Çünkü hiçbir hükûmet adaletli olmadan eserini tamamlamayı ve görevini bitirmeyi başaramamıştır. Atlarını ve silahlarını teslim etmelerini isteyerek nefretlerini ve isyanlarını körüklemek yerine Şaykiye halkını hoşgörü ve yumuşaklıkla kazanmanız daha doğru olurdu..."[8]

Sudan seferi İngilizleri endişelendirir. Sudan neyse, ama Kavalalı'nın Habeşistan'a dokunması düşünülemez bile. Kendisi de o bölge konusunda uzman olan[9] Henry Salt, Paşa'dan derhal bir görüşme ister, hükûmetinin endişelerini dile getirir. Hükûmetinin Habeşistan gibi Hıristiyan olan ve düşman bir dünyanın ortasında bağımsızlığını ve dinini korumayı başaran bir ülkenin Müslüman bir gücün eline geçmesine asla göz yummayacağını bildirir.[10] Dinî neden -kolayca anlaşılabileceği gibi- bir bahanedir. Çünkü aslında bu büyük ülkeyle ilgilenen ve onu koruması altına almak için fırsat kollayan İngiltere'nin kendisidir.

Paşa başlangıçta zaman kazanmaya, oyunu karıştırmaya çalışırsa da İngilizlerin kararlılığı karşısında Salt'a belirlenen sınırların aşılmayacağı sözünü vermek zorunda kalır. Görüşmeleri 20 kasım 1820'de dışişleri bakanına ileten Salt, raporuna görüşlerini de ekler: "Kararlı davranışımı gören ekselansları sonunda tutum değiştirdi ve en açık şekilde bana, fethinin tamamlanmak üzere olmasına karşın hükûmetimizle ilişkilerini tehlikeye atmamak için altın ve değerli taş dolu Habeşistan üzerinde herhangi bir istekte bulunmayacağını vaat etti. Ekselansları daha sonra bu seferin ana hedefinin artık rahatsızlık verici hale gelen askerleri kullanma ve Büyük İskender zamanından beri birçok büyük insanı başarısızlığa uğratan Beyaz Nil hakkında bilgi toplama olduğunu anlattı."[11]

8 Mısır arşivleri, bkz. Sabry, a.g.e.

9 1802 ve 1806 yılları arasında Vikont George Valentia'ya Seylan, Mısır ve Habeşistan yolculuğu sırasında ressam olarak eşlik eder. Yolculuk anıları 1814 yılında yayımlanmış ve bu kitap sayesinde kazandığı ün onun Missett'in yerine İngiltere'nin Mısır konsolosu olarak atanmasını sağlar. Bkz. Fiechter, a.g.e.

10 Daha IV. yüzyılın başlarında Habeşistan kralı tarafından kurtarılan ve sarayda büyütülen Frumence adındaki Suriyeli kazazede, Habeşistan kralına Hristiyanlığı kabul ettirdi ve ülkenin ilk piskoposu oldu. V. yüzyıldan sonra İskenderun'dan gelen keşişler kralın ve halkın tümünün Hıristiyanlığı kabul etmesini sağladılar.

11 Sabry, a.g.e.

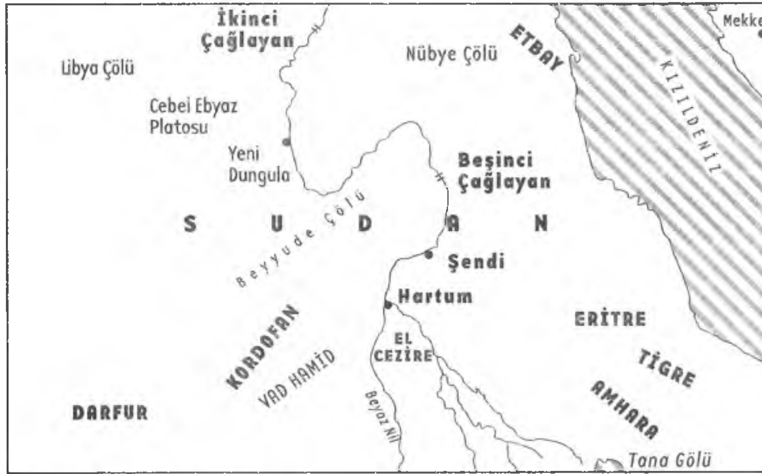
Sudan'ı ele geçiren İsmail, 1821 şubatının ilk haftasında göz alabildiğine uzanan ve Habeşistan'a doğru iyice yükselen büyük bir step olan Sennar'a ulaşır. Yılın sekiz ayı boyunca çöl manzarası gösteren bölge, yağmur mevsimiyle birlikte yoğun bir bitki örtüsüyle kaplanır ve hem sıcağın, hem de bitkilerin neminin etkisinde kalır. Burada yaşayan çeşitli topluluklardan her birinin başında birer malik veya yerel derebeyi bulunur. Şaykiye halkından daha ilkel silahları vardı ve daha önce hiç tüfek ve top görmemişlerdi. Bu nedenle de savaşçıları çarpışmanın başlarında, aldıkları yaraların nerden geldiğini anlayamazlar.

İsmail, Sennar içlerine girmeden önce birkaç günlük bir mola verir ve ordusunu Dördüncü Çağlayan civarında toplardı. Şubat ortasında yeniden harekete geçer, 8 martta Berber'e ulaşır ve kenti hiçbir direnişle karşılaşmadan ele geçirir. Ertesi gün Şendi'ye girer, Beyaz Nil'in (Bahrü'l-Ebyaz) sol kıyısını izleyerek güneye doğru ilerler, erzak sıkıntısı ve hava koşullarının dışında güçlükle karşılaşmaz. Mayıs ayının sonunda Kırmızı Nil (Bahrü'l-Ezrak) ile Beyaz Nil'in buluştukları noktaya varır. Artık Doğu Sudan'ın ortasındadır.

İsmail'in 27 mayıs 1827'de bu noktaya varışı, gerek Mısır, gerekse de Sudan tarihleri için önemli bir gündür. Ertesi yıl İsmail, Beyaz Nil'in sol kıyısına sürekli bir askerî kamp kurdurur ve bu ıssız yere yaşlı bir kadının adını verir: Omdurman. İki yıl sonra da Mehmed Ali buraları görmeye gelir ve buradan nasıl yararlanılabileceğini kavrar. İki nehrin birleştiği bu noktada, Mısır Sudanı'nın yöneticisinin yerleşeceği müstakbel kentin yerini belirler. Kent önce Rasü'l-Hartum (Fil Hortumunun Başı), daha sonra da kısaca Hartum olarak anılır.

Ancak 1821'de artık İsmail buralarda oyalanmaz. Assuan'dan ayrılan üç yüz tekneden ancak beşi çağlayanları geçip buraya varabilmiştir. İsmail El-Cezire'yi aştıktan sonra, 12 haziranda, Fungların[12] başkenti Sennar'a törenle girer. Kral Badi derhal Mehmed Ali'ye bağlılığını bildirir.

12 Fungların kökleri hakkında çelişkili görüşler vardır. Bazıları onları Şiluklara bağlar, bazıları da Darfur ya da Habeşistan'dan geldiklerini ileri sürer. Fung Krallığı tarihte ilk kez XVI. yüzyılda, Nübye'deki Hıristiyan krallıkların çöküşünden iki yüzyıl sonra görülür. İsimlerinin dışında, ilk Fung kralları hakkında hiçbir bilgi yoktur. XVII. yüzyılın başlarında kral II. Badi başkent Sennar'da bir cami yaptırmıştır.

Mehmed Ali'nin fethettiği Sudan

İbrahim'in yardımı

Geriye, Kavalalı'nın talimatlarını yerine getirmek kalır: altın ve köle bulunması. Her iki araştırma da başarısızlıkla sonuçlanır. Özellikle yukarı bölümünün altın dolu olduğu sanılan Mavi Nil'de sadece değersiz taşlar vardır. Kölelere gelince, amansız bir takip Sennar'ı neredeyse boşaltır, ama sonuçta Kahire'ye bir avuç insan varabilir. İsmail çabalarını artırır. Her yöne salınan birlikler acımasız bir insan avına girişir, doğu ve güneydoğunun kara derili halklarını hedef alır. Aileler topluca yakalanır. Mısır sınırına kadar, birbirlerine zincirlenerek yürüyen anneler, babalar ve çocuklar görülür. İlk seçim Assuan'da yapılır. Erkekler onlara ünlü Nizamı Cedid'in kurallarını öğretecek acımasız subaylara teslim edilir, kadınlar ve çocuklar ise Kahire köle pazarlarında Kavalalı'nın namına satılmak üzere götürülür.[13]

Bu talihsiz insanların öcünü Sennar iklimi alır. Çarpışmalar sırasında çok az kayıp veren Mısırlılar kısa zamanda yüksek ateş ve dizanteriyle tanışırlar. Evlerini özleyen, erzak yetersizliğinden güçsüz düşen askerler bu hastalıklara dayanamaz. Nil Vadisi'nin açık ovalarına alışmış Mısırlı, nemli savanlarda ve Fazogl'un geniş ormanlarında yabancılık çeker.

13 A. de Vaulabelle, *Histoire militaire de Mohamed Aly et de ses fils*, bkz. Weygand, a.g.e.

1821 eylülünün sonlarında, Sennar'a girdikten üç ay sonra İsmail altı yüz ölü ve iki binden fazla hastayla baş başadır. Sudan seferi, İbrahim'i yardıma gönderen Mehmed Ali olmasa, gerçek bir bozguna dönüşebilirdi.

Kavalalı'nın büyük oğlu önemli bir takviyeyle ve salgını durduracak hekimlerle gelir. Doktorlar hastaları karantinaya alır, insan ve hayvan cesetlerinin çürüdüğü su birikintilerini temizletir. İsmail artık, verilen karışık bilgilere göre Mavi Nil'in ortalarında, Fazogl'da olduğu sanılan Sudan Eldoradosu'nu aramaya gidebilecektir. Bu sefer yanında gerçek bir bilim adamı, Dungula'nın fethinde de bulunmuş ünlü bir değerli taş uzmanı Frédéric Caillaud[14] da vardır.

İsmail, 1 aralık 1821'de Sennar'dan ayrılarak nehrin kaynağına doğru ilerlerse de işler istediği gibi gitmez. Birlikleri, kayalıklar arkasında ve dar vadilerde saklanan, bağımsızlığını korumaya kararlı bir düşmanla karşılaşır.

Bütün bunlara yeni bir güçlük eklenir. Fazogl'da bazı altın madenleri vardır, ama bulunan altın, bir maden kurulmasını gerektirmeyecek kadar düşük niteliktedir. Yoğun bitki örtüsünün arkasına saklanmış düşmanın attığı mızraklara hedef olmaya devam eden Mısırlılar arasında umutsuzluk baş gösterir.

Bütün bunlar yetmezmiş gibi, başka seferlere gitmek üzere ayrılan İbrahim'in yalnız bıraktığı İsmail, gerginleşmeye başlar. Gelen haberlere göre, ordusunun büyük bir bölümü güneyde bir yerde bozguna uğramıştır. Sennarlılar ayaklanmış ve birçok Mısır garnizonu baskına uğramıştır. İsmail hemen (şubat 1822) geri dönmek zorunda kalır, ancak ordusu çok güçsüzdür, malzemenin ve cephanenin önemli bölümü aşmak zorunda kaldıkları dar geçitlerin ve çamurlu nehirlerin dibinde kalmıştır.

Beyaz Nil boyunca ilerleyen İbrahim de dizanteriye yakalanır ve Dinka bölgesinde durmak zorunda kalır. Gerçekte ise, daha hastalanmadan önce salgın hastalıkların pençesindeki askerlerle Dar-

14 Mısır'a yirmi beş yaşındayken, 1815'te gelir. Drovetti aracılık eder ve değerli taş aramak göreviyle Mehmed Ali'nin hizmetine girer. Drovetti onu "Paşa'nın Madencisi" olarak adlandırır. Bkz. Fiechter, a.g.e. Yaşadıklarını *Voyage au Méroé, au Fleuve blanc, au delà du Fazogl, dans le midi du royaume de Sennar, à Syouah et dans cinq autres oasis*, adlı ilginç bir eserde anlatır, 4 cilt, Paris, 1823-1827. Nantes Doğa Tarihi Müzesinin müdürüyken 1869'da, seksen iki yaşında ölür.

fur topraklarında daha fazla ilerlemenin tehlikesinin farkına varmıştır. Yeni doktoru Alessandro Ricci'nin (Scotto kısa süre önce ölmüştür) tavsiyesine uyar ve Bahrü'l Gazal seferinden vazgeçer ve istemeden Kahire'ye geri dönmeyi kabul eder.

"Sennar'daki Mısır kampına vardığımda İbrahim Paşa bir aydır dizanteriydi. Yolculuğun amacı Nil'in kaynaklarına ulaşmak olduğundan gitgide daha sıcak ve daha tehlikeli bölgelere girmek zorunda kalacaktık; İbrahim'in sağlığı da giderek bozuluyordu. Sürekli kan kaybediyor ve endişe verici bir hızla zayıflıyordu. İki kez onu geri dönmeye ikna etmeye çalıştım, ama başaramadım. İbrahim böyle bir zamanda yerini terk etmesinin görevini başaramaması olarak görüleceğini düşünüyor ve adamlarına örnek olmak için ne pahasına olursa olsun ilerlemekte direniyordu.

Yolculuğumuza Nil üzerinden devam etmek için geldiğimiz Verkal'da İbrahim Paşa bağırsak kanamalarından, şiddetli baş ağrısından ve vücudunun her yerinde duyduğu acılardan şikâyet ediyordu. Nabzı zayıf ve düzensizdi. O zaman benden durumuyla ilgili gerçekleri söylememi istedi. Ondan durumunu saklayamadım ve daha uygun bir iklime dönmezse hayatı hakkında garanti veremeyeceğimi belirttim."[15]

Mengin'in anlattığına göre endişeden deliren Mehmed Ali, oğlunun dönüş haberini alır almaz karşılamaya koşar ve tamamen iyileşene kadar onunla birlikte Roda Sarayı'nda kalır.

İsmail ise trajik olduğu kadar, kendisi gibi acımasız bir sona doğru yürümektedir. Ağabeyinin dönmesi üzerine Mehmed Ali'ye başvurur ve geri gelmek için izin ister. Paşa oğlunun isteğini önce geri çevirir: "Hepiniz en güçlü olacağınız yaştasınız. Savaşın tehlikelerine ve mevsimlerin güçlüklerine karşı mücadele etmeniz gerekir." Ancak, ekim 1822'de olan biteni öğrendikten sonra, fethedilen toprakların yeniden düzenlenmesi koşuluyla, Mısır'a doğru yaklaşmasını onaylar.

Yanında yüz kadar adamıyla İsmail, ekim sonunda Sennar'dan ayrılır ve kışı geçirmeyi tasarladığı Sudan'a doğru harekete geçer. 15 000 kişilik nüfusuyla önemli bir kent olan Şendi'ye vardığında garnizonu denetlemek için durur ve kent halkından savaşa katkı adı altında ödenmesi mümkün olmayan bağışlar ister. Beş gün içinde kendisine 2 000 köle ve 20 000 İspanyol kuruşu (yaklaşık

15 Enkiri, a.g.e.

10 000 altın frank) verilmesini emreder. Şendi Prensi Nemr itiraz eder ve bu kadar kısa sürede bu kadar önemli sayıda insan ve para bulunamayacağını söyler. İsmail cevap olarak ona hakaret eder ve tokatlar, emrini yerine getirmezse kazığa oturtmakla tehdit eder. Mısır'a bağlılığının o güne kadar kendisi ve adamları için hakaret ve aşağılanmadan başka bir sonuç getirmediğine öfkelenen Nemr kendini tutar, elinden geleni yapacağını bildirir ve İsmail'in kendisini Nil'in sol kıyısında, Şendi'nin karşısındaki bir kasabada beklemesini ister. Hiçbir tehlike kokusu almayan İsmail maiyetindekilerle birlikte kasabaya gider ve büyük bir kulübeye yerleşir. Akşam olunca Nemr konuklarına bir ziyafet hazırlar ve atlara yem verme bahanesiyle kulübenin çevresine saman ve kuru ot yığar.

Yemeğin sonuna doğru Nemr'in askerleri saman ve otları ateşe verir, kulübe bir meşale gibi tutuşur. İsmail ve arkadaşları tek kapıdan kaçarak kurtulmaya çalışırlarsa da her seferinde mızraklar ve kılıçlar onları ateşe geri sürer. İsmail, nefretten delirmiş bir kalabalığın hakaretleri ortasında diri diri yanarak ölür. Daha yirmi yedi yaşındadır. Vücudundan arta kalanlar Kahire'ye getirilir ve Tosun'un yanına İmam Şafi mezarlığına gömülür.

İbrahim'in gidişinden sonra bu ölüm, Sudan'ın yönetiminin Mehmed Ali'nin o sırada Kordofan'ı ele geçiren damadı Defterdar Muhammed Bey'e kalmasına yol açar. Eski bir bey ailesinin çocuğu ve eğitimini İstanbul'da tamamlamış bir kişi olan Muhammed Bey iyi öğrenim almış, ortalamanın üzerinde bilgi sahibi, tarih ve coğrafyada uzmandır. Kordofan'ın ilk haritasını çıkaran insan olarak Fransız Kraliyet Coğrafya Birliği'ne kabul edilmiştir. Ama ince ve zarif hareketlerinin altında acımasız bir kişilik vardır.[16]

Bu konuda, İngiliz gezgin Edward Lane'in[17] anlattığı bir olayı kitaba almakta yarar görüyoruz:

16 Weygand, a.g.e.

17 *The manners and the customs of the modern Egyptians*, Londra, 1908. Edward Lane'le Mısır'da karşılaşan Paul Chaix onu şöyle tanımlar: "Burada, değişik bir yaşam tarzı olan Mr. Lane adlı bir İngiliz var. Kahire'ye uzun seneler önce geldiğinde rahatlıkla konuşabilecek kadar Arapça biliyordu. Ülkesinin gezginlerinden ve geleneklerinden ayrılarak zamanını Mısır geleneklerini incelemeye, onların kültürünün bütün davranış, gelenek ve göreneklerini almaya başladı. Mr. Lane Avrupalılarla görüşmekten kaçınır, Mısırlılarla bir arada olmayı tercih eder. Ziyaret ettiği camilerde, katıldığı dinî törenlerde, gittiği kutsal yerlerde inancıyla dikkat çeker."

Menufiye bölgesinin yöneticiliğine atanan bir nazır (toprak yöneticisi) bir fellaha gider ve vergileri karşılığında altmış riyal ödemesini ister. Fellah bu kadar parası olmadığına yeminler eder. Tek serveti bir inektir ve bu ineğin sütü ailesinin ancak hayatta kalmasına yetmektedir. Açıklamalar nazırı etkilemez. Fellaha hayvanı getirmesini söyler, köylüleri toplar. İnek altmış riyalden satışa çıkarılırsa da bütün köyde o kadar parası olan tek kişi yoktur. Nazır umudunu kaybetmez. Köyün kasabını çağırarak hayvanı altmış parçaya böldürür. Her bir parça birer riyal karşılığında altmış köylüye zorla satılır. Fellahın borcu ödenmiştir. Kasaba gelince, yaptığı işin karşılığında ineğin kellesini alır.

O dönemin Menufiye kaymakamı, Defterdar Muhammed Bey'den başkası değildir. Fellah ona başvurarak şikâyetlerini iletir, adalet ister. Onu dikkatle dinleyen Muhammed Bey, onun gözlerinde ineğin kaç para ettiğini sorar. Köylü "En az yüz yirmi riyal" diye inler.

Vali bir süre düşünür, daha sonra nazırı çağırtır.

– Bu adamın söyledikleri doğru mu?

Nazır fellahı doğrular.

– Peki. Bana kasabı çağırın.

Kasap gelir.

– Bu ineği neden parçaladın?

– Çünkü nazır beni zorladı. Emrini yerine getirmeseydim beni falakaya yatıracak ve evimi yakacaktı.

– Anladım. Alıcıları tanıyor musunuz?

Nazır ve kasap tanıdıklarını söyler, defterdar hemen huzura getirilmelerini emreder.

Köylüler karşısında toplandığında,

– Bu inek altmış riyal eder miydi?

– Hayır efendimiz! En aşağı yüz yirmi riyal ederdi.

Mehmed Ali'nin damadı kafasını sallar, kadıyı çağırtarak hikâyeyi anlatır.

– Ne düşünüyorsun?

– Fellah büyük bir haksızlığa uğramış. Allah haksızları sevmez.

Defterdar parmağını kasaba uzatır:

– Allah bir şey yapmanı buyursa, ne yaparsın?

– Her buyurduğunu. Allah her şeye kadirdir.

– İyi o zaman, nazırı öldür!

Askerler nazırı yakalar ve bağlayarak yere yatırır.

– Şimdi altmış parçaya ayır!

Kasap emri yerine getirir.

Defterdar köylülere dönerek her birinin bir riyal karşılığında parçalardan birini almasını söyler. Bu parayı ödeyip çekildikten sonra yüz yirmi riyal fellaha iade edilir.

Tekrar kadıya dönen Muhammed Bey sorar:

– Yaptığı bu iş karşılığında kasaba ne ödemek gerekir?

– Nazır tarafından verilenin eşini.

– Tamam, der Defterdar, korkudan titreyen kasaba. Kelle senindir. Al ve barış içinde git.

Bir masalı andıran, ama ne yazık ki masal olmayan bu hikâye Muhammed'in kişiliğini göstermesi bakımından önemlidir. Üstelik biraz sonra anlatacaklarımız hikâyenin gerçek olduğunun kanıtıdır.

Muhammed Bey, İsmail'in ölüm haberini alır almaz katliam yerine gider ve kısa sürede bütün Şendi bölgesini kan ve ateşe boğar. İsmail'in karşılığında otuz bine yakın kelle uçurur; durumdan iğrenen yetkililer tarafından uyarılan Mehmed Ali'nin katliama son verme emri olmasa daha çok insanın öldürüleceğinden kimsenin şüphesi yoktur. Bu kadar yoğun bir intikam duygusu karşısında, Defterdar'ın kendi hakkında söylediklerinde bir gerçek payı vardır: "Haremimdeki kadınlar her gün bir çocuk doğursalar bile dünyaya getiremeyecekleri kadar çok insanı işkenceyle öldürttüm." W. Palgrave'e göre XIX. yüzyılın sonlarında bile Defterdar'ın adı Sennar ve Kordofan halklarını hâlâ korkuyla titretiyordu.[18]

İbrahim'in hastalığı ve İsmail'in ölümü Mısır ordusunun Orta Afrika'ya yürüyüşünü kesin olarak durdursa da Sudan artık Mısır'ın elindedir. Kavalalı bugünkü Mısır'ın iki katına iki milyon kilometrekare toprağa sahip olmuştu.

Sudan'ın fethi altın getirmedi, ancak Mısır'a doğal zenginliklerin yanı sıra ekonomik ve politik alanda Afrika'nın kalbine kadar girme fırsatı verdi. Elinde bulundurduğu Kızıldeniz limanları saye-

18 Sudan'ın fethinden yaklaşık kırk yıl sonra, 1860'da Kordofan'a yaptığı bir yolculuk sırasında Fransız gezgini Guillaume Lejean, Mehmed Ali'nin damadı hakkında pek çok şey duymuştur. Anlatılanlar Muhammed Bey'in karanlık kişiliğini ortaya koyar. Bkz. Weygand, a.g.e.

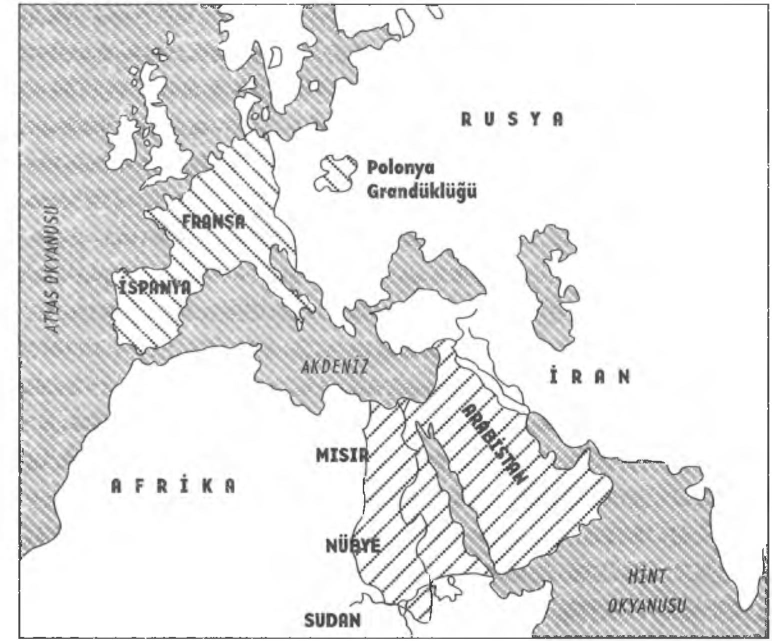
sinde, Sudan ve Arabistan arasındaki bağlantı Mehmed Ali Paşa'nın denetimindeydi. Diğer yandan, Arabistan kıyılarını ve kuzeyde Süveyş Limanı'nı elinde bulundurarak bütün Kızıldeniz'i kontrolü altına aldı. O güne kadar Babıâli'nin bir kulu olarak hareket ederken, Sudan'ın fethi onu bağımsız bir hükümdar düzeyine çıkardı. Önceden de belirttiğimiz gibi, bir süre sonra para bastırmaya da karar verdi.

Sudan seferinin sonunda (1822), Mehmed Ali'nin Mısır İmparatorluğu'nun resmen kurulduğunu söyleyebiliriz. Basra Körfezi'nden Libya Çölü'ne, Sudan'dan Akdeniz'e, Kızıldeniz'in her iki kıyısına kadar beş milyon kilometrekare, diğer bir deyişle Fransa'nın on katı ya da Avrupa'nın yarısı kadar bir toprak onun elindedir. Kavalalı, küçük tütün tüccarı on yedi yıl gibi bir sürede Napolyonvari bir imparatorluk oluşturur, böylelikle kahramanının üzerinde taht kurduğu bulutlara yaklaşır.

Bu aşamaları, Babıâli'ye ya da Avrupa'ya bir bedel ödemeden geçmek mümkün değildir. *Souvenirs d'Orient* adlı kitabında Marcellus kontu bu bedeli anlatır: "Bu andan itibaren Türkiye ile Mısır arasında sonucu kestirilemeyecek bir savaşın çıkacağını tahmin etmek güç değildi. Yeni doğmuş güçlü bir imparatorluğun yaşlı ve güçsüz bir imparatorluğun hâkimiyetinde kalması beklenemez." İşte ünlü Doğu Sorunu karşımızdadır.[19] Mısır'ın Yunanistan müdahalesinden sonra bu sorun Batılı ülkelerin ana konusu olur ve ciddi bir krize yol açar.

Dış politika olaylarına daha fazla girmeden önce biraz duralım ve gözlerimizi Mısır'a çevirelim.

19 Doğu Sorunu Küçük Kaynarca Antlaşması'yla (1774) başlayıp Lozan Antlaşması'yla (1923) sonuçlanan dönemde birbirlerini izleyen tarihî olaylara verilen genel addır. Temelde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına, büyük devletlerin Balkanlar'ı ve Doğu Akdeniz ülkelerini denetimlerine, hiç olmazsa etkileri altına alma isteklerine dayanır.

Mehmed Ali'nin 1839'da, Napolyon'un 1811'de imparatorluklarının sınırları.

ONUNCU BÖLÜM

Firavun'un yönetimi (1808-1818)

Mehmed Ali 1805 yılında resmen vali olarak atandığında Mısır, bir ülke değil, Murad, İbrahim Bey, Bardissi, Elfi Bey gibi yırtıcıların ve adları sayılamayacak kadar çok seleflerinin uğruna yıllarca mücadele ettikleri, Hz. Süleyman'ın hazineleri gibi yağmaladıkları bir enkazdır. Her şey karmakarışıktır.

Birçok kamu kuruluşu, Yavuz Sultan Selim tarafından kendilerine ayrılan kaynaklardan yoksun bırakılmıştı. Su yolları ve kanallar bakımsızlıktan yıkılıyordu. Fellah, eline ancak yaşamasına yetecek kadar ücret verilen bir işçidir. Günlük sefaleti, yolu üstündeki her şeyi yağmalayan eşkıya ve ürününe el koyan Bedeviler tarafından daha da güçleştirilir. Ülkeye güvensizlik hâkimdir ve ayaklanmanın, haksızlığın, cinayetin olmadığı gün geçmez.

Vergi açısından, yolun sonuna gelinmiştir. Devlet kasasına mümkün olduğu kadar çok para koyabilmek için Memlûkler kendilerinden önce gelenlerin yolunu izlemiştir: vergi. Daha sık ve daha yüksek vergi. Cabarti yazılarında yirmi dört değişik vergiden söz eder, Mısırlıları olduğu kadar Avrupalıları da vuran resim ve harçları eklemeyi unutmaz.

Birkaç Kuran okulu ve El-Ezher Üniversitesi dışında eğitimden bahsetmek mümkün değildir. Selahaddin döneminin üstün hastaneleri yıkılıyor, sağlık hizmetlerinden söz edilemiyordu.

Ordu, hiçbir seçim yapılmadan askere alınan insanlardan oluşur: Türkler, Arnavutlar, ünlü delil birlikleri, ganimet için Mısır'a üşüşen Kuzey Afrikalılar. Her şeyin yeniden bulunması, yeniden yapılması gerekiyordu. Görüldüğü gibi, Kavalalı'nın sırtladığı yük ölçülemeyecek derecede, çok ağırdır.

İlk iş olarak, ülkenin yönetim örgütünü düzene sokmayı ka-

rarlaştırır. Hareketleri temel olarak, askerî amaçlara dayandığından, yönetim sisteminin tüm aşamalarını denetim altına almak zorundadır. Uyguladığı yönetim iki kelimeyle özetlenebilir: mutlakiyet ve merkezcilik. Bu aşamada adaletten söz edilemez. Bütün Osmanlı eyaletlerinde de böyle olmuştur. Bir farkla ki önceki Mısır paşaları, Memlûkler ya da denetim altına alınamayan başka güçler karşısında başarısızlığa uğradıklarından artık durum değişecektir. Ülkenin tek hâkimi olarak kimsenin otoritesine zarar vermesine izin vermez. Stratejik görevler kilit altındadır. En yüksek rütbeler ailesinin üyeleri arasında dağılmadığı zaman, bu göreve getirilecekler ona her şeylerini borçlu olanlardan seçilir. Doğululardan söz etmek gerekirse, her zaman sadık hizmetçiler bulur, kâhyası ve uzun süre en önemli yardımcısı Lazoğlu Muhammed Bey, onun adına Yukarı Mısır'ı yöneten Şerif Bey, özellikle de Boğos Yusufyan Bey.

Kaderini ona bağlayanlar arasında İzmir doğumlu bu Ermeni kadar önemli bir rol oynayan azdır. Belki de yardımcılarının en değerlisidir. Önce doğduğu kentte İngiliz konsolosluğu drogmanı olarak çalışır, daha sonra aynı hizmet 1801 Türk-İngiliz seferi sırasında sadrazama verilir. İki yıl sonra, bu kez Ali Paşa'yla (Cezayirli) birlikte Mısır'a döndü ve Mehmed Ali'nin emrine girdi. Becerisi ve yetenekleriyle kısa sürede yükselir, esnekliği ve ön plana çıkmama arzusu kadar eğitimi ve görüşlerindeki derinliğiyle etkisi büyük olur. Bütün bu nitelikler, bir süre efendisinin gözünden düşmesini engelleyemez. Yeğeni Nubar Paşa anılarını yazdığı *Mémoires* adlı kitabında Mehmed Ali'nin Mısır paşalığına getirilişinden kısa bir süre sonra Boğos Bey (o dönemdeki adıyla Boğos Hoca ya da Boğos Efendi) gümrük yönetiminin çiftliklerinin başına atanır. Hesap yaptıkları sırada efendisiyle tartışır, sonunda Mehmed Ali emrini verir: "Ayaklarından sürüklesinler!" Bu, bir ölüm fermanıdır. Bir kavas emri yerine getirmek için fırlar, Boğos'u dışarı sürükler. Talihin bir cilvesi olarak kavas kendini Ermeni'ye borçlu hissetmektedir. Onu cesedinin atılacağı Nil kıyısına götürür gibi yapar, gerçekte ise evinde saklayıp Kavalalı'ya emrinin yerine getirildiği haberini verir. Bir hafta sonra Reşid'de para konularından bunalan ve şiddetle bir uzmanın görüşüne ihtiyaç duyan Mehmed Ali sıkıntıyla söylenir: "Keşke Boğos olsaydı! Beni bu işten kurtarırdı..." Emre itaatsizliğinden beri kulaklarını dört açan kavas, Paşa'nın bu sözlerle kendisini sınadığını sanır, daha fazla dayanamaz ve Mehmed Ali'nin ayaklarına kapanarak bağışlanmasını ister. Şaşıran Kavalalı "Ne bağışlanması?" diye sorar. Kafası daha da karışan kavas yalan söylediğini ve Boğos'un ölmediğini anlatır. "Boğos hayatta ha!" diye bağırır vali. "Git ve onu hemen getir, hayatın buna bağlı" Kavas bu emri sevinçle yerine getirir ve o günden sonra Paşa ile hizmetkârı arasındaki ilişki bir daha bozulmaz.[1]

Boğos, Babıâli ile Avrupa güçleri arasındaki 1833 ve 1840 krizlerinde ki -pazarlıklar sırasında dikkat çekici başarıları kazanmadan önce 1826'dan itibaren- ticaret ve sanayi yönetiminin başındaydı. Efendisinin iktisat politikasının tamamen tekeller üzerine kurulduğu düşünülürse bu azımsanacak bir görev değildir. Bu görevdeyken, İngiltere ve Türkiye arasında Mehmed Ali'nin ekonomik sistemini çökertmek amacıyla imzalanan ve Mısır dahil Osmanlı sultanının emri altındaki tüm toprakların İngiltere'yle serbest ticaretini onaylayan 1833 ticaret anlaşmasının etkilerini sulandırır. Burada Boğos'u bir çeşit küçük Talleyrand olarak görmek mümkün. Tamamlamak istemediği görüşmeleri uzatır ve saldırgan gözükmeden efendisine kafa tutmakta kimse onun kadar becerikli değildir.

"Bu çekingen adamın Mehmed Ali'nin iradesine karşı durduğunu, efendisinin onu ikna etmek için kullandığı cümlelere tek hecelerle cevap verdiğini, ileri sürdüğü görüşlere sesindeki okşamaları da kattığını çok gördüm.

– Görüşlerinde bu kadar ısrar etme, haksızsın. Benim söylediğim makul; gel kuzucuğum, fikirlerime, yüreğime, ruhuma katıl.

Amcam, gözleri yerde, hareketsiz, saygıyla cevap verir:

– Hayır, böyle yaparak emirlerini uyguluyorum."[2]

Kimseyi kızdırmamak konusunda yetenekli, itiraz ederken eğilecek kadar dikkatli, hareketleri her zaman dostça, konukseverliği zariftir. Öğrenilmiş bilgiden çok doğal bir zekâ, gerçek bir yetenekten çok kurnazlık sahibi, yorulmaz bir işçiydi. Örnek bir bağlılığı, Mehmed Ali'ye karşı tükenmez bir sadakati vardı. İngiliz yanlısı olduğu söylenir.[3] Fransızlar kişisel çıkarları yüzünden İngiliz amaçlarına hizmet ettiğinden kuşkulanırlar. Bu kuşku yanlış bir de-

1 Nubar Paşa, *Mémoires*.

2 a.y.y.

3 Asselin de Cherville tarafından Thédenat-Duvent için hazırlanan raporda "tamamen İngilizlere bağlı" olarak tanıtılır. Bkz Driault, 1927, a.g.e.

ğerlendirmeden kaynaklanır. Mısır'ın içinde bulunduğu durumda, denizlerin ve ticaretin hâkimi olan güce karşı çıkmak delilik olurdu. Boğos bunun bilincindeydi. Bunun bilincinde olarak daha iktidarının ilk döneminde aynı gerçeği gören Mehmed Ali'yle aynı safta yer alır.

Ocak 1844'te ölümünden sonra, yerini vatandaşı Artin Bey alır. Artin Bey de ünlü *Description de l'Egypte* adlı eserin yazarlarından ve Fransa Enstitüsü üyelerinden ünlü Jomard'ın öğrencisidir. Artin bu görevde 1850 yılına kadar kalır.

Mehmed Ali'nin toprak ve iktisat reformlarını gerçekleştirdiği, "devletçi" sistemini oturttuğu dönem 1808 ve 1811 arasıdır. Paşa'nın gözünde tek bir gerçek vardır: o, Mısır'ın yol göstericisidir.

Ülkenin, Memlûklerden devraldıkları, başlarında bir bey ya da kâşif bulunan on dört eyalete bölünmüşlüğünü değiştirir ve Mısır'ı on dört *müdüriye*'ye böler, bunları da toplam 64 bölgeye ayırır. Bölgeler de *aksam*'a ayrılır. Aşağı Mısır'daki on dört aksam üç gruba ayrılır ve doğrudan Paşa'ya, oğlu İbrahim'e ve kanlı Defterdar'a bağlanır. Yukarı Mısır'daki on aksam iki grup halindedir ve bir grup Tahir Paşa'nın, diğeri de bir kethüdanın sorumluluğuna verilir. Daha sonra on dört müdüriye de yediye indirilir, bu sayı 1834'te ona çıkarılır.

Müdüriyelerin başında bir müdür bulunur. Memurlar bölgeleri, nazırlar aksamı yönetir. Her köyün başında, görevi genellikle babasından almış bir şeyhü'l-beled vardır. En sonunda sarraflar (vergi toplayıcılar) gelir. Bütün bu dünyanın sadece tek merkezin çevresinde döndüğünü söylemek gereksiz: iki taçlı firavundan başkası değil.

Bütün bu görevler başlangıçta sadece Türklere verilir. 1834'te (kendini Osmanlı'dan çok Mısırlı sayan) İbrahim'in de önerisiyle Mehmed Ali bazı görevleri yerlilere vermeye başlar, sadece müdüriyeler Türklerin elinde kalır. Ne yazık ki yeni görevliler de halka karşı Türk selefleri gibi davranır. Mehmed Ali yöneticilerinin kraldan fazla kralcı olmalarını düzeltmeye kalkarsa da zamanla, özellikle Londra Konferansı'ndan sonra, ilerleyen yaşı nedeniyle, dizginleri elinden bırakmak zorunda kalır.

Bütün bu yöneticilerin görevi vergi toplamak, kuralların uygulanmasını denetlemek ve orduya asker almaktı. Prensip değişmez: para ve süngü. Her bölgenin hesabı bir Kopt muhasebeci tarafından tutulur. Bu kişi müdüriye merkezinde oturan memur tarafından denetlenir ve kesin hesaplar onda toplanır.

Başlangıçta merkezî yönetim o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının tümünde geçerli olan yönteme uygun çalışır. Mehmed Ali döneminin ortalarına doğru daha çok Avrupalı bir hükûmete benzer, çalışanları azalır, bütün dizginler Kavalalı'nın ellerine verilir. Artık Paşa'nın kâhyası, defterdarı, hazinedarı yoktur, Paşa'nın yardımcıları "nazır" olarak adlandırılır. Bu uygulama kısa sürede bakanlıkların oluşturulmasına, başlarına da valinin yakın adamlarının geçmesine yol açar. Görevliler kamu hizmetinin değişik alanlarında çalıştırılır: savaş, donanma, eğitim, bayındırlık, vb. Yine de bu bakanların Avrupa'dakilerle aynı yetkiye sahip olduğu düşünülmemelidir. Mehmed Ali her zaman tek ve güçlü efendi olarak kalır. Önerileri, düşünceleri, görüşleri alır, ancak sadece o kabul eder, emir verir ya da geri çevirir. Bütün iktidarı boyunca Mısır'ı malı, beş milyon Mısırlıyı da kulları olarak görür.

1833 yılında (bir süreden beri dış ilişkilerden görevli) Boğos'u hariciye nazırı yapar. 1837'de Habib Efendi başkanlığında Dahiliye Nezareti oluşturur ve örgütlenmesini tamamlar. Maarif ve İskân Nezareti'ni Fransa'da eğitim görmüş olan Muhtar Bey'e verir. Harbiye Nezareti'ne Ahmed Menikli'yi getirir. Yukarı ve Aşağı Mısır olarak ikiye böldüğü maliye nazırlıklarına Baki Bey ve Mehmed Efendi atanır. Bahriye Nezareti Hasan Efendi'nin yönetimindedir.

Bütün bu bakanlar devlet işlerini divanda görüşme geleneğini sürdürürler. Taşra yönetimindeki reform gibi merkezî yönetim reformu da denetim ve kamu işlerinin verimli yönetimini sağlar. Kavalalı, Mısır'ı "düzenli" bir yönetimin unsurlarına kavuşturursa da tüm yönetimi sıkı denetimi altına almayı sürdürür. Bakanları aslında birer sekreter ya da danışmandır, ona sorunları iletirler ve emirlerini uygularlar.

Mehmed Ali, Fransız işgali sırasında, Kahire divanı, taşra divanları, Mısır genel divanı gibi danışma organlarını başlangıçta yeniden canlandırmaz. İktidara gelişinden yaklaşık on beş yıl sonra monarşi Fransası'ndan ya da Napolyon örgütlenmesinden aldığı örnekleri uygular ve devlet konseyi, özel konsey, bakanlar ve yüksek görevliler kurulu kurarsa da onlara hiçbir yetki tanımaz. Yeni bir reformun, parasal bir katkı isteğinin ya da daha fazla insanın askere alınması kararının fazla direnişle karşılaşmamasını istediği du-

rumlarda, nadiren de olsa taşra yöneticilerini toplar. İlgili köylerin şeyhü'l-beledlerini çağırıp tek tek kabul eder, bazen de bir araya getirir. Ancak hiçbir zaman halka, devletin yönetimine az da olsa katılma fikrini güden verecek hareketlere izin vermez.

Yönetilenlerin devlet yönetimine katılması düşüncesi ona yabancıdır. Bütün gücün elinde toplanması, özellikle de bu gücün kullanılmasıyla, başlangıçta iktidara gelmesini destekleyen ileri gelenlerin ve ulema etkilerinin yavaş yavaş azalttığı görülür. Onları giderek kısıtlar, eğitimdeki, mesleklerindeki görevlerine dönmelerini sağlar. Sadece kritik zamanlarda hatırlayıp desteklerini ister. Düşünce şeklinin önemli bir başka unsuru da İbrahim'in tüm baskılarına karşın Mısırlıların sivil yönetimde önemli görevlere, orduda üst rütbelere gelmelerinin çok yavaş gerçekleşmesi, bazı ender istisnaların dışında Mısırlıların, Türkler ve Memlûklerle (bu kelime artık Mısır'a getirilmiş bütün beyaz köleleri kapsıyordu) eşit görülmemesidir. Genel olarak bütün Araplar gibi Mısırlı da fethedilmiş bir ırkın üyesi olarak tanınıyordu: "Mısır'da Mısırlı olan herkes kahrolsun; Türklere ve Avrupalılara özgürlük, ayrıcalık, izin; Araplara ve siyahlara haklarını ellerinden alma." Ne kadar katı olursa olsun Cadalvène ve Breuvery'nin bu yorumu Mısırlının hangi koşullar altında yaşadığının daha doğrusu hayatta kalmaya uğraştığının göstergesidir. Sivil yönetimde ve orduda yüksek görevlerin Mısırlıya verilmesi daha çok zaman alır, bunda İbrahim'in önemli payı görülür. O zaman bile en tepedeki görevler yine Türklere ve yabancılara ayrılır.

Türklerin etkisi devam etse de yönetim dili olarak Türkçe giderek yerini Arapça'ya bırakır ve sadece hükûmette konuşulur duruma gelir. Gerçekten de Mehmed Ali Arapça konuşamadığından ve görüşmelerde tercüman kullanmak zorunda kaldığını söyler. Bunun doğru olduğuna inanmıyoruz. Bu sözde bilgisizliğin, karşısındakilerin düşüncelerini daha kolay okumaya hatta belki de tercümanın yeteneklerini sınamaya yaradığını düşünüyoruz.

Uluslararası temsil açısından Mısır hareketsiz bir durumdaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak ülkenin diplomatik bir temsilcilik ayrıcalığı isteme hakkı yoktu; uluslararası hukuk böyle bir imkânı sadece bağımsız devletlere tanıyordu. Mehmed Ali bu engeli de bütün büyük Avrupa ve Akdeniz limanlarında ticarî temsilciler bulundurarak aşar. Bazı insanları siyasî danışman ya da yarı resmî aracılar olarak kullanır ve bu amaçla başta Marmont olmak üzere, Marcellus ve Pückler-Muskau gibi kişilerle mektuplaşır. İstanbul'da bile çok faal bir temsilciyi, Necib Efendi'yi görevlendirir ve çıkarlarının divanda korunması talimatını verir.

Nizamı Cedid projesine 1819'dan itibaren başlar. Bu "yeni orduya" ihtiyacı vardır. Bağımsızlık rüyasını sürdürebilmesi sonuçlandırabilmesi ve böyle bir hayalin üzerine salacağı büyük devletlerden korunabilmesi için böyle bir ordu şarttır. O gün çattığında, Türkiye'den, Avusturya'dan, İngiltere'den, Rusya'dan, hatta Fransa'dan, nereden gelirse gelsin düşmanı karşılayıp Memlûkleri, Vehhabîleri ve Sudan kabilelerini yendiği gibi yeneceğinden emindir. Ne kadar şaşırtıcı olursa olsun, bu harap toprakları orduyla ve ordu için kalkındırmıştır. Askerler için üniforma gerekir: tekstil atölyeleri kurulur. Silah gerekir: cephanelikler oluşturulur. Eğitimsiz bir askerin iyi bir subay olması zordur: önce sadece askerî, daha sonra genel amaçlı büyük okullar kurulur. Birliklerin bir yerden diğerine hızla nakledilmesi gereği kanallar kazılmasına, yolların yapılmasına neden olur. Mısır gibi büyük ve kuzeyde Akdeniz'e uzun bir kıyısı olan bir ülke, donanması olmadan kendini savunamaz: tersaneler kurulacak, gemiler yapılacaktır. Bu genişleme arzusu, bu iktidar tutkusu -çoğu zaman acıyla birlikte- bütün ülkeyi ileri götürür ve karanlıklardan kurtarır.

O N B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

Firavun'un yeni ordusu
(1819-1824)

1819'da, dört yıl önce gerçekleştiremediği Nizamı Cedid'in kurulması için Fransız subaylarına ve özellikle birine, Albay Joseph Séve'e dayanır. İmparatorluk ordularının bu eski üyesi Talihini Nil kıyılarında denemeye gelen, imparatorluk ordularının bu eski üyesi, üzerinde durulmaya değer, ilginç biridir.

17 mayıs 1788'de Lyon'da şapkacı bir babanın ve değirmenci bir annenin çocuğu olarak doğar. Daha on iki yaşındayken, 23 eylül 1799'da ailesi, inatçı kişiliğini törpülemek için onu donanmaya yazdırır. Toulon'dan genç bir tayfa yamağı olarak Muiron[1] firkateynine biner. Dört yıl sonra donanmanın 2. Topçu Alayı'na atanır. Ekim 1805'te Trafalgar Savaşı'na katılır ve bir balta darbesiyle yaralanır. Alayı 1812'de Hannover'e gönderilir ve Rus kışıyla tanışır. Tutsaklıktan kurtulduğunda başçavuşluğa yükseltilir. İmparatorluğun son savaşlarına katılır ve Yüz Gün Savaşı'nda Napolyon'un yanında yer alır. Bu savaşlar -birçok kişi için olduğu gibi- 1815'te İkinci Restorasyon döneminde askerlik hayatının sonunu getirir. Birkaç kez orduya geri dönmek için başvurursa da sonuç alamaz, at ve araba ticaretine atılır ve batar. O dönemde (Mehmed Ali'nin tüm yalanlamasına karşın) albay değil, başçavuştur.

İflas etmiş, alacaklılar kapısına dayanmıştır. 1818 kışında hapse atılma tehlikesiyle karşılaşınca karşısında amcası Juilet'ye sığınır ve kendini unutturmaya çalışır. Sonunda bir ticaret şirketi ona İtalya temsilciliğini önerir. Ocak 1819'ta Milano'ya gelir ve yeni sıkıntılarla karşılaşır. Kısa sürede tüccar yeteneğinin olmadığını anlar. O sırada İran şahının ordusunu modernleştirmek için (ünlü Nizamı

1 Napolyon'un ağustos 1799'da Mısır'dan ayrılırken bindiği gemi.

Cedid) deneyimli subaylar aradığını öğrenir ve son sadık arkadaşı Ségur kontuna başvurur ondan şaha yazılmış bir tavsiye mektubu ister. Kont bu isteği dünyanın gözlerini diktiği başka bir hükümdara, Mehmed Ali Paşa'ya yazdığı mektupla cevaplandırır. Sève tereddüt etmez. Avrupa'ya veda eder ve ocak 1820'de Mısır'a doğru yola çıkar. Talih bu kez yüzüne güler. Ségur kontunun mektubunu alan ve Mimar Pascal Coste'un (Sève onunla İskenderiye'de tanışmıştır) tavsiyelerine kulak veren Mehmed Ali onu kabul eder ve hemen göreve alır. Coste olanları şöyle anlatır: "Kamptayken bir Fransız, Süvari Subayı Sève ziyaretime geldi, İskenderiye'ye varalı bir kaç gün olmuş. Bana Mehmed Ali Paşa'nın hizmetine girmek istediğini söyledi. Onu ekselanslarıyla tanıştırdım. Paşa Sève'i kabul etti ve hemen Kahire'deki top fabrikasının başına getirdi."[2]

Coste bu son noktada yanılır. Sève mühendis olarak işe alınır ve Yukarı Mısır'a giderek kömür madeni aramakla görevlendirilir. Bazılarına göre bir süvari subayına böyle bir görev verilmesi bilgisizlikten başka bir şey değildi. Böyle bir düşünce o dönemin şartlarını bilmemekten kaynaklanır. Mısır o sırada maceracıların, Avrupalıların yeni Eldorado olarak gördükleri ülkede talihlerini denemeye gelen şarlatanların akınına uğrar. Birbirinden fiyakalı ad ve unvanlarla Nil Vadisi'ne gelerek, kendi ülkelerinde yararlanılmadığından yakındıkları yeteneklerini Kavalalı'nın hizmetine sunmak, böylelikle servete kavuşmak istediler. Napolyon'un kesin yenilgisi ve Kutsal İttifak'ın gerici yönetimleri imparatorluğun ihtilal yanlısı, genç subaylarından çoğunu işşiz bıraktı, yoksulluk hatta dilencilikle karşı karşıya getirdi. Amerika, modernleşme hamlesindeki İran ve Mısır onların gözlerinde yeni birer umut kaynağı olur. Her zamanki gibi kuşkucu olan Mehmed Ali başlangıçta dikkatli davranır. Aralarında daha önce sözünü ettiğimiz ve Roussel'in Mısır'a gelişini anlattığı[3] D'Armandy baronunun da bulunduğu bazıları kibarca geri çevirilir. "Mösyö D'Armandy, Cumhuriyet Muhafız Alayı Seyyar

2 *Mémoires d'un artiste. Notes et souvenirs de voyages*, Marsilya, 1878.

3 Gerçekten de Mehmed Ali'nin bu konuda önemli bir fırsat kaçırdığı düşünülebilir. Nisan 1819'da D'Armandy Maskat'a gitmek üzere Süveyş'ten gemiye biner, bu kentin yöneticisinin donanmasının başına getirilir, oradan da İran'a geçerek şahın oğlu Muhammed Ali Mirza'nın sabit topçu bataryalarını düzenler. Buralarda servet kazanır. Ne yazık ki denizyoluyla Hindistan'a giderken korsanlar tarafından soyulur. Hayatının geri kalan bölümü roman gibidir. Bkz. Gabriel Guémard, a.g.e.

Topçu Birliği'nin eski komutanı, bir pasaportla Mısır'a geldi. Paşa'nın onu görevlendireceğini sanıyordu ve bekleyişi uzadıkça umudunu kaybetti; Süveyş'ten Cidde'ye giderek, oradan da Moka'ya geçmeyi kararlaştırdı."[4]

Sève gibi daha birçokları, anahtar görevlere getirilmeden önce Yukarı Mısır'ın uzak köşelerinde çile doldurdu. Kendisini acele karar vermemesi yönünde uyaranları Mehmed Ali şöyle cevaplandırır: "Bana hizmetlerini sunan elli kişiden kırk dokuzunun sahte olduğunu biliyorum. Aralarındaki tek elması bulmak için hepsini denemem gerek. Hepsini satın alıyorum, değerli elması bulduğumda kazancım sahtelerinden ettiğim zararı yüz kez karşılıyor."[5]

Üstelik bu yeni gelenler o kadar güç durumlar yaratmaya başlarlar ki Boğos Bey değişik ülke temsilciliklerine birer yazı göndermek zorunda kalır. Bu yazışma, 1818'de Thédenat-Duvent'ın Dışişleri Bakanı General Dessoles'a gönderdiği mektuba da konu olur:

> "Monsenyör,
> Ekselansları Mısır Valisi Paşa'nın emriyle başsekreteri ve tercümanı Boğos Bey tarafından, ülkeye yeni gelen birçok Fransız'ın yakışıksız hareketleriyle polisin dikkatini çektiklerinden yakınan, bütün konsolosluklara gönderilen İtalyanca mektup ile tercümesini size göndermekten onur duyuyorum.
> Emin olunuz Monsenyör, son günlerde bu ülkeye, başta İtalyanlar, Maltalılar ve Yunanlılar olmak üzere çoğu amaçsız ya da kötü niyetli, bazıları çeşitli suçlardan hüküm giymiş ya da aranan ve ülkedeki namuslu Fransızların bile güvenliğini tehlikeye atabilecek bir çok yabancı akın etmektedir."[6]

Paşa'nın titizliğinin nedenini anlamak zor olmasa gerek.

Böylelikle Sève Yukarı Mısır'a gitmeyi kabul eder. Görevi başarısızlıkla sonuçlanır: tek bir kömür tanesi bile bulamaz. Ancak üç ayın sonunda Kahire'ye döndüğünde Mehmed Ali onu uzun zamandır düşünülen Mısır ordusunun yeniden düzenlenmesi projesini gerçekleştirebilecek kişi olarak İbrahim'e tanıtır. Sève derhal

4 Driault, 1927, a.g.e.

5 A. G. Politis, *L'Hellénisme et l'Egypte moderne*, 2 cilt, Kahire, 1928.

6 Driault, 1927, a.g.e.

ağa rütbesini alır ve resmen eğitmen olarak tanınır. Bu reform projesi için çalışan tek Fransız o değildir. Aynı dönemde Mısır'da bulunanlar arasında Yüzbaşı Mari (ya da Bekir Ağa, Korsika doğumludur ve ileride Arabistan ordusunun Genelkurmay başkanlığını yapacaktır) de vardır. Ülkedeki Fransız toplumu tarafından "Tapin Bey" olarak adlandırılmıştır ve kısa sürede ülkede konuşulan dilleri öğrenerek bazı askerî kitapçıkları Türkçe'ye çevirmeyi başarır.[7] Diğer Fransızlar Çavuş Argault, Yüzbaşı Cadeau, Daumergue ve Caisson'dur. Yüzbaşı Beaufort d'Hautpoul kurmay bölümlerinin yeniden düzenlenmesinde yardımcı olur, Prom, Brassy, Bock, Walfingen ve Arago gibiler Genelkurmay'da çalışırlar. Fransa Mısır'daki varlığını yavaş yavaş artırmaya başlar ve daha ileride göreceğimiz gibi askeriye, donanma, tıp, tarım gibi ülkenin temel sektörlerinde önemli görevler üstlenir, özellikle Mimar Pascal Coste'la birlikte şehircilik alanında ağırlığını koyar.

Piyade Okulu 1820'de kurulur. İlk talimler kalenin dibinde, Rumeli Meydanı'nda, valinin, yöneticilerin ve vatandaşlarının yabancı öğretmenlere nasıl direneceğini görüp sevinmek için gelen kalabalık halk topluluğunun önünde gerçekleştirilir. Yerlilere bu "yeni düzen," disiplin ve ciddiyet getirdiği için değil, Müslüman askerin bir Hıristiyan'ın emirlerini dinlemesini gerektirdiği için küfür gibidir...

Birkaç haftalık talimlere ve halka örnek olmak için bu talimlere katılan İbrahim'e rağmen direniş ve ayaklanma fikri taraftar bulmaya devam eder. Bu konuda, Mısırlıların anılarında Joseph Sève değil de, Müslümanlığı kabul ettikten sonra aldığı adla Süleyman Paşa olarak kalacak olan kişinin biyografi yazarlarının hemen hepsinin aktardığı bir öyküsünü kitabımıza almak istedik.

Birliklerden biri Nil kıyısında talimdedir. Çalışmaları izlemek isteyen Sève talimi tümüyle görebilmek için uzaklaşır. Askerlerin oluşturduğu safların karşısındadır ve emirler yağdırır. "Ateş" komutuyla atı şahlanır. Kurşunlar çevresinde vızıldar, ona değmez. Safların arasına dalar, kırbacıyla sağa sola vurur ve bağırır: "Aptal herifler! Bu kadar yakın mesafeden karavana atılır mı? Bir daha deneyin." Atını dörtnala kaldırarak biraz önce durduğu yere gider ve emir verir "Nişan al! Ateş!" Bu cesaret gösterisi karşısında saflar

7 Guémard, a.g.e.

bozulur, askerler komutanlarına doğru koşarak bağışlanmalarını isterler. Bazılarının hayranlıklarını onun mahmuzlarını öpmeye kadar vardırdıkları söylenir.[8]

Doğru yola dönen küçük bir gruptur, çoğunluk değildir. Askerler isteksizliklerini açıkça gösterseler de bu yeni savaş sanatını öğrenirler. Onların gözünde bir askeri iradesiz bir varlığa döndüren "mekanik" talimlerde sabırsızlanırlar. Bu inatçı direniş sonunda (şüphesiz Sève'in önerisiyle) eğitim kamplarının Yukarı Mısır'ın aşağı kesimlerine, Assuan yakınlarındaki İsna'ya, Girge'ye ve Kene'ye nakledilmesi kararlaştırılır. Bu, yeni askerleri başkentten ve Nizamı Cedid hakkında düşündüklerini kalabalık toplantılarda ya da sokakların gölgesinde söyleyenlerden uzaklaştırmanın tek yoludur.

Başlangıçta yeni ordunun askerleri Kavalalı'nın yakınlarının, yöneticilerin oğullarının oluşturduğu, doğuştan ya da zenginleşerek seçkin olan üç veya dört yüz kişiden seçilir. Sève'in inadıyla yavaş yavaş bu sayı artar. Kısa süre sonra öğrendiklerini diğerlerine aktarabilecek askerler yetiştikçe onlar da yine Yukarı Mısır Manfolu yakınındaki Benihali Eğitim Kampı'na gönderilir.

1823'te Mehmed Ali, onunla birlikte Yukarı Mısır'a gelen Fransa Başkonsolosu Drovetti ile İngiltere Başkonsolosu Salt'a, sonunda disipline giren otuz bin askerin manevrasını izlettirme sevincini yaşar.

Modernleştirme hareketinin daha çabuk ilerlememesinin nedeni Sudanlı askerlerin kamp hayatına uyum sağlamakta zorluk çekmeleriydi. Bu durum Mehmed Ali'yi askerlerini Mısır halkından seçmeye yönlendirir. Diğer bir deyimle -önemli bir yenilik- ulusal bir ordu kurulmasına karar verir. Eski çağlardan beri ilk kez yerli insan askere alınır. O güne kadar Mısır'da bulunan birliklerin tümü yabancılardan oluşuyordu.

Yeni birliklerinin eğitimini çabuklaştırmak isteyen Mehmed Ali 1817'de Tourneau adlı İskenderiyeli bir tüccarı XVIII. Louis yönetiminden yardım sağlamakla görevlendirir. Kral bu isteği askerî okulun ihtiyacını karşılamak üzere Saint-Etienne yapımı dört tüfek göndererek cevaplar.[9] 1824 yılından Tourneau, daha önce 1801'de Kahire'nin teslim anlaşmasını imzalayan General Belliard'ı, Pa-

8 Weygand, a.g.e.

9 Hajjar, *L'Europe et les destinées du Proche-Orient*, 5 cilt, Şam, 1988.

şa'nın reform hareketinde ona yardımcı olacak bir kurul oluşturmakla görevlendirir. Belliard bu kurulun başına eskiden Mısır'da savaşmış olan Baron Boyer'yi getirir. Boyer yılın sonuna doğru Mısır'a geldiğinde yanında yardımcı olarak getirdiği Livron markisi aylar boyunca Mısır ve Fransa arasında gidip gelir, askerî siparişleri yerine getirmekle ve yeni askerî eğitmenler bulmakla uğraşır.

Mısır'daki görevi sırasında Boyer grubuna yeni katılımlar olur: beş bölük komutanı, iki yüzbaşı, iki başçavuş ve Topçu Albayı Rey. Yeni Mısır ordusunun Fransız ordusu gibi düzenlenmesi; kuralların Fransız ordusunun Arapça'ya çevrilen kuralları olması önemli bir ayrıntıdır.

Bütün bu çalışmaların sonunda, 1833'te Mehmed Ali'nin emrinde 98 000 kişilik bir kara ordusu oluşur. 1929'da Cadalvène ve Breuvery bu ordunun sayımını şöyle yaparlar:

800'er kişilik 4 taburdan oluşan (3 200 kişi) 22 piyade alayı	70 400
2 piyade muhafız alayı	6 400
Suriye'de kurulmakta olan 1 piyade alayı	3 200
140'ar kişilik 6 taburdan oluşan (840) kişi 13 süvari alayı	10 290
1 süvari muhafız alayı	840
Suriye'de kurulmakta olan 1 süvari alayı	840
1 500'er 2 topçu alayı	3 000
2 topçu süvari alayı	3 000
Eski askerlerin oluşturduğu 800 kişilik üç alay	2 400
Toplam	101 000

Ancak kısa süre sonra Mehmed Ali'nin halka bindirdiği askerlik yükü o denli ağırlaşır ki askere alma dönemleri fellahlar için trajediye dönüşür.

Senaryo genellikle aynıdır. Yönetimlerde müdürlere, onlardan da şeyhü'l-beledlere giden emirlerle belirlenen güne kadar belirlenen sayıda kişinin askere alınması buyurulur. Yöneticilerin emrinde çalışan yetkililer haber vermeden köyleri basar. Köylülerden bazıları kaçmayı başarır, bazıları da mezarlıklarda saklanarak eşlerinin gece karanlığında kendilerine yiyecek getirmesini bekler. Kurşunun zarfını açamayacak hale gelmek için, ön dişlerini çektirir, ateş edememek için, sağ ellerinin işaret parmağını uçururlar ya da nişan alamamak için gözlerinden birini kireçle köreltirler. Bütün bu acılar

yaşanırken adı artık "Zalim Paşa" olarak anılana beddualar edilir. Sopa ve kurbaş (suaygırı ya da fil derisinden yapılan kamçı)[10] darbeleriyle getirilen kaçaklar bölge merkezine götürülürken genellikle o kadar hırpalanır ki askere alma bölümünde çalışan hekimler büyük bir çoğunluğunu geri çevirmek zorunda kalır. Geriye kalanlar, elleri arkalarında bağlanmış, Kahire'ye veya İskenderiye'ye gönderilir ve derhal ayrıldıkları birliğe teslim edilir. Bütün bu acımasızlıklar bu insanların tarafsızlıklarını etkiler ve Mehmed Ali'nin hiç de beklemediği bir ruh hali oluşturur.

Doğası gereği Mısırlı genel olarak barışçı bir insandır. Firavunlar döneminde savaşçı ve fatih olduğu halde yüzyıllar süren işgaller ve baskılar, İslam'a özgü, iyilik ve kötülüğün Allah iradesiyle geldiği şeklindeki bir kadercilikte rahatı aramaya onu zorlamıştır.

Osmanlı döneminde, elinde sopa tutan bir Türk'ün görülmesi bile korku uyandırmaya yeterdi. Onların gözünde işgalci, aşağılık duygusuna neden olmasına aldırmadan koyun ve keçi sürülerini önüne katıp güden bir çobandan başka biri değildi. Oysa şimdi gözlerden ırak bir değişim yaşanıyordu. Silah altına alınan fellah eski halini unutur. Aşağılanmışlıktan kurtulur ve köydeki görüntüsünden uzaklaşır. Birdenbire başını kaldırmış, artık "Mehmed Ali'nin askeri" olmuştur. Bu tanım onun için saygınlık belirtisidir. Türklerin ona hakaret etmek için köklerini hatırlatmasına karşılık -hayatında ilk kez- onlara hakaretle cevap verme cesaretini bulur. Böylelikle bir süre sonra ulusal ordu, ulusal kimliği, daha sonra da *nahda* ya da rönesansı doğuracak milliyetçiliğin beşiği haline gelir.

Buna karşın, Mehmed Ali'nin, ordusunun subaylarını Türklerden seçmesinin nedenini anlamak güç değildir. Kavalalı'ya göre -bu görüş bizce de doğrudur- uzun süredir kölelik altında yaşayan Mısırlı, komut verme yeteneklerini kaybetmiştir. Bu konuda Paşa'nın söylediğine inanılan, bizce ne kadarı gerçek ne kadarı uydurma olduğu bilinmeyen görüşler vardır. Bunlara göre İbrahim'e şöyle der: "Dikkat et! Mısır askerlerini hiçbir zaman ilk safa sürme; hemen teslim olurlar. Onları Türk subaylarımızın arasına hapset!"

Osmanlı'nın demir eli ve Batı'nın kadroları olmasaydı Mısırlının daha önce değindiğimiz zaferleri kazanamayacağı açıktır. Mehmed Ali bunu anlamış ve açıkça ırkçı bir tutum sergilemiştir.

10 Arapça *kurbag* ve *Türkçe* kırbaç kelimelerinden türemiştir.

Buna karşılık, aynı tutumu istisnasız bütün alanlarda göstermesi, yabancıyı her zaman yerliye tercih etmesi eleştirilmesi gerekir. Bu davranış, halkın kendi toprağı üzerinde sürgün hayatı yaşamasına neden olur.

Nizam'ın gündelik yaşamı

Piyade üniforması bütün alaylarda aynıdır. Kışın bu üniforma beli büzülmüş ve dizden sıkılmış kırmızı şayaktan bir pantolon, aynı kumaştan yapılmış ve belde deri bir kemerle sıkılmış ceketten oluşur. Yazın ise gri renkli pamuklu kumaştan yapılır. Mısırlılarda da Avrupalılarda da fes bu üniformayı tamamlar. Hemen belirtelim, bu üniformalar genellikle kötü dikilmiş ve yıpranmıştır. Ayakkabılara gelince, Doğu geleneklerine uygun olarak çoğu zaman pabuç giyilir. Görüldüğü gibi henüz Mısır askeri Saint-Cyr[11] öğrencilerine benzemez.

Günlük besin genellikle ekmek, bakla, mercimek veya pirinçten oluşur. Et çok ender görülür. Maaşlara gelince, subayların ve erlerin aldıkları arasında uçurum vardır. Mehmed Ali yüksek maaş vererek subaylarının bağlılığını pekiştirmeye, aynı zamanda da sultanı en değerli askerlerinden yoksun bırakmaya çalışır.

Kitle halinde firarları önlemek için askerleri eşlerinden ayırmazlar. Bu nedenle kışla ve kampların çevresi, kurumuş çamurdan yapılmış ve içleri kadın ve çocuklarla dolu olan sefil kulübelerle dolar. Bir alay yer değiştirdiğinde, gidilecek mesafe fazla değilse, kadın ve çocuklar erkeklerini yalnız bırakmamak için sırtlarında paçavraları ve aletleri, askerlerin ardından yola düşer. Çocuğunu taşıyan asker görmek olağandır. Birlik uzakta bir yere gidiyorsa, geride kalan kadınlar açlıktan ölmek ve vücutlarını satmak arasında seçim yapmak zorunda kalırız.[12] Chaix'ye göre "Bu zavallı aile babalarının peşinden giden kadınlar onların mercimeğini ve tayınını paylaşır; bu yiyecekler olmasa kadınlar açlıktan ölür. Her kampa, aç ailelerin doluştuğu damsız kulübeler eşlik eder. Askerlik süresi, askerin dayanıklılığına bağlıdır, ölmekten başka kurtuluş yolu yoktur."

11 Saint-Cyr: Fransa'nın ünlü askerî okulu. (ç.n.)
12 Prisse ve Hamont, a.g.e.

Başlangıçta subay üniforması kesin kurallara bağlanmaz. Daha sonra sırma işlemeli kısa bir kırmızı ceket; kalçası bol, baldırdan sıkılı bir şalvar, yirmi düğmeli bir Türk yeleği, altın işlemeli ipek kemer, maroken getrler ve kırmızı pabuçlar[13] giymeye başlarlar. Albaylar içi elmas, altın hilal biçiminde nişan takıyordu. Genel olarak rütbeliler astlarından yün ve sırma karışımı şeritlerle ayrılırdı. Başçavuşlar göğüslerinde bir hilal taşırdı.

"Yeni askerlerin" silahları temel olarak bir meçten[14] ve 1791 modeli, üçgen süngülü bir tüfekten oluşuyordu. Napolyon gibi İbrahim de bütün zaferlerini çakmaktaşlı bu saygıdeğer tüfek sayesinde kazanır. Buna karşın bazı birlikler tırtıllı süngüler ve İngiltere ile Belçika'dan getirtilmiş değişik tüfeklerle donatılır. Bu tüfekler diğerlerinden bileziksiz[15] namluları ve -ne yazık ki- düşük kaliteleriyle ayrılır.

Süvariye gelince, zırhlıları, mızraklı birlikleri ve avcılarıyla Fransız süvarilerine çok benzediklerini belirtmek gerekir. Gerçekten de biniciler 1798 modeline uygun, boyunda ve koltuk altında kırmızı çuhayla kaplanmış kıtık dolu bir zırh, demirden kınıyla Kligenthal yapımı pirinç siperlikli düz süvari kılıcı ve 18 kalibrelik çakmaktaşlı ağır bir tabanca taşırlar. Müslümanların şapkaya olan tepkileri miğferin değiştirilmesini gerektirir. Siperlik küçültülür, burnu korumaya yarayan ok biçimli bir parça miğfere bağlanır. Eski tepeliğin yerine bir hilal tolga konur, yelesi de örgülü bir ense koruyucuyla değiştirilir. Üniforma ise eteksiz mavi bir ceket ve çizmelerin içine sokulan aynı renkten şalvardan ibarettir. Yazın giyilen şalvar beyaz kumaştan yapılır.[16]

Böyle bir süvari birliğiyle karşılaşan Eusèbe de la Salle tek eksiklerinin kalça zırhı ve arma olduğunu düşünür.[17] 1843'te Gérard de Nerval bu süvarilerin mahmal (hacca gidiş) törenleri sırasında güneşte parıldayışını görür.[18] Yine de bu yedek süvari gücünün, iklim koşulları nedeniyle zırh taşımaya bir türlü alışamadığını belirtmek gerekir. Sonunda geriye sadece onur birliği kalır bütün hurdalar askerî depolara taşınır.

13 Avrupalılar bu üniformayı "Nizam usulü kostüm" olarak adlandırırdı.
14 Kısa ve kıvrık piyade kılıcı.
15 Ateşli silahın namlusunu tahta bölüme bağlayan üç madenî halkadan her biri.
16 Guémard, a.g.e.
17 *Pérégrinations en Orient*, 2 cilt, Paris, 1840.
18 *Voyage en Orient*, 2 cilt, Paris, 1869.

Topçular, o dönem Fransası'nda da görülen modelleri kullanırlar: 8'lik, 6'lık ve 4'lük toplar. Havanlar ve obüslerle donatılmış ağır topçu birlikleri de vardır.

Az ya da çok disiplinli askerler, az ya da çok eğitilmiş subaylar hatta bol askerî malzeme çağdaş bir ordu kurmaya yetmez. Bağımsızlığını kazanmak ya da korumak isteyen bir ülke silahlarını tedarikinde sürekli olarak yabancılara bağlı kalamaz. Mehmed Ali bu temel gerçeği daha ilk günden görür. Kahire Kalesi'nde askerî üretim tesislerinin çağdaşlaştırılması ilkin El-Tobbal Mehmed Efendi adlı bir Türk mühendisi tarafından gerçekleştirilmek istenir. Daha sonra gözden düşen Türk İstanbul'a dönmek için gemi aramaya geldiği İskenderiye'de tuhaf bir şekilde ölür. Gonon adında bir Fransız 1817'de bu tesislere bir delme makinesi ve aynalı fırınlar ekler. Başlangıçta vali tarafından çok beğenildiği, ancak ilişkilerin daha sonra karanlık bir döneme girdiği anlaşılıyor: "Gonon benim için çok önemli" diyordu Paşa, "ama paşalığıma mal olsa da onu geri almayacağım."[19]

Tesislerin hemen yanına bir silah atölyesi yerleştirildi ve Arnavut ustalar burada mükemmel yataklar[20] ürettiler. Versailles atölyelerinin eski yöneticisi Guillemain adlı bir Fransız 1833'te bu atölyenin başına getirilir ve böylelikle normal tüfeklerin üretimine başlanır. Mısır daha sonra bir kesici silah atölyesi, fişek fabrikası,[21] dikimhane, bir koşumhane ve baruthaneler kurar.

Kavalalı'nın başmühendisi Pascal Coste denetiminde Baffi adlı ve Ömer Bey olarak tanınan[22] bir İtalyan, Terrane, Aşmuneyn, Eski Kahire, Bedraheyn ve Asyut'ta güneş altında buharlaşma prensibiyle çalışacak güherçilelikler geliştirir. Bunlardan ilki yılda üç bin kental saf güherçile üretecektir.[23] *Kom*'lar ya da Kahire'nin ünlü moloz yığınları bitmek tükenmek bilmeyen bir kaynaktır. Genellikle güherçile kazanlarda elde edilir; ithal edilmeleri gereken bu kazanların yanı sıra Mısır'da yakacak olarak sadece yıllık verimi önceden kestirilemeyen şekerkamışı bulunur. Diğer bir deyimle, şekerkamışı yoksa, güherçile de yoktur. Bunun dışında bu yöntemin maliyeti de yüksektir: bir kental ürün yüz franktan fazlasına mal olur. İtalyan'ın geliştirdiği buharlaştırma yönteminde ise kental maliyeti on franktır. Aynı Baffi, Libya Çölü'ndeki güherçile madenlerini de değerlendirir ve Roda Adası'ndaki eski Fransız baruthanesini canlandırır. Bu ilginç adam 1822 yılında Mısır'dan ilk ayrıldığında yanında inanılmayacak bir servet vardır: yaklaşık beş yüz bin frank! Bu parayı iki yıl içinde bitirir ve tekrar döndüğü Kahire'de yeniden Mehmed Ali'nin hizmetine girer.

1831 yılında Kahire'de Hod el-Maksud'da[24] Marengo adlı bir adamın yönetiminde tüfek fabrikası kurulur. Usta, işçi ve çırak 1200 kişinin çalıştığı bu fabrikada ayda 900 tüfek üretilir. Fransız modellerine benzetilen bu silahlar İngiliz tüfeklerinden daha hafif ve daha kullanışlıydı. Bütün bu faaliyetlerin Mısır'da görevli konsolosların gözünden kaçması düşünülemez.

Driault'ya göre "Mehmed Ali'nin hakkını vermek gerekir: aynı anda birçok yararlı işle uğraşıyor. Ülkede biraz daha sükûnet olsa ve Mehmed Ali her şeyi kendisi için istemese bu işler Mısır'ı refaha götürebilir. Kavalalı'nın arzusu ülkenin mümkün olduğu kadar az konuda dışa bağımlı olması ve komşularına mal satabilecek hale gelmesidir.

Bu nedenle her çeşit uzman getirtmekten vazgeçmiyor. Biri Kahire'de, diğeri Asyut'ta iki büyük güherçile fabrikası kuruldu. Kalabalık sürüler satın alındı ve çöl kenarındaki Araplara verildi; göllerde bolca bulunan balıkları tuzlamaya Avrupalılar gönderildi; Asyut'ta on milyon hurma ağacı dikildi ve Suriye'ye bağımlı kalmaktan kurtulmak için Dürzî aileler ipekböceği yetiştirmekle görevlendirildi. Yüzyıllardır kapalı olan Ebukir ve Rahmaniye arasındaki eski kanal yeniden kazılacak ve teknelere açılacak. Nehir ticaretini canlandırmanın yanı sıra bütün bir bölgeyi tarıma açacak bu proje üzerinde çalışmalar başladı."

Ya da "Paşa Avrupa'daki adamlarına her türlü işçi bulmaları emrini verdi. İthalata ihtiyacı kalmaması için ülkesinde fabrikalar kurmak istiyor. Daha şimdiden şayak, çuha, pamuklu ve ipekli kumaşlar üretiyor. Avrupa'nın güneyinde yaşanan sefalet onun bu

19 Planat, Paris, a.g.e.

20 Taşınabilir eski ateşli silahlarda mekanizmanın üzerine tutturulmuş olduğu parça.

21 Dikkatsizlik sonucunda 1824 yılında bir patlama olur ve dört bin kişinin ölümüne yol açar.

22 İtalyan ordusunun maliye bölümünde çalışmış Pergola doğumlu bir eczacıdır.

23 Coste, a.g.e.

24 Türkçe'de "Âşıklar Çeşmesi" anlamındadır. Bu mahalle adını, şimdi British Museum'da olan Hapmen'in lahtinin bulunduğu yere borçludur.

isteklerini kolaylaştırıyor ve İtalya'dan kalkan her gemi ona işçi taşıyor."

Mehmed Ali Paşa inatçılığıyla o dönemde imkânsız görüneni başardı, daha birkaç yıl önce anarşinin derinliklerindeki Mısır gibi bir ülkede hem saldırı, hem de savunma silahlarını üretebildi.

Silah bulunduğuna göre geriye kafaların içini doldurmak kalır ve bu amaçla askerî okullar kurulur. 1821'de Bulak'ta genel amaçlı bir askerî okul açılır, burada verilen dersler arasında Arapça, Türkçe, İtalyanca, aritmetik ve geometri de vardır. Eğitim İtalyanlar ve Dom Raphaël de Monachis adlı bir Suriyeli tarafından denetlenir. Yıllar geçtikçe bu temel askerî eğitimi daha da ileri götürecek yeni kurumlar görülmeye başlanır. 1822 ve 1834 arasında açılan okullar şunlardır: Dimyat'ta bir subay ve bir astsubay okulu, eğitim programını Saint-Cyr'den alan Hanka askerî yüksek okulu, kurmay okulu, ilk konserini 4 mayıs 1826'da veren askerî mızıka okulu. Aynı okul üç yıl sonra Ebu-Zaabal'de Clot Bey'in verdiği bir ziyafette "Marseillaise"i çalar![25]

Hatırlatmak gerekir mi? Bu okullar sadece muharip sınıflara ve askerî yönetim kademelerine uzman yetiştirmek için kurulmuştur.

Öğretmenlerin büyük çoğunluğu Avrupalıdır ve Fransız'dır ve bu durum Mehmed Ali'nin bağımsızlık hayalleri olmasa sonsuza kadar sürebilecektir. Bir süre sonra Mısırlıların Batılı uzmanların yerini alma zamanı geldiğine inanır. Bu düşünceyle birkaç Mısırlıyı yüksek öğrenim görmek üzere Paris'e gönderir. Böylelikle Mısır'da bulunduğu dönemde Napolyon'un da düşündüğü, ancak Mısır limanlarına İngilizler tarafından uygulanan ambargo nedeniyle uygulayamadığı bir projeyi yeniden hayata geçirir. Bir kez daha Napolyon, her zaman Fransa...

25 Daha sonra, Fransa'ya bir dikilitaş verilmesi görüşmeleri için Mısır'a gelen Taylor Misyonu üyelerine verilen ziyafette de "Marseillaise" çalınır.

ON İKİNCİ BÖLÜM

Firavun ve bilgi, düzen ve adalet (1826-1840)

"Çok Sevgili Baba,

Peygamber'in inayetiyle sağ salim yolculuğumuzun sonuna geldik; sağlığım hakkında endişelenme. Görevli hekim, sağlığımın iyi olduğunu söyledi; yalnız tenim biraz sarıymış, rengini düzeltmek için ilaçlar verdi. Bana ne verirlerse alacağım, buraya öğrenmek için geldim...

Bizi eğitmeden önce gezdiriyorlar. Bana Champs-Elysées, Tivoli ve Palais-Royal'i gösterdiler. Bu sonuncusu kadar güzel yer görmedim. Burası bütün dünya zenginliklerinin sergilendiği geniş bir pazar. Gün batımında çiçeklerin havayı kokuttuğu, çağlayanların havayı serinlettiği nefis bir bahçede birdenbire yakındaki bir haremden kaçtıklarını düşündüğüm bir sürü güzel göründü. Güzelliklerini saklayacak kıskanç bir peçe ya da onları koruyacak muhafız yoktu. Aralarından biri gülerek bana baktı. Sevinçten sarhoş gibi peşine takıldım, ona mendilimi atacaktım. Ama mendilim cebimde değildi. Bir delilik yapmamı önlemek için olacak, dikkatli bir el mendili cebimden almıştı. Neyse, o yere yine döneceğim ve isimsiz güzeli göreceğim. Senden ricam, bilgin olduktan sonra onu bana satın alman, tabiî eğer satılıksa..."

22 ağustos 1826 tarihli Fransız mizah dergisi *La Pandore*'da yer alan ve daha sonra Enver Luka'nın nefis eseri *Voyageurs et écrivains égyptiens en France au XIXe siècle*[1] adlı kitabına da alınan bu mektup. Mehmed Ali'nin isteğiyle Fransa'ya giden ilk öğrencileri selamlar. Şaka bir yana mektup Nil Vadisi'nden yola çıkan ve hayatlarında

1 Paris, 1970. Bu konuda yazılmış en ayrıntılı eserdir.

ilk defa bir Batı kentine giden gençlerin saflıklarını, meraklarını ve hatta endişelerini yansıtır.

Halbuki başlangıçta, Mehmed Ali'nin yaptığı projede hedeflenen ülke Fransa değil, İtalya'dır. O dönemde İtalyanca Doğu'da en yaygın konuşulan Avrupa dili olduğundan bunda şaşılacak hiçbir yan yoktur. Sonuçta Fransa'nın seçilmesi Drovetti sayesinde gerçekleşir. Gerçekten de Boğos Bey 1826'da bu konudaki fikrini sorduğunda Piedmontlu özellikle "gerici bir rejim altında entelektüel hayatın durma aşamasına geldiği"[2] İtalya'dan kaçınılması gerektiğini belirtir.

İlk öğrenci grubu Jomard'a emanet edilir. Ünlü coğrafyacı bu görevde yanına yardımcı olarak 1801 yılından beri Paris'te Louis-le-Grand Lisesi'nde öğretmenlik yapan Kopt Joseph Akub'u alır.

Saraydan iki yetkilinin yönetiminde Fransa kıyılarına çıkanların sayısı kırk kadardır. Aralarından on sekizi Mısırlı, geriye kalanlar İstanbul'dan ya da Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ya da Asya'daki kentlerinden gelmektedir. Jomard gelir gelmez eğitimleri ve özel hayatlarıyla -Avrupa hakkında en ufak bir bilgi sahibi olmadan Paris hayatının ortasına atılan Doğulular oldukları düşünülürse neredeyse imkânsız ve nazik bir görev- ilgilenmeye başlar.

Luxembourg Mahallesi'nde Regard Sokağı, 15'te küçük Guiche Oteli'nde kalırlar. Ana dilleri, Türkçe veya Arapça dışında hiçbir dil bilmezler. Karşılaştıkları kültür şokunu ve Jomard'ın üstlendiği görevin güçlüğünü tahmin etmek zor değildir. Bu öğrencilerden bazıları hekim, bazıları mühendis, öğretmen, ziraatçi ya da denizci olur. Kimileri Saint-Cyr'e girmeyi bile başarır. Bunlar arasında Şeyh Rifat el-Tahtavî'nin adı tarihe geçer. Fransa başkentinde beş yıl süren bir yaşamın gözlem ve deneyimlerini *Tahlis'ül-briz fi talhis Bâriz* adlı kitabında yansıtmıştır. Kitabın adı "Paris'in Özeti, Altının Saflaştırılması" olarak tercüme edilebilir.[3]

1832'de Doktor Clot, Ebu-Zaabal'deki en iyi on iki öğrencisini, Paris hastanelerinde tıp ve cerrahlık deneyimlerini artırabilmeleri için Fransa'ya getirir.

2 Marro tarafından *La personnalità di Bernardino Drovetti*'de yayımlananı ve Luka, (a.g.e.) tarafından da alıntılanan 7 ocak 1826 tarihli mektup.

3 Fransızca'ya Enver Luka tarafından *L'or de Paris, Tahtâwi, Relations de voyage (1826-1831)*, adı altında çevrilmiştir, Paris, 1988.

Cehaletten kurtulmuş ve dünyaya açık bir Mısırlı kuşağı oluşturabilecek bu çok ilginç uygulamanın etkileri çok sınırlı olur, bunun nedeni de açıktır: çok az Mısırlı bu projede yer alır, gidenlerin büyük bölümü Türk'tür. Nil Vadisi'ndeki adam her zamanki gibi unutulur. Mehmed Ali bu öğrencileri Fransa'ya gönderirken Mısır için bir şey yapmayı değil, Mısır'ı ve Mısırlıyı daha iyi kontrol etmeyi hedefliyordu.

Askerî eğitiminin yanı sıra genel eğitimi de düşünmesi gerekiyordu. Mehmed Ali'nin Kahire paşalığına getirildiğinde ülkede okul adı verilebilecek hiçbir kurum yoktu. Olanlar, dinî vakıflarca camilerin gölgesinde kurulmuş, İslam dininin temelleri, okuma, yazma ve bazen de hesap dışında bir şey öğretmeyen kuruluşlardır.[4] Bütün İslam ülkelerinin tümünden öğrencilerin geldiği ünlü El-Ezher Üniversitesi'nde ise sadece Arapça gramer ve İslam hukuku dersleri veriliyordu.

Önce "özel halk okulları" kurulur. Jomard 1835'te bunlardan yedi tanesini sayar:

1. Ethem Hekekyan Bey ve ünlü fizikçinin kardeşi, Fransızca öğretmeni Malus'un yönetimindeki teknik okul.
2. Artin ve İstepan tarafından yönetilen sivil yönetim okulu.
3. Şeyh Refah tarafından yönetilen tercümanlık okulu.
4. Heim tarafından yönetilen uygulamalı kimya okulu.
5. Lambert tarafından yönetilen madencilik okulu.
6. Yine Malus tarafından yönetilen geometri ve coğrafya okulu.

Bütün bu kurumlar acil ihtiyaç nedeniyle ayrı ayrı kurulur, aralarında hiçbir ilişki yoktur ve çoğu zaman önceden belirlenmiş bir eğitim programı izlemezler. Genellikle öğrenciler rastlantı sonucu seçilir, kişisel beceri ve yeteneklerine bakılmadan okullara dağıtılır, mezun olduktan sonra da eğitimlerine dikkat edilmeden görevlendirilirler.

Prisse d'Avennes'e göre "Bu okullar tamamen askerî bir amaçla kurulmuştur ve çok az yetenekli insan mezun etmiştir. Zaten tersi nasıl düşünülebilirdi? Hazırlık yoktu ve ülkelerimizde bir kuşaktan diğerine aktarılan, hayatla birlikte yaşanan temel akıl ve kültürden yoksun insanları birdenbire bilime yükseltmek gerekiyordu. Bu kadar riskli bir proje ancak başarısızlıkla sonuç-

4 Bovier-Lapierre, *La Renaissance intellectuelle de l'Orient*, Paris, 1933.

lanabilirdi. Kendisi de her türlü temel eğitimden yoksun olan Mehmed Ali, kalabalıktan asker çıkarabilmesine aldanarak sadece kendi iradesinin gücüyle bilim adamı da yetiştirebileceğini sandı."

Yüksek makamlar sonunda bazı okulların diğerleriyle örtüştüğünü ya da ihtiyaca cevap vermediğini, ilk ve orta öğrenimde büyük boşluklar olduğunu görür, genel eğitimin baştan aşağıya yeniden yapılandırılmasının gerektiği gereği ortaya çıkar. Lambert ve Bruneau gibi insanların da etkisiyle 1835 yılı sonlarına doğru bu gereksinimi giderebilmek ve yönetimdeki karışıklığa son vermek amacıyla ulusal eğitimde reform gerçekleştirilir. Bu arada Lambert ve Bruneau'nun 1820'li yıllarda Fransa'da doğan ve Mısır tarihinde önemli bir etkisi olan ünlü Saint Simon hareketinin üyeleri olduklarını hatırlatalım. Bu konu, üzerinde ciltler dolusu araştırma yapılacak kadar geniştir...[5]

İlk komisyon aralık 1835'te, Muhtar Bey'in başkanlığında toplanır. Büyük çoğunluğu Jornard'ın eski öğrencileri olan üyeleri arasında Clot, Linant, Hamont, Bruneau, Lambert ve Varin, gibi Fransızlar; Osmanlılar ve yerliler: Şeyh Refah, Bayumi, Kani Bey, İstepan, Hekekyan ve Artin gibi Osmanlılar ve yerliler de vardır. Birlikte üç ayrı tip okulun oluşturulduğu genel bir tasarı hazırlarlar. Bu okullar ilkokul, hazırlık okulu ve özel okullardır.

Elli kadar ilkokul, müdüriyelere nüfuslarına göre dağıtılır. Bu okullara girebilmek için en az yedi, en çok on iki yaşında olmak, sıhhatli olmak ve bir sakatlığı bulunmamak (eğitim sisteminin askerî amaçla kurulduğunun bir yeni kanıtı) gerekir. Okullar üç yıl sürelidir ve dersler Arap dili, okuma, yazma ve temel aritmetik bilgileriyle sınırlıdır.

Hazırlık okulları, ilkokullardan çıkan çocukların eğitiminin geliştirilmesi ve onların özel okullara hazırlanması amacını taşır. Süreleri dört yıldır. İlkokullarda olduğu gibi bir yüksek sınıfa geçmek için yıl sonundaki sınavda başarılı olmak şarttır. Burada eğitim Arapça, Türkçe, Farsça, aritmetik, cebir, geometri, tarih, coğrafya, güzel yazı ve resimden oluşur. Özel okullar ise öğrencilerini hem sivil hem de askerî yönetimde görev alabilecek şekilde yetiştirecektir.

5 Bkz. "Ekler" bölümünde bu harekete ayrılan kısım.

Aynı anda bir yüksek eğitim konseyi de kurulur. Konseyin görevi askerî sivil tüm okulları denetlemek ve onları genel anlamda yönetmektir. Bu konseyin başına o sırada Süleyman Paşa adını almış olan Joseph Sève getirilir.

İlginç bir ayrıntı olması bakımından bu konseyin en çarpıcı üyesinin Lubbert Bey olduğunu hatırlatalım. Paris Operası'nın müdürlüğünü yapmış. X. Charles'ın sarayından bir soyludur. Fransa'yı, yönetiminin yasallığını reddettiği için terk ettiğini söylemesine karşın alacaklılarından korkusu onu Nil kıyılarında tutar. Bu bebek yüzlü, pembe yanaklı canayakın bir adama, akşam yemeği saatlerinde Kahire'nin varlıklı Fransızları'ndan birinin, özellikle de Mari'nin evinde rastlamak mümkündür. Tiyatro yaşamı sırasında duyduğu kulis dedikodularını anlatarak yaşar. 1837'de Pückler bu artisti topçu okulu giriş jürisinde görür. Yeteneklerin nasıl değerlendirildiği konusunda çarpıcı bir örnek...

Okullar doğal olarak askerî sistem altında görev yapar. Öğrenciler yüz yirmişer kişiden oluşan dört alaylık üç tabura bölünür. Eğitim ve yiyecek bedavadır. Öğrenciler, devlet tarafından giydirilir ve ailelerinin onları göndermesini sağlamak için cep harçlığı alır.

Konseye bağlı bir müfettiş her okulu üç ayda en az bir kere ziyaret edecek ve raporunu konseye sunacaktır. Sınavlar, okul müdürünün ve konseyden bir üyenin de yer aldığı bir jüri önünde yapılır. Mezuniyet sınavlarında başarılı olan öğrenciler özel okullara yönlendirilir. Bütün hazırlık okulları ve özel okullarda, ders notlarının çoğaltılabilmesini sağlamak üzere matbaa makineleri, aletler ve kütüphane bulunur.

Valinin Fransız danışmanları tarafından benimsenen bu eğitim sistemi, hemen söyleyelim, umut kırıcı sonuçlar verir. Mehmed Ali'nin bu kadar nazik bir reformu aceleye getirmesi ve ürünlerinden bir an önce yararlanmak istemesi yanlışlar yaptırır, kısa zamanda sisteminin eksiklikleri görülür. Okullar daha önce kurulmuş olanlara oranla bir ilerleme getirmelerine karşın harcanan çabalar sadece acil ihtiyaçtan kaynaklanır, olgunlaşmasına zaman bırakılmadan meyve koparılmak istenir. "Mehmed Ali kendi etrafında bir eğitim sistemi oluşturmak istedi. Neden? Subaylar, yöneticiler, hekimler yetiştirmek amacıyla, yoksa yerli halkın aydınlanması ve sefaletle karışan cehaletin ortadan kaldırılması için değil. Dünyada

'halka açık' olarak adlandırılan Mısır'daki eğitim kadar 'halka kapalı' bir kurum yoktu."[6]

Poujoulat'nın sisteme yönelttiği bir başka haklı eleştiri de Mısırlı öğretmenlerin yöntemiyle ilgilidir: El-Ezher geleneklerine sadık kalınarak akıldan çok ezbere dayanan bir eğitim uygulanıyordu. Avrupalı öğretmenlerin anlattıklarının büyük bir bölümü, tercümanları tarafından yanlış ve eksik aktarıldı.

Bir başka eksiklik de zamanından önce Fransız öğretmenlerin yerini alması için çalışan Mısırlı eğitmenler, öğrencileri olan cahil fellahların anlayamadıkları edebî Arapça (Nahavi) konuşuyorlardı. Pelissier'ye göre "Fransız okullarında birkaç yıllık bir çalışmanın sonucunda dilimizi yarım yamalak konuşabilen bu gençlerin yeni yeni öğrendiklerini başkalarına aktarabileceklerini ummak doğru mu? Eğitim personelinin yetiştirilmesi daha fazla sabır ve olgunluk ister."[7]

Okullardan çıkan taze yöneticiler uzmanlıklarıyla ilgili karşı karşıya kaldıkları en basit sorunlarda sıkıntı çekerler ve bilgisiz kalırlar. Sözde mühendisler bir kanalın dibin kazmaktan habersizdir.

Yine de her şey kötü durumda değildir ve aralarında teknik okulun da bulunduğu bazı kurumlar özel ilgiyi hak eder. İngilizlerin bile saygı duyduğu Charles Lambert'in kusursuz yönetimi altındaki düzen sadece Saint Simoncunun iş arkadaşlarına aşılayabildiği öğrenme zevki ve tutkusuyla korunabilmiştir. Paris Politekniği'ne göre hazırlanmış eğitim programı giderek daha az iddialı, ama daha pratik bir okul olan Paris sanat ve meslek okulunun düzeyine yaklaşır ve -belki de başarısının sırrı buradadır- askerî düzenin uygulanmadığı tek okul olarak kalır.

1844 yılında başlıca eğitim konuları geometri, fizik, mekanik ve mimarlıktır. Lambert hâlâ teoriyi uygulamayla bağdaştırmaya çalışıyor ve öğrencilerini her gün fizik laboratuvarında deneme yapmaya zorluyordu. Mısır'ın Avrupa sanayiine giderek daha az muhtaç olmasını sağlamak amacıyla bu laboratuvara bir bilimsel alet tamir atölyesi de eklenir. Kimya laboratuvarı da önemli hizmetler görür. Bütün bu tesisler için bir milyon franktan fazla para harcanır. 1845 ve 1849 arasında okul, valiye yüz sekiz yol ve köprü mühendisi, altmış iki atölye yöneticisi, yirmi sekiz fen öğretmeni, yirmi iki maden mühendisi on sekiz fabrika yöneticisi ve müfettişi sağlamıştır. Lambert'in öğrencileri yirmiye yakın klasik eser çevirir ve okul matbaasında basarak çoğaltır. Ne yazık ki okuldan yeni mezun olan bu uzmanlar kendilerini Türk ya da Türk olduklarını söyleyen mühendislerin emrinde bulur; herhangi bir eğitim almamış, tüm bilgilerini deneyimle kazanan bu alaylılar deneyimsiz gençlere tuzaklar kurup onların gönderilmesini sağlamaktan büyük zevk alırlar.

6 M. Michaud ve M. Poujoulat, *Correspondence d'Orient*, 7 cilt, Paris, 1841.
7 Guémard, a.g.e.

Eğitimin gelişmesinde etkisi olan bir kurumdan da söz etmek gerekir. Fransız işgaliyle birlikte Mısır'da ilk kez görülen ve işgalin sona ermesiyle kaybolan matbaa, yeniden Nil kıyılarına döner. 1821'de Osman Nureddin adlı bir Mısırlının ısrarıyla Kasrü'l-Aynî okuluna bir Arapça matbaa eklenir. Ertesi yıl Bulak'a taşınarak büyük ölçüde genişletilir. Türkçe, Arapça ve Farsça eserler, Avrupa'da yayımlanmış bilimsel kitapların çevirileri ve Arapça bir gazeteyi, *Vaka-yı Mısriye*'yi basar.

İskenderiye'de kurulan bir diğer matbaa bir süre sonra İngiliz Konsolosu Salt'ın "Mısır" adlı şiirini basar. Birinci Suriye Seferi'nden sonra ve İstanbul'da yayınılanan *Moniteur ottoman* gazetesinin etkisini hafifletmek amacıyla Fransızca ve yarı resmî *Moniteur égyptien* yayımlanarak başına on bin frank maaşla Parisli bir yayımcı olan Camille Turle getirilir. Jomard'a göre 1826'da Bulak ve İskenderiye matbaaları halka fen, tarih ve coğrafya konusunda altmış dört değişik eser sunar. Doktor Clot *Mémoires*'da "Tıp okulu öğrencileri, yazarları alanlarında birer otorite olarak tanınan ve Paris'te yayımlanmakta olan en önemli tıp eserlerini Fransızca'dan Arapça'ya çeviriyordu" demektedir. Onun deyimiyle sayıları elli ikiyi bulan bu çevirilerin her biri Kahire'de biner adet basılır.

Tarihçi Michaud 1831'de bu matbaaları ziyaret ederken bir tanesinde Fransa'dan getirilmiş sekiz pres ve Paris'te dökülmüş -Avrupa ve Doğu- harfler görür. Matbaanın yönetiminde mesleği Milano'da öğrenen bir Marunî bulunuyordu, yanında bir Alman yardımcı, bir İtalyan düzeltmen, bir Yunanlı dizgici ve on iki Arap işçi çalıştırıyordu. Hiçbir kitap, hükûmetin izni alınmadan basılamıyordu. Michaud kitapların baskısının kötü olmadığını belirtir, buna karşın gerçekçi bir değerlendirme yaparak matbaaları "kızgın bir kayanın tepesine oturtulmuş pahalı bir su makinesi"ne benzetir.

Gerçekten de halk, herhangi bir şeyi okumakla ilgilenecek durumda değildir. Kitaplar preslerden çıkar çıkmaz dükkânlara gönderilir. Kimsenin onları satın alıp okumaya niyetli olmaması, halkın isteklerine hiçbir şekilde cevap verememesi nedeniyle oralarda çürürler. Halk büyük bir çoğunlukla vergilerin düşürülmesini, refahıyla ilgilenilmesini ve özellikle kaybettiği onurunun geri verilmesini istemektedir. Ama bu durum yabancı azınlık için geçerli değildi. 1840 yılına doğru bazıları belirli aralıklarla toplanmaya, fikir alışverişinde bulunmaya, birbirlerine bilimsel çalışmaları konusunda bilgi vermeye ve Mısır hakkında bir kütüphane oluşturmaya karar verir. Böylelikle Prisse d'Avennes ve ünlü bir hekim olan Dr. Abbott'un ısrarlarıyla, adını daha sonra Mısır Cemiyeti olarak değiştirecek bir Doğu cemiyeti oluştururlar. Bağışlarla meydana gelen kütüphane ülke hakkında bilgi sahibi olmak isteyen gezgin ve turistlerin en büyük yardımcısı olur. Birçok kişi gibi Gérard de Nerval da bu kütüphaneden çok yararlanmıştır.

Benzersiz deneyimleri nedeniyle Prisse üzerinde ayrıca durmak gerekir. Mısır'da on yedi yıl geçiren Jean-Marie Carré'nin dediği gibi "Başından geçenlerin karışıklığı ve maceralarının tehlikesi ancak bilgisi ve gözlemleriyle karşılaştırılabilir."[8] Mısırbilim ona adını taşıyan dinî tören papirüsünü borçludur. Arkeolojiyi uğruna yıllarını ve servetini harcadığı anıt eserlerle zenginleştirir.[9] Karnak Krallarının Odası olarak da anılan III. Tutmosis'in Ataları Odası'nın Torino papirüsü kadar değerli bir anıtı, hiçbir resmî destek ve yardım görmeden kendi hesabına söktürdüğü, kestirdiği binlerce tehlike ve güçlükten geçirerek taşıttığı Abidos'un iki Masası'nı Louvres Müzesi ona borçludur.

Daha yirmi iki yaşındayken 1829 yılından sonra önce Paşa'nın inşaat ve su mühendisi olarak görevlendirilir, daha sonra Heliopolis Ovası'nın ucunda Hanka Kampı'nda kurulu kurmay okulunda topografya öğretmeni olarak çalışır. *Mémoire sur les travaux les plus importants à exécuter en Basse-Egypte* adlı eserini o dönemde yazar.

8 *Voyageurs et écrivains français en Egypte*, İFAO, Kahire, 1956.

9 *Les Monuments égyptiens* (50 levhalık cilt), *Monuments de l'Egypte et de la Nubie de Champollion. L'histoire de l'art égyptien, d'après les monuments, depuis les temps les plus reculés jusqu'à la domination romaine* (2 ciltlik ve kromolitografi ve gravür biçiminde 160 levhalık atlas) adlı eserin devamı ve tamamlayıcı parçasıdır.

Bu kitapta İskenderiye ve Kahire arasında açılacak bir kanalın izleyeceği yol, Nil üzerinde, Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim'in bahçeleri ile Roda Adası arasında yapılacak bir asma köprü tasarısı da bulunur. Bağımsız kişiliği ve açık sözlülüğü onu Türk yetkililerle karşı karşıya getirmekte gecikmez ve 1836'da istifasını verir. Araştırmacılığa soyunur, Müslüman usulü giyinir ve İdris Efendi adıyla fellah hayatı yaşar. Önemli bir olay onu 1841'de Luksor nazırıyla karşı karşıya getirir, elleri ve ayakları zincirlenerek dört gün boyunca yiyecek ve içecek verilmeden bir hücreye atılır. O günden sonra amaçsız yaşar. 1845'te Légion d'honneur şövalyeliği alırsa da Kral Louis-Philippe'e bağlılık yemini etmez ve İkinci İmparatorluk yıllarında yayıncı olarak güçlük ve yoksulluk içinde yaşar. 1858'te birçok şeyin değiştiği Mısır'a geri döner. Arabistan, Sudan ve Yukarı Mısır'da araştırmalar yaptıktan sonra Fransa'ya döner ve 1879'da herkes tarafından unutulmuş biri olarak ölür.

Firavun'un hekimi

Marsilya'da Hôtel-Dieu Hastanesi hekimlerinden Dr. Cauvière'in tavsiyesiyle bir diğer ilginç adam Doktor Antoine-Barthélemy Clot, 1825'te Mısır'a gelir. Otuz bir yaşındadır, imparatorluk ordusunda bir astsubayın oğlu olarak Grenoble'da doğar. Marsilya'ya yerleştikten iki yıl sonra Montpellier Fakültesi'nde büyük başarıyla tezini savunur. Gerçekte ise Cauvière Mehmed Ali Paşa adına, Clot'yu Mısır sağlık sistemini yönetmek için genel tıp uzmanı ve cerrah arayan Tourneau'ya önerir. Başlangıçta tereddüt geçiren Clot teklif edilen görevi ancak cerrah ve başhekim olmak şartıyla kabul eder. 22 aralık 1825'te beş yıllık bir anlaşma imzalar ve yıllık sekiz bin frank ve bir albaya verilen malzeme ve yiyecek karşılığında Mısır'a gider.[10]

Mısır'a vardığında sağlık hizmetlerinin yok denebilecek kadar az olduğunu görür. Kuşkusuz ülkede Cenovalı Mendrici'nin ölümünden sonra Kavalalı'nın başhekimi Ermeni Bosaryan, İskenderiye'deki Ospedale Franco Hastanesi'nin başhekimi İtalyan Yahudisi Morpugo ve Fransız Dussap gibi yetenekli ve becerikli he-

10 Bu ödemeler, Planat'ya göre Nizam'da çalışan Avrupalı bir başeğitmenin aldıklarına eşittir.

kimler vardı. Ancak bunlar sadece Türk yetkilileri ve Avrupalıları tedavi eder, ülkenin geri kalanı, kırıkçı çıkıkçılar ile şarlatanlara terk edilir.

Clot'nun ilk işi sağlık hizmetlerini yönetecek bir sağlık konseyinin kurulması olur. Yönetimini büyük bir akıllılıkla Bosaryan'a bıraktığı bu konseyin önüne iki proje koyar: zorunlu aşılanma ve model bir hastanenin kurulması. Bu projelerden birincisi sayesinde Mısır'da her yıl altmış bin kurban alan çiçek hastalığı kısa zamanda ortadan kaldırılır.

Sıra, kesin ve katı kurallara uygun, düzen içinde çalışan bir hekim ve eczacı grubu kurmaya gelir. Bunu gerçekleştirmek için Fransa'da yürürlükte olan kuralları alır, onları Mısır şartlarına uyarlar. Böylelikle cerrahî genel tıbba bağlanır ve sistem üç yerine iki sınıfa ayrılır ve hekimler ile eczacılardan oluşur.

Öncelikle askerî hastaneler kurulur, bunlardan biri Kahire yakınlarında Ebu-Zaabal'de gerçekleştirilen hastane, piyade birliklerinin büyük bir kısmına evsahipliği yapar. İskenderiye'de kurulan diğer bir hastane garnizonun ve donanmanın hastalarıyla ilgilenir. Ebu-Zaabal'deki eski kulübe yıkılarak yerine modern, geniş, havadar ve bin hasta kabul edilebilecek bir hastane inşa edilir. Burada da Fransız kuralları geçerlidir.[11] Bu hastane daha sonra Kasrü'l-Aynî'ye taşır ve Fransız hekimleri Desgenettes ve Larrey'nin dispanserlerini kurdukları yere inşa edilir.

Her iki kurumun da muhasebe subayı, yazıcısı, hastabakıcısı ve ambulansı vardır. Ama bütün bunların hepsi tek bir amaca, orduya hizmet eder. Clot'nun da belirttiği gibi "Mükemmel olmamakla beraber bu sistem hemen hemen hep şehir dışında kalan iki yüz bin kişilik ordunun ihtiyacını karşılamaya yetiyor." Daha sonra da anlatacağı gibi "Sağlık hizmeti başlangıçta sadece orduya verildi, halkın geri kalanlarının da imdadına koşmak Mehmed Ali'nin aklına yıllar sonra geldi."

O dönem Mısırı'nda büyük bir hekim sıkıntısı vardı ve bu durum en başta fellahları vuruyordu. Fellahlar zaman bulunursa, imkân olursa tedavi ediliyordu. Clot -dehasını göstererek yerli hekimler yetiştirmeye karar verir, ilk tıp okulunu hastanenin yanında, Kasrü'lAynî'de kurar. 1827'de açılışı yapılan okul yaklaşık iki yüz on beş öğrenciye eğitim verir. Müdür olarak atanan Clot dışında ilk hocalar Fransız Barthélemy ve Bernard, İtalyan Figari ve Ucelli ve İspanyol Gaetani'dir.

Öğrenim süresi beş yıl olarak belirlenir ve bu dönemin sonunda "biraz akıllı ve çalışkan olan bir öğrencinin hekimlik uygulamaları için yeterli tıbbî bilgi almış olması gerektiği"[12] düşünülür. Dersler tercümanlar aracılığıyla anlatılır, bu da böyle bir yöntemin bütün eksikliklerini beraberinde getirir. Yine de on sekiz yıllık bir süre boyunca, Clot Bey "büyük çoğunluğu mükemmel hekimler olan" 1 500 öğrenci yetiştirir. Kahire'ye yaptığı bir ziyaret sırasında, Montpellier Üniversitesi profesörü ve dünyadaki en önemli tıp otoritelerinden ünlü Hekim Lallemand "Kahire Tıp Okulu'nun güvenilir hekimler yetiştirdiğini ve mezunlarından bazılarının eğitimde kalarak kendilerinden sonra gelenleri eğittiklerini"[13] belirtir.

Okulun kuruluşundan sonra Clot zamanını sivil tıbbın düzenlenmesine ayırır. Kahire ve İskenderiye kentlerinde bedava muayene hizmetleri kurulur ve (en sonunda) sivillerin askerî hastanelere de kabul edilmesine izin verilir. Her bölgenin merkezine bir hekim ve bir eczacı gönderilmeye başlanır. Yıllar geçtikçe ülke veba, kolera, tifüs, çiçek ve dizanteri gibi yerel hastalık salgınlarıyla mücadele imkânı sağlayan klinik ve dispanserlerle kaplanır. Bebek ölümlerinin yüksekliği karşısında harekete geçen Clot 1836'da, bir Fransız olan Mlle Palmyre'in yönetiminde bir ebelik okulu kurar, aşılama ve kan almayı öğretir.

Mısır o dönemde eczacı olarak herhangi bir eğitim görmemiş, padişah macunu ve muskadan başka bir şey satmayan kökçülerden başka kimseyi tanımaz. En çok kullanılan kimyevî maddeler bile bulunamaz. Ortaçağ'ın ünlü Arap ilaç yapımcılığı uzun zamandır unutulmuştur. Clot İtalyan bir kimyageri, Luigi Alessandri'yi Kahire'de ilk eczacılık okulunu kurmakla görevlendirir. Sonuç alınmakta gecikilmez: diplomalı eczacılar kısa sürede ilaçları bilimsel yöntemlerle hazırlamaya başlar. Bütün bu çalışmalar eleştirilerden payını alır ve özellikle Hamont, Clot'nun tıp fakültesinden mezun

11 Clot Bey, *Compte rendu des travaux de l'Ecole de médecine d'Abou-Zaabel (1825-1832)*, bkz. *Divers mémoires, derniers souvenirs aux académies et sociétés médicales*, Marsilya, 1864.

12 a.g.e.
13 Guémard, a.g.e.

olan askerî cerrahların bir çıkığı bile yerine koyamadıklarını iddia eder. Ona göre, sınavlar ciddiyetten uzak olmakla kalmaz, adaylar, yöneltilecek soruları önceden öğrenir. Bu eleştirilerin abartılı olduğunu ve bilimsel kıskançlıktan doğduğunu düşünüyoruz.

İnsanlar tedavi edildiğine göre atlarla da ilgilenilmesi doğaldır. Bu alanda bir ilki gerçekleştiren de Hamont'dur. İmparatorluk ordusu albaylarından birinin oğludur ve Mehmed Ali'nin daveti üzerine ekim 1826'da Mısır'a gelir. Yanında eski dostu Prétot vardır ve her ikisi de Alfort'un eski öğrencilerindendir.[14] Kısa süre sonra Prétot hastalanır, sağlığına kavuşması için İzmir'e gitmesi gerektiğini düşünür ve orada ölür. Daha dayanıklı olan Hamont veteriner hizmetlerinin başında kalır ve okulunu Ebu-Zaabal'de tıp fakültesinin yanında kurmayı başarır. Çok girişkendir ve kısa zamanda Mısır valisinin gözüne girer. Kavalalı, Şubra Sarayı'na bağlı yapılardan bazılarını kullanımına verir. Bu binalarda anatomi, cerrahî, botanik ve Fransız dilinin yanında atbilim de öğretilir.

Hamont bu okula ek olarak bir hastane, bir botanik bahçesi ve otuz aygırla yüz yetmiş kısrağın bulunduğu bir Arap atları harası kurar. Çok iyi koşullarda yaşamasına rağmen 1840'ta kendi çıkarlarını korumakla suçlanır ve istifaya zorlanır.[15]

Yaptıklarının bir bilançosu çıkarılacak olursa, cesaretine rağmen Kavalalı'nın eserlerinin geçici olduğu görülür. İlk kuşak öğrencilerin eğitimlerini tamamlamaları için en azından on yıl gerekirdi. Halbuki Londra Konferansı'ndan (1840) sonra eğitimle ilgili her şey Mehmed Ali'nin hayalleriyle birlikte yıkılır. Bazı tarihçilere göre fetihlerinden alıkonan Kavalalı, oyuncağından bıkan bir çocuk gibi halkın eğitimiyle ilgili projelere ilgisini kaybeder: "Mehmed Ali için okullar savaş silahlarından başka şey değildi; saldırgan rolünün sona erdiği gün eğitimden de vazgeçiyor. Sultanın tahtını ele geçirme hayalleri sona ermiş olmalı. Artık orduya ihtiyacı yok, bu nedenle okul falan da gerekmiyor."[16]

Victor Schœlcher'e göre "Eğer gerçekten Mısır'ı kalkındırmak istemiş olsaydı, barıştan yararlanarak eğitim kurumlarını yeniden düzenler ve ilerlemenin gerçek nedenleri haline getirir, buralardan

14 Hamont, a.g.e.

15 Guémard, a.g.e.

16 Schœlcher (Victor), *L'Egypte en 1845, 1846*, Paris, 1846.

çıkanları ülkenin dört bir yanına göndererek onlara kutsal öğretme görevini verirdi. Savaş hazırlıklarının durmasıyla elinde kalan paraları okulların sayısını artırmada ve onların etkisini çoğaltmada kullanırdı."

Başka tarihçilere göre eğitim hamlesinden uzaklaşılmasının nedeni, Suriye yenilgisiyle umutsuzluğa kapılan ve babasına Hazine'ye fazla yük getiren kurumların kapatılmasını öneren İbrahim'dir.

Gerçekte ise, halka açık eğitimin Mehmed Ali'nin dönemi sonunda batmaya mahkûm görünmesine karşın son ve kesin darbe Paşa'nın selefi Abbas (1848-1854) tarafından vurulur. Tahta çıkar çıkmaz yeni hükümdarın ilk kararı, Mısır'ın gurur kaynağı modern okulların hepsini kapatmak olur. Fikirleri tümüyle tutucu ve Avrupa etkilerine düşman olan prens özel okullardaki en iyi öğrencileri oralardan alarak onları "şeref kıtası askerleri" olarak görevlendirmek niyetindedir. Clot Bey bile ülkeyi o zaman terk eder.[17] Yazılarında: "Abbas Paşa dedesinin eserlerini yerle bir etmek ve Fransız varlığı olarak adlandırabileceği her şeyi ortadan kaldırmak için çok uğraştı. Ne sağlık hizmetleri, ne de tıp ve doğum okulları kurtarılamadı. Sağlık yönetiminin bütün kolları kesildi" demektedir. Varin de yirmi yıllık aralıksız gayretlerinin meyvesinin koparıldığını görür. Mehmed Ali'nin silah arkadaşlarının oğulları tarafından sık sık ziyaret edilen kurum kapanır, Varin de emekli edilir.

Kamu düzeni

Sonradan yıkılsın ya da yıkılmasın, bütün bu yeniliklerin gerçekleşmesi, Kavalalı'nın kamu düzenini ve güvenliği gündeminin birinci maddesine koymasıyla olur. Anarşi ve soygunun pençesinde bir ülke ve üzerinde yürünmesi bile tavsiye edilmeyen yollar yabancı öncülerin gelmesi için elverişli koşullar değildir. Demirden bir elle yönetilen ülke, giderek sükûnet bulur ve daha önce şiddetin tek hükümdar olduğu bölgelerde sessizlik hüküm sürer.

O dönemde Mısır'a gelen yabancı gezginlerin hepsi "Kendilerini Yukarı Mısır'da, Palmira yıkıntıları arasında, hatta Sudan'da bile Paris ya da Londra kaldırımlarında olduğundan çok daha güven-

17 1855'te Said tarafından geri çağırılır.

likte hissettiklerini" belirtir. Pückler-Muskau turist olarak hiçbir tehlikeyle karşılaşmadan Hartum'a kadar gider.[18]

Her zaman karışıklığa yol açan Bedevîler kendilerine verilen toprak hakları sayesinde artık yerleşik düzene geçmişler ya da süvari veya jandarma olarak görev almışlardı. Böylelikle, eskiden olduğu gibi soygun ve talanla yaşamanın pek de çıkar yol olmadığı kararına vardılar.

Eşkıyalığa, cinayetlere ve genellikle bütün suçlara karşı verilen amansız savaş sonunda kentler ve köyler güvenliğe kavuşur.

Mehmed Ali Paşa'nın en önemli eserlerinden birisi güvenli bir Mısır'dır. Bu durum, Kavalalı'ya ne kadar karşı olurlarsa olsunlar, gezginlerin anlattıkları ve konsolosluk raporlarıyla sık sık hatırlatılır: "Mısır'ın bütün bölümlerinde, Nil'de ve Nil Vadisi'nde, herkesin izlediği yollarda ya da çöllerin en ıssız bölgelerinde güvenliğin hâkim olması -der Bowring Palmerston'a- Paşa'nın politikalarının en önemli sonuçlarından biridir, Sudan'dan Akdeniz'e Mısır'ın tümü güvenlidir (...) Yöneticilerinin mala karşı yapılan bir saldırıyı tazmin etmeyi reddettiği köy yoktur."

Memlûk döneminde olduğu gibi Kavalalı iktidarının başlarında polis güçleri kâhyaya bağlıydı. 1830 yılına doğru polis, Harbiye Nezareti'nin bir yetkilisi olan "zabit bey"e bağlanır. Yiyecek maddelerinin ihracı özel bir görevli tarafından denetlenir. Halk pazarlarının kontrolü, geçmişte olduğu gibi, hileli terazi ve dara kullanan esnafı yakalamak üzere terazi taşıyan bir hamalla dolaşan, *muhtasıb* adlı bir yargıcın sorumluluğundadır. Hile yapan esnafa uygulanan ceza basittir: suçlular derhal falakaya yatırılırlar.[19]

Yargıya gelince, modernleştirilmesi için bir çaba harcandığını söylemek imkânsızdır. Gerek sulh, gerekse ceza davaları, mahkemelerde eskiden olduğu gibi Müslüman hukukuna göre, Mısır kadısının denetimi altında görülmeye devam eder. Yine de unutulmaması gereken gerçek, cinayet ya da basit suçlarla suçlananların önemli kişiler olması durumunda davaya Mehmed Ali'nin, oğullarından ya da yüksek rütbeli yöneticilerinden birinin baktığıdır. Mehmed Ali yönetiminin önemli taraftarlarından olan Jomard bile bu durumu eleştirirken "yeni durumun yaratıcısının Mısır'a yeni

18 Bowring, a.g.e.

19 Guémard, a.g.e.

bir hukuk düzeni kazandırmasının" zamanının daha gelmediğini belirtir.[20]

Bütün bunlara karşın 1826'da Kahire ve İskenderiye'de, Avrupalı ve yerli tüccarlardan oluşan iki yeni ticaret mahkemesi kurulur. Bunlardan birincisinin on beş üyesinin beşi Mısırlı, ikisi Kuzey Afrikalı, altısı doğulu Hıristiyan ve ikisi Musevî'yken ikinci mahkemenin dokuz üyesi dört Mısırlı, bir Fransız, bir Yunanlı, iki tatlı su Frenk'i ve bir Musevî'den oluşur. Bu mahkemeler kambiyo mektupları ve iflas konularında çok yararlı olur. Ne yazık ki bu mahkemelerin kararları her seferinde onay için Üst Konsey'e gönderilir, çıkarları zedelendiğinde de Kavalalı tarafından bozulur.

Yargıçların rüşvet tutkusu da önüne geçilemez bir hastalık halini almıştır: başta büyük kadı, hepsi de en fazla para ödeyeni haklı çıkarır. Muhakeme usulleri ise, tüm Osmanlı toprağında olduğu gibi, en aza indirilmiştir. Cezalar ilkeldir: kabahatler için falaka ve kırbaç, suçlar için ölüm. Kazığa geçirilme cezası kaldırılır, hırsızların elinin kesilmesi yerine askerî tesislerde çalıştırılmaları benimsenir.

Şaşırtıcı olan, despotluğun kol gezdiği ve Ortaçağ görüşlerinin genellikle hâkim olduğu bu bölgede Mehmed Ali'nin dinle ilişkili konulardaki tutumu ve her üç tektanrılı dine karşı gösterdiği hoşgörüdür.

Koptlar genel olarak bu alanlardaki yetenekleri nedeniyle, geleneklere uygun olarak yönetilen maliye ve gümrük yönetimlerinde görevlendirilir, içlerinden bazıları önemli derecelere kadar yükselebilirler.

Diğer toplumlar, özellikle Ermeni ve Yunanlılar, yeteneklerini kullanmaktan çekinmeyen Mehmed Ali'nin hizmetine girer. İyi hizmetin kendisinin de arındığı dinî önyargıların önüne geçmesi gerektiğine inanarak iktidarı sırasında önemli gelişmeler sağlayacak büyük bir hoşgörü örneği verir: 1839'da Bowring "Dinî görüşlere kimse karşı çıkmıyor" der. Paşa'nın hayranı olmakla suçlanamayacak Cadalvène ve Breuvery daha on yıl önce şunları gözlemlemişlerdi: "Doğudaki herhangi bir ülkeden çok daha geniş dinî hoşgörüsü sayesinde, Avrupalılar bütün Mısır camilerini gezebilmektedir..."

20 Jomard, *Coup d'œil impartial sur l'état présent de l'Egypte comparé à sa situation antérieure*, Paris, 1836.

Mehmed Ali daha önce hiç cesaret edilememiş bir şeyi gerçekleştirir ve doğulu Hıristiyan'ı Müslüman'la eşit yere koyar ve ona daha önce sadece Müslümanlara tanınan haklardan yararlanma fırsatı tanır. 1834'te Hanna Bakri'yi Suriye maliyesinin genel yönetmenliğine, Muallim Basileus Gali'yi de Mısır genel muhasebe yönetiminin başına getirir; birincisi Şamlı Katolik bir Suriyeli, ikincisi ise Kopt'tur. Daha önce de gördüğümüz gibi Boğos Bey hariciye nazırıdır. Doğulu Hristiyanlar ilk kez bey unvanını taşımaya hak kazanırlar. Her türlü fanatik düşünceden uzak olan Mehmed Ali Hıristiyan mezheplerine ve onların din adamlarına özgürlük tanır ve korunmalarını sağlar. Tabiî ki Mısır halkının haklarına saldırmak için kendi Müslüman kimliğini kullanır. Cami topraklarına, dinî vakıfların mallarına saldırırken dindaşlarına iman ve inancını kanıtlaması gerekmez, bir İslam ülkesini işgal eden Avrupalı sömürgecilerin çektiği sıkıntıları yaşamaz.

Mısır'da yobazlığın olmaması ilk Katolik kadın tarikatlarının bu ülkede kurulmasına neden olur. Saint-Vincent de Paul rahibeleri ilk olarak 1830'a doğru İskenderiye'ye gelir ve ilk kuruluşlarını artık Rahibeler Sokağı diye anılacak olan sokakta açarlar. Kısa süre sonra Cizvitler ve Fransiskenler de gelir.

Dinî alan bir istisnadır, çünkü geri kalan bütün alanlarda Mehmed Ali egemenliğini istediği gibi kullanır, sınır olarak kendi iradesinin dışında bir güç tanımaz. İnsanların ve zenginliklerin geleceği iki dudağının arasındadır ve insanları zenginliklerden yoksun bırakmaktan çekinmez. Kişiyi yönetim karşısında savunacak hiçbir kişisel özgürlük yasası yoktur. Bütün bu koşulların Mehmed Ali'den önce de var olduğu doğrudur, ama o bütün baskıları daha da artırmıştır. Bu tutum, iktidarının başından beri kendi özel malı olarak gördüğü bir alanda, tarımda, daha da belirgindir.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Büyük çiftçi (1808-1840)

Daha önce de belirtmiştik: 1808'den sonra Mehmed Ali bütün Mısır toprağının tek sahibi olur. Her yıl hangi toprakların ekileceğini ve ne ekileceğini kararlaştıran artık odur. Her çiftçi ailesinin ne kadar toprak ekeceğini o yıl hangi bitki tohumlarını kullanacağını belirleyen de odur. Yerel müdür, memur ve nazırlar bu doğrultudaki emirlerinin yerine getirilip getirilmediğini denetlemekle görevlidir ve böylelikle büyük çiftliklerin kâhyaları gibi çalışırlar. Toprak sahipliği doğal olarak ürün sahipliğini de doğurduğundan, Mehmed Ali Mısır'ın tüm tarımsal rekoltesinin de sahibidir. Richelieu düküne yazdığı 9 haziran 1818 tarihli raporda Roussel, "Kendi tekel sistemine sadık kalan Paşa bu yöntemi daha da genişletmektedir. Halkın en önemli besin kaynağı olan baklanın ülke içinde satışı bugüne kadar serbest bırakılmıştı. Artık ülkenin bütün bakla rekoltesi Paşa tarfından alınıyor ve sonra onun tarafından satılıyor. Böylelikle üç gün önce bir ölçüsü elli para olan bakla bugün seksen paraya fırladı"[1] der.

Böylelikle Mehmed Ali hem ürünleri karşılığında köylüye ödenecek ücreti, hem de köylünün aynı ürünleri satın almak için ödemesi gereken fiyatı belirler, adamları aracılığıyla alışlara ve satışlara girer. Köylüler ihtiyaçları için satın aldıkları ürünlerine sattıklarının üzerinde bir fiyat ödemek zorunda kalır. Mehmed Ali ucuza alıp pahalıya satar, önemli kârlar elde eder. Üstelik "almak," "satın almak" gibi sözcüklerin bir anlamı da yoktur. Size ait olan bir malı satın almazsınız. Bütün bu olanlar, Mehmed Ali'nin tarım işçisine emeğinin karşılığını ödemesidir, hepsi bu.

1 Driault, 1927, a.g.e.

Sistem bu noktada korkunç aşırılıklara varır. Kavalalı bunun farkına varır ve 1832'de köylünün başlıca ürünleri (buğday, mısır, arpa ve bakla) serbestçe alıp satmalarına izin verir. Sadece bu ürünlerin ihracatını yasaklar ve her yıl belirleyeceği fiyattan hektar başına dört hektolitre ürün alma hakkını tanır.

Hasattan sonra bütün ürünler hükûmet depolarına konur. Her köylünün hesabı tutulur, mirî ya da toprak vergisi ve diğer birçok küçük harç ve rüsum kesildikten sonra geri kalan meblağ için fellaha bir tezkere ya da Hazine kuponu verilir. Tezkerenin vadesi geldiğinde köylüye devletin ürettiği ve ancak büyük zararlarla paraya çevirebileceği kumaşlar vb verilir. Daha sonra, 1834'e doğru bu tezkereler ortadan kalkarken yerlerini bir yöneticinin düşünebileceği en baskıcı yasalardan biri alır. Talihin bir cilvesi olarak bu baskıcı yasa "dayanışma yasası" ya da "toplu sorumluluk yasası" olarak adlandırılır ve istisnasız bütün halkı tek bir kişinin borcu için Hazine'ye karşı sorumlu kılar. Bir fellahın elindekilerin tümünü vermesine karşın hükûmete borçlu kalması durumunda bu borç o köyün diğer sakinleri arasında paylaştırılır; her köylü elinden gelen ödemeyi yapmasına rağmen borcu ödeyemez komşu köyler bu borçtan sorumlu tutulur ve bu sistem yayılarak genişler. Böylelikle bütün eyaletler birbirlerine bağlanır ve bir ya da birkaçı tarafından bırakılan boşluk diğerleri tarafından doldurulur.[2]

Bu konuda Mehmed Ali'nin sorumluluğunu hafifletmek amacıyla bazı yazarlar bu yasa fikrinin ondan değil, savaş bakanlığına getirilmesi düşünülen yakınlarından Mahmud Bey'den geldiğini ileri sürerler. Her şeye karşın Paşa bu yasa projesinden haberdar olunca şöyle bağırır: "İşte bir dâhi! Halkı geçmiş, şimdiki ve gelecekteki borçlarının tümünü ödemeye zorlayacak yasayı bir tek o buldu!"

Mahmud Bey'e haksızlık etmemek için bu sistemin onun buluşu olmadığını belirtmek gerekir. Bu yöntem, biraz daha yumuşak şekliyle Amr ibnü'l-As tarafından 642'de uygulanmaya başlamış, daha sonra Memlûkler tarafından kaldırılmıştı.

Yasanın getirdiği sonuç, beklendiği gibi, amaçlananın tam tersi oldu. Mehmed Ali aynı darbeyle çalışkanı da ve tembeli de vurarak, fellahı çalışmaya yöneltebilecek son gücü de köreltti. İlk yıl,

2 Cadalvène ve Breuvery, a.g.e.

tembelin borcunu ödemek için çalışkan işçi yoksullaştırılır; ikinci yıl yoksullaştırılacak çalışkan işçi kalmaz. Umutsuzluk ve sefalet yayılır, çünkü Cadalvène ve Breuvery'nin de belirttiği gibi "Bu sistemde onu durdurabilecek güçlü bir engelin varlığı hesaba katılmıyordu: bu engel, Mısır'ın sınırlarıydı." Sonuç kesin bir başarısızlık.

Mehmed Ali'nin yaptıklarından biri de, onunla aynı dönemde ve sonraki dönemde yaşayan insanları en çok şaşırtanı, onu Mısır toprağının büyük çiftçisi yapan cesur ve haksız "ulusallaştırma" uygulamasıdır. Yine de ülke, varlığından o zamana kadar haberdar olmadığı ya da uzun zamandır unuttuğu değerli ürünlere sahipti. Bunun dışında, Kavalalı'nın toprağın nadasa bırakılması yerine başlattığı almaşık ekim uygulaması fellahların hiçbir zaman kendi kendilerine bulamayacakları önemli bir yenilikti.

Bu konudaki çelişkiler günümüzde de sürüyor. Birçok tarihçi ve iktisatçı bu uygulamayla doğan sorgulamaya kendi açılarından cevap vermeye çalışıyorlar. Paşa fellahı çalışmaya zorlamak ve verimliliği artırmak için bütün toprakları kendi elinde toplamak zorunda mıydı? Bu baskı, hatta doğru deyimini kullanmak gerekirse haksızlık olmadan Mısır çok ihtiyacı olan bu inanılmaz tarım atılımını gerçekleştiremez miydi? Cevap "Evet"tir. Yüz kere daha haklı ve çok daha az baskıcı birçok başka yöntem vardır. Cadalvène ve Breuvery'nin yazdığı gibi "Mısır halkının gelenek haline getirdiği, Memlûkler ve Türkler tarafından beş yüzyıl boyunca uygulanan baskı ve sömürünün doğal sonucu olan tembellik ve boşverme alışkanlığının acilen önlenmesi için, halka toprağını ve toprağının ürünlerinin verilmesi ve böylelikle çalışmanın tadının yeniden öğretilmesi daha verimli ve herhalde daha insancıl olurdu. Fellah yavaş yavaş refahının arttığını görür ve paranın tadını alırdı. Rekabet köylüler arasında hızla yerleşir ve bunun doğal sonucu olarak da -şiddete başvurmadan- Kavalalı'nın gösterdiği topraklardan daha fazlasını işleme arzusu büyürdü. Bu rekabetten bütün ülke ve hükûmet yararlanabilirdi. Vergiler ve gümrükler (tekelsiz) artan gelirler getirir ve sonuçta mantıkla yönetilen liberal toplumlarda görülen sonuca ulaşılırdı: genel refahın artmasına dayanan kamu geliri artışı."

Ancak Mehmed Ali hiçbir zaman hümanist olduğunu iddia etmemişti ve yaşadığı dönem de XIX. yüzyıldı. Kölelik, Batı Avrupa'da ortadan kalkmasına (yine de köylü ve işçinin iktisadî durumu ideal olmaktan uzaktır) karşın kıtanın doğusunda hâlâ görülüyor-

du. Avusturya İmparatorluğu'nda 1848'de (Mehmed Ali'nin ölümünden bir yıl önce) ve Rusya'da ancak 1861'de yasaklanır.

Bu açıklamaların Paşa'ya karşı bir hoşgörü göstergesi olarak değil, bir tarafsızlık arayışı olarak nitelendirilmesi gerekir. Gerçekten de bazı tarihçiler onun portresini çizerken öylesine şiddetli, öylesine taraflı davranmışlardır ki gözlerinin kapalılığı eleştirdikleri adamın körlüğünden güçlükle ayırt edilir. Örneğin Cadalvène ve Breuvery'ye göre "Mehmed Ali'nin uyguladığı insan soyunun yok olmasına yol açan bir yöntemdir. Bir iktidarın şiddet kullanarak halkı toplumsal gelişme yolunda yürütme hakkını kendisine tanıması belki bağışlanabilir. Bunun için iktidarın çok yüce amaçları olması gerekir. Mehmed Ali'nin amacı ise Mısır'ın uygarlaşması değil, nüfusunun azalmasıdır." Kavalalı'nın yönetimde Mısırlıları da kullanma kararına değinen Hamont ise inanılmaz bir yorum yapar: "Mehmed Ali'nin fellahları yönetici görevine atarken niyetinin, o ana kadar pislik içinde yaşayan Mısırlıyı yüceltme olup olmadığını bilmiyorum. Eğer niyeti buysa iyi bir düşünce olduğundan kutlanması gerekir. Yine de Mısır valisinin yanlış karar verdiğine inanıyorum. Bugüne kadar sadece aşağılanan ve hakaret edilen pis ve sefil bir adamın yarın bir eyaleti yönetebileceğini düşünmek mümkün mü ? Tabiî ki, hayır !"

Buradan Mısır halkının sonsuza kadar "pislik içinde" olarak tanımlanan durumda yaşaması gerektiği sonucunu mu çıkarmamız gerekiyor ? "Mısır'da bu kadar kan dökücü bir hükümdar hiçbir zaman görülmemiştir" diyen Madden'in fikrini paylaşmak mı doğru ? Ya Alfred Mauléon'un tarafsızlığına ne demeli ? "Mısır valisi Rasü'd-din Sarayı'ndaki pencerelerinden cephanesini ve donanmasını seyretmekten büyük zevk alıyordu.[3]

Mehmed Ali'nin bir melek olmadığını hepimiz biliyoruz. Ancak kişiliğini sadece despotlukla sınırlamak kanımızca çok basit olur.

Jumel ya da Mısır'ın beyaz altını

1820 dolaylarında önemli bir buluş, Mısır tarımına yeni bir soluk getirir. Lyon'da doğan, ama uzun yıllardır yaşadığı New York'tan gelen bir Fransız mühendis 1819 yılında, bazılarına göre

3 Bkz. Scipion Marin, *Evénements et Aventures en Egypte*, 2 cilt, Paris, 1840.

Kavalalı'nın Şubra'daki bahçelerinde kimilerine göre de Maho (ya da Mako) Bey'in[4] bahçesinde Habeşistan'dan geldiği söylenen uzun lifli bir pamuk fidesi görür. Fransız'ın adı Jumel'dir Buluşunu değerlendirmeye, böylelikle kendine olduğu kadar konuğu bulunduğu ülkeye de yararlı olmaya karar verir. Firavunlar döneminden beri varlığı bilinen pamuğu Mısırlıya yeniden öğretecek değildir. Pamuktan şeritlere sarılı mumyalar, İncil'deki birçok bölüm, eski çağlardan kalma metinler pamuğun Mısır'da uzun yıllardır ekildiğini kanıtlar, ama XVIII. yüzyılda ülkenin adı Ortadoğu üreticileri arasında değildir. Nil Vadisi'nde yetiştirilen *beledî* (yerli) pamuğun kalitesi düşüktür ve ancak iç tüketime yeter.

Kahire'de yerleşik bir Fransız tüccarıyla işbirliğine giren Jumel, Heliopolis dikilitaşının yakınlarında, Matariye köyünde bir tarlada yeni pamuk cinsini yetiştirmeye başlar. 1820 yılında elde ettiği üç balya pamuğu Avrupa'ya gönderir ve hemen büyük başarı kazanır. Mehmed Ali'yle anlaşarak ekim alanını daha fazla genişletir ve başarırsa yirmi bin dolarlık bir ödül ister.[5] Kavalalı, Jumel'i kısa sürede Nil Deltası'nın önemli bir bölümünü kaplayacak pamuk çiftliklerinin başına getirir. Zengin olacağına inanan Fransız üç yıl boyunca büyük emek harcar 1823'te iki yüz bin kentalden fazla pamuk elde edilir Ne yazık ki Jumel aslında hak ettiği ödülü alamaz. Yerel yönetimin karşısına çıkardığı bütün engeller, toprakların işlenmesi ve Bulak'ta kurduğu iplik fabrikasının sorunları sonucunda hastalanır ve 1823'te ölür. Bazı kıskanç kişiler, adına varıncaya kadar bütün bıraktıklarını silmek isteyecekler ve yetiştirdiği pamuğa Maho adını vererek tohumlarının bir derviş tarafından Hindistan'dan getirtildiğini iddia edeceklerdir. Küçük kafaların intikamı. Jumel pamuğunun başarısı göz kamaştırıcıdır ve ölümünden sonra topraklarının işlenmesi daha da geliştirilir.

Bütün bu ürün ihraç edilir. Kavalalı bu amaçla Avrupalı tüccarlarla anlaşır. Balyalar karşılığında avans ödeyenlerden ilki Voilier adlı bir İsviçre şirketidir. Kısa süre sonra onu birçok Fransız firması izler.

Ne var ki, toprağın yorulması ve askere alınan köylülerin artması nedeniyle rekolte 1828'den sonra düşer. Bütün bunlar 1839'da

4 Başka bir gruba göre de Jumel, tohumları Pernambuco'dan getirtmiştir. Guémard, a.g.e.
5 ay.y.

Paşa'nın vekilharcı John Ninet'yi Mısır pamuğunun bozulması hakkında bir rapor ("Dégénéres-Cence du Coton égyptien") hazırlamaya ve pamuk üretimindeki düşüşü, çağdaş yöntemler kullanmayı sürekli reddeden yöneticilere bağlamaya yöneltir.[6] "Birkaç kez Boğos Bey'den Amerika'dan gerekli malzemenin getirtilmesi ricasında bulunduk. Bütün başvurularımız sonuçsuz kaldı." Ona göre yetkililer bilerek yeni yöntemlere karşı çıkıyorlar, bunu yaparken de "fellahın üretici bir makine olarak kalmasını" istiyorlardı.

Ayrıcalıklı ürünler arasındaki yerini uzun süre korusa da pamuk, Paşa'nın yaptığı tek yenilik değildir. Gerek tarım alanında, gerekse başka konularda başlattığı ve belirli bir başarıya ulaştırdığı projelerin listesi üzerinde durmaya değecek kadar ilginçtir. Listeyi inceleyip karar verelim.

Kavalalı taşlı araziye yüz binden fazla zeytin fidanı diktirir.

Pirinç ekimi deltanın kuzeyindeki alçak ve bataklık topraklara doğru genişletilir. Mısırlılar pirincin üretilmesinde geleneksel yöntemler uygularken Mehmed Ali'nin kurdurduğu güçlü buhar kazanları önemli bir tasarruf sağlıyordu. Pirinç üretimi 1835'te yüz bin ardaba ulaşmışken ansızın otuz bin ardabın altına kadar düşer. Bunun nedeni, sultanla yeni çatışmalar çıkmasından korkulması ve ele geçirilen ülkelerdeki varlığın artırılması için sürekli olarak askere daha fazla köylü alınması, böylelikle de pirinç tarlalarında çalıştırılacak kimse bulunamamasıdır.

Alanlarında uzman kırk Dürzî ailesi Vadi Tumilat'ta ipekböceği kozası üretimine başlar. Sadece Asyut'ta on milyondan fazla dut ağacı ekilir. İpekböceği konusunda uzmanlaşmış beş bin Suriyeli işe alınır. Böylelikle ipek üretimi 1833'te on beş tonu bulur.

1827'de Grenoble doğumlu bir Fransız'ın da teşvikiyle, geniş çapta kenevir üretimi yapılır. Bu ürün donanmanın ip ve halat fabrikalarına satılır. Aynı zamanda da Ortadoğu'da uzun süre rağbet edilecek bir uyuşturucunun, esrarın, yapılmasında da kullanılır.

Yukarı Mısır'da Said kenti yarı tropikal iklimiyle şekerkamışı yetiştirmeye uygun bir yerdir. 1815'te Brinn adlı bir İngiliz Malavi yakınlarında modern bir şeker fabrikası kurar.

Yüzyıllardır tanınan çivit ağacı gibi boyarmadde olarak kullanılan kızılkök, Mısır'a bir Kıbrıslı tarafından getirilir ve geniş an-

6 Bkz. Enver Luka, John Ninet, a.g.e.

lamda yetiştirilir. Bu değerli bitkiler boyahanelerde kullanılır. Mehmed Ali, Bengal'den çivit konusunda uzman kırk aile getirtir ve 1830'da çivit üretimi yüz yirmi tonu bulur.

Yalancısafran hâlâ ticarî değeri yüksek olan önemli bir üründür. Kurutulmuş yaprakları kartamin adlı kırmızı bir boyanın üretiminde, tohumları da kümes hayvanlarının beslenmesinde kullanılır.

Tütün ve haşhaş Yukarı Mısır'da tarlaları kaplar. Bunlardan ikincisinden elde edilen esrar, 1833'te bir milyon franga yakın gelir getirir.

Kavalalı deneyimlerinden tütün ticaretini ve bu ticarette gerçekleştirilebilecek kârları iyi bilir. Yerli tütün düşük kaliteli olduğundan Türkiye ve Ortadoğu'ya adamlar gönderir ve en iyi tütün cinslerini getirtir. Tütün yapraklarının depolanması için Kahire Rıhtımı'nda büyük depolar yaptırır ve tütün tüketimini bir tekele bağlar. Bu tekelin gelişememesi nedeniyle ithalatı serbest bırakır ve yüksek gümrük vergisine tabi tutar.

Fayyum'da bölgede geleneksel olarak yapılan gülcülük teşvik edilir, gülsuyu üretimi artırılır.

Eski çağlardan beri kadınların parmaklarını ve saçlarını boyamakta kullandıkları kına özel bir ilgi görür.

Yonca ve korunga gibi birçok yem bitkisi çeşidi yetiştirilmeye başlanır. Delile tarafından yönetilen Montpellier Botanik Bahçesi ekilmek üzere hatmi, melisa, yavşan[7] ve tereotu tohumları gönderir.

Buna karşılık kahve ağacının Mısır'a uyarlanması çabaları sonuç vermez. Bu verimsiz çalışmalardan arta kalan eski Kahire'de bir bahçe, Guenenet el Bonn'dur (Kahve Bahçesi).

Meyve ağaçları da ihmal edilmez. XVIII. yüzyıl Mısırlıları hurma ağacından başka ağaç tanımaz. Reşid kentinin Savary[8] tarafından şiirsel bir anlatımla tanıtılan meyve bahçelerinde düzensiz bir halde portakal, limon, greyfurt, kayısı ve badem ağacı bulunur. Bu ağaçlar ertesi yüzyıl sayıca çok artar.

Tarıma karşı bir tutkusu olan İbrahim, Bordeaux'dan getirttiği asmalardan içilebilir bir şarap yapar; Albay Varin Gize'deki okulunun geniş bahçesinde kuşkonmaz ve bezelye yetiştirir.

Süs bitkileri arasında Yunanistan'dan ithal edilen kızılcık

7 Bilimsel adı *artemisia*'dır ve çeşitli cinslerinin uyarıcı özelliği vardır.
8 *Lettres sur l'Egypte*, 3 cilt, Paris, 1798.

önemli yer tutar. Birkaç yetişkin yüksek ağaç çeşidi Kahire'de Şubra Sarayı'na giden yol gibi, caddelere gölge verir.

"Matariye bâkiresi" olarak da adlandırılan ve etkileyici yüksekliklere varan firavunincirinin yanı sıra mimozalar, serviler, kavaklar, yerel ılgın ağaçları ve özellikle kanallar boyunca akasyalar dikilir. Bu arada belirtilmesi gereken önemli bir şey de -bu kez gelenek değildir- Mehmed Ali'nin bütün bu ağaçların dikildiği toprakları vergiden muaf tutmasıdır. Mahmudiye Kanalı'nın kıyılarında parklar ve meyve bahçeleri oluşturulur.

1833'te Saint Simoncu Barrault, Mehmed Ali'nin beş ya da altı milyon ağaç diktirdiğini belirtir.

Paşa'nın yaptıklarını inceleyenlerin ondan ne kadar nefret ederlerse etsinler, bu kadar güçlü bir yenileşme iradesi karşısında eğilmemesi mümkün müdür?

Daha sonra da göreceğimiz gibi bu, sadece bir başlangıç.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Dünyanın en büyük kapitalisti (1814-1840)

Mısır'ın başçiftçisi olduğu gibi Mehmed Ali aynı zamanda her bakımdan Mısır'ın tek tüccarı da olur. Ülkenin ürünlerini ihraç etmekle yetinmez ve Mısır'ı yabancı ülkelerden alınan ürünlerden kurtarmak için kendi sanayiini kurmaya, bunun için de kamu hazinesinden yararlanmaya karar verir. Kamu hazinesi aynı zamanda Kavalalı'nın da hazinesi olduğundan kurulacak sanayii de Mehmed Ali'nin malı olur.

1814'te Malta'da astırdığı bir ilanla her çeşit işçi alacağını bildirir. Aynı zamanda Kahire'deki ve bütün diğer kentlerdeki yerli zanaatkârları toplar. Artık ticarî tekelin doğal sonucu olarak sanayi tekeli sürecine girilir. Yabancı ülkelerde yüksek fiyatla satılamayan ürünlerin iç piyasada tüketilmesi gerekir. Ancak bazı ürünlerin (örneğin tekstil) tüketime sunulmadan önce bir değişimden geçmesi zorunludur. Genel çıkar, bu malların önce yabancı ülkelerde işlenmesi fabrika ürünü adı altında Mısır'a dönmesi yerine Mısır'da değerlendirilmesi yönündedir.

Paşa Mısır'ın sadece yabancı sanayiiden kurtulmasının değil, dış piyasaları da ele geçirmesinin gerektiğini belirtir. Söylenenlere göre Kavalalı bu yola İsveç Başkonsolosu Bockthi'nin önerileriyle girer. Kısa süre sonra Bockthi devlet fabrikalarının genel müdürü olur.

Mehmed Ali özellikle kumaş dokunmasıyla ilgilenir. Üretim tezgâhlarının 1816'da önce Kahire'de, Horonfih Mahallesi'nde ortaya çıktığı sanılıyor. Floransa'dan gelme zanaatkârlar burada ipekten iplik üretiyor, yerli ustalar da bu iplikten kumaş dokuyorlardı.

Kısa sürede Kahire ve taşra kentleri pamuk ve keten iplikhaneleriyle dolar. Toplam tezgâh adedi altı bindir. Bunların içinde en

önemlisi Jumel tarafından kurulan, Maltalı işçiler çalıştırması nedeniyle Malta iplikhanesi olarak tanınan Bulak'taki tesistir. 1817'de Marsilya'dan getirtilen üç kadın, pamuğun, Livorno'dan çağırılan on yedi erkek de ipeğin iplik haline getirilmesinde çalışır. Malta iplikhanesinde yüze yakın tezgâh sekiz öküzün bağlandığı bir sistem sayesinde çalıştırılır. Burada üretilenler muslin ve patiskadır. Ne var ki öküzlerin meydana getirdiği değişken hareket iğ ve masuraların sık sık kırılmasına neden olur. Saide Zeyneb Mahallesi'nde kurulan tarak fabrikasında özellikle çocuklar çalıştırılır. 1832 yılında keten üretimi bir milyon parçaya erişir.

Çuha üretimini geliştirmek için Mehmed Ali Sedan'dan Ducot adlı bir uzman getirtir. Üretilebilen sadece asker üniformalarında kullanılabilecek kaba bir kumaştır. Fuah'ta kurulan fes fabrikasından, bu başlıkların bölgede çok kullanılması nedeniyle önemli kârlar elde edilir ve aynı zamanda ünlü Tunus fesleriyle rekâbete girişilir.

Keten tohumu, susam ve yalancısafrandan yağ çıkarmak için yüz yirmi değirmen yapılır. Reşid kentine yerleşen İzmirli bir Rum çağdaş bir tabakhane oluşturur ve ürünlerini kunduracılara ve saraçlara satar. Ancak fellahlarca sağlanan deriler genellikle parazit dolu olduğundan ürünleri çoğu zaman hatalıdır. Alıcılar satın almaktan vazgeçtiğinden kısa zamanda tesisin kapatılması gerekir.

İngiliz Galloway ilk buhar makinelerini ithal ederek Bulak'ta bir dökümhane, Kahire Kalesi'nde de bakır levha tesisi kurar. Bu tesise daha sonra bir dökümhane, tornalar, yiv makineleri, mekanik testereler ve presler eklenir ve donanma için çapalar üretilir.

Her fabrika kendi özgü yönteme ve depoya sahiptir. Resmî bir damga üretimde hileyi önler ve atölyelerden çıkan her mal doğal olarak Firavun'undur.

Mısır'ın tek çiftçisi Mehmed Ali, böylelikle ülkenin tek üreticisi ve herhalde o dönemde dünyanın en büyük kapitalisti de olur. Ancak bu alanda elde edilen sonuçlar, büsbütün değersiz olmasalar da tarımda elde edilenlere oranla çok düşüktür. Gerçekten de zaten pek iyi işlemeyen bir yönetimin neden olduğu sorunlara her gün bir yenisi eklenir ve yeni makinelerin alımı Mısır bütçesine önemli bir yük getirir. Mısır bir kum ülkesidir. Kum tanecikleri dişlilerin arasına girer, makineleri aşındırır, verimli çalışmalarını önler. Yönetim sık sık Avrupa'dan yeni makineler getirtmek zorunda kalır, ancak bu makinelere gerekli bakımı verebilecek uzmanların yokluğu ne-

deniyle yeni makineler de daha doğru dürüst hizmet veremeden bozulur.

Diğer bir önemli sorun ise Mısır'da orman ve kömür madeni olmaması nedeniyle yakacak bulunmamasıdır. Mehmed Ali'nin kurdurduğu fabrikaların ve atölyelerin bazı istisnalar dışında kârlı olamamalarının ve bu tesislerin desteğin sona ermesiyle birlikte kapanmalarının nedenini anlamak güç değildir.

Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Guilleminot'nun yaveri Albay Huder 1830 yılında birçok iplikhanenin kapandığını, binalarının ise kışla olarak kullanılmaya başladığını görür. Doktor Bowring Kavalalı'nın sanayi deneyiminin pahalıya mal olduğunu, buna karşın başarısızlığa uğradığını belirtir. Pückler 1835'te harcanan on milyon doların tamamen battığını söyler. Bütün bunlara karşın oluşturulan bu önemli sanayinin, hayatları o döneme kadar sadece tarıma bağlı olan binlerce yoksula iş ve ekmek sağladığını belirtmeden geçmemeliyiz.

Bir ülkenin sadece bir kişi adına işletilmesinin, iktisadî özgürlükleri reddeden bütün sistemlerin paylaştığı bir eksikliği vardır: genel sefalete yol açar. Buna ek olarak ne zaman biteceği bilinmeyen bir askerlik hizmetinin getirdiği yükü de yüklenmek zorunda kalan halk, geçmişteki gibi, çırılçıplaktır. Sadece büyük tüccarlar zenginleşme fırsatı bulur.

Tekellerin Sudan ve Arabistan ürünlerini de kapsayacak şekilde genişletilmesi kötü sonuçlar doğurur. Kordofan'ın başlıca kaynağı olan zamk, Sennar ve Darfur'dan gelen fildişi, altın tozu, deri ve devekuşu tüyü, Yemen kahvesi ve Habeşistan'ın ünlü tütsü ticareti durur. Afrika'da insanların yapmasına izin verilen tek ticaret köle ticaretidir ve Hartum kısa sürede bu ticaretin yeni merkezi olur.

Mısır'ın dış ticareti yine de mucizevî ölçüde artar. Memlûkler döneminde Avrupa'nın Ortadoğu'yla yaptığı ticaretin sekizde birini oluşturan Mısır 1834'te bu alışverişin yarısını karşılıyordu. Fransa en ayrıcalıklı ülkeydi. 7 ocak 1818'de Thédenat-Duvent, Richelieu düküne bu konuda bir rapor hazırlar:

"Silah gücüyle bir Fransız sömürgesi yapılmak istenen Mısır, bugün Fransız ürünleri için büyük bir pazar olmuştur. Doğa bu ülkeyi Asya ve Afrika'nın birleştirdiği noktaya oturtmuştur ve Süveyş Mısır'a Hindistan yolunu açar.

(...) Mısır'ı yöneten Paşa Marsilya'da kendi namına bir ticaret kuruluşu açmış ve başına da Basile Farsali'yi getirmiştir. Bu yöneticinin iki ülke arasındaki ticareti artırmaktan başka bir isteği yoktur.

(...) 1817 yılında onun çabalarıyla Marsilya'ya önemli miktarda buğday, pirinç ve her çeşit sebze getirilmiştir. Bunlar karşılığında Fransa'dan yünlü kumaşlar, ipekliler ve fabrika ürünleri alınmıştır.

(...) Ekselansları Mısır valisi Mısır limanlarında da Fransa'yla ticaretin artırılmasını istediğini belirtiyor. Bunun en son kanıtı olarak Fransa'nın kıtlığın etkisinde kaldığı dönemde Marsilya'ya büyük miktarda buğday, pirinç ve sebze göndererek göstermiştir..."[1]

Mehmed Ali'nin maliyesi doğal olarak bu tarımsal ve ticarî gelişmelerden yararlanır. Hazine gelirleri, kendinden önceki dönemlerle kıyaslandığında, çok artmıştır.

Paşa'nın ekonomik sisteminin temel noktalarını anlattık.

Bilançosunun iyi tarafına üretime verdiği desteği yazmak gerekir. Başta pamuk olmak üzere yararlılıkları ve verimlilikleri daha şüpheli olan tesislerden bazıları Mehmed Ali'nin ölümünden sonra da ayakta kalır, bazıları da yeniden canlanır.

Bilançonun diğer yüzünde (aynı şey o dönemde bütün Avrupa için de geçerlidir) çalışan halkın, iktisadî gelişmenin sonuçlarını paylaşmadığını, üstelik bu gelişmelerin onun yaşam koşullarını iyileştirmediğini, bazı hallerde de kötüleştirdiğini görüyoruz. Aynı zamanda üretimde bir düşmenin yanı sıra üretilen malların kalitesinde bozulmanın ihracat üzerinde olumsuz etki yaptığını gözlemliyoruz.

Özetlemek gerekirse Paşa, ticareti harekete geçirmek ve bir sanayi dünyası yaratmak için yönetimine geçici bir süre gerekli olan bir despotuluk damgası vurmuş, bu sayılan değişiklikler gerçekleştirildikten sonra bu despot niteliğin devam etmemesi gerektiğini göz ardı etmiştir. Ancak kabul etmek gerekir ki böyle bir olgunluğu gösteren Mehmed Ali kendi dönemi için bir istisna olur, lekesiz bir hükümdar, dâhi bir yönetici olarak anılırdı. Soruyu daha değişik soralım: Memlûkler ve Osmanlılar hâkimiyetlerini daha uzun sürdürselerdi Mısır'ın kaderi ne olurdu?

1 Driault, 1927, a.g.e.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

Su, yollar ve barajlar (1816-1847)

Tarım ürünlerinin zenginliği sürekli sulamaya bağlıdır. Bu, tarımın olmazsa olmaz kuralıdır.

Napolyon Mısır'ın bu konudaki özel durumunu açıkça anlatır: "Beauce ve Brie ovaları düzenli yağmurlarla sulanır; yönetimin bu konuda etkisi sıfırdır. Sulamanın sadece yapay olduğu Mısır'da ise her şey yönetime bağlıdır. Yönetim kötü, yozlaşmış ve güçsüzse kanallar çamurla tıkanır, bentler bakımsız kalır, sulama kuralları çiğnenir, sulama sistemleri kişilerin ve bölgelerin çıkarlarına göre değiştirilir."[1]

Napolyon'dan sonra Kléber ve Menou da eski çağlardan beri Mısır'da bulunan kanalların bakımını yapıp sulama sisteminin genişletilmesine çalıştı. Mehmed Ali ise çok daha fazlasını yapar. Onun dönemi Nil'in sularının dağıtılmasını ve suyun getirilmesini modernleştirme çabalarının başlangıcıdır.

Bu büyük eserden bahsederken iki Fransız'ın adını anmak şarttır: Eugène Mougel[2] ve Louis Maurice Adolphe Linant de Bellefonds. Bu ikincisi 1818'de teknik ressam olarak Forbin kontuyla birlikte Mısır'a geldiğinde donanmada subay adayıydı. Ülkeyi beğenir ve kalmaya karar verir. Afrika Cemiyeti'nin[3] desteğiyle Akdeniz kıyılarından Doğu Sudan'a kadar bütün Nil Vadisi'ni kat eder, Léon

1 *Campagnes d'Egypte et de Syrie*, (Bertrand'a dikte edilmiş), 2 cilt, Paris, 1847.

2 17 kasım 1808'de Vosges bölgesinde, Châtel-sur-Moselle'de doğdu. Çocukluğunda gösterdiği matematik yeteneği nedeniyle öğretmenleri onu mühendisliğe yönlendirdiler. Önce Politeknik, sonra da Ponts et Chaussées okullarında okudu, eğitimini bitirir bitirmez de Fécamp Limanı'ndaki başarısıyla dikkatleri çekti.

3 İngiliz Bilim Derneği. Kara Afrika'da birçok araştırmayı destekledi, özellikle Mungo Park, Hornemann ve Burckhardt'ın gezilerine katkıda bulundu.

de Laborde'la birlikte Sina Çölü'nde ve Arabistan taşlıklarında incelemelerde bulunur, İsviçreli araştırmacı Burckhardt'tan on altı yıl sonra Petra'ya gider.

Kendi isteğiyle, 1799'da Fransız Doğu Ordusu Bilim Komisyonu Şefi Mühendis Le Père Aîné'nin hesaplarını yeniden yapar, varılan sonuçlardan kuşkulanmıştır. Gerçekten Le Pére Ainé'nin 1808'de yayımlanan ve incelemesine göre Akdeniz ile Kızıldeniz arasında on metreye yakın bir seviye farkı olduğunu ve bu nedenle de bu iki denizin birbirine bağlanmasının imkânsızlığı sonucuna varan incelemesinde bir hesaplama hatası vardır. Linant yanlışı düzeltir ve Delta'yı sular altında bırakmadan Süveyş ile Peluz (bugünkü Port-Said yakınlarında) arasında bir kanal açılabileceğini kanıtlar. Bugün Linant Süveyş Kanalı projesinin en ünlü unutulmuşudur. Linant da Bellefonds'dan söz ederken Amerigo Vespucci ile Kristof Kolomb arasındaki ilişkiyi hatırlamamak imkânsızdır. Kolomb, Amerika'yı bulmuş, Vespucci bu kıtaya adını vermiştir. Tarih bazen tehlikeli unutkanlıklar geçirir...

Paşa'nın teşvikiyle mevcut kanalların bakımını yapar. Daha sonra yeni kanallar kazarken, fellahların Nil sularını kıyıya çıkarmak için kullandıkları yöntemleri çağdaşlaştırır. Otuz sekiz bine yakın su yükseltme makinesinin Mısır'a getirilmesi bu sayede gerçekleşir. Uyguladığı düzenli program sonucunda oluşturduğu sulama kanalları Aşağı ve Yukarı Mısır'daki eski havuzlarla sular altında bırakma yönteminin yerini alır.

Kitabının[4] önsözünde kendinden söz ettiği bölümde dediği gibi "Napolyon komutasındaki Fransız ordusunun gelişinden önce vilayet beyinin bir yardımcısı tarafından yönetilen her köy, bentler ve kanallar konusunda işine gelen çalışmalarda bulunuyor, sadece kendi topraklarının sulanmasıyla ilgilenirken komşularına vereceği zararı düşünmüyordu." Bu düşüncesizliğin çoğu zaman kanlı çatışmalarla sonuçlandığı biliniyor.

Mehmed Ali bütün bu karışıklığa bir son verir. 1816'da yağmur mevsiminde Nil'in taşmasını önlemek için yüz kadar bent yapılmasını buyurur. 1816 ve 1832 yılları arasında Mısır'da yaklaşık iki yüz kilometre sulama kanalı yapılır; bu uzunluğun angarya uygulanmadan gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığını not etmeliyiz. Mühendislerin ve hükûmet tarafından görevlendirilmiş yetkililerin denetiminde çalıştırılan bu kazıcılar yiyecek olarak sadece bakla, soğan ve *dora* (mısır) peksimetiyle beslenir, güneş batıncaya kadar çalışır, genelde tarlada kullandıkları kaba aletlerle toprağı kazmaya çabalarlar. Hiç aleti olmayanlar toprakları elleriyle taşır. Bu kadar sefil bir malzemeyle bir yılda elli milyon metreküp teras[5] gerçekleştirildiği düşünülürse, bu talihsiz işçilerin ne büyük fedakârlıklara zorlandıkları kolayca anlaşılır. Nil Vadisi'nin Yukarı Mısır'da oluşturduğu ve genişliği on kilometreyi geçmeyen uzun koridor, daha sonra her biri on sekiz-yirmi bin hektarlık alanı kaplayan geniş havuzlara bölünür ve bu havuzlar sulama kanallarına bağlanır.

Bu çalışmaların en etkili aşamalarından birisi Mahmudiye Kanalı'nın[6] kazılmasıdır.

Babıâli'nin hâkimiyeti döneminde Nil Nehri'ni İskenderiye'ye bağlayan suyolu neredeyse tamamen kurur ve XVII. yüzyılın sonlarına doğru sadece kent halkının ihtiyacını karşılayacak zayıf bir dere akar. İskenderiye'nin nüfusu arttıkça tatlı su ihtiyacının karşılanması daha da önem kazanır.

Kavalalı'yı Mahmudiye Kanalı'nı kazmaya yönelten nedenler üç tanedir.

Birinci neden ekonomiktir. Bu kanal sayesinde İskenderiye'ye su sağlanacak, kentin gelişmesine katkıda bulunulacak, bu arada da ihraç edilecek ürünlerin (özellikle buğday) taşınacağı güvenli bir suyolu gerçekleştirilecekti.

İkinci nedenin "duygusal" olduğu söylenebilir. Mısır'a geldiğinden beri ve özellikle 1807'de İngiliz çıkarmasının başarısızlığa uğramasıyla birlikte limanı ele geçirme fırsatından sonra Mehmed Ali bu tarihî limana uluslararası bir nitelik kazandırmak amacındaydı. Bu nedenle de kentin her mevsimde güvenilebilir tatlı su kaynağına ihtiyacı vardı ve bunun yanı sıra da başkent ile liman arasında her mevsimde kullanılabilir bir ulaşım yolu açılmalıydı.

Üçüncü neden askerîdir: "Limanın batı bölümündeki sandal kısmı ancak bir ya da iki yıl sonra bitecektir. Böylece kanal İskenderiye'nin kara tarafında ikinci bir savunma hattı oluşturacaktır.

4 Bellefonds, a.g.e.

5 a.g.e.

6 Sultanın onuruna böyle adlandırılmıştır.

Ürünlerin tehlikesiz ve ucuz yoldan taşımasının yanı sıra, Mehmed Ali en fazla bu askerî nedene önem verir. Bütün bu çalışmaların gizli amacı Nil'in sularını değiştirerek Reşid yakınındaki nehir ağzını kullanılmaz hale getirmek ve üç yıl önce tehdidi altında kaldığını sandığı kaptan paşa filosunun yolunu kapamaktır. Dimyat ağzındaki set geçişe izin vermez. Böylelikle denizden gelinebilecek tek bölge, top ateşi altında İskenderiye'dir."[7]

Kazı çalışmaları 1817 temmuzunda başlar. Bir kez daha angaryaya başvurulur. Linant -belki de abartılı olarak- 360 000 işçiden bahseder.

Başlangıçta projenin yürütülmesiyle görevlendirilen Türk mühendis Hacı Hasan hiçbir ön araştırma yapmaz. Çok dolambaçlı bir yol çizilir. Köylerin ileri gelenleri, işçileriyle birlikte gelir ve herkes istediği gibi kazmaya başlar. Bu şekilde kazılan bölümleri birleştirmek için daha sonra dar açılı dönüşler gerekir.

1819 yılı başlarında Hacı Hasan'ın yeteneksizliği açıkça ortaya çıktığında Mehmed Ali onu görevden alır ve kanal kazma işinin başına Mimar Pascal Coste'u getirir.

Coste bir marangozun oğlu olarak 28 kasım 1787'de Marsilya'da doğar. Ledoux'nun eski öğrencilerinden birinden ders aldıktan sonra kentin mimarı Penchaud'nun yanında çizimci olarak çalışmaya başlar. Bu mimarın tavsiyesiyle 1814'te Paris'teki Güzel Sanatlar Okulu'nun mimarlık bölümüne kabul edilir; orada Jomard'ın dikkatini çekerek Mehmed Ali'nin hizmetine gönderilir. Mısır'da 1817 ve 1828 yılları arasında kalır. Gelir gelmez Baffi tarafından tasarlanan ve buharlaşma yoluyla güherçile elde edilen fabrikanın inşaatını tamamlar. Hidrolik konusundaki uzmanlığı Zekazik kanallarının kazılmasında görevlendirilmesini sağlar. Bu amaçla Mehmed Ali'den altmış gün boyunca çalışacak otuz bin fellah ister. Kavalalı sürenin kısaltılmasını talep eder: "Size altmış bin, hatta seksen bin işçi bulurum."[8] Ünlü sabırsızlığı bir kere daha kendini gösterir.

Mısır, Kahire Kalesi ile İskenderiye arasında 1821 ve 1822'de dikilen on dokuz telgraf kulesini de Coste'a borçludur.

Astım krizlerinden şikâyet eden ve Clot Bey'den deniz banyosu yapma tavsiyesi alan Mehmed Ali, Coste'tan İskenderiye'nin Eski Limanı kıyısında bir yalı yapmasını ister. Yalı 1821'de biter. Hızını alamayan Coste, Şubra Sarayı'nın bahçelerini düzenler, Boğos Bey için bir ev ve İngiliz konsolosu için bir villa inşa eder.

Buna karşılık projelerin çoğu, özellikle devletin bütün hazinesini yutan Mora Savaşı döneminde, imkânsızlıklar nedeniyle gerçekleştirilemez. Yine de Mısır'da kaldığı süre boyunca yaptığı araştırmalar bilim toplumunun hayranlığını kazanan kalıcı eserler bırakmasına yardımcı olur.[9]

Mehmed Ali tarafından biri Kahire'de, diğeri İskenderiye'de iki cami inşa etmekle görevlendirilen Hıristiyan Coste, validen başkentteki bütün camileri gezme izni alırken Kavalalı bir uyarıda bulunmaktan geri kalmaz: "El-Ezher Camii'ne gitmeyin. Oradaki öğrencilerden çoğu bir kâfirin karşısında ayaklanmaya hazırdır." Coste bu uyarıyı dinlemez ve rektörü bularak onun tarafından zarafetle ağırlanır. Burada hatırlatılması gereken, Coste'un topalladığıdır. Güçsüzlük işareti olan bu sakatlığın şeyhlerin ilgisine ve acımasına neden olduğu ve onun mabetlerinde dolaşmasına ses çıkarmadıkları da düşünülebilir.

Paris'e ilk kez eylül 1823'te döner. Bouches-du-Rhône bölgesinin inşaat müdürü olarak Marsilya'ya gider, ama Mehmed Ali'nin ısrarlı çağrılarına dayanamayıp tekrar Kahire'ye gelir ve Kavalalı'dan Şubra'daki evi yanında bir saray inşası görevini alır. Bu saray hiçbir zaman gerçekleştirilemez.

Eylül 1827'de bir akrep (bu akrebi bir şişede saklayacak ve Doğa Tarihi Müzesi'ne verecektir) tarafından sokulur ve Doktor Dussap tarafından tedavi edilir. Hekimin Fransa'ya dönmesinin daha iyi olacağını söylemesi üzerine Alceste gemisine biner ve bundan sonraki hayatını Marsilya Güzel Sanatlar Okulu'ndaki dersleri ile onu İran'a kadar götürecek yolculukları arasında paylaştırır. Bu seyahatlerden anılarla döner ve 1879'da ölür.

Mahmudiye Kanalı'nın yapımıyla görevlendirilen Coste eski hataları telafi etmek için çok çabalar, ama pek de başarılı olamaz. Kanal bitirildikten sonra da tamamlanmamış görüntüsü verir. Eğim (başka bir deyimle akıntı) olmaması nedeniyle tatlı su kısa zamanda deniz suyuna karışır. Forbin kontuyla birlikte Mısır'a gelen Huyat adındaki başka bir Fransız, kanalın suyunu bir kemer üze-

7 Driault, 1927, a.g.e.
8 Coste, a.g.e.

9 Özellikle *L'architecture arabe ou monuments du Kaire*, 1837, adlı monografisi.

rinden geçirerek İskenderiye sarnıçlarına aktarmaya çalışır, ama o da başarısız olur. Gelen su da tuzludur.

Mahmudiye Kanalı aralık 1820'de tamamlanır ve şubat 1821'de törenle hizmete girer. Tüm harcamaların otuz bin kesenin altında olması bu kadar büyük bir işte angaryanın önemini bir kez daha gösterir: Kanalın kazılmasında çalışan fellahlardan yirmi bin kadarı bataklıklarda yorgunluktan ve yüksek ateşten ölür.[10]

1834 yılından itibaren bir konsey oluşturulur ve başına o arada bütün Mısır'ın başmühendisi olan Linant getirilir. Bir yıl sonra bayındırlık bölümü kurulur ve eğitime bağlanarak Muhtar Bey'e emanet edilir. Bütün projeler bundan böyle bu bölümün görevidir.

Mehmed Ali sulama amaçlı işlerin dışında başka düzenlemelere de girişir. İskenderiye yakınlarındaki Madye ve Maryut göllerini birbirinden ayıran bentleri onarır. Bu bentler Menou'yu kuşatmak ve onu içme suyundan yoksun bırakmak isteyen İngilizler tarafından 1801'de yıkılmıştı. Göllerin ayrılmasıyla yüzlerce hektar arazi tarıma açılmış olur. Paşa daha sonra Nil Nehri'nin Menuf kentinden geçen iki kolu arasındaki doğal Firavuniye Kanalı'nı da kapattırır. Nehrin sularının çekildiği dönemlerde bu kanal Dimyat'a gidecek suyun büyük bir bölümünü alıyor, böylelikle Mansure ile deniz arasında kalan pirinç tarlalarına zarar veriyordu.[11] Selahaddin tarafından yaptırıldığı söylenen El-Lahun Köprüsü yıkılmaya yüz tutmuştur; üzeri kaplanır ve yüz metre ileriye, taş bir duvarın üzerine oturtulur.

Aynı dönemde, yine Linant de Bellefonds'un talimatıyla, deltanın ucunda yapılması tasarlanan büyük bir baraj konusunda incelemeler başlar. Süveyş Kanalı fikrinden çok bu düşünce Napolyon'a aittir: "Bir gün gelecek ve Dimyat ve Reşid kollarını 'İneğin Karnı'nda' kesecek bir bentler dizisi inşa edilecektir. Böylelikle bazı kapıların açılması, bazılarının da kapanması sonucunda Nil'in bütün suları istenilen kola akıtılabilecek ve iki kat fazla su gönderilebilecektir."

10 Cadalvène ve Breuvery, a.g.e., Marcellus, *Souvenirs de l'Orient* (2 cilt, Paris, 1839) adlı kitabında ölü fellah sayısını 7 000 olarak gösterirse de başka araştırmacılar bu sayının daha yüksek olduğunda fikir birliğindedir. Joseph Michaud 12 000; Schœlcher (a.g.e.) 18 000; J.-J. Ampère (*Voyage en Egypte et en Nubie*, Paris, 1868) 30 000.

11 Bu durum daha önce Napolyon'un da dikkatini çekmiş ve mühendislerinin incelemesi sonunda kanal kapatılmıştı.

Başlangıçta Mehmed Ali, sadece Reşid kolunu kapatmayı düşünür. Linant ona tek bir barajın getirebileceği tehlikeleri anlatarak Paşa'yı her bir kol üzerinde bir baraj kurma konusunda ikna eder. İstenildiğinde açılıp kapanarak istenilen tarafa istenildiği kadar su verilebilecektir: bu fikre bayılan Paşa, Linant'a tam yetki verir.

Barajın ilk planını yapan komisyonda bayındırlık işleri genel müdürü Linant'ın yanında şu kişiler vardır: Oğul Le Père ve onun öğrencileri arasından seçilmiş birkaç kişi, Mühendis Lambert ve Fournel, Albay Hoart ve Bruneau. Komisyonda iki de İngiliz, Galloway ve Walles, bulunur. Barajın yeri için Napolyon'un da seçtiği bölge, "İneğin Karnı" olarak adlandırılan ve Reşid ve Dimyat kollarının ayrıldığı yer olan nokta seçilir. Şantiye 12 mayıs 1834'te açılır. Orada bulunan Saint-Simon'cular aynı zamanda Napolyon'un anısını ve Meryem'in göğe kaldırılma yortusunu kutlarken inanılması güç miktarda içki içerler: on altı şişe şampanya, on beş şişe Bourgogne şarabı, on şişe Provence şarabı ve on şişe değişik şarap...[12]

Binlerce işçi, Oğul Le Père'in anlatımıyla kırk bin kişi, angaryada çalıştırılır. Şaşırtıcı olan onlar için hiçbir hazırlık yapılmamış olmasıdır: ne kalacak yer, ne alet, ne de yiyecek hazırlanmıştır. Her şey, depolar, hastane, sağlık hizmetleri, her şey sıfırdan gerçekleştirilir. Kendisi de itiraf ettiği gibi Linant, Nil Nehri'nden geçen teknelerdeki buğdaya ve çevre köylerdeki değirmenlere el koyar, fırınlar getirtir. Bu arada söyledikleri de ilginçtir: "Mısır'da kararlaştırılan işlerin hemen tamamlanması istenir. Bir şey istenirse, ne pahasına olursa olsun yapılmalıdır; hızlı hareket edildiğinde bütün yollar makbuldür. Yapılanın sağlam ve dayanıklı olması önemli değildir, önemli olan derhal kullanılabilmesidir ve bunun için ne gerekirse yapılır."

Mehmed Ali'nin kişiliğindeki en zararlı niteliklerden olan bu sabırsızlık onu Linant'a inanılmaz bir öneri yapmaya götürür: Gize piramitlerinin yıkılarak taşlarının baraj yapımında kullanılması! Bir bayındırlık komisyonu öneriyi yerinde incelemek için Gize'ye gitmiştir bile.[13] Böyle bir cinayete karşı olan ama hükümdarın karşı-

12 Carré, a.g.e.

13 Oğul Le Père'in yazışmaları, gerçekte taşocağı olarak Büyük Piramid'in değil, herhangi bir piramidin kullanılmasının düşünüldüğünü ortaya çıkarır. Oğul Le Père bu fikri destekler. Bir toplumcu olarak tarihî eserlerle ilgilenmez. Bkz. *Fonds saint-simonien*, Arsenal Kütüphanesi.

sında onun fikirlerini reddeder görünmek istemeyen Linant bir yol bulur. Sabırla ve örnek bir dürüstlükle bir hesap yapar ve Mehmed Ali'ye sunar. Yalnız hazırlık çalışmaları bile on beş milyon Mısır kuruşu tutmaktadır. Bu korkunç meblağ karşısında Kavalalı, Linant tarafından da önerilen en mantıklı seçeneği kabul eder: gerçek taşocakları kullanılacaktır.

Saint-Simon'cuların önderinin kamp yönetimine karışmak istemesinin yarattığı çekişmeler (mayıs 1834) iş arkadaşlarının yaşam biçimlerindeki değişiklikler ve fellahların kitleler halinde kaçması işlerin ilerlemesine engel olur. Bütün bunların üzerine gelen bir veba salgını (ocak 1835) sadece Kahire'de otuz beş bin kişinin ölümüne neden olur. Mayıs 1935'te çalışmalar durdurulur. 1837'de Oğul Le Père'in ve arkadaşlarından çoğunun gitmesi üzerine Linant projeyi yeniden canlandırmaya çalışırsa da kendi kendine de itiraf ettiği gibi "Artık malzeme gelmiyor ve barajlarda yapabileceğim hiçbir şey kalmadı."

Projenin tekrar ele alınması, epeyce ilerletilmesi için 1842 yılına kadar beklemek gerekir. Başka bir Fransız -Dieudonné Eugène Mougel- o dönemde İskenderiye havuzunun inşaatıyla görevlidir. Mehmed Ali'nin Mougel'i baraj inşaatıyla da görevlendirdiğini öğrenen Linant kırılırsa da duygularını belli etmez ve filozofça bir neden bulur: "Mösyö Mougel herhalde başka bir yol önerdi. Yoksa benim başlattığım işi neden yine bana devam ettirmesinler ?"

Ne kadar yetenekli olursa olsun, selefinin notları ve gözlemleri olmasa Mougel'in uzun süre hiçbir şey yapamayacağı açıktır. 12 haziran 1842'de saray, Artin Bey'in şahsında Linant'a bir mektup yazar:

"İskenderiye Havuzu İnşaatı Müdürü Mösyö Mougel, asaletmeapları tarafından Nil üzerinde yeni projelere dayanarak barajlar inşa etmekle görevlendirilmiştir. Uygulamayı inceleyeceği yerlere hareket etmeden önce Mösyö Mougel, daha önce asaletmeaplarının emriyle Nil'in özellikleri ve Aşağı Mısır kanalları hakkında ciddi ve uzun araştırmalar yapmış olmanız nedeniyle, sizin deneyiminizden de yararlanmak istediğini belirtmiştir. Asaletmeapları Mösyö Mougel'in bu düşüncelerini değerlendirmiş ve benden sizi bu genç mühendisle bir araya gelmeye davet etmemi, böylelikle onun şimdi görevlendirildiği konuyla ilgili çalışmalarınız sırasında oluşturduğunuz belgeleri iletmenizi istemişlerdir. Asaletmeapları Mösyö Mougel'in yönetimin sağlayacağı aydınlıkla çevrelenmesine özel önem vermekte ve sizden onu deneyimlerinizle ve yararlı bilgilerinizle aydınlatmanızı, böylelikle payınıza düşeni yaparak ülkenin refahı için çok önemli olan bu eserin gerçekleştirilmesine yardımcı olmanızı beklemektedirler.

Asaletmeaplarının birinci tercüman sekreteri
Artin Bey"

Diğer taraftan Mougel de ona bir mektup yazarak şöyle der: "Elinizdeki hidrografik bilgilerin bana verilmesi için yardımınıza güveniyorum. Asaletmeaplarına bir mektup yazdım, uygulanmaya layık bir projenin sahibi olarak baraj çalışmasında sizin de bir katkınızın olmasının haklı ve gerekli olacağını ilettim.

Asaletmeaplarından sizinle temas etmemin sağlanmasını, böylelikle elinizde olan ve ihtiyaç duyacağım belgelere ulaşabilmeme izin verilmesini rica ettim." Linant elindeki bilgi ve belgeleri Mougel'e iletmekte tereddüt etmez.

O günden sonra Mougel projeyi değiştirir ve vardığı sonuçları ocak 1843'te Bayındırlık Konseyi'ne iletir. Linant'ın her bir kol için birbirinden yaklaşık altı kilometre uzakta iki ayrı baraj düşünmesine karşın Mougel her iki kolu da kapsayacak tek bir baraj tasarlar. Buna ek olarak projesi, Kavalalı'nın gözünden kaçmayacak askerî nitelikli bazı surlar da içerir. Tek hatası, Linant'ın nehir yatağının dışında tasarlanan barajlarının tersine, onun barajının daha çürük toprak üzerine inşa edilmesi gereğidir.

Komisyon raporu kısa ve özdür: "Baraj projesi yeterli ön incelemeye dayanmamaktadır. İstenen amaca varamayacaktır. Topraklarda büyük bir iyileştirme sağlayabilmek için suları beş-altı metre yükseltmek gerekmez. Konu yeniden incelenmelidir."

Mehmed Ali rapora aldırmaz ve 1847 yılında Mısır geleneklerine uygun bir törenle (o törende elli manda yenilmiş ve üç yüz aşçı çalıştırılmıştır) temele ilk taşı koyar ve kitabın başında söz ettiğimiz hatıra madalyasını bastırır.

Bu konudaki soylu davranışına karşın projesi Mougel'inkinden daha iyi ya da daha kötü olmayan Linant, çizim ve haritaları da kullanarak, diğer bütün üstünlüklerinin yanı sıra projesinin toplam 21 milyon franga mal olacağını, halbuki yirmi yıl sonra Mougel'in hâlâ

bitmeyen barajının şimdiden 47 milyon yuttuğunu kanıtlamaya çalışır. Gerçekten de parasızlık nedeniyle birkaç kez durdurulmak zorunda kalınan çalışmalar Mehmed Ali'nin iktidarının sonunda da fazla ilerlememiştir, ama Scipion Marin'in de açıkladığı gibi asıl suçlanması gereken "En güzel amaçlarının gerçekleşmesini sürekli olarak frenleyen Doğu yönetimlerinin giderilemez uyuşukluğudur."

Mehmed Ali'nin 1849'da ölümünden sonra yerine geçen torunu Abbas, yetersiz olduğu iddiasıyla Mougel'in işine son verir ve projenin başına Mehmed Ali'nin eğitim için Paris'e gönderdiği öğrencilerden Mazhar Efendi'yi getirir. Raporlar ve kayıtlar Linant'ın düşüncelerinin temelsiz olmadığını kanıtlar. Önemli hatalar arasında temel betonunun çatladığı, yeraltı sularını önlemesi gereken baraj tabanının iyi kaplanmadığı gibi konulardan söz edilir. Her şeye karşın tarafsız kalmayı beceren Linant bu eksiklikleri Mougel'in beceriksizliğinden çok işçilerin niteliksizliğine ve Mehmed Ali'nin aceleci kişiliğine bağlar.[14]

Daha önemli konularla uğraşan Kavalalı şehircilik çalışmalarına zaman ayıramaz. Yine de yabancıların gelmesi ve yeni mahallelerin kurulmasıyla İskenderiye yarı Avrupalı bir kent görünümü alır ve Napolyon ordularının gördüğü yeraltı mezarlığı ortasındaki yıkıntı manzarasından kurtulur.

"Mehmed Ali Paşa atlı arabaların rahatlıkla gidebileceği geniş sokaklar açtı. Fransız Mahallesi kentin en güzel bölümüdür. Burada çok sayıda Avrupalının dükkânı bulunuyor. Hıristiyan ve Müslümanlar yan yana yaşıyor ve yüz kelime Arapça bilen her yabancı derdini anlatabiliyor. Zarif otellerde servisin Fransızca ya da İngilizce yapıldığı bir gerçek. İskenderiye yeni hayatını Mehmed Ali'ye borçlu. Meskûn alanlar 1798'in üç katı. Kentin hemen yanından başlayan ve eskiden tarihî eser aramak amacıyla gidildiğinde sırtlan ve çakallarla karşılaşılan çöller şimdi gölgeli bahçeler, zarif villalar ve güzel mahallelerle kaplı."[15]

14 1882 yılında barajın tekrar canlandırılması gündeme geldiğinde müsteşar yardımcısı Albay Scott Montcrief, Mısır'da öğretmen olarak görev yapan oğlunun yanına gelen Mougel'in katkısını ister. İlerlemiş yaşına karşın -yetmiş beş yaşındaydı- Mougel İngiliz önerisini kabul eder ve barajın danışman mühendisi olarak görev alır. Çalışmalar hızla ilerler. 1890 yılında baraj tamamlanmak üzereyken Mougel ölür.
15 Chaix, a.g.e.

Kentin yayıldığı alanın genişliği ve (şimdiden) yoğun nüfusu nedeniyle Kahire aynı değişimleri yaşamak için XIX. yüzyılın sonunu beklemek zorunda kalır. Başkent 1847'de Mehmed Ali'nin yaklaşık yarım yüzyıl önce gördüğünden farklı değildir: "Sokaklardan pek azı bir atlı arabanın geçmesine izin verecek kadar geniştir; diğerleri çok dardır ve Fransızların Zaragoza'da yaptıkları gibi kent içinde yayan ilerlemek yerine neden şehri uzaktan bombaladıklarını anlamak kolaydır. Halk bazı mahallelerde yoğunlaşmıştır. Kalabalıktan ve sokakların darlığından çarşılarda ilerlemek çok güçtür."[16]

Yine de, özellikle Ezbekiye gölcüğünde[17] bir değişiklik yapılmıştır. Fransız askerlerinin geldiği zamanlarda dört feddan ya da 17 hektarlık bu alan kabaran sularla beslenir. Buranın bütün çekiciliği su taşkınları mevsiminde ve güneşin battığı zamanlarda ortaya çıkar. Kıyıdan yansıyan ışıklarla aydınlanmış kayıklar görülür, su kenarlarında oluşturulan şanolarda dans eden Mısır çengileri Doğu Ordusu askerlerinin hayallerini süslerdi. Bütün bu güzellikler 1807'den sonra kayboldu. Ezbekiye eğlenceleri eski çekiciliğini yitirdi, küçük gölün üzerinde kayıklar görülmez oldu. Valentia adlı bir gezgin bölgeyi şöyle tanımlar: "Fransızlar tarafından dikilen ağaçların çoğunun kesildiği, çekirdek kaplı geniş bir alan."[18]

Paşa 1837'de bölgeyi geniş bir bahçeye çevirmeye karar verir ve Bayındırlık Bakanı (Fransa'ya giden öğrencilerden) Murathan Bey'e bu yönde proje hazırlanması talimatını verir. Mehmed Ali'ye gösterilen proje onaylanır. Üç geniş cadde belirlenir ve çevrelerinde on metre genişliğinde bir kanal kazılarak kanalın iki kıyısına ağaçlar ve çiçekler dikilir.

İşlerin bozulması uzun sürmez. Suların çekildiği mevsimlerde kanalın kuruması üzerine bölgede oturanlar -özellikle üç-dört kon-

16 ag.e.
17 Bu kelimenin kökü hakkında iki düşünce vardır. Birinci görüşe göre bu bölge adını Özbek askerlerin kaldığı kışlalardan alır. Daha inanılır olan ikinci varsayıma göre bu ad XV. yüzyıl ortalarında Limun Köprüsü yakınlarında bir kanal kazdırarak Babü'l-Hadid'den İbrahim Paşa Meydanı'na, Victoria Oteli'nden Atabeü'l-Hadra Meydanı'na kadar uzanan çukura su götürmek isteyen Azbak adlı Arap subayından gelir. Azbak, adını taşıyan mahallenin bir bölümünü satın alarak deve yetiştirmek amacındaydı.
18 Valentia, *Voyages and travels to India, Ceylon and the Red Sea, Abyssinia and Egypt*, 3 cilt, Londra, 1809.

solos- geride kalan boşlukta kümeslerini kurarlar ve atlarını beslerler. Ancak suların yükselmesiyle birlikte kanalı terk etmek gerekir. O zaman kanalın ateşli hastalıklara neden olduğu ileri sürülerek doldurulması istenir. Hükûmet ne sebeple alındığı anlaşılamayan bir kararla kanalı doldurur ve Ezbekiye en güzel süslerinden birinden yoksun kalır.

Kanal doldurulduktan bir süre sonra su sıkıntısı çekilmeye başlanır. Bir günden diğerine sulama suları kalmayan civar evlerin bahçelerinin sulanması için su gereklidir. İlk protesto, o bölgede evi olan İngiliz Başkonsolosu Murray'den gelir. Hemen eski kanalın doğrultusunda bir metre genişliğinde, üstü açık, taş bir kanal açılır. Bu kararın da ne kadar yanlış olduğu kısa sürede anlaşılır. Suların yüksek olduğu dönemde kanal doludur, ama sular çekildikten sonra çok kötü kokulu bir lağıma dönüşür. Üzerini kapamakla yetinilir ve kaderine terk edilen Ezbekiye Meydanı gün geçtikçe başkent serserilerinin buluşma yerine dönüşür. Bu durum, Mehmed Ali'nin torunu ve İbrahim'in oğlu İsmail'in tahta çıkmasına kadar sürer. 1867'de uluslararası fuarı gezmek için geldiği Paris'te bu kentteki değişiklikleri ve güzelleştirme çalışmalarını o denli beğenir ki Kahire'yi de Paris modeline göre geliştirmeyi kararlaştırır. 1868'de ünlü Fransız mühendis Grand, Kahire'nin cadde ve sokaklarının yeniden düzenlenmesi görevinin başına getirilir. Özellikle Ezbekiye Meydanı'yla ilgilenerek burasını baştan aşağı değiştirir. Eski parkın ortasına sekizgen biçiminde yirmi feddanlık yeni bir bahçe oturtulur. Parkın çevresinde yeni mahalleler oluşturularak buraya kaldırımları Paris'teki Rivoli Caddesi'ne benzer kemerler inşa edilir. Bölgenin açılışı 1872'de İsmail ve bakanlarının katıldığı bir törenle yapılır. Mısır'ın bu en güzel gezinti yerinden günümüze ne yazık ki hiçbir şey kalmamıştır.

Daha önce de değindiğimiz gibi, Kahire'ye yeni bir cami kazandırmak isteyen Mehmed Ali bu görevi 1820'de Coste'a verir. Bu cami onun türbesi olur, oraya gömülür. Cadalvène ve Breuvery'ye göre: Selahaddin'in divan odasındaki nefis pembe granit sütunlarla süslü bir camii, sultanların adalet dağıttıkları ünlü binanın yıkıntıları üzerinde yükselecek." 1833'te Curzon'a[19] göre "Selahaddin'in nefis bir salon olan divan odası pembe granitten eski sütunlarla bö-

19 *Visit to the monasteries in the Levant*, Londra, 1849.

lünmüştü ve ne yazık ki Mehmed Ali'nin emriyle yıkılmıştı. Bu emri, dünyanın en güzel yapı malzemesi olan Mısır kaymaktaşından bir anıt yaptırmak için vermişti, ama kaba Ermeni mimar yıkılan eserle karşılaştırıldığında insanı üzecek kadar çirkin bir cami yaptı." Mimar Ermeni değil, Yusuf Boşna adlı bir Yunanlı'dır[20] ve örnek aldığı model İstanbul'daki Ayasofya değil, Sultanahmet Camii'dir.[21]

Yapı malzemesi olarak kaymaktaşının seçiminin sorumluluğunu yüklenen Linant de Bellefonds *Mémoires*'da kendini şöyle savunur: "Mehmed Ali Kaleiçi'nde türbesi olacak bir camiinin yapımına karar verdiğinde önce mermer aradı; Mısır'daki camilerde her çeşitten güzel mermer vardı; bana çöllerdeki yolculuklarımda güzel mermer yatakları görüp görmediğimi sordu. Saint-Antoine Manastırı'nın bulunduğu Araba Vadisi'ni çevreleyen sıradağlarda eski cami ve evlerde bulunan mozaiklerin de yapıldığı mermerlerden gördüğümü söyledim. Paşa, belirttiğim yerdeki mermerden örnek almak üzere birisini görevlendirdi. Ancak gönderdiği kişi, ne nereye gittiğini, ne de mermerin ne olduğunu bilen, basit bir kavastı. Yolunun üzerinde, Vadi Sinnuri'de kaymaktaşına rastladı ve rehberinin yola devam etme önerilerini dinlemeyip geri döndü ve Mehmed Ali'ye nefis bir mermer bulduğu haberini verdi. Mehmed Ali getirdiği örneği çok beğendi. Benden başka kimse Paşa'ya gerçeği söylemeye cesaret edemedi. Ekselanslarına bulunan taşın güzel ve bazı yerlerde kullanılabilir olmasına karşın binalarda, özellikle havayla temas eden bölümlerde kullanılamayacağını anlattım. Bütün bunlara rağmen yatağın işletilmesi kararlaştırıldı. Caminin daha önce düşünüldüğü gibi mermer yerine kısmen kaymaktaşından yapılmasının nedeni budur." Linant devam eder: "Bazı parçalar gerçekten de çok güzeldi, ama bir metreküp güzel taş elde edebilmek için beş yüz metreküp taş çıkarmak gerekiyordu."

Bu ayrıntı çalışmaların yavaşlığını açıklar. Paşa'nın nitelikleri arasında sabrın önemli bir yer tutmadığı düşünülürse, Gliddon'un[22] sözlerine şaşırmamak gerekir: "Son on iki yıl boyunca çalıştırılan işçi sayısı o kadar düşüktür ki cami düşünülen yüksekliğin

20 Wiet, *Méhémet-Ali et les Beaux-Arts*, Kahire.

21 a.y.y.

22 *An appeal to the antiquaries of Europe on the destruction of the monuments of Egypt*, Londra, 1841.

daha yarısına ulaşmamıştır. Eğer bir gün bitirilirse Kahire kentinde Paşa'nın dindarlığının tek işareti olarak duracaktır." Cooley'nin görüşleri: "Kahire'ye geldiğimizde yeni caminin yapımı birkaç yıldır sürmekteydi, ama işçilerin yavaşlığını ve aldırmazlığını görünce, inşaatın bitmesini görmek için daha çok yıllar beklenmesi gerekeceğini anladık. Kullanılan malzemenin çok güzel olduğunu not edelim: işçilerin usta elleriyle işledikleri koyu bir kaymaktaşıdır ve cami benzersiz bir güzellik ve zenginlik sembolü olacaktır."[23] Hahn-Hahn'a gelince: "Kaleiçi'nde Mehmed Ali'nin yeni camii görülüyor: gerek görünüşü, gerekse stiliyle etkileyici bir yapı ve bütünüyle göze hoş geliyor. Yapı daha kısmen bitirilmiş ve tamamlanması için şüphesiz çok zamana gerek var. Kahire ve çevresinde yayılan ilginç bir halk deyişine göre her an ölebilecek yaşlı Paşa, bu caminin tamamlanmasına kadar hayatta kalacaktır. Bu ilginç görüşün onu etkilemesi ve ölmeden önce daha önünde yaşayacak birkaç yıl olduğuna inanması mümkündür."[24]

Mehmed Ali yanılıyordu. Öldüğünde cami hâlâ tamamlanmamıştı. İnşaat ancak 1860'ta bitirilebilir. Girişin sağındaki bir parmaklık en son firavunun kabrini koruyordu. Taban altın sırmalı halılarla kaplanmıştı ve her iki yanda som gümüşten şamdanlar bulunuyordu.

Giriş avlusu kaymaktaşından yapılmış Doğu stili güzel sütunlarla çevrilidir. Avlunun ortasında sekizgen biçiminde ve ağır süslemelerle zenginleştirilmiş bir aptes çeşmesi vardır. Kuzeydoğudaki koridorun üstünde siyah ve altın renginde bir kule ve bir çeşit Çin odası görülüyordu. Avlunun batı tarafındaki saat[25] Louis-Philippe'in Mehmed Ali'ye Luksor Dikilitaşı karşılığında verdiği armağandır.

Ülkenin altyapısını düzeltme gayretlerini sürdüren Mehmed Ali, Fransız Kimyager Félix d'Arcet'nin buluşunu uygulayarak kentin içme sularını şap kullanarak saflaştırma işine girişir. Ancak başkentin ve İskenderiye'nin Avrupalı mahallelerine su sağlayacak gerçek bir sistemin oluşturulması için Said Paşa dönemini ve Paşa'nın başsekreteri olan Doğubilimci Koenig'in çabalarını beklemek gerekir. Öte yandan Mehmed Ali yol yapımı için çaba harcamaz ve üzerinde rahatça gidilebilecek yolların yokluğunda ülke taşımacılığı Nil boyunca ve Mahmudiye Kanalı üzerinde su üstünden yapılmaya devam eder. Bu arada, Avrupa ve Hindistan arasındaki ticaretin Kızıldeniz üzerinden gerçekleşmesini kolaylaştırmak amacıyla Mehmed Ali'nin de önemli ortağı olduğu bir İngiliz şirketi Süveyş ve başkent arasında araba taşımacılığı düzenler. Mısır ticaretinin giderek önem kazanmasıyla, düzenli bir posta servisinin de kurulması gerekir. Burada da Napolyon tarafından düşünülen, Doğu Ordusu'nun gidişinden sonra unutulan bir yöntem yeniden canlandırılır. Başlangıçta bu hizmet öncelikle resmî yazışmalara ayrılır ve Hamid Ömer adlı bir kişinin yönetiminde çalışan yaya ulaklarla gerçekleştirilir. Özel kişiler posta hizmetlerinden çok daha sonra yararlanırlar.

İskenderiye Limanı'nın yeni feneri Rasü'd-din Burnu'na dikilir. Düzenli bir demiryolu ağının ilk öncüleri, biri Tura taşocaklarından Nil kıyısına, diğeri de Mahmudiye Kanalı'ndan Akdeniz kıyısındaki iskeleye giden iki kısa yoldur. Coste'un gerçekleştirdiği bir hava hattı İskenderiye ve Kahire arasında telgraf iletişimini sağlar.

Sıkıştırılmış taşlardan yapılan geniş bir yol Rasü'd-din'i Reşid kapısına bağlar. Bu yolun kaplanması için başlangıçta Mukaddem'in kırmızı çakıltaşı kullanılır, bu kaplamanın sağlam olmadığının görülmesi üzerine kireçtaşı ve yapay puzolan[26] karışımı uygulanır. Diğer yollar sadece çakıltaşı kaplıdır.

İskenderiye sokakları, bazı İtalyan kentleri gibi tamamen taş döşeliydi. Linant'a göre bu kaplama çok iyi yapılmıştı ve atlı arabaların rahatça hareketine izin veriyordu.

Kahire'nin Lebon gazıyla[27] aydınlatılması girişiminde bulunulur.

23 *The American in Egypt*, New York, 1842; bkz. Gaston Wiet, a.g.e.

24 *Letters from Turkey, and Holy land*, 3 cilt, Paris, 1843, Londra, 1845, bkz. Gaston Wiet, a.g.e.,

25 *Le Sémaphore de Marseille*'de yayımlanan 19 eylül 1846 tarihli bir mektupta şöyle deniliyordu: "Mösyö Barrot (Fransız konsolosu) dün Paşa'ya Fransız hükûmeti tarafından gönderilmiş nefis bir saat verdi; değeri 100 000 frank. İngiliz konsolosu diğer ayrıntılardan bahseder: 'Arap stilinde bir anıtı temsil eden, Farsça ve Türkçe şiirlerle süslü çok güzel bir sanat eseri'."

26 Puzolan, volkanik nitelikli bir toprak çeşididir ve kireçle karıştırıldığında bazı çimento cinslerinin yapımında kullanılır.

27 Bu amaçla kurulan gaz şirketi 1958'de Nasır'ın devletleştirme hareketine kadar Bulak'ta çalışmalarını sürdürür.

Kentin temizliği, sağlığı ve güzelliğini denetlemek için Kahire'de bir belediye komisyonu kurulur.

Fransız Albay Galice'in eseri olan yüksek surlar limanı çevreler ve korur.

Muski'nin (Fransız pazarı olarak adlandırılan çarşı) yenilenmesi ve kenti bir uçtan diğerine kateden açık kanalın üzerinin kapatılması bu dönemde gerçekleştirilir.

İlk buharlı gemiler Akdeniz'de ve Nil Nehri'nde hizmete konur.

Görüldüğü gibi, yeni bir dünya eskisinin yerini alır. Sanki Mısır'a sihirli bir değnek dokunur ve ülkeyi binlerce yıllık paçavralarından kurtarır. Yeni firavunun mutluluğunu tamamlamak için ne gereklidir? Kentler büyür, sanayi ilerler, tarım gelişir. Paşa'nın ordusu ülkenin her köşesine yetişebilecek yetenektedir. Ancak Nil'den ötede deniz vardır ve bir donanma gereklidir. Bitmek tükenmek bilmeyen enerjisini artık bu amaca yöneltecektir.

ON ALTINCI BÖLÜM

Firavun'un gemileri

(1812-1839)

Ordusunu geliştirmek için Mehmed Ali'nin elinde bir temel vardı; ancak üzerine donanmasını oturtacağı hiçbir şey yoktu. Osmanlı donanmasının, ne kadar zayıf olursa olsun, bağımsızlık hayallerinin önündeki en önemli engel olduğunu kısa sürede görür. Elinde gemiler olmadıkça Babıâli'nin karşısına çıkamayacak, İskenderiye önlerine gelecek Osmanlı donanması onu dizleri üzerine çökertecekti. Mısır'ın geniş ve ıssız kıyıları ani bir çıkarma için idealdir. Buna ek olarak, kurulmakta olan imparatorluğun bütün bölgelerine ancak kendine ait bir donanmayla ulaşabilir. Sonuç olarak, Doğu Akdeniz'de kendine biçtiği rolü gerçekleştirebilmek için bir donanması olması şarttır.

Ancak böyle bir hedefe varabilmek için Mısır'ın elinde denizden başka hiçbir şey bulunmuyor: denizcilik geleneğinden, ustalardan, ormanlardan, tersanelerden ve gemicilerden söz bile edilemiyordu. Ama Mehmed Ali'nin gözünde bu engellerin ne değeri olabilir?

Akdeniz'de Mısır'ın ilk donanma gemilerinin izini Sicilya arşivlerinde görüyoruz. Bu arşivlere göre 1812 yılında İskenderiye Limanı'nda bir korvet ve silahlı bir brik bulunuyordu.[1]

1821 yılında Mısır donanması, üç teknesi silahlı bir saldırıya cevap verebilen bir ticaret filosundan ibaretti ve ülkenin üretim tesisleri yoktu. Kızıldeniz flotillası, Bulak'ta yapılan ve çöl üzerinden deve sırtında Süveyş'e taşınıp monte edilen küçük teknelerden oluşuyordu.

Daha şubat 1822'de ilk ilerlemeler görülür: 64'lük üç firkateyn, dokuz korvet, dört brik, üç kalyon, üç burlota, toplam yirmi beş parça. Mehmed Ali'nin donanma projesine dört elle sarılması 1824 yılındadır. İlk girişimi Avrupa tersanelerine savaş gemisi ısmarla-

1 Guémard, a.g.e.

mak olur. Fransa başvurulan ilk ülkedir. Marsilya, Bordeaux, Livorno, Cenova ve Trieste tersanelerinde firkateyn ve brikler yapılmaya başlanır. Bu ilk gemiler genellikle küçük teknelerdir. Tersanelerden hiçbirinin daha sonra sorun çıkarması muhtemel bir yöneticiye yüksek nitelikli gemiler vermeye cesaret edemediği açıktır.

General Boyer'le birlikte aralık 1824'te Mısır'a gelen ancak aslında Mısır valisinin Fransa temsilcisi rolünü oynayan General Livron, Boğos Bey'den aşağıdaki mektubu alır:

"Ekselansları Mısır Valisi Mehmed Ali, General Livron'un çalışkanlığı ve yeteneklerine güvenerek benden generale Fransa'ya vermek istediği siparişlerle ilgili talimatlarını iletmemi istemiştir. General Livron derhal Fransa'ya gidecek ve Majesteleri X. Charles'tan iki firkateyn ve bir savaş briki yaptırılması için izin isteyecektir. Firkateynler Jeanne d'Arc, brik de Cuirassier modelinde inşa edilecek ve gerekli bütün yenilikler uygulanarak kusursuz hale getirilecektir.
Her üç gemi de tamamen donatılacak, bakır kaplanacak ve Fransız donanmasında kullanılanlara uygun top, tüfek ve kılıçla tamamlanacaktır. General Livron, ekselansları bahriye nazırıyla temas kurup bu üç geminin yapımını denetleyecek yetenek ve akla sahip bir veya iki Kraliyet Donanması mensubunun görevlendirilmesini rica etmeye yetkilidir. Bu subaylara ekselansları nazırın uygun göreceği ücret ödenecektir. General Livron, gemilerin İskenderiye'ye getirilmesi sırasında alınacak tüm güvenlik önlemlerinden sorumlu olacaktır. Bu üç geminin yapımına başlanmadan önce, General Livron Majesteleri X. Charles'ın hükûmetinden denize açılmaya hazır iki firkateyn ve bir savaş brikinin verilmesini isteyecektir. Bu mektupla General Livron satın alınacak üç gemi konusunda Ekselansları Mehmed Ali Paşa adına Fransız hükûmetiyle görüşmeler yapmaya ve anlaşmaya yetkili kılınmaktadır. Belirlenecek ücret, ekselanslarının hazinesi tarafından ödenecektir. General Livron üç geminin satın alınmasını başarması durumunda, Kraliyet Donanması'ndan yeteri kadar subayın ekselanslarının hizmetine girmesini ve Mısır'da teorik ve uygulamalı bir denizcilik okulu kurmasını sağlayacaktır. Bu subaylar ekselansları tarafından cömertçe ödüllendirilecektir, ancak ekselanslarının hizmetinde birkaç yıl kalacaklarını taahhüt etmeleri gerekir.[2]

2 Douin, *Une mission militaire française auprès de Méhémet-Ali*, Kahire, 1923.

Bu belge, Mehmed Ali'nin yeni donanmasının başlangıcıdır.

Nisan 1825'te, önüne gelen bu duyarlı konuya dönemin Donanma Bakanı Chabrol kontu beklenen cevabı vermekte gecikmez: "Her ne kadar ticarî bir ilişki gibi görülse de Doğu'daki durum göz önüne alındığında böyle gemilerin Fransa tarafından donatılmasının Yunanlılar karşısında Türklerin yanında yer aldığınız gibi yorumlanacağı (gemi isteği, Mısır'ın Mora isyanına müdahalesiyle eşzamanlıdır) açıktır."[3]

Konu sonunda Kral X. Charles'in konseyinde tartışılır ve bakan aşağıdaki notu yazar: "Emirlerini aldığım kral, iki firkateyn ve bir brikin yapımının, ticarî bir işlem olarak Marsilya'da gerçekleştirilebileceğine karar verdi. Gemiler kesin olarak Toulon'da yapılmayacaklardır." Bu olay Fransız basınına yansımakta gecikmez ve bazı gazeteler öfkelerini ortaya koyar: "Fransa'nın Akdeniz limanları Mehmed Ali'nin Yunanistan'a karşı saldırısını hazırladığı silah fabrikalarına döndü."

Ertesi yılın 24 ekiminde Drovetti donanma bakanına Mısır donanmasının son durumunu bildirir: iki firkateyn, bir korvet, on beş brik, bir savaş gemisi ve iki buharlı gemi. On beş kadar küçük gemi ve bir o kadar nakliye teknesi vardır.

1826 yılının sonunda, daha önce sözünü ettiğimiz iki firkateynin ve beş korvetin dışında, Paşa'nın elindeki otuz sekiz parçalık donanmanın hepsi düşük tonajlıdır. Bu gemiler artık "Mehmed Ali'nin ilk donanması" olarak adlandırılan gücü oluşturur. İkinci donanma Navarin'den sonra doğar.

Bu ilk donanmanın personeli, kara ordusuyla aynı prensiplere göre bir araya getirilir: Arap tayfalar ve yabancı subaylar. 1827 yılı sonlarında bu donanmaya Fransa'dan subaylar katılır: Bompar, Reynier, Le Dentu, D'İsnard, Matraire, Briand, Maffre, Luciani ve Trafalgar gazisi, yaşlı ve deneyimli Albay Letellier.[4] Daha sonra gelecekler arasında Jean-Victor Besson (tümamiralliğe yükseltilir.[5]) ve

3 Douin, *Les premières frégates de Méhémet-Ali (1824-1827)*, İFAO, Kahire, 1926.

4 1831'de İskenderiye'de boğularak ölür.

5 28 eylül 1756'da Otelci Jean Besson'un ve Jeanne Gallois'nın oğlu olarak Angoulême'de doğdu. R. Garreau, *F. Besson-bey, vice-amiral et major général d'Egypte*, F. Charles-Roux'nun önsözüyle, Koloniler ve Deniz Coğrafyası Topluluğu yayınları, 1949.

Touzé Houssart da vardır. Fransa'da komodorluk rütbesine kadar yükselen Houssart Birinci Suriye Savaşı sırasında, "ikinci Mısır donanmasının" bir gemisine kumanda eder. 1830 yılına doğru İskenderiye'de ortaya çıkan ve aynı zamanda matematikçi olan bu subay babasının donanma için hazırladığı genç prens Muhammed Said'e öğretmenlik de yapar.

Mehmed Ali her zamanki sabırsızlığıyla o sırada Akdeniz'in çeşitli tersanelerinde kızakta olan gemilerin bir an önce tamamlanmasını ister. İskenderiye'de, Rasü'd-din yakınlarında bir denizcilik okulu kurar ve bu okulu bitiren iki bin genç sadece yelken kullanmayı öğrenmekle kalmaz, aynı zamanda topçuluk ve bir çıkarma anında karaya çıkan askerlerin izlemesi gereken hareketler konusunda da eğitilir.

Çoğu fellah olan bu yeni tayfalar, özellikle topçu olarak Türk denizcilerinden daha üstün olduklarını kanıtlarlar. Marmont'un anlattıklarına göre yeni yöntemleri öğrenmekte gösterdikleri yetenek gerçek bir mucizedir.[6] İngiliz uzmanlar daha tutucudur. Royal Asiatic Society'ye yazdığı raporda Albay Mackensie gemilerin bakımının iyi olduğunu söylerse de tayfaları deneyimsiz, kurmayları niteliksiz bulur. Bu donanmanın Osmanlılar karşısında tutunabileceğini, ancak herhangi bir Avrupa deniz gücü karşısında savaşmasının olanaksız olduğunu belirtir. Gelecek günler onu haklı çıkarır. Mehmed Ali de bu eksikliklerin bilincindedir ve örnekler onu doğrulamaktadır. İşte bir örnek.

Bir gün üzerinde yer aldığı bir Mısır korvetinin çark etmesini emreder, yakındaki İngiliz firkateyni Glasgow'un komutanından da aynı manevrayı yapmasını ister. "Elde kronometre," İngiliz teknesinin bu manevrayı iki dakikada tamamladığını, Mısır korvetinin ise aynı iş için yedi dakika harcadığını belirler.[7] Subaylarına çıkışarak "Biz daha çocuğuz, bir savaşta bizim bir borda ateşimize düşmanın üç salvoyla cevap vereceğini görmüyor musunuz?" der. Letellier'den bir korveti okul gemisi olarak kullanmasını ister.

O günden sonra bütün rütbelere katı bir disiplin uygulanır. Talimatlara karşın kılavuz almadan İskenderiye Limanı'na girmek isteyen ve gemisini batıran bir kaptan divanı harbe gönderilir, suçlu bulunur ve kurşuna dizilir. En küçük bir ihmalin cezası kırbaçlanmadır.

6 Marmont, *Voyage en Palestine et en Egypte*, 5 cilt, Paris, 1837-1838.
7 Planat, a.g.e.

Navarin felaketinden sonra bir gün, nisan 1829'da Toulon'dan gelen bir adam Mısır donanmasının yapılanmasının başına getirilir. Lefébure de Cerisy adındaki bu subay Livron tarafından yıllık üç bin altı yüz talari[8] karşılığında donanmanın başmühendisi olarak görevlendirilmiştir.

İskenderiye'ye vardıktan iki ay sonra Mehmed Ali tarafından derhal onaylanan çağdaş bir üretim projesi geliştirir. Hemen söyleyelim, böyle bir projenin uygulanması mucizelere bağlıdır. İlk inşaat işleri başladığında Rasü'd-din Burnu çorak ve tuzlalarla kaplı bir toprak parçasıdır. Deniz kıyısındaki bir yerli mahallesi yerle bir edilir. Kıyı kazılarak gemilerin iskelelere yanaşabileceği derinlik elde edilir. Kızak havuzları oluşturulur. Kısa sürede bir dökümhane, bir yelken fabrikası, kalafat platformları, bir çivi atölyesi, bir ip ve halat üretim tesisi, ahşap malzeme için hangarlar oluşturulur. Avrupa'dan yüksek ücretlerle getirilen marangozlar, delgiciler, kalafatçılar,[9] yelkenciler, kurşuncular ve tornacılar yerli işçileri eğitmeye başlar. Aynı zamanda Reşid'de bir yelken bezi fabrikası kurulur. Bütün bu işlerin yapımında beş bin işçi kullanılır ve proje rekor sürede, iki yılda tamamlanır. Aşılması gereken en önemli engel ahşap yokluğudur. 1833'te Mehmed Ali'nin Babıâli'den Adana vilayetini istemesinin temelinde yatan amaç, bu bölgenin ormanlarından yararlanmaktı. Bu sırada gereken tomruklar Avrupa'dan ve Anadolu'dan satın alınıyordu.

Cerisy yeteneksiz Türk işçilerini kovar, beceriksiz malzeme satıcılarını gönderir ve 3 ocak 1831 günü yüksek bordalı 100'lük (100 toplu) ilk gemi olan "Mehmed Ali" denize indirilir. 1 ağustosta Mimaut, Sébastiani'ye şunları yazar: "3 ocakta denize indirilen bu geminin donatılması için harcanan gayrete inanmak mümkün değil. Bu Mösyö de Cerisy'nin gerçek bir başarısı. Mehmed Ali'nin buraya geldiği günden beri işçileri gayrete getirmek ve gemiyi onurlandırmak için tek bir fırsatı kaçırmadığını da belirtmem gerek."[10]

8 Mısırlıların büyük çoğunluğu 1950'li yıllara kadar talari kullanmaya devam etti.
9 Gemilerin güvertelerinin, bordasının ve su kesiminin su geçirmezliğini sağlayan, bu amaçla aralıkları ziftli kıtıkla tıkayan usta.
10 Cattaui, 1931, a.g.e.

Bütün bunlar, Avrupa'da daha güçlü gemilerin olup olmadığını öğrenmek isteyen Mehmed Ali için yeterli değildir. Cerisy Avrupa'da üç güverteli ve 120 toplu gemilerin bulunduğunu, ancak İskenderiye Limanı'nın bunların yapımı için yeterli derinliğinin olmadığını belirtir. "Derhal kazılmaya başlansın ve bana anlattıklarınız gibi bir gemi yapılsın." Cerisy verilen emirlerin de ötesine geçer mayıs 1831'de 136 topluk ve bin mürettebatlık dev bir gemi, "Mısır" kızağa konur.

Bütün gemiler 30 kalibrelik toplar ve karonadlarla[11] donatılır, ikisinin arasında sadece ağırlık farkı vardır. Tekne gövdelerinin burun kısmı, bordalamayı güçleştirmek amacıyla inceltilir.

Cerisy 74'lük bir geminin ilk kez eski limanın tehlikeli setlerini aşmasını sağlar. 1798'de Amiral Brueys'in dalgıçların tam tersi bilgi vermesine rağmen bu işleme cesaret edemediği ve bu yanlış kararın Ebukir bozgununa yol açtığı biliniyor. Yine de 100'lük gemilerin limandan çıkabilmeleri için toplarının bir bölümünün çıkarılmaları gerekiyordu.

Kolayca anlaşılacağı gibi bütün bu çalışmalar çok pahalıya mal olur. Sadece 1835 bütçesi bu işlere yetmiş üç buçuk milyon kuruş ayırır. Her gemi bir eyaletin gelirini yutar.

Cerisy gibi büyük bir mühendisin yetenekleri, çalışmaları, kurduğu düzen ve öngörüsü en büyük övgüyü doğu gezisi anılarını anlatan Marmont'dan alır. Ancak kötü niyetli eleştiriler, insanüstü güç isteyen çalışmalar, yerel yönetimlerin her an bir yenisini çıkardığı güçlükler ve Besson'la yaşanan çekişmeler Cerisy'nin sabrını taşırır ve D'Estourmel'e büyük bir mutsuzlukla şöyle der: "Ben subayı olmayan bir generalim. Emrim altındaki Arap mühendisler gösterilen bir örneği taklit etmek yeteneğine sahip; ama başka bir şey yapmaları imkânsız. Somut konularda bazı bilgileri var, ancak düşünmek ve kıyaslamak onların becerilerinin dışında." Sözünü ettiği kişilerin çoğunu kendi yetiştirdiği düşünülürse, bu itiraf daha da acı oluyor. Ruhu ve vücudu yorgun, 1835 yılının sonunda Mısır'dan ayrılır. Onun gidişinden sonra Besson askerî üretim tesislerinin müdürlüğü ve donanmanın kurmay başkanlığı görevlerini üstlenir.

Cerisy'nin eserinin tamamlanması için bir kuru havuzun[12] kazılması gerekir. Türk mühendislerince gerçekleştirilen ilk çalışmalar başarısızlıkla sonuçlanır. Mehmed Ali bir kez daha Avrupalı teknisyenler gerektiğini görür ve Fransız hükûmetine başvurur. Gönderilen genç mühendis, daha sonra Linant de Bellefonds'un rakibi olacak Eugène Mougel'dir.

Önceden üç yıl sürmesi planlanan çalışmalar beş yıl alır. Mougel aynı zamanda o dönem için bir ilki gerçekleştirir ve limanda demiryolu bağlantılı bir rıhtım inşa eder.

Firavun'un rüyası 1839 yılının sonuna doğru gerçekleşir. Artık elinin altında görünüşte de olsa, Avrupalı deniz güçleriyle kıyaslanacak bir donanma ve o dönemin bilinen tüm malzemesini üretecek tesisler vardır. O günden sonra Osmanlı İmparatorluğu Akdeniz'de Mısır valisinin karşısına çıkamaz.

Yine de Kavalalı'nın eserleri içinde en çok alaya alınan bu donanma isteğidir. Savaşmaktan çok denizlerde dolaştığı ve bir savaş dışında değerini gösteremediği doğrudur. Bu eleştirileri yapanlar, Mehmed Ali'nin hiçbir zaman Avrupalı deniz güçleriyle çatışmaya girmeyi düşünmediğini unutuyorlar. Kendi güçsüzlüklerinin bilincinde olan Mehmed Ali, donanmayı askerin nakli için güvenli bir araç, Mısır kıyılarının korunması için gerekli bir kuvvet ve sultanla girişeceği çatışmada gerekli diplomatik bir silah olarak görür. Kurucusunun ölümünden sonra -Paşa'nın bütün yenilikleri gibi- gelişmesi duran bu donanma, irade ve enerjinin Mısır'a neler yaptırabileceğini göstermiştir. Mısır ise bu irade ve enerjiden çok çekmiştir.

11 Geri tepmesiz küçük top.
12 Gemi gövdesi ve altının tamiri için gerekli havuz.

ON YEDİNCİ BÖLÜM

Champollion, miras ve dikilitaşların savaşı

Nil üzerinde bir baraj inşa edebilmek için Mehmed Ali'nin bir piramidi feda edebileceğini daha önce görmüştük. Bu da bütün ülkeye yayılmış anıtların onun ve haleflerinin gözünde fazla değer taşımadığının bir kanıtıdır. Paşa'nın talimatı açıktır: çabuk ve gecikmeden. Bu emirlerden hareketle el altındaki ilk taşocaklarına, mabet ve anıtlara saldırılmasının nedenini anlamak kolaydır. Kavalalı'nın tarihe yapılan bu saldırılardan her zaman haberdar olmadığı doğru ise de, öğrendiği vakit bu cinayetleri önlemediği de bilinmektedir. Böylece eski çağlardan kalma sütunların İskenderiye'den alınarak kışlaların yapımında ya da Cerisy tarfından yönetilen liman inşaatında nasıl kullanıldığını kestirmek güç olmaz.

Cadalvène ve Breuvery şöyle yazar: "El-Aşmuneyn'de o harika kenti süsleyen anıtların kalıntılarını aramak yararsızdır. Zamanın ve hatta fanatizmin saygı gösterdiğini bilgisizlik ve hırs yıkmış, Hermopolis Magna'nın güzel yıkıntıları bir güherçile fabrikası yapmak için kullanılmıştır."

Charles Lenormant'ın[1] eleştirileri daha da serttir: "Mehmed Ali sanayinin sunağında mabetleri, anıtları ve güzel sanatları kurban etti. O güzel iplik fabrikalarını gerçekleştirmek için kirece ihtiyaç vardı ve beş kilometre ötedeki dağlara gitmek yerine kireci ma-

1 Orléans asıllıdır ve 1 haziran 1802'de Paris'te doğmuştur. 1824'te İtalya'ya gider. Napoli'de Mme Récamier'nin evlat edindiği Amélie Cyvogt'la tanışır ve 2 şubat 1826'da onunla evlenir. O tarihte Rochefoucauld-Doudeauville tarafından kralın sarayında güzel sanatlar danışmanı olarak atanır. 1828 ağustosunda Champollion'la Mısır'a hareket eder. Uzun yolculuğu sırasında eşiyle mektuplaşmayı sürdürür ve mektupları *Beaux-Arts et voyages*, Paris, 1861, adlı kitaba konu olur. *Le Globe* da bu mektuplardan alıntılar yayımlar.

betlerden elde etmek daha kolay gözüküyordu. Böylelikle beş yılda Antinoe, Aşmuneyn, Antopolis ve Elefantin, hepsi zarar gördü. Luksor daha önce bir güherçile üreticisine verilmişti. Aslında Mısır anıtlarının Mehmed-Ali-Colbert'den daha büyük düşmanı olmamıştır. Önümüzdeki süpürülmüş yola bakmanın ve Antinoe'nin, antik tiyatronun, sütunlu iki caddenin, zafer anıtının ve her şeyin yerle bir edildiğini görmenin bizde yarattığı öfkeyi bir düşünün. Aşmuneyn'in dev sütunları şimdi kanal kapısı ya da şeker fabrikası oldu. Mısır Kambiz'in[2] ayakları altında kalmış gibi (...) Korkarım ki, eğer Avrupa devletleri işe karışmazsa, yirmi yıl içinde Mısır'da tek bir tarihî eser dahi kalmayacaktır. İşte dostumuz insansever Mehmed Ali'nin marifetleri! Damlara çıkıp bağırmak istediğim tek şey var: Türklere ve onların ırkına ölüm!"

Yine de firavunların mirasının Mehmed Ali'yi hiç ilgilendirmediğini söylemek haksızlık olur. Belirtilmesi gereken, iktidarının başında karşılaştığı çok ciddi güçlüklerin granit ya da taş devleri korumasına zaman bırakmadığıdır. Unutulmaması gereken diğer bir husus, okuma yazma bilmediği ve çok zarif olmasına karşın herhangi bir kültürel değere yabancı olduğudur. Her şeyden önce bir savaşçı, bir diplomat, bir sanayici ve tüccardır. Ne kadar güzel olurlarsa olsunlar, onun gözünde eski çağlardan kalma anıtların ticarî bir değeri yoktur ve askerî bakımdan da işe yaramazlar. Yine de Cailliaud, Gurna'daki yeraltı mezarlarını ziyareti sırasında mumyaların açıldığını gördüğünde hiddetlendiğini yazar.

Kavalalı'ya ülkesinin tarihî değerlerini anlatanlardan birincisi -tek başına değildir- Champollion'dur.

18 ağustos 1828'de Fransız ve İtalyanlardan oluşan iki grup Mısır'a gelir. Bunlardan biri X. Charles, diğeri de Toscana Grandükü II. Léopold tarafından desteklenir. Fransız ekibinin başında Champollion vardır ve yanında Charles Lenormant, Mimar Antoine Bibent, M. Duchesne, ressam Nestor L'Hôte,[3] Ressam Bertin ve Ressam Lehoux vardır. İtalyan ekibi ise Champollion'un bir öğrencisi olan Pizalı Doğubilimci Rosellini tarafından yönetiliyor ve onun yanında amcası Mimar Gaetano Rosellini, ünlü besteci Cherubini'nin oğlu ve kayınbiraderi Salvatore, Doğabilimci Giuseppe Raddi ve onun yardımcıları Gallastri ve Bolano, Arkeolog Hekim Alessandro Ricci ve Ressam Angelelli bulunuyordu.

2 Pers kralı (529-521), II. Keyhüsrev'in oğludur ve Mısır Fatihi olarak adlandırılır. (ç.n.)

3 *Notice historique sur les obélisques égyptiens*, Paris, 1836. *Lettres écrites d'Egypte en 1838 et 1839*, Paris, 1840.

Jean-François Champollion ve Lenormant 24 ağustos 1828 günü Rasü'd-din Sarayı'nda Mehmed Ali tarafından kabul edilir. Her ikisi de bu buluşma hakkında değişik görüşler belirtir. İşte Champollion'un aynı gün kardeşine gönderdiği mektup.

"Paşa'yla bu sabah saat sekizde görüştüm. Asaletmeap İstanbul sarayları gibi yapılmış pek çok güzel, ahşap eve sahip. Güzel görünüşlü bu evler eski fenerin bulunduğu adada yapılmış. Beni ve Lenormant'ı Paşa'ya tanıştırmakla görevli Mösyö Drovetti bizi saraya iki çevik atın koşulduğu ve İskenderiye'nin dar ve dolambaçlı sokaklarında arabacının becerisi sayesinde kolaylıkla ilerleyen bir arabayla götürdü. Ekibimizin genç üyeleri güçlü eşeklere bindirilmişti ve bizi izliyorlardı.

Divan salonunun büyük merdivenlerini inerek yetkililerle dolu geniş bir salona girdik ve bizi hemen bir köşesinde Mehmed Ali'nin oturduğu daha küçük ve aydınlık bir odaya götürdüler. Mehmed Ali oldukça sade giyimliydi ve elinde elmas süslenmiş bir pipo vardı. Orta boylu ve bu kadar büyük işlere girişmiş ve bu denli zor sorunlarla uğraşan biri için neşeli görünüyor. Yüzünde en fazla dikkati çeken, sürekli hareket eden ve göğsüne yayılan beyaz sakalıyla uyumlu canlı gözleri.

Asaletmeapları bizleri selamladıktan sonra hoş geldiğimizi söyledi ve bana yolculuğumuzun amacını sordu. Ona İkinci Çağlayan'ı görmek istediğimi, bu nedenle asaletmeaplarının fermanına ihtiyaç duyduğumu söyledim. Bana bu fermanları derhal vereceğini söyledi. Her yerde saygı ve yardım görmemiz için yanımıza Paşa'nın iki muhafızının da katılacağını bildirdi.

Daha sonra Yunanistan'daki olaylardan konuştuk ve Asaletmeapları bana Ahmed Paşa'nın Patras'ta odasına giren ve daha önce parayla satın alınan Arnavutlar tarafından öldürüldüğünü söyledi. Cesur Türk üstün sayıları karşısında ölmeden önce ve ileri yaşına karşın aralarından yedisini kendi elleriyle boğmuş. Bu haberin Mısır paşasını derinden etkilediğini sanıyorum.

Bizlere bir fincan şekersiz kahve ikram edildikten sonra bizlere zarif el hareketleriyle eşlik eden Paşa'dan izin aldık. Gönderilecek ferman-

lar elime geçer geçmez Kahire'ye, oradan da Yukarı Mısır'a gideceğim."4

Lenormant'ın anlattıkları çok daha etraflıdır ve bizlere yazarın gözlem yapma yeteneği hakkında fikir verir:

"Dün sabah Paşa'yı ziyarete gittik ve sade fakat, gerçekten zarif bir biçimde kabul edildik. Sabah saat sekizdi. Champollion, Eglé'nin komutanı ve ben Drovetti'nin arabasına (ülkede çok ender görülen bir şey) bindik; diğer Fransızlar bizi eşeklerle izliyordu ve ancak sarayın merdivenleri önünde toplanabildik.
Muhafızlarla dolu bir sofadan geçtikten sonra yirmiden fazla penceренin bulunduğu bir odaya girdik. Odanın bir köşesinde kısa boylu bir ihtiyar5 oturuyordu ve bir kraliyet mahkemesinin başkanına benziyordu. Aradaki tek fark, kare başlık yerine muslinden beyaz bir sarık ve kırmızı elbise yerine mavi bir kaftan giymesiydi. Elinde elmas ve değerli taşlarla kaplı uzun bir pipo tutuyordu ve çevremizde gördüğümüz tek zenginlik bu pipoydu. Her biri Paşa'dan çok daha zengin giyimli yirmi kadar muhafız ve subay odanın çevresinde duruyordu. Odaya girer girmez, birlikte çalıştığı yetkilileri tek bir hareketle dışarı çıkardı ve oturmamızı söyledi. O zaman, bizim adımıza konuşan Drovetti'yle görüşmeye başladı ve konsolosluk tercümanı Paşa'nın Türkçe söylediklerini bize Fransızca'ya çevirdi. Yolculuğumuzdan söz edildi ve bize koruma ve destek vaat edildi. Bizim daha önce Firavun'un tepesine (Türkler piramitleri böyle adlandırıyorlar) çıkıp çıkmayacağımız soruldu, daha sonra sıra siyasî haberlere geldi. Paşa yeni öğrendiği bir haberden çok etkilenmişti. Haber hem Türkiye, hem de paşalar için kötüydü. Patras Paşası Ahmed topçuların gece odasına soktuğu Yunanlılar tarafından öldürülmüştü. Bu haber ihtiyarı üzmüştü ve bizlere gösterdiği nazik tavrının arasında bazen beliren aslan bakışları Memlûkleri yok eden adamı hatırlatıyordu. En çok bu aziz görünüşlü adamın yüzüne şaşırdım. Hayalimde Paşa'yı

4 *Lettres écrites d'Egypte et de Nubie en 1828-1829*, Paris, 1833.
5 O günlerde Paşa elli sekiz yaşındadır. Ancak o dönemde ortalama insan hayatının çok daha kısa olduğunu (bkz. Champollion'un anlattıkları) ve Mehmed Ali'nin görünüşünün (göğsüne yayılan beyaz sakalı) de yanıltıcı olabileceğini unutmayalım.

Horace (Vernet) tablosundaki şahıs ya da M. Forbin'in yolculuğundan sonra çizdiği karakalem gibi canlandırıyordum. Romantik müdürümüzün çizdiği ideal portredeki eski zaman tanrılarını andıran başın, kartal burnun yerine yuvarlak burunlu, ince gözlü beyaz sakallı bu küçük ihtiyarı görüp, Napoli markilerini andırır kısa ve ani hareketlerini izleyince yaşadığım şaşkınlığı tahmin edebilirsiniz. Yine de bazı sert hareketleri ve emredici tavırları karşımızdakinin Cezzar Paşa'nın bir arkadaşı olduğunu hatırlatıyordu. Konuşmamızın ortasında bize altın işlemeli bir tepsi üzerinde, o ana kadar içtiğim en kötü kahveyi getirdiler. Bu kahve de Paşa'nın sürekli gülümsemesi arasındaki aslan bakışı gibiydi. Bir çeyrek saat sonra aynı yakınlıkla uğurlandık, arabaya bindik ve döndük."

Mısır uzmanının görüşmeyle ilgili özeti: "Bu küçük Türk çok cana yakın. Konuklarına Mısır'ı kendi ülkeleri gibi görmelerini söylemedi mi?"

13 eylülde Kahire ve Yukarı Mısır'a gitmek üzere yola çıkmanın arefesindeki Champollion ve Lenormant, Paşa'ya veda etmeye gider. Bu ikinci ziyaret güzel sanatlar denetçisinin üzerinde daha iyi etki yaratır: "Paşa'yla vedalaştık. Geçen seferkinden daha neşeliydi ve bu neşesi de konuşmalarımızı etkiledi. Hiyerogliflerden söz ettik. Champollion ona İskenderiye'deki iki dikilitaşın üzerindeki yazıları okuduğunu anlattı, bu da çok ilgisini çekti. Bu yazıların çevirisini istedi ve bunda o kadar sabırsızlıkla ısrar etti ki döner dönmez çalışmaya koyulduk ve Firavunların barok üslubunu Türkçe'ye çevirmeye çabaladık (...) Onu çok daha ciddi buldum. Güzel, beyaz sakalları arasından beliren tatlı gülümsemesi ona daha çok yakışıyordu."

Champollion ise şöyle yazar: "Şu anda (akşamın sekizi) Mısır valisine veda ziyaretinden dönüyorum. Altesleri çok cana yakındı; bize gösterdiği açık desteğe teşekkür ettim. Bana Hıristiyan prenslerin Mısırlılara saygıyla davrandıklarını ve onun görevinin de aynı davranışta bulunmak olduğunu söyledi. Hiyerogliflerden söz ettik ve benden İskenderiye dikilitaşları üzerindeki yazıların çevirisini istedi. Konsolosluk müsteşarı yazıları Türkçe'ye çevirecek ve yarın Paşa'ya gönderecek. Mehmed Ali yolculuğumu Sudan'da nereye kadar sürdüreceğimi öğrenmek istedi ve gittiğimiz her yerde saygı ve konukseverlikle karşılanacağımızdan emin ol-

mamı istedi. Ayrılırken gösterdiğim saygıyı içten bir tevazuyla karşıladı."

Champollion bütün yolculuğu boyunca eski Mısır'ın karşılaştığı dramın içinde yaşar. O andan itibaren Kavalalı nezdindeki girişimlerine ara vermez. Sadece eski Mısır anıtlarının korunması için çalışmaz, Clot'nun kurduğu tıp okulunun ipekli kumaş fabrikasına dönüştürülmek istenmesi üzerine Champollion ayaklanır ve haklı bulunur. Bu konuda en büyük yardımcılarından biri de kaderdir. İbrahim bir gün Fransız Konsolosluğu'na gelir ve aralarında vebaya karşı mücadele yöntemlerini araştırmak üzere Mısır'a gelen ünlü salgın hastalıklar uzmanı Dr. Pariset'nin de bulunduğu Fransız ekibinin toplantısına katılır. Daha sonra Pariset ve Champollion'u Mehmed Ali'yle birlikte akşam yemeği yemek üzere saraya davet eder. Yemek sırasında, bir kan hastalığı olan İbrahim bir iç kanama geçirir ve yere yığılır. Dr. Pariset'nin müdahalesiyle ölmekten kurtulur. O andan itibaren Mehmed Ali her iki konuğunu da el üstünde tutar ve "Biri oğlumu hayata döndürdü, diğeri ülkemin eski ihtişamını canlandırdı" der. Champollion olumlu havayı fırsat sayar ve anıtların korunması gerektiğini savunurken, Pariset de Mısır halkından ve onun toplumsal gelişmesinden söz eder.

29 kasım 1829 günü Champollion, Paşa'ya "Note pour la conservation des monuments de l'Egypte" ("Mısır Anıtlarının Korunması İçin Not") adlı bir belge sunar. Bu belgede yazılanlar şunlardır: "Alteslerinin koruma kararının yetkililer tarafından da iyi bilinmesi ve bütün ülkede uygulanması acil ve çok önemlidir; bütün Avrupa mabetlerin, sarayların, mezarların ve eski Mısır'ın gücünü ve büyüklüğünü hâlâ gösteren ve çağdaş Mısır'ın en güzel süsleri olan anıtların korunması için alteslerinin alacağı önlemlere karşı şükran duyacaktır." Ya da "Alteslerinin hükûmetinin, Avrupa toplumları içinde en seçkin kişilerin düzenledikleri gezilerin ana amacı olan Mısır'ın eski çağlardan kalma yapı ve anıtlarının bütünlüğüyle korunmasının sağlanması Mısır'ın da en önemli çıkarıdır. Avrupa gezginlerinin üzüntüleri, Avrupa bilginlerinin eski Mısır anıtlarından birçoğunun birkaç yıllık bir sürede arkalarında hiçbir belirti kalmayacak biçimde tamamen yok edilmesi karşısındaki umutsuzluğuyla birleşmiştir."[6]

6 Wiet, a.g.e.

Yine de bütün bu uyarılar, Mehmed Ali'nin ilgisizliğinden değil, durumun denetlenmesinin imkânsız denecek kadar güç olması nedeniyle, sonuçsuz kalır. 24 şubat 1831 tarihli mesajında Fransız Konsolosu Mimaut şöyle der: "Cahil bir bey ya da akılsız bir memur tarafından gönderilmiş barbar işçiler Yukarı Mısır'ın haklı olarak en güzel anıtlarından biri sayılan Dendera Mabedi'ni yıkmaya başlamışlardı. Öfkeli bir gezgin tarafından durumdan haberdar edildim ve Mehmed Ali Paşa'ya bu mantıksız yıkımın durdurulması için yalvardım. Champollion'la birlikteyken ondan kopardığımız, eski eserlere dokunulmaması ve onlara birer dinî yapı gibi bakılması, aksi takdirde çok ağır cezalar verileceği emrini tekrarlamasını istedim. Bu emir bu kez o kadar ciddi olarak verildi ki bu vahşilerden hiçbirinin sefil bir fabrika kurmak için Mısır sanatından elimize kalan son sanat eserlerine dokunmaya cesaret edemeyeceğinden ümitliyim." Ancak Mehmed Ali'nin Dendera konusunda verdiği emirler o derece kötü uygulanır ki Pückler-Muskau da duruma müdahale etmek zorunda kalır.

Linant de Bellefonds da Antinoe harabelerini yok edilmekten kurtarmak için üç ferman çıkarılmasına çalışır, başarılı olamaz. Aynı şekilde d'Estourmel de Paşa'yla yaptığı görüşmede eski eserlerin kaderinden şikâyet eder, Mehmed Ali bu konudaki emirlerinin uygulandığına dikkat edeceğini vaat eder.

"Alteslerine, yayınladıkları emirlere karşın eski Mısır'ın anıtlarının her geçen gün zarar gördüğünü, kireç yapmak için yazılarla kaplı eski levhaların ve değerli mermerlerin söküldüğünü söyledim; büyük bir hızla süren yıkımın daha şimdiden Mısır'ın muazzam eserlerinden on dört anıtı yok ettiğini anlattım; bu anıtlara gösterilen sevgi ve saygının Mısır ile Avrupa arasındaki bağları oluşturduğunu ve bu bağları korumanın önemli olduğunu belirttim.

Mehmed Ali bana, Mimaut'nun isteği üzerine bu doğrultuda emirler verdiğini söyledi. "Emirlerimin uygulanmamasına şaşırdım. Belki de emirleri en çok dinlenen hükümdar benim, ama Avrupalıların da emirlerimi harfiyen yerine getirmelerini bekliyorum. Onlara karşı daha hoşgörülüyüm, ama ülkemin insanlarından çok, onların yıkıntıları ihraç edip satmak amacıyla, eski anıtlara zarar verdiklerini düşünüyorum."[7]

7 Douin, *La mission du baron Boislecomte*, Kahire, 1927.

Bu son suçlama bütünüyle temelsiz değildir. Konsolosluk görevlileri Mısır'ın kültür servetini korumak için ayağa kalkmalarına karşın iyi birer örnek olmaktan uzaktırlar. "Talancıların"[8] başında İngiliz Konsolosu Salt ve Fransız Drovetti'yi anmak doğru olur. Roussel 22 temmuz 1817 tarihli bir mektubunda Richelieu'yü durumdan haberdar eder: "Drovetti'nin antika zevkleri onu aynı tutkuyu paylaşan ve Mısır'ın eski değerlerini ele geçirmek için Londra antikacıları adına ödemeler yapan Salt'la yakınlaştırdı. Drovetti, Salt'la anlaşamadı ve aralarında rekabet ve nefret doğdu. Drovetti'nin ticarî çabalarının İngiliz prensinin desteğiyle hareket eden Salt karşısında ne kadar başarılı olduğunu bilemiyorum."[9]

Bu arada iş bitirici konsolosun devekuşu tüyü ticaretine atıldığını, bu konuda da Salt'la rekabete giriştiğini hatırlatalım ve Roussel'in üç ay sonra yazdığı mektuba bir göz atalım: "Drovetti Darfur'dan kervanlarla gelen devekuşu tüylerini satın almak üzere Paşa'dan aldığı izinle Yukarı Mısır'a gitti. İngiliz Başkonsolosu Salt da yakında aynı bölgeye hareket edecek ve yanında, eğer söylenenlere inanmak gerekirse, Belmore lordu bulunacak. (...)"[10]

Gerçekten de Drovetti 1816 yılında hemen hepsi de Teb yeraltı mezarlığından çalınma, benzersiz bir heykel, mezartaşı ve kabartma koleksiyonu sahibidir. Elindekileri önce Fransa'da pazarlamaya çalışır, başaramayınca Torino sarayına satar.

Yaygın bir söylentiye göre Champollion'un Mısır'a gelme niyetini duyan Drovetti'nin, antika koleksiyonunu engellenmeden zenginleştirmek amacıyla onu bu kararından döndürmeye çalışmıştır: "Bana gönderdiğiniz 18 şubat tarihli mektubu almakla onurlandım; benim de sizin kadar Mısır'da yapmayı düşündüğünüz inceleme gezisinden heyecan duyduğuma inanmanızı rica ederim. O nedenle bu yolculuğunuzu bu yıl yapmamanızı söylemekten büyük mutsuzluk duyuyor ve Londra Anlaşması'nı imzalayan güçlerin Türklere uyguladıkları baskının beklenen sonucu en geç ağustos ayına kadar vermemesi durumunda seyahatinizden vazgeçmenizi tavsiye ediyorum. Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde olduğu

8 Bkz. Brian M. Fagan, *L'Aventure archéologique en Egypte*, Pygmalion/Gérard Watelet.

9 Driault, 1927, a.g.e.

10 a.y.y.

gibi Mısır'da da ülkede bulunan ya da yolculuk amacıyla buraya gelen Avrupalılara karşı düşmanlık duygusu hâkim. Bu düşmanlık duygularına son vermek sadece Mehmed Ali'nin elinde olsa, ona isteklerinizi iletmek benim için güç olmazdı; ama kendisi de Avrupalı prensip ve düşüncelerinden dolayı hedef durumunda, siz ve yol arkadaşlarınız için istediğim güvenceyi vermedi. Eğer arada Türkiye adına müdahalede bulunan Avrupalı güçlerin siyasal görüşlerinde bir değişiklik olursa, yeni bir durum değerlendirmesini beklemeden yola çıkabilirsiniz; yolculuğunuz hiçbir güçlükle karşılaşmayacak ve yerel yönetimin bütün yardımlarını alacaktır. Rosellini de aynı isteği tekrarladı ve aynı cevabı aldı. Lütfen sizin ve bu denli başarıyla geliştirdiğiniz bilimin, bütün arkadaşlarının istediği cevabı verememekten dolayı son derecede üzgün olduğumu anlayın... "[11]

Mısırbilimci Hermine Hartleben, Champollion'un kardeşine yazdığı mektuptan alıntılar aktarır: "Mısır'da Paşa'nınkilere bağlı çıkarlar için çalışan bu adamın (Drovetti) siyasî karakterini ve davranışlarını kınıyorum. Koruması gereken ulusal çıkarlar için hiçbir çaba göstermiyor. Mısır'daki bütün Fransızlar ondan iğreniyor ve haksız olduklarını söylemem mümkün değil!"[12]

Bu konuda kısa bir süre durmak ve Jean-François Fiechter[13] tarafından öne sürülen görüşe kulak vermek gerekir. Drovetti'nin içinde bulunduğu durum naziktir. O sırada Fransa ile Mehmed Ali onun Mora'da verdiği sözden yararlanarak ve onurunu yaralamadan çıkarmak için pazarlıktadır. Arada Navarin gerçekleşmiş (ekim 1827) ve Mısır'daki gerginlik ve bu gerginlikten doğan Avrupalı güçlere karşı düşmanlık duygusu yabancı bir ekibin gelmesini güçleştirmiştir. Bu nedenle Drovetti, Champollion'dan yolculuğunu ertelemesini istediğinde samimidir. Bunun kanıtı da, Champollion'un Mısır'a gelmesinden sonra onu gerçek bir içtenlikle karşılamak ve işini kolaylaştırmak için gösterdiği gayrettir. Zaten şu satırları kardeşine yazan da Champollion'un kendisi değil midir? "Burada herkes tarafından şımartılan birisi oldum. Özellikle de Drovetti tarafın-

11 Champollion, a.g.e. Drovetti'nin 3 mayıs 1828 tarihli mektubu.

12 *Jean-François Champollion, sa vie et son ouvre, 1790-1832*, Pygmalion/Gerard Watelet, Paris, 1990.

13 Fiechter, a.g.e.

dan. Zavallı adamın sağlığı da acınacak durumda."[14] 29 ağustos tarihli mektubunda şöyle der: "Drovetti benim gelmemden son derecede memnun, yolculuğumun geri kalan bölümü hakkında nefis tablolar çiziyor." Fransız konsolosunun davranışındaki değişikliğin nedeni açıktır. Champollion'a yolculuğunu ertelemesini önerdiği gün ile (3 mayıs 1828) bilim adamının Mısır'a vardığı gün (18 ağustos) arasında Mehmed Ali ve Avrupalı devletler arsında imzalanan anlaşma (9 ağustos) İbrahim'in birliklerinin General Maison'un denetimi altında Mora'dan "dostça" çekilmesini öngörüyordu.

Bununla beraber başkonsolos mabet ve anıtları yağmalarken sadece kendi çıkarını düşünmüş, buna karşı rakibi ve Padova devi Gianbattista Belzoni'nin[15] yol arkadaşı Salt da Karnak Mabedi'nin tüm değerli parçalarını -yine kendi hesabına- kaçırmıştır. Bu iki diplomatın Avusturya, Prusya ve İsveç konsolosları tarafından taklit edildiklerini de hatırlatalım.

Le Moniteur égyptien, 1835'te önemli noktaları aşağıda belirtilen bir kararname yayımlar:

"Yabancıların eski eserleri tahrip ettikleri, işlenmiş taşları ve diğer değerli kısımları sökerek yurtdışına kaçırdıkları bilinmektedir. Bu eğilim sürerse Mısır'da hiçbir tarihî anıt kalmayacağı ve her şeyin ülke dışına çıkarılacağı açıktır. Yine yabancıların eski çağlardan kalma eserleri korumak için kurulmuş yerleri olduğu da bilinmektedir; resimler ve yazılarla kaplı taşlar ve buna benzer maddeler bu ülkelerin halklarına ya da bu eserleri görmek için gelen gezginlere gösterilmektedir. Böyle kurumlar, bulundukları ülkelere büyük bir ün sağlamaktadır. Bütün bunları göz önüne alan hükûmet, Mısır'ın eski anıtlarında bulunan eserleri korumak ve eski eserlerin yurtdışına ihracını önlemek için, kazılar sırasında bulunan ya da daha sonra bulunacak değerli şeylerin korunması amacıyla bir yer hazırlamaya karar vermiştir. Bu karara göre, eski eserler onları görmek için Mısır'a gelen yabancılara hazırlanan bu yerde gösterilecek, Yukarı Mısır'da bulunan anıt ve tapınaklar koruma altına alınacak ve bunların bakımı için elden gelen gayret gösterilecektir."[16]

14 9 mart 1852'de Torino'da, beynindeki bir damarın tıkanması sonucunda ölecektir.
15 G. Belzoni, *Voyages en Egypte et en Nubie*, Pygmalion/Gérard Watelet.
16 Wiet, a.g.e.

Dr. Clot bu kararı şöyle yorumlar: "Mısır'ın tam güvenlik içinde gezilmesine izin verildiğinden beri, ülkeyi dolaşan gezginler antika eserleri yanlarında götürmek için o kadar gayret gösterdiler ki Mehmed Ali Paşa eski eserlerin ihracını önlemek ve kazı çalışmalarına izin verirken titiz davranmak zorunda kaldı. Benim isteğim, Mısır valisinin ülkede bir eski eser müzesi kurması ve burada Mısır'ın sahip olduğu tüm zenginliklerin gösterilmesidir."

Kararlaştırılan önlemler yağmayı durdurmakta yetersiz olur. Nestor L'Hôte'a göre "Gezginlerin barbarlığı ve Arapların bir o kadar tehlikeli para hırsı, bütün anıtlara saldırıyor, küçücük bir parçayı elde edebilmek için bütün bir duvarı yıkıyor. Türk yönetimi de aynı acımasızlıkta bir tahrip planı yürütüyor; Türkler birkaç parça çalmak için dağlardaki mezarları parçalamadığı, bencillik ya da zengin olmak arzusuyla hareket etmediğinde de, hükûmetin ihtiyaçları bahanesiyle kitleleri harekete geçiriyor ve bir hareketle bütün bir sütunu yıkmakta, tarihî eserleri toz haline getiriyor ve güherçile fabrikasına gönderiyor. Paşa adamlarının heykele benzeyen anıtlara dokunmalarını yasakladı, ama bu yasak aldatıcıdır."[17] L'Hôte haklıdır. 1838'de Prisse d'Avennes, Karnak güherçile fabrikasının yapılmasında büyük mabedin taşlarının kullanılmasını önlemek için dövüşmek zorunda kalır.

Bütün bunlara karşın, Drovetti ya da Salt gibilerini yargılarken, sadece kendi çıkarlarına hizmet etseler de tarihî eserleri (ne taraftan gelmiş olurlarsa olsunlar) barbarların ellerinden kurtardıklarını kabul etmek zorundayız. Bu da Fiechter'in dediği gibi "daha az kötü" değil midir? Gerçekten de işçilerin ya da Firavun'un ustalarının ellerinde bu eserlere ne olacağını bir düşünün. Düzenin (neredeyse tüm ülkede) hâkim olması ve eski anıtların yağmalanmasının (kısmen) durdurulması için Auguste Mariette'in[18] 1858'de Antikalar İdaresi'nin[19] başına getirilmesine kadar beklemek gerekir.

Bütün bu maceraların ya da felaketlerin içinde tarihin en çok hatırlayacağı, dünyanın en güzel alanlarından biri olan Paris'in Concorde Meydanı'nı süsleyen Luksor Dikilitaşı'nın öyküsüdür. Başlangıçta düşünülen hiç de bu dikilitaş değildi. Öykünün başlan-

17 Carré, a.g.e.
18 Bu atamayı Mehmed Ali'nin oğlu Said'e borçludur.
19 Elisabeth David, *Mariette Pacha (1821-1881)*, Pygmalion/Gérard Watelet.

gıcı XVIII. Louis'ye ve onun Napolyon'un isteğini tekrarlayarak Kavalalı'dan Fransızların Mısır macerası anısına bir dikilitaş istemesine dayanır. Mehmed Ali o dönemde Fransa'ya Kleopatra'ya ait olduğuna inanılan ve "Kleopatra'nın İğneleri" olarak tanınan iki dikilitaştan birisini önerir; ikincisi İngilizlere verilecektir. Ancak Champollion İskenderiye'ye varır varmaz dikilitaşların bulunduğu bölgeye gider ve anıtların acıklı durumunu görerek çok üzülür.

İngilizler de kraliyet donanmasından uzmanlar gönderir ve nakliye sorununun nasıl çözüleceğini belirlemeye çalışır. Uzmanların raporuna göre Mısırlılar tarafından hediye edilen anıtın taşınması için bir yola gerek duyulur. Böyle bir yolun yapımı 300 000 frank tutacaktır; yüksek maliyet İngilizlerin kararlılığını (geçici olarak) durdurur.

Durumdan Luksor'dayken haberdar olan Champollion kardeşine şöyle yazar: "İngiliz bilginin kendi hükûmetini ve bizi sefil İskenderiye dikilitaşları projesinden vazgeçirmek için üç yüz bin franklık yol uydurmasına sevindim. Bu dikilitaşlara acıyorum ve Teb'dekileri istiyorum."

Mart 1829'da Yukarı Mısır'dan döndükten sonra gerçekleştirdiği "Kleopatra Dikilitaşları"nın yeniden incelenmesi, görüşlerinin doğruluğunu bir kez daha kanıtlar. Kısa süre sonra Mimaut'nun yerini alacak olan Drovetti'ye mektup yazar: "Bu mektubun Paris'i eski limandaki harap dikilitaşlar yerine Luksor'dakilerden birini istemeye ikna edebilmeniz için zamanında elinize geçeceğini umuyorum. Luksor dikilitaşları ülkeye, bakanlığa ve size layık."

Daha sonra da kardeşine: "Luksor'daki nefis dikilitaşları gördüm. Dört yüz bin franklık bir harcamayla bunlardan birini almak yerine neden İskenderiye'dekilerden birini götürelim ? Bu olağanüstü taşlardan birini Paris'in bir meydanına dikecek olan bakan, çok az bir masrafla ölümsüzlüğe kavuşacaktır."

Champollion'un bu isteğinin bir nedeni de bu eserlerin diğerleri gibi yıkılıp yok olmasından korkmasıdır: "Bu harika saray (Luksor Tapınağı) Mısır'daki anıtlar içinde en çok tahrip olanı. Fellahlar kulübeler kurup kemerleri kapatmışlar, Bir Türk binbaşı da platformun üzerine ev yapmış, pisliklerin akması için tabanı kazmayla delmiş."

Tasarladığı proje basit değildir. Dikilitaş (220 ton ve 23 metre) Nil'in sularının yükselmesinden yararlanarak bir salla taşınacak,

böylece İskenderiye'ye kadar götürülecek, daha sonra bir gemiyle Fransa'ya kadar çekilerek götürülecektir.

Acaba farkında mıdır? Sözünü ettiği proje Pline'den (XXXVI. kitap) esinlenen Linant de Bellefonds'un bir süre önce bir dikilitaşın (belki de aynı taş) nakledilmesi için Salt'a önerdiği yöntemin kesinlikle aynısıdır.

Ne olursa olsun, böyle bir projeyi gerçekleştirmek için bir bütçeye, dolayısıyla bir bakana gerek vardır. Ağustos 1829'da Fransa'da Polignac, Martignac'ın yerine hükûmetin başına geçer ve (nakliye işlerinden sorumlu olan) donanma bakanlığına Haussez baronunu getirir. Haussez baronu, Champollion'dan fazla hoşlanmamakla birlikte duygularını bastırır ve 18 kasım 1829'da Cerisy'den dikilitaşın boyutlarını bildirmesini ve nakliye hakkındaki görüşlerini iletmesini ister. Uğraştığı işlerle çok meşgul olan ve böyle bir projede sorumluluk almak istemeyen Cerisy bakanın mektubuna cevap vermez.

Bakanlık bu kez İskenderiye Liman Trafiği Müdürü Jean-Victor Besson'a başvurur ve ondan eksiksiz bir plan ister. Champollion'un (ya da Linant? yahut Romalılar?) düşüncesinden esinlenen Besson, dikilitaşı Nil üzerinden Teb'den İskenderiye'ye kadar taşıyacak olağanüstü boyutlarda bir salın projesini geliştirir. Dikilitaş daha sonra bir buharlı gemi tarafından Fransa'ya çekilecektir.

Paris'te bir komisyonun onayına sunulan proje karışıklığı, uygulama zorluğu, masrafı ve yeterince güvenli olmayışı nedeniyle geri çevrilir ve onun yerine, deniz mühendisliği genel müdürü ünlü Rolland'ın planlarına uygun, altı düz bir teknenin yapılmasına karar verilir. Teknenin adı "Luxor" olacaktır. Haussez, Toulon Tersanesi'ne geminin yapım çalışmalarına başlama emri verir, ancak Temmuz Ayaklanması'yla devrilir. Anılarını topladığı *Memoires* adlı kitapta üzüntüsünü saklamaz: "Bu projeyi gerçekleştirmeme fırsat tanımadılar. Belki de hiç kimse projenin başından sonuna kadar benim eserim olduğunu ve uygulanması için gerekli tüm işlemlerin benim tarafımdan yaptırıldığını bilemeyecek."[20] Önerisi üzerine dosya yakınlarından biri olan Baron İsidore Justin Séverin Taylor'a verilir. Fransız vatandaşlığını seçen bir İngiliz'in oğlu olan baron, tiyatro eserleri yazar, boş zamanlarında arkeolojiyle ilgilenir, Edebi-

20 Bkz. Jean Lacouture, *Champollion, une vie de lumières*, Paris, 1988.

yatçılar Derneği'nin kurucularındandır ve Comédie-Française nezdinde kralın temsilciliğini yürütmektedir.

Champollion'un Fransa'ya dönüşünden yaklaşık dört ay sonra, nisan 1830'da Lancier gemisi İskenderiye'ye gelir. Gemide Paşa'yla anlaşma sağlamak üzere X. Charles tarafından görevlendirilen Taylor bulunuyordu ve elleri boş gelmemişti. Mısır valisine getirdiği armağanları (silahlar, miğferler, zırhlar, Sèvres porselenleri) arasında ünlü *Description de l'Egypte* kitabı da vardır. Ne yazık ki bütün bu hediyeler beklenen sonucu getirmez, çünkü arada İngiliz Konsolosu Barker, Mimaut'nun aşağıda anlattığı gibi, müdahale eder:

"Bazı gezginlerin raporlarıyla harekete geçen İngiliz yönetimi başkonsolosunu Paşa'ya göndererek Luksor'daki dikilitaşlardan birisini istemiş ve Paşa'nın daha önceki temsilci Salt'a bu yönde vaatte bulunduğunu hatırlatmıştı. Aynı vaat, şimdiki konsolos Baker'a da tekrarlanmıştı. Baker bizim Luksor'daki iki taşı da Fransa'ya götürmek istediğimizi öğrenince o sırada bulunduğu Reşid'den gelmiş, hükûmetine ve kendisine verilmiş sözün tutulmasını istemiştir. O sırada görüştüğüm Paşa, içinden nasıl çıkacağını bilemediği bir durumdaydı. Bu kadar iyilik yaparak onu onurlandıran Fransa kralına şükranlarının bir kanıtını göstermek istiyordu, ama bunu yaparken de haklı olarak çekindiği İngilizler karşısında güç duruma düşmekten korkuyordu. Bu sıkıntılı durumda benden iki seçenekten birini kabul etmemi istedi: ya Luksor dikilitaşlarını ülkede tutacak ve bize İskenderiye, Matariye ve istediğimiz diğer dikilitaşları verecek ya da İngilizler de bizim gibi Luksor'dakilerde ısrar ederse her birimizin birer tane almasını kabul edecekti.

Paşa'yı çok iyi tanırım ve onunla nasıl konuşulması gerektiğini bilirim. Ona açıkça her iki seçeneğin de hoşuma gitmediğini, bir bütünün iki yarısı olan ve iki küpe gibi duran Luksor dikilitaşlarını paylaşmak istemediğimizi, diğer yandan krala Luksor'dakilerin yanında sözü bile edilemeyecek bir dikilitaş götürmeye cesaret edemeyeceğimi söyledim.

– Beni çok zor bir durumda bırakıyorsunuz, dedi Mehmed Ali.

– Asaletmeapları herkesi tatmin edecek bir çözüm yolu önermeme izin verirler mi?

– Memnun olurum.

– İngilizlere Teb dikilitaşlarından birisini vaat ettiniz. Onlara hepsinin en büyüğü ve en güzeli olarak tanınan Karnak dikilitaşını

hediye edin ve cömertliğinizden dolayı size müteşekkir kalacak Fransa kralına da Luksor'dakileri verin.

Bu fikir Paşa'nın gözlerini aydınlattı. Bana hak ettiğimden çok fazla teşekkür etti ve o andan itibaren her şey halloldu. Mehmed Ali, Fransa kralından İskenderiye dikilitaşlarından birini ve Luksor dikilitaşlarını kabul etmesini rica edecek. Önerisini majestelerinin adına yazacağı ve size göndereceği bir mektupla bildirecek. Konuyu tamamen kapatmak ve bir daha geri dönülmesini önlemek için, İngiltere konsolosunun ertesi gün bayram nedeniyle yapacağı ziyareti fırsat bilip majesteleri İngiltere kralına Karnak dikilitaşını hediye etmeyi düşündüğünü söylemesini istedim. Gerçekten de Mr. Baker kralı adına hediyeyi kabul etti ve alteslerine şükranlarını belirtti.

Asıl gerçeğe gelince, Karnak dikilitaşı gerek yükseklik, gerekse de işçilik bakımından Luksor'dakilerden üstündür ama özel bir durumu vardır: bir avlunun ortasına yerleştirilmiştir ve onu oradan çıkarmak için bazı dev anıtları yıkmak gerekecektir. Dikilitaşın oradan çıkarılacağına inanmıyorum."[21]

Bu kurnazlığı sayesinde Mimaut İngilizleri bir dikilitaştan yoksun bırakıyor (ya da bıraktığını sanıyor) ve aynı zamanda da Fransa'ya üç dikilitaş birden kazandırıyordu. Üç dikilitaş... Hangisiyle başlanacaktı?

Baron Taylor'un teşvikiyle önce "Kleopatra'nın İğneleri"nden birisiyle başlanır, ama çalışmalar başarısızlığa uğrayınca dikilitaş... Amerikalılara bırakılır. Bu anıt bugün Metropolitan Müzesi'nin gölgesinde, Central Park'tadır.[22]

Sıra Champollion'un tercihine gelir. 15 nisan 1831 günü Luxor Verninac de Saint-Maur komutasında Toulon'dan İskenderiye'ye hareket eder. Maceranın büyüklüğünü hayal etmek kolaydır. Luksor'a kadar Nil'de gidilecek, 230 tonluk bir granit parçası gemiye yüklenecek, nehirde aşağı doğru ilerlenecek, İber Yarımadası'nın etrafından dönülecek, Gaskonya Körfezi aşılacak, Le Havre Limanı'na varılacak ve Paris'e kadar Sen Nehri'nde gidilecektir. 23 aralık 1833 günü dikilitaş Concorde Meydanı'ndaki yerine oturtulur. On üç yıl sonra Louis-Philippe, bir teşekkür kanıtı olarak, o sırada ya-

21 Hatşepsut Dikilitaşı olarak bilinir, Amon Mabedi'ndedir, 30 metreden yüksek ve yaklaşık 320 ton.

22 Hıdiv İsmail'in New York kentine armağanı.

pımı süren ve bugün Mehmed Ali'nin kabrinin bulunduğu Kahire Camii'ne bir saat hediye eder.

İngilizlere gelince, Karnak dikilitaşı yerine kırk yıl sonra şanslarını bir kez daha denerler ve 1878 yılında "Kleopatra'nın İğneleri"nden birini İngiltere'ye götürürler. Dikilitaş Londra'da Waterloo Köprüsü'nün yanındadır.

Dikilitaşlar dönemi bu üç taşla sınırlı değildir. Bu anıtlar yüzyıllar boyu Mısır'ın en güzel sembolü olmuştur. Asurbanipal bu dikilitaşlardan ikisini Ninova'ya götürmüştü. Aralarından birkaçı Bizans'a gitmiştir. Bu taşlardan çok hoşlanan Roma imparatorlarına gelince alıp götürdükleri en az on üçtür ve en önemlisi bugün Laterano Meydanı'ndadır.[23]

Concorde Meydanı'ndaki dikilitaşın ikizine gelince, hâlâ Luksor'dadır ve kim bilir, belki de kardeşinin yolunu gözlüyordur.

Rekabetlerden söz açılmışken İngiltere ve Fransa arasındaki çekişmelerden birinin konusunun da... bir zürafa olduğunu hatırlatalım. Champollion'un Mısır'a gelmesinden yaklaşık iki yıl önce Mısır askerleri Sudan savanalarından getirdikleri iki zürafayı Mehmed Ali'ye gönderirler. Durumdan haberdar olan Drovetti hemen Paşa'ya giderek zürafaları, Paris Hayvanat Bahçesi'yle yakından ilgilendiği bildirilen X. Charles'a hediye etmesini önerir. Hiçbir konuda geri kalmayı kabullenemeyen İngiliz temsilcisi de Paşa'ya koşar ve aynı öneriyi bu kez İngiltere kralı adına yapar. Mehmed Ali, daha sonra dikilitaşlar konusunda da olduğu gibi, güç durumda kalır, ama bu kez fazla zorlanmaz ve birisi İngiltere'ye, diğeri de Fransa'ya gidecek zürafaların kurayla belirlenmesine karar verir. Drovetti'ye inanmak gerekirse, "Fransız" zürafa tabiî ki daha güçlü ve dayanıklı, İngilizlerinki ise zayıf, hastalıklı ve yakında ölmeye mahkûmdur. Her ne olursa olsun zürafa Marsilya'ya doğru yola çıkar ve 13 ekim 1826 günü Fransa'ya varır. Yaz gelene kadar kentte bekletilmesine karar verilir ve üşümemesi için su geçirmez bezden önden düğmeli bir palto yapılarak bir yanına Mehmed Ali'nin, öbür yanına da X. Charles'ın armaları konur. Havalar ısındıktan sonra da zürafa Marsilya ve Paris arasındaki yolu yaklaşık bir ayda kat eder ve 30 haziran 1827 günü muhteşem bir törenle Hayvanat Bahçesi'ne alınır.

23 Karnak'ın doğusundaki tapınaktan gelmedir ve III. Tutmosis tarafından dikilmiştir. Roma'ya 357 yılında II. Constantius tarafından götürülmüştür.

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM

Firavun ya da kanlı özgürlük (1823-1826)

Mehmed Ali'nin bu ana kadar olan Sudan ya da Arabistan'daki fetihleri, Avrupa'nın gözünde yerel bir sorun, Türklerin ya da Mısırlıların iç işidir ve hiçbir aşamada Avrupa çıkarlarına karşı ya da büyük devletlere tehlike yaratacak hareketler olarak algılanmaz. Mora Yarımadası'nın ortasında girişeceği savaş ise bambaşka bir konudur. Bu yeni harekât gerek Avrupa'da, gerekse de Babıâli'de önemli yankılar uyandırır, çünkü sonuçta Mehmed Ali o ana kadar oynadığı rolü terk eder sultanın yardımcılığını bırakır ve onun düşmanı olur.

Mısırlılar gibi Yunanlılar da iki yüzyıla yakın bir süre Osmanlı çizmeleri altındaydı. Aradaki tek fark, Yunanlıların fellahlar kadar sabırlı olmamasıydı. Daha 1789'da Fransız Devrimi, Yunanlı aydınları heyecanlandırır ve bağımsızlık arzularını körükler. İlk vatansever birlik olan Eterya'nın kurucusu şair Konstantin Rigas, Napolyon'un İtalya zaferinden sonra Yunanistan'a da müdahale etmesini bekler. Bu yönden umudu kırılan Rigas, daha sonra Osmanlılara karşı doğrudan eylemlere girişir ve yakalanarak ölüm cezasına çarptırılır. Mücadele bu ölümle durmaz ve 25 mart 1821 Patras Başpiskoposu Germanos bağımsızlık savaşının başladığını açıklar. Bu açıklamayı Mora'da Türklerin, İstanbul'da da Rumların katliamı izler. 12 ocak 1822'de Pidavro'daki Yunan Meclisi Yunanistan'ın bağımsızlığını ilan eder ve meclis başkanlığa Aleksandros Mavrokordatos'u getirir.

Daha önce Osmanlılar Yunan kentlerine bazı ayrıcalıklar tanımış, bu kentlerin başına şehir sakinlerince seçilip Babıâli tarafından onaylanan Ortodoks yöneticilerin getirilmesini kabul etmişti. Bu kentler kısa zamanda gizli milis yuvalarına dönüşür ve böylelikle

1821 yılında Mora yurtseverlerin kalesi haline gelir. Zaten Nauplion'da hükûmetlerini ilan edip bölgeyi direniş yuvasına çevirmemişler miydi?

Sultan, bu mücadelenin Avrupa entelektüelleri arasındaki desteğinin gün geçtikçe arttığının ve Helen mücadelesine dur deme zamanının geldiğinin bilincindedir. Ancak yorgun ve güçsüz Osmanlı İmparatorluğu ayaklanmayı bastıramaz ve Sultan II. Mahmud, mart 1823'te bölgenin yükselen yıldızı Mehmed Ali'ye başvurarak Mora Ayaklanması'nı durdurmasını ve suçluları cezalandırmasını ister.

Sultanın bu isteğiyle Mısır valisinin gücünü yıpratmak istediği düşünülebilir. Bu fikrin 1805 yılında Kavalalı tarafından Mısır'dan kovulan ve o günden beri Mehmed Ali'nin amansız düşmanı olarak intikam fırsatı kollayan eski Mısır Valisi Hüsrev Paşa tarafından ortaya atıldığı da iddia edilmektedir. Babıâli'nin Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın başarılarını kıskanç gözlerle izlediği kabul edilebilirse de, Vehhabî İsyanı'nda olduğu gibi sultan, Mora Ayaklanması'nda da sadece acil nedenlerle hareket etmiştir.

Mehmed Ali'ye göre sultanın isteği ilgi çekicidir. Böyle bir sefere katılmak istemesinin iki nedeni vardır. Bunlardan birincisi, Mora savaşını genç ordusunun gücünü dünyaya gösterme ve büyük devletlere Osmanlı ordularına karşı üstünlüğünü kanıtlama fırsatı olarak görmesidir. İslam dünyasındaki saygınlığı, böyle bir seferden sonra daha da artacaktır. İkinci ve en önemli neden de, verdiği bu hizmet karşılığında, uzun zamandır istediği Suriye paşalığını da alabileceği inancıdır. Özellikle bu umut onu Yunan isyanını bastırmaya yöneltir.

H. Lauvergne ve onunla aynı düşüncede olan M. Sabry Paşa'nın müdahale kararını başka bir nedene bağlarlar. Albay Sève ile 1825 yılı başlarında Mora'da görüşen Lauvergne, Sève'in Mehmed Ali Paşa'nın amaçları hakkındaki düşüncesini aktarır: "Eğer Mora teslim olursa Yunanlılara Mehmed Ali Paşa'nın istediği gibi davranılacaktır. Yunanlıların zekâsının Türklerden fazla olduğunu saklamıyoruz. Yunan zekâsı Arap uygarlığının aracı olacaktır. Din farklarına karşın Yunanlılar, Fransa kralının Katolik ve Protestanlara uyguladığı eşit davranışı göreceklerdir.

Eğitim ve öğrenme arzusu Mısır'da kök saldıkça Paşa yeni kullarının nefretlerini susturmak için kullandığı sopayı elinden bırakacaktır. Diğer yandan, Yunan denizcileri de unutulmayacaktır. Mısır, hammadde yönünden çok zengin bir ülkedir; işleyemediğimiz maddeleri Avrupalı tüccarlara satmamızın nedeni cehalettir. Uygar Mısır, pamuklu kumaş, çuha ve yelken yapacak, Yunan gemileri de ürünlerimizi bütün dünya limanlarına taşıyacaktır. Mehmed Ali Paşa, Mora'yı beğendiği kadar Yunanlı denizcileri de takdir etmektedir; aileleriyle Mısır topraklarına gelip yerleşmeleri durumunda onlar için genel af çıkaracağından eminim."[1]

İlginç bir varsayım. Bütün çocukluğunu birlikte geçirdiği Yunanlıları çok iyi tanıyan Paşa'nın Mora Ayaklanması'nı basit bir teslim anlaşmasıyla sonuçlanacak bir macera gibi görmesi, denizci olsun olmasın bütün Yunanlıların Mısır'a gelerek onun emri altına girmeyi kabul etmelerini beklemesi, pek inandırıcı değildir. Her zaman iyi ilişkiler içinde yaşadığı Yunanlılara karşı bir düşmanlık beslemediği ve dine önem veren bir fanatik olmadığı bilinen şeylerdir, ama bu noktadan hareketle Sève'in Mehmed Ali'nin amaçları hakkında söylediklerine inanmak mümkün değildir.

Mahmud'un başlangıçta Kavalalı'dan istediği, Girit Ayaklanması'nın bastırılmasıdır.

1823 ilkbaharında Mehmed Ali, Hanya'ya ufak bir filo ve birkaç alay gönderir. Kısa zamanda ayaklanmayı bastırır ve derhal Girit paşalığıyla ödüllendirilir. Bu ödül harcadıklarını karşılamasa da[2] önemi büyüktür. Adanın stratejik konumu ve gelecekte Mora'ya doğrudan bir müdahalede sağlayacağı kolaylıklar göz ardı edilemez. Sultanın da Paşa'dan istediği Mora'ya el atmasıdır. 16 ocak 1826 tarihli bir sultan fermanı (Vehhabîlerle mücadelesinin bir anısı olarak) Mehmed Ali'yi "Kâfirlerin Yok Edicisi" olarak tanıtır ve onu Babıâli adına Yunanistan'a "barış" getirmekle görevlendirir.

Kavalalı derhal bir ordu kurar ve oğlu İbrahim'i genel komutanlığa getirir. 17 temmuz 1824 günü İbrahim, yanında (bu arada Süleyman Paşa olan) Sève, 51 savaş gemisi, 146 nakliye gemisi, 18 000 asker ve 800 atla İskenderiye'den ayrılır. Bu armada önce Rodos'a gider ve kaptanlığını Hüsrev Paşa'nın yaptığı Osmanlı donanma-

1 *Souvenirs de la Grèce, pendant la campagne de 1825*, Paris, 1826.

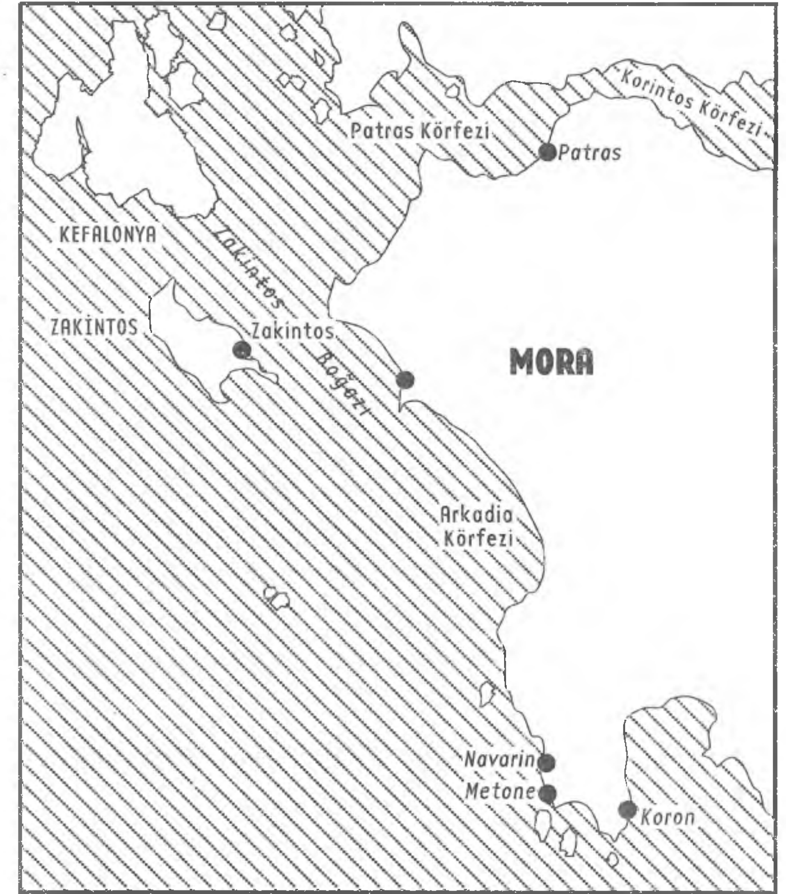
2 Cadalvène Barrault'ya göre adanın geliri dört milyon, gideri ise on bir milyon kuruştur. Böylelikle Girit paşalığının Mehmed Ali'ye yıllık maliyeti yedi milyon kuruş olarak hesaplanabilir.

sıyla birleşmeye çalışır. Hüsrev Paşa'nın kinini ancak beceriksizliğiyle kıyaslayabiliriz. İbrahim buluşma yerine geldiğinde Hüsrev Paşa ortalarda yoktur. Sayı ve silah üstünlüğüne karşın İstanköy Boğazı'nda Miaulis'e yenilmiş ve Bodrum Körfezi'ne sığınmak zorunda kalmıştır. İbrahim kırk gününü Osmanlı kaptan paşasını aramakla geçirir, 27 ağustosta onu bulduğunda Miaulis'in komutasında elli savaş gemisi ve Kanaris'in emri altındaki burlotalarla karşılaşırlar. Yunanlılar inanılmaz bir cesaretle saldırıya geçer. Kanaris önce Osmanlıların amiral gemisini tutuşturur, kısa sürede dört başka gemiyi ateşe verir. Kaptan paşa donanmasına geri çekilme emri verir ve İbrahim'i Yunanlılar karşısında yalnız bırakır. Yunanlılar İbrahim'i kıyıdan uzaklaşmaya zorlayarak karaya çıkmasına izin vermez. Mısır donanmasının zayıf noktaları vardır. Gemiler düzensiz hareket eder, bataryaların çevresi ip, sandık vb eşyayla doldurulmuştur ve bütün bu kalabalık ani bir saldırı durumunda geminin manevra yeteneğini azaltır. Buna ek olarak denize yayılmış küçük gemiler korumasız kalır. Bütün bunların sonucunda manevra yeteneği yüksek Yunan gemilerinin İbrahim'in donanmasına büyük kayıplar verdirmesi şaşırtıcı değildir. İbrahim yedi ayını ve en iyi gemilerinden bazılarını kaybetmiştir. Sonuçta Yunanlılar arasında baş gösteren ayrılıklar ve çıkan kardeş kavgası İbrahim'in yeniden denize açılmasına ve Yunanistan üzerine yelken açmasına izin verir.

Bu yedi ay süresince direnişçiler hemen hemen tüm Mora'yı Osmanlı işgalinden kurtarmayı başarır. Türklerin elinde sadece iki-üç önemsiz liman kalır ve İbrahim bu limanlardan en küçüğünde, Metone'de karaya çıkar.[3] Birkaç temizlik ve keşif hareketinden sonra 2 mart 1825'te Koron Limanı'nı kurtarır. 25 martta Navarin'i kuşatır ve kahramanca bir direnişe karşın 18 mayıs 1825'te kenti ele geçirir.

O yıl boyunca İbrahim kendisinin ve Türklerin yeniden ele geçirdikleri kıyılardan da yararlanarak Mora içlerine doğru yürür ve 23 haziranda halkın boşaltmadan önce yaktığı Tripolis'e varır.

3 Sève bu limanda Maria adlı genç bir kadınla tanışır, onu Mısır'a götürüp evlenir. Bu evlilikten üç çocukları olur. Bkz. Emile Vingtrinier, *Soliman pacha, généralissime des armées égyptiennes, Paris*, 1887.

1-8 ekim 1827'deki deniz seferi

7 temmuzda tekrar yürüyüşe geçer ve Lakonya bölgesindeki direnişi kırar. Artık Nauplion dışındaki bütün önemli kentler onun elindedir. Bütün bunlar, amansız gerilla savaşlarına sahne olmuş bir bölgede büyük fedakârlıklarla elde edilmiştir.

Bütün Avrupa "Mora'nın yakılıp yıkılması" ve Moralıların kitleler halinde zorla Mısır'a götürmeleri karşısında ayağa kalkar. Hamont'un anlattıkları insanın kanını donduracak gibidir:

"Peloponnesos Yarımadası ya da bugünkü adıyla Mora, despotluk ile özgürlük arasında kanlı savaşlara sahne oldu. Talihin garip bir cilvesi olarak, Hıristiyan manevraları yapmak üzere eğitilmiş ve Hıristiyanlar tarafından kumanda edilen askerler bütün bir hal-

kın cömert hamlesini durdurmaya geldiler. Sanki Nizamı Cedid sadece Yunanistan halkının gelişmesini önlemek için Mısır'da doğmuştu. Dinî inanışlar arasındaki fark, insanların eline kılıç verdi; toprak her iki tarafın da kanlarıyla sulandı ve bütün savaşçılar kendi tanrılarının ya da peygamberlerinin adlarını çağırdılar. Müslüman saflarında bir imam, Hilal'in muhafızlarına Kuran'ın yenilmezliğini anlatırken bir papaz Yunanlılara İncil'in tanrısal kaynağından söz ediyordu. Hz. Muhammed ve İsa Peygamber, kılıç ve haç; bir araya getiren kelimeler ve felsefe yeryüzünde dinî inanışlar arasındaki farkları silemediği için insanlar birbirini boğazlıyordu.

"Mısır orduları tarafından kuşatılan kentler, kasabalar ve köyler alevlerin kurbanı oldular. Tutsak edilen yaşlılar öldürüldü; Yunanlıların oğulları ve kızları kazananlar tarafından kaçırılarak sarayları süslemeleri için Mısır'a gönderildi. İbrahim Paşa yaşlı Hıristiyanların gözlerinin önünde kılıçtan geçirilmesine izin verdi; kaçırılan genç kadınlar bir gün birer Müslüman doğuracaklar. Kalamata ve Nissia ovalarında Mısırlıların baltası doksan bin zeytin ağacı ve yüz yirmi bin incir ağacı kesti. Mehmed Ali Paşa ordusunun ilk harekâtının sonucu budur."

Hamont'un Mora toprağına hiç ayak basmamış olmasına ve hep Mehmed Ali Paşa'nın yaptıklarını kötüleme isteğine karşın, İbrahim'in tüm savaş boyunca inanılmaz barbarlık gösterdiği biliniyor. Birçok tarihçi onu fazla ileri gitmiş olmakla eleştirirken bazıları da başka seçeneği kalmayan asilerin sonuna kadar savaşma kararlılığını artırdığını ileri sürer. Bilinen tek şey, bu vahşetin Mehmed Ali tarafından arzulanmadığıdır. Yunanistan'a harekettinden önce oğluna şöyle demiştir: "Allah seni muzaffer kılsın oğlum ve eğer size zafer nasip ederse onu yumuşak bir kalple birlikte versin: düşmanının düşmanı ol, ama güçsüze karşı hoşgörülü davran."[4]

Seni unutabilsem, Mesolongion

Babasından on bine yakın asker takviye alan İbrahim artık Mora dışına da çıkabilecek durumdadır. Askerinin bir bölümünü gemilere bindirir ve Patras Körfezi'ni geçerek onları surlarla çevrili küçük bir kente, üç yıldan beri sadece Yunanlılar ile Türklerin değil, Avrupalıların da ilgi odağı haline gelen dokuz bin kişilik Mesolongion'un önüne getirir. Misolongion denize açıktır ve Yunanlıların ihtiyacını duydukları asker, mühimmat ve erzağın geçiş noktasıdır.

Botzaris[5] ve Mavrokordatos gibi komutanların yönetimindeki iki bin direnişçi, Osmanlı komutanlarının en iyilerinden biri olarak bilinen Reşid Paşa'nın ordusunu birbiri arkasından bozguna uğratır. 20 ağustos 1823 gecesi Botzaris, Batı Yunanistan'daki kuvvetlerin komutanı İşkodra Valisi Mustafa Paşa'nın ordusuna karşı ani ve cesur bir saldırı gerçekleştirir ve üç yüz hemşehrisiyle girdiği Osmanlı kampında paniğe neden olur.

Reşid Paşa, haziran 1825'te bir kez daha Mesolongion önlerine gelir. Başlattığı ilk saldırı püskürtülür. Bunu izleyen saldırılar da başarısızlığa uğrayınca Paşa kentin görüşmelerle teslim olmasını önerir. Direnişçilerin cevabı "Kentin anahtarlarını namlularımıza astık" olur. Altı ay sonunda umutsuzluğa kapılan Paşa İstanbul'dan kuşatmayı kaldırma izni ister. Sultanın yanıtı açıktır: "Ya Mesolongion, ya kellen!"

İmdada çağrılan İbrahim kuşatmaya el koyar ve nöbeti birkaç yıl sonra düşman olarak karşılaşacağı Reşid Paşa'dan devralır. 5 şubat 1826'da başlayan hücumlar geri püskürtülür. İbrahim kenti almanın tek yolunun dünyayla bağlantısını kesmek ve açlığa terk etmek olduğunu anlar. Bunu başarmak için kentin deniz bağlantısının da kesilmesi gerekecektir. Bütün çabasını eski limanı koruyan iki adacığa çevirir. 14 martta her iki adacık da düşer. O günden sonra tek bir tekne bile kente varamaz.

Erzak kısa zamanda tükenir ve kent halkı atlarını, köpeklerini ve kıyılarda bolca bulunan tuzlu otları yemek zorunda kalır. Salgın hastalıklar yayılır, ama inatçı Yunanlılar teslim olmayı reddeder. Avrupa'da bakanlıklar gözleri önündeki bu dramı protesto çığlıklarıyla

4 Scott Rochfort, *Rambles in Egypt and Candia*, 2 cilt, Londra, 1837.

5 Markos Botzaris, Arnavutluk kökenlidir. Ortodoks ve savaşçı bir bölge olan Epir'in Suli kentinde doğdu. Ülkenin en önemli ailelerinden Botzarislere mensuptu. Suli başkanlarının ve 1821 Ayaklanması'nın önderlerinin arasında Botzarislerin adına sık sık rastlanır. Hayatı ve kişiliği Yunan ayaklanmasından esinlenen edebiyat ve sanatın önemli konularından biridir.

izler, ama bu kez de hiçbiri en ufak bir müdahalede bulunmaya cesaret etmez. Entelektüeller ince düşüncelere dalar, Chateaubriand bile öfkelenir. Ancak ne Rusya, ne Fransa, ne İngiltere, ne de Avusturya Mesolongion'u kurtarmak için askerî bir müdahalede bulunmayı düşünmez. Saraybosna uzak değildir...

"Cesareti bulduğum yerde beğenirim" der İbrahim. Bu nedenle de kenti savunanlara hepsi de birbirinden onurlu önerilerde bulunur; hepsi reddedilir.

En sonunda 22 nisan gecesi, askerî önderler bir araya gelir ve yapacak başka bir şey kalmadığından Karaiskakis'in komutasında İbrahim'in ordugâhına saldırmaya karar verirler.

Sayım yapılır, yaralılar, çocuklar, kadınlar ve yaşlılar altı bin kişi kadardır, ama hepsi de babalarının ya da kardeşlerinin kaderini paylaşmak ister. Üç grup oluşturulur. Birincisi sadece on bir kişi kaybederek Mısır hatlarını yarmayı başarır. İkinci grup da Mısır ordusunu delip geçer. Ancak kadınlardan ve çocuklardan oluşan üçüncü grubun ilerleyişi İbrahim'in topçusu tarafından durdurulur ve geri çekilmek zorunda kalır. Mesolongion'un kapıları ardına kadar açıktır. Mısır askeri kente dalar.

Kentin her yanında gerçek bir sokak savaşı verilir. Güneş doğduğunda Mesolongion'dan geriye bir taş ve toprak yığını kalmıştır. Sadece genç kız ve erkekler ölümden kurtulur ve Nil Vadisi'ne gönderilir. Halkın geri kalan bölümü kılıçtan geçirilir. Bütün Yunanistan ve Avrupa'ya yayılan katliam haberleri bazılarında tiksinti uyandırır, bazılarında Mesolongion kurbanlarının intikamını alma kararlılığına neden olur.

Mesolongion'un ünlü bir konuğu olduğunu hatırlatalım: Lord Byron. Fransız liberali Albay Fabvier gibi İngiliz şairi de bağımsızlık savaşına katılır. Mart 1823'te Yunan Dostları Derneği'nin başkanlığına seçilir, Yunan davasına inanır ve büyük maddî destek (14 000 sterlin) sağlar. 23 temmuzda Yunanistan'a hareket eder, 3 ağustosta vardığı Kefalonya'da dört ay boyunca direnişi örgütlemeye çalışır. Ocak 1824'te Mavrokordatos'un daveti üzerine Mesolongion'a gitmiş ve Batı Yunanistan'ın örgütlenmesi görevinin yanı sıra bağımsızlık hareketindeki değişik grupların arasındaki anlaşmazlıkları gidermeye, askerlerin eğitimlerini ve maaşlarının ödenmesini sağlamaya çalışır. Bozuk sağlığı birkaç yüksek ateş krizine dayanamaz ve 19 nisan 1824'te otuz altı yaşında ölür. Yunanistan onun için ulusal çapta cenaze töreni düzenler ve yirmi bir günlük yas ilan edilir.[6]

Önü açılan Reşid Paşa ordusu Attika'ya yönelir ve 1826 temmuzunda Atina önüne varır ve kenti kuşatır. Şehirdeki Yunan garnizonu Akropolis'e sığınmak zorunda kalır.

Yunan halkı katliamdan kurtulmak için Aigina ya da Salamis gibi adalara kaçar. Buna karşılık Hidra Adası limandaki gemilerin ateş gücü ve adadaki toplarla önemini korur. Bir sonraki çarpışmaya konu olur.

Artık Babıâli çok çekindiği kulunun savaşın ve böylelikle imparatorluğun kaderini elinde tuttuğunu kabul etmek zorunda kalır. Ancak daha da önemli olanı, Avrupa'nın da artık bu durumun farkına varmasıdır.

6 Cenazesi İngiltere'ye getirilir Westminster Abbey'e gömülmesine izin çıkmayınca, Nottingham yakınlarındaki Hucknell Torkard'daki küçük kilisenin avlusuna, aile mezarına gömülür.

ON DOKUZUNCU BÖLÜM

Firavun ve Avrupa (1826-1827)

Mora Savaşı bittiğinde Mehmed Ali kendisini bir barut fıçısının üzerinde oturmuş bulur.

İçine düştüğü bataklığı daha iyi anlayabilmek için, o dönemin politik oyunlarını, ne kadar karışık olursa olsun, yakından izlemek zorundayız.

Daha önce belirttiğimiz olaylar sırasında, Byron'ın duygularına yabancı kalan diplomasi sadece güçlü devletlerin çıkarları için harekete geçiyordu. Artık ünlü "Doğu Sorunu"nun eşiğindeyiz.

XIX. yüzyılın bu ilk otuz yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun bir solukluk ömrü kalmıştı. Sultan II. Mahmud'un akıldan çok cesarete dayanan reformları Osmanlı gücünün kaynaklarını kurutmuş, yerlerine yenilerini koyamamıştı. Başardığı tek şey çevresinde bir boşluk oluşturmak olmuş, halkın sonsuz güçsüzlüğü karşı konulamayan iktidarının dayanağı haline gelmişti. Üstelik imparatorluğu korumak için yeterli sayıda Türk yoktu. On yedi milyonluk bir nüfusun yedi milyonu Türk, geri kalanları ise Rum, Ermeni, Arap, Yahudi ve Slav'dı ve halkların paylaşabilecekleri ne tarihî gelenekleri, ne ortak dilleri ne de ortak dinleri vardı. Paylaşılan tek şey, kulluktu. İşgal ve baskı altındaki bu halklar daha baştan ayaklanmaya hazırdı. Koyunlarında sivil savaş besliyor, üstelik de üç buçuk milyon kilometrekarelik bir alana yayılıyorlardı.

Böyle bir imparatorluk mutlaka işgal ve parçalama arzusu yaratacaktı. Peki bu geniş imparatorluk, hangi topraklardan oluşuyordu? Eflak ve Boğdan[1] mı? Artık Rus koruması altında. Bulgaristan

1 Eflak ve Boğdan Romanya'nın iki prensliğini oluştururlar. Halkları tümüyle Rumen'dir ve XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı hâkimiyetinde kaldılar.

mı? Ayaklanmak için fırsat gözlüyor. Sırbistan mı? Tümüyle Hristiyan ve başarılı bir ayaklanmanın sonunda kendi seçtiği bir hükümdarın altında yaşamak istiyor. Kıbrıs Adası mı? Otuz bin Yunanlı arasından kaybolmuş yüz kişilik bir Türk nüfusu var. Suriye mi? Karışık topluluklardan oluşuyor. Kıyıdaki kentlerde Hıristiyanlar, çöl sınırındaki orta bölgede Araplar, dağlarda Dürzîler ve Lübnan'da Marunîler. Yunanistan'a gelince, bağımsızlığını kazanmak üzere. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasının Boğazlar'la sınırlı olduğu söylenebilir.

4 temmuz 1821'de Rus Dışişleri Bakanı Nesselrode[2] büyük devletlere birer mektup gönderir, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi hakkında görüşlerini sorar; kesin ve yakın olarak görünen parçalanma konusunda çarın önceden anlaşma önerisini iletir. Rus hükûmeti iki hafta sonra Fransa'ya resmen ittifak çağrısında bulunur, Richelieu dükü somut bir proje ister, Ruslar buna yanaşmaz. Chateaubriand ise Nesselrode'un mektubuyla etkilenir, Roma'daki sefaretinden bakanını Osmanlıların Avrupa topraklarının adil paylaşımı için çarla anlaşmaya ikna etmeye çalışır.[3] Görüldüğü gibi herkes, değişik maskelerin ardında, kendine en iyi parçayı ayırmak gayretindedir.

Önce Rusya; eski bir hikâye...

Daha XVIII. yüzyılda Büyük Petro Türkiye'yi ele geçirme projesini oluşturur, II. Katerina başlama işaretini verir. O günden sonra Ruslar sürekli sarayın kapısını çaldılar, Karadeniz'in kendilerine açılmasını ve İstanbul Boğazı'nın tepelerinden Karadeniz'i tam ola-

2 Vestfalya asıllı olan Nesselrode, babasının Çariçe II. Katerina'yı temsil ettiği Lizbon'da 1780 yılında dünyaya geldi. Önce orduya girdi, daha sonra dışişlerine geçti ve 1802'de Berlin, 1804'te Lahey ve 1807'de Paris'te bulundu. Fransız başkentinde Fransız-Rus Birliği adıyla çok başarılı bir casusluk örgütü kurdu, bu örgüt için yüksek ücret karşılığında Talleyrand'ı kullandı. Ödüllendirilmek üzere I. Aleksander tarafından 1812'de bakanlık müsteşarlığına atandı, daha sonra, Capo d'Istria'nın çekilmesiyle 9 ağustos 1816'da bakanlığa getirildi ve 1814 ve 1822 arasındaki tüm önemli kongrelerde Aleksander'in temsilcisi olarak görevlendirildi. I. Nikolay onu 1829'da şansölye yardımcısı ve 1844'te şansölye yaptı. Rusya'nın Türkiye ve Yunanistan üzerindeki etkisini pekiştiren Edirne ve Hünkâr İskelesi anlaşmaları ile 1840 yılında İngiliz-Fransız ittifakını sona erdiren anlaşmanın babasıdır. 1856'da Paris Kongresi'nde yer aldıktan sonra politikadan çekildi ve 1862'de Sen-Petersburg'da öldü.

3 Bkz. *Mémoires d'outre-tombe*, Doğu Sorunu üzerine notlar.

rak denetim altında tutmayı, Çanakkale Boğazı'nın tepelerinden de Akdeniz'i denetlemeyi istediler. Bütün istedikleri gerçekleşebilirdi ve eşiği geçmelerine hiçbir engel yoktu ya da tek bir şey vardı: bütün Batı Avrupa'nın karşılarına dikilmesi korkusu. Yine de yılmadan hedeflerine ulaşmaya çalıştılar.

Amaçlarına varmak için Türkiye'yi zayıflatmaya ve Hıristiyan halklar arasındaki ayaklanmaları desteklemeye gayret gösterdiler. Sırbistan ve Yunanistan'da ulusal hareketlerin bağımsızlıkla sonuçlanmasına yardımcı olurken bunu, yeni ulusların korumasını Türklerin yerine üstlenmek için yaptılar. Halkları sadece kendi boyunduruklan altına almak için kurtardılar.

Avusturya?

Coğrafî durumu, Rusya'nın kuşatmasına izin vermez. İstanbul ve Çanakkale bir kez Rusların ellerine geçtiğinde, Rus gemilerinin Adriyatik ticaretini elinde tutan Avusturya gemilerine getireceği rekabet ürkütücü olabilir. Metternich tarafından yönetilen Avusturya, Kutsal İttifak prensiplerini uygulamakta o denli kararlıydı ki, Yunanistan'dan doğan ihtilal salgınının kendi topraklarına sıçramasında korkuyordu.

Fransa?

Rusya'nın Çanakkale Boğazı'nı eline geçirmesi Fransa'nın Akdeniz düşlerinin sonu olacaktı. Ancak doğudaki önemli çıkarlar her iki devleti de karşı karşıya getirdiğinden, İngiliz-Fransız ittifakının gerçekleşmesi en az İngiliz-Rus ittifakı kadar güçtür. Fransa'nın Mısır'da kurduğu büyük nüfuza ilave olarak Yunanistan'da kazandığı ağırlık İngilizlerin gözünde Akdeniz'deki dengelerin bozulduğu anlamına geliyordu. Mehmed Ali'nin Mora'daki zaferi, hem Fransız, hem de Mısır tehlikesi olarak algılanmaya başlanır.

Başlangıçtan beri X. Charles Hükûmeti hem Türk-Mısır davasını, hem de Yunan davasını destekler. Fransa'nın doğu politikasının zayıf noktası olan bu çifte politika, özellikle son zamanlarda Yunan hayranlığı doruğa çıkan Fransız kamuoyunu bölmeye devam eder.

Aralarında Kont Jourdain gibilerinin de bulunduğu bazı kişiler Mısır ve Yunanistan'ın bağımsızlığını desteklemek gerektiğini, böylelikle güçlenmesi sağlanan bu iki ülkenin Akdeniz'deki Fransız ağırlığı için atlama taşı olmasına çalışılmasının doğru olacağını savunur. Üstelik kont daha da ileri gider İbrahim Paşa'ya bir mektup yazar ve fırsattan yararlanarak Yunan bağımsızlığını tanımasını,

aynı zamanda da Mısırınkini ilan ederek "kısa sürede dünyanın en güzel ülkesi olacak yeni bir imparatorluk" kurmasını öğütler.

Bir üçüncü grup da, Mısır ve Yunanistan arasında seçim yapmak gerektiğine inanır.

İngiltere'ye gelince, yukarıda sayılan nedenlerle (Fransa'nın Mısır ve Yunanistan'da etkisi) ne Mora'da bir Mısır devletini, ne de bir Rus müdahalesini kabul eder. Rusların İstanbul'u almasıyla Akdeniz'deki etkisinin bir bölümünü, Türkiye üzerinden Hindistan bağlantısını, doğudaki sömürgelerinin önemini ve yıllık otuz milyon frank tutarındaki bir pazarı kaybedecektir. Lord Chatham'ın sözleri bu kaygılardan kaynaklanır: "Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumanın İngiltere'nin çıkarlarına olduğunu görmeyen birisiyle konuşacak hiçbir şeyim olamaz."

Bu karışıklıkta önemli roller üstlenecek iki kişi vardır: İngiliz Başbakanı George Canning ve onun Babıâli nezdindeki olağanüstü elçisi ve kuzeni Stratford Canning.

Birbirinden karışık ve dolambaçlı görüşmeler birbirini izler: Petrograd konferansları (5 haziran 1824 ve 24 şubat 1825), Rus baskıları, Wellington misyonu, vb.

Sonuçta 13 mart 1825'te imzalanan ve "Petrograd protokolü" olarak adlandırılan belge, doğudaki "olayları" durdurmak üzere Yunanistan'a Avrupa müdahalesi fikrini prensip olarak kabul eder.

I. Nikolay 17 mart 1826'da ansızın II. Mahmud'a sert bir ültimatom gönderir ve sultan bu ültimatomu kabul etmek zorunda kalır. Hiçbir çıkar yolu kalmayan Türkler ekim 1826'da Akkerman Antlaşması'nı imzalar; bu antlaşmaya göre Ruslar tüm imparatorluk toprakları üzerinde ticarî ayrıcalıklar kazanır, en önemlisi de Eflak, Boğdan ve Sırbistan'ı "koruma" hakkını elde ederler.

4 nisan 1826'da, bu kez Wellington ve Nesselrode arasında imzalanan İngiliz-Rus Anlaşması'nın ana maddeleri şunlardır:

> "Yunanlılar tarafından Osmanlı Babıâlisiyle iyi ilişkiler kurma amacıyla aracılığı rica edilen Britanya majesteleri buna dayanarak Osmanlılara iyi niyetini bildirir ve din, adalet ve insanlık prensiplerine uygun bir çözümle Yunanistan ve Yunan adalarının sahne olduğu çatışmalara bir son vermek arzusunda olan majesteleri imparatora Britanya hükûmetinin almayı düşündüğü önlemleri iletmiştir; imza sahipleri aşağıdaki konularda fikir birliğine varmışlardır:

> Osmanlı hükûmetinin arabuluculuk girişimlerini kabul etmesi durumunda Babıâli'ye önerilecek çözüme göre Yunanlılar ve Osmanlılar arasında aşağıda belirtilen ilişkiler kurulacaktır.
> Yunanistan imparatorluğa bağlı kalacak ve Yunanistan Babıâli'ye yıllık vergi ödeyecek.
> Bu devlette Yunanlılar açıkça din ve ticaret özgürlüğünden yararlanacaklar ve iç yönetimlerini sadece kendileri düzenleyecek."

Aslında bu protokolle, özellikle İngiltere'de yüzyılın en önemli konusu olan halkların özgürlüğü hiçe sayılarak Yunanistan'ın oluşturulması, Rus ve İngilizlere, Mısır güçlerini Mora'dan çıkartma hakkı verilmesi kararlaştırılıyordu.

Bir yıl sonra İngiltere, Fransa'nın da aracılık ve askerî müdahale fikrine katılmasını sağlar. Her iki ülke de Mehmed Ali'nin sultanın emrinden çıkmasını sağlamaya çalışır. Her şeyin bağlı olduğu önemli nokta da bu ihanettir.

X. Charles Hükûmeti'nin Başbakanı Kont Jean-Baptiste Villèle,[4] Belliard ve Boyer (Kahire'den Paris'e sürekli rapor göndermektedir) aracılığıyla Mehmed Ali'yle ilişki kurar ve Paşa'yı Mora'daki ordularını, Suriye'de alacağı tazminat karşılığında geri çekmeye, böylelikle Avrupa'nın yardımlarını yeniden kazanacak bir harekâta iknaya çalışır. Boyer de Mehmed Ali'yi genç ordusunu yıpratan ve aynı zamanda Hıristiyanlarla arasını açan bu harekâtı sürdürmemesi gerektiğine ikna eder.

4 Toulousain'in küçük, soylu bir ailesinden gelen kont, Restorasyon Dönemi'ni sevinçle karşılar ve temmuz 1815'te Toulouse belediye başkanlığına getirilir, daha sonra da meclise seçilir. Burada kendini korkulacak bir taktikçi politikacı olduğu kadar becerikli bir işadamı olarak gösterir ve aşırı kralcı hareketin başı olarak Richelieu ve Decazes'in bakanlıklarına muhalefetiyle tanınır. Aralık 1820'de Richelieu'nün ikinci hükûmetinde devlet bakanı olarak görev alır ve temmuz 1821'de görevinden ayrılır. Aralık 1821'de Kont d'Artois'nın desteğiyle kurulan "saf" kralcı yönetimde maliye bakanı olarak görülür, daha sonra 4 eylül 1822'de başbakanlığa yükselir. Maliyeye düzen getirir, partisinin mecliste ve tüm yönetimlerde üstünlüğünü sağlar, ancak kurnazlık ve rüşvete başvurduğundan sonunda kamuoyunu karşısına alır. Kralcı parti baş düşmanı Villèle tarafından 1824'te Dışişleri Bakanlığı'ndan kovulan Chateaubriand'dan esinlenen bir karşı muhalefetle bölünür. 1827'de erken seçim kararı alarak partisini toparlamaya çalışır; başarısızlık X. Charles'ı ondan ve Villèle'den kurtulmaya zorlar. Fransa soylusu rütbesini aldıktan sonra siyasetten çekilir.

Hâlâ Mısır konsolosluğu görevinde bulunan Salt'un aracılığıyla majestelerinin İstanbul Büyükelçisi Stratford Canning Mısır valisine sultan nezdinde harekete geçmesini ve İngiltere'nin Yunanlılar ve Türkler arasında arabuluculuğunu kabul ettirmesini önerir. Bunun karşılığında İngiltere, Suriye paşalığını İstanbul'a karşı destekleyecektir.

10 haziran 1826'da Canning konsolosa şunları yazar: "Paşa'ya çıkarlarının bizimkilerle aynı olduğu iyi anlatılabilirse, yardımının görüşmelerde büyük katkı sağlayacağı kesindir. Yunanlıların ödeyeceği haracın yerine oğlu için Suriye paşalığını almak ve bütün bir halkı yok etmek pahasına bir ülkeyi fethetmek için kaynaklarını boşa harcamaktan vazgeçmek onun için daha iyi olacaktır."[5]

Bu andan itibaren Kavalalı'nın önüne getirilen seçenekler, Yunan ayaklanmasını bastırmak için sultanın yanında kalmak ya da büyük devletlerin desteğine güvenerek Suriye hayalini gerçekleştirmek ve -kim bilir- bağımsızlığını elde etmektir.

Bağımsızlığını ilan etmenin son derecede tehlikeli bir hareket olacağının ve onu Osmanlılarla açık bir savaşa sürükleyebileceğinin bilincindedir. Bu savaştan korkmaz. Sultandan nefret eder. Üstelik Hüsrev'in Rodos'ta ve daha sonra Mesolongion'daki davranışı kinini ve Babıâli'ye karşı kuşkularını daha da körüklemişti. Arabistan seferinden bu yana kendini İslam'ın kahramanı olarak görür ve Hıristiyan dünyasının yeni bir haçlı seferi olarak gördüğü bir savaşta düşman tarafına geçişine Müslümanların kötü gözle bakmasından çekinir.

Bu nedenle 25 eylül 1826'da Salt'a şöyle der: "Sizden hiçbir şey saklamayacağım. Gerçek, ayağımın iki üzengide birden olduğudur. Her şey ilkbahara kadar şimdiki gibi, dengede kalacaktır. Eğer o zamana kadar hükûmetiniz beni tatmin edecek önerilerde bulunursa, tekliflerini kabul edip ordumu Mora'dan çekme yolunu bulurum. Yoksa elimdeki bütün kuvvetleri toplar ve Babıâli'den alacağım destekle bütün Osmanlı donanmasının komutanı altına verilmesini sağlar ve işimi bitiririm. Benim söyleyeceklerim bunlar."[6]

5 Sabry, a.g.e.
6 ay.y.

Her olasılığı değerlendiren Mehmed Ali Batılı güçler ona sultan karşısında bir güvence vermezlerse onların tarafına geçmemek kararını vermişti.

Bunun üzerine Avusturya sahneye çıkar. O ana kadar Mısır konusu ve Metternich'in desteklemediği Yunan ayaklanmasının sonuçlarıyla ilgilenmemiştir. Şansölye şimdi büyük devletlerin aracılık yapma isteğiyle daha da karışan durumun ancak Türkiye'nin, yani Mehmed Ali'nin çabuk ve kesin bir hareketiyle çözüme kavuşacağına inanmaktadır. Ancak Kahire'den yerinden kıpırdamaması yönünde kesin emirler almış olan İbrahim'in birdenbire hareketsiz kaldığının da farkındadır. Gerçekten de Kavalalı bu hareketsizliğiyle İngiltere ya da Fransa'dan güvence almak isteğindedir.

Böylece Metternich, ekim 1826'da ünlü bir diplomat olan Prokesch-Osten'i Kahire'ye göndererek, Sabry'nin Viyana arşivlerinde incelediği belgelerin de kanıtladığı gibi, Mehmed Ali'yi kendi görüşlerine çekmek ister.

10 ekimdeki ilk görüşmede Prokesch, Paşa'ya savaşı hızlandırmak ve kısa zamanda sonuçlandırmak gerektiğini söyler. İlkbahara kadar beklemek amacında olan Kavalalı, kış gelir gelmez Ruslar ve İngilizlerin Yunanlılar lehine müdahalede bulunacaklarına inandığını belirtir.

Prokesch'in anlattıklarına göre daha sonra Babıâli'nin kararsızlığından uzun uzun yakınır "Bu savaşa sultanın hizmetkârı olarak girdim. Üzerime düşeni yapmak istiyordum, bütün işi değil. Sadık bir kul olarak Mısır üzerine planlarımdan fedakârlık yaptım ve ülkeyi canlandıracak güçleri yurtdışında harcadım. Herkes yükünü benim omuzlarıma yıktı sonra da beni tek başıma bıraktı. İstanbul'a bu konuda kaç kere mektup yazdım! Ancak kimse bana kulak vermedi. Hareketlerim durduruluyor, yapmak istediklerim engelleniyor. Mesolongion'un fethinden sonraki günlerin önemini biliyordum. Bu nedenle kaptan paşanın Hidra'ya ve oradan da Navarin'e gitmesi kararlaştırılmıştı; benim ordum da adanın önünde, saldırı için karşıya geçirilmeyi bekleyecekti. Kaptan paşa verdiği sözü tutmamakla kalmadı, aynı zamanda bu seferin başarısızlığa uğramasına ve bundan doğacak bütün sonuçlara da yol açtı."

Prokesch, Babıâli'nin konuyu hafife aldığını konuşmasında ustaca geçiştirir ve Türk askerî desteği olmadan savaşa devam etmek zorunda kalan Mısır'ın savaşı hızlandırarak kısa zamanda bi-

tirmesi gerektiğini söylemekle yetinir. Söylediklerini siyasal ve ticarî nedenlere dayandırmaya çalışır. Kavalalı söylenenlere inanmıyormuş gibi dinler ve şöyle der: "Ben Mısır'dan başka bir şey istemiyorum. İsteklerim Mısır sınırlarının ötesine gitmez. Mısır küçük bir ülkedir, ama o denli üreticidir ki, bu savaş olmasaydı şimdi bir inci gibi parlayacaktı. On yıl sürecek bir barıştan kırk milyon talari kazanırım. Çalışırken beni rahat bıraksalar İngiltere, Rusya, Avusturya ve Fransa'dan sonra Mısır, parasıyla dünyanın beşinci gücü olur. Mora, Girit ve bütün bu adalar benim ne işime yarar? Benim Mısır'da yapacak yeteri kadar işim var. Bana gereken barış ve hareket özgürlüğüdür."

Prokesch konuyu değiştirir ve Yunanistan'ın savaşı kazanması halinde Mısır'ın özgürlüğünün ve ticaretinin karşılaşacağı tehlikelerden söz eder. Karşısındakinin konuşmasını kesmek için Mehmed Ali şöyle konuşur: "Eğer İngiltere istemiyorsa, ben ne yapabilirim?"

Önünü kesen hep İngiltere korkusudur, Salt'un onu Habeşistan'dan çıkmaya zorlarken yararlandığı İngiltere korkusu. Bütün arzusu Londra'nın suyuna gitmektir ve İngiltere uzun zamandır bunun bilincindedir.

Salt'dan sonra İskenderiye'ye atanan Barker, İzmir'de konsolosluk yapan Werry'ye yazdığı mektupta "Paşa'nın Fransızlara gösterdiği dostluk siyasal olarak ne değer taşır? Bu dostluğun şükran duygusundan ve ona gösterilen saygıdan doğduğunu varsayalım, bütün bunlar ne fark eder? Biz onu korku içinde yaşattığımız sürece bırakın Mehmed Ali'yle yaşadıkları aşkın keyfini sakince çıkarsınlar: politikamızın temeli bu olmalıdır. Terazinin bir kefesine İngiltere'nin korkunç gücünü, diğerine de Paşa'nın Fransızlara saygı dolu aşkını koyun, hangi tarafın ağır basacağını göreceksiniz" der.[7]

Prokesch'le yaptığı öteki görüşmeler de Kavalalı'nın görüşlerini değiştirmez. Bekleyecektir. Böylelikle 1826'nın son aylarında iki yolun, efendisine itaat ya da isyanın kesiştiği kavşakta durur.

Babıâli, düşmanı Hüsrev Paşa'yı görevden alsa savaşın sonuçlandırılması için ona, Mehmed Ali'ye güvense ve hizmetleri karşılığında Suriye paşalığını vermeyi resmen kabul etse Türk davasını kurtarmak için son bir gayret gösterecektir. 1824 yılının başından beri Mora'daki harekâtın tek bir adamın komutası altında yapılmasının gerektiğini, bu komutanın da oğlu İbrahim olduğunu İstanbul'a anlatmak için elinden gelen gayreti gösterir. Hüsrev Paşa gibi bir rakibi ortadan kaldırma isteği, mantıklı bir askerî hesaba da dayanır. Tek bir komuta altındaki askerî harekâtın fikir ayrılıklarını önleyeceğine inanır. Bütün bunları İstanbul'daki sadık adamı Necib Efendi'ye anlatır ve onu Babıâli nazırları nezdinde gerekli girişimlerde bulunmamak, düşündüklerini aktarıp imparatorluğun içinde bulunduğu durum nedeniyle tek bir komutan gerektiğini yeterince iletmemekle suçlar. 13 eylül 1824'te yazdığı bir mektupta "Önemli durumlarda, komutanın bölünmüş olması halinde başarısız olunacağı şüphesizdir. Mısır tarafından üretilen silahlar şimdi boşuna mı kaybediliyor? Gayretlerinizi esirgemeyin ve haşmetmeaplarının vezirlerini ikna etmek için ne gerekiyorsa yapın. İmparatorluğun kurtuluşu ve İslam'ın onuru buna değer"[8] der.

Babıâli'den sonunda kopardığı bu taviz Mehmed Ali'yi aptal durumuna düşürür.

Görev mi, isyan mı?

1827 yılında sultana bir mektup gönderir, açıkça savaştan çekilmek istediğini bildirir. Kurnazlıkta Mehmed Ali'den geri kalmayan II. Mahmud tereddüt etmeden Mısır valisinin kahramanlıklarını göğe çıkartır ve yıkılmaz dostluklarının bir kanıtı olarak uzun süredir istediği kelleyi verir. Hüsrev Paşa görevden alınır ve yerine gelen Tahir Bey, Mısır valisinin emrine verilir. Mehmed Ali zafer kazanmıştır. Basit bir kulken birdenbire tam yetkili bir hükümdar olmuştur. Bu andan sonra en yüksek ödülün, Suriye'nin, ona verileceğinden şüphe edebilir mi?

Derhal durgunluğundan kurtulur ve o pek iyi bildiğimiz enerjisiyle 15 000 asker toplar, gemilerinin donanımını tamamlar, İskenderiye Limanı'na gelmiş Türk gemilerinin bakımını hızlandırır. Bütün bunlardan sonra oğluna Yunan Adaları'ndaki yeni hedefi gösterir: Hidra Adası. Ancak malî durumu acıklıdır. Drovetti'nin anlattıklarına göre Hazine, "yetkililerden ve saray ileri gelenlerinden borç almak zorundadır."[9]

7 *Syria and Egypt under the last five sultans of Turkey*, 2 cilt, Londra, 1876.

8 G. Douin, *Les premières frégates...*, Mısır arşivleri.

9 Bkz. Sabry, a.g.e. Dışişleri arşivleri, konsolosluk yazışmaları, İskenderiye dosyası.

İşler birden değişir! Babıâli kararını geri alır. Hüsrev Paşa, mayıs ayında tekrar göze girer ve seraskerliğe ya da harbiye nazırlığına atanır. Bu atama Mehmed Ali'yi öfkeden kudurtur. Drovetti'yi çağırtır ve artık sultana güvenemeyeceğini, Yunanistan konusundaki politikasını Fransa'nın isteklerine ters düşmeyecek şekilde değiştireceğini ve ondan istendiği gibi Yunanistan'ın gelişmesine katkıda bulunacağını söyler.

Drovetti bu politika değişikliğine inanır. İstanbul'daki Fransa Elçisi Guilleminot aynı fikirde değildir ve Fransız hükûmetini uyarır. Ona göre sultan tarafından "hain" olarak ilan edilmesinin Mehmed Ali'ye kaybettireceği çok şey vardır. Elçi yanılmaktadır, çünkü Salt, Kavalalı'nın niyetleriyle ilgili olarak gönderdiği notta "Altesleri onu savaştan çekilmeye zorlamak için İngiliz ve Fransız donanmalarının İskenderiye önünde gösteri yapmasını istiyor" demektedir.

Mehmed Ali, mayıs sonunda aynı sözleri Amiral De Rigny'ye de söyler. Sultanın gözünden düşmeye, Osmanlı İmparatorluğu içindeki saygınlığını kaybetmeye, savaşı sürdürmekten vazgeçmeye hazırdır ancak, hiç olmazsa görünürde, buna zorlanması gerekiyordu. Amiral De Rigny'nin Mehmed Ali'nin cepheyi terk etmesi karşılığında önereceği hiçbir şey yoktur.

Şimdi acele etmeme sırası büyük devletlerdedir.

Fransa, İngiltere ve Rusya Akdeniz'e ortak bir filo gönderme kararı alır. Bu deniz harekâtının ayrıntıları 6 temmuz 1827'de Londra'da imzalanan İngiltere-Fransa-Rusya anlaşmasıyla belirlenir. Mısır'ın Türk davasından ayrılması bu anlaşmayı imzalayanların çıkarınaysa da henüz buna bir fiyat biçecek durumda değildirler.

Rusya, Fransa'nın Kahire konsolosunun Mehmed Ali nezdinde girişimde bulunmasını önerir. Drovetti'nin Mehmed Ali'nin niyetini bildirdiği Dışişleri Bakanı Baron De Damas'ın cevabı kısadır: "Mehmed Ali'nin barışçı protestoları müttefiklerin görüşleriyle uyum halindedir. Paşa'nın Yunanistan'a karşı düşmanca tutumunu sürdürmesi durumunda müttefikler onun hareketlerine karşı koymak zorunda kalacaklardır."

Bu cevabın Mehmed Ali'ye herhangi bir vaatte bulunmaktan uzak olduğu açıktır. Damas, Guilleminot'nun sadece İskenderiye önlerine birkaç gemi göndererek İbrahim'e gidecek Türk-Mısır takviyesini önlemesine izni verir. Bunu yaparken de Rigny'nin önerilerine uyar. Mehmed Ali'nin niyetinden hâlâ şüphe eden Guilleminot aldığı izni kullanmaz. İskenderiye önlerinde Fransızlar herhangi bir deniz gösterisi yapmaz.

Diğer taraftan harekete geçen İngiltere, Binbaşı Cradock'u Mısır'a şu talimatla göndermeye karar verir: üç devletin Yunanistan konusundaki tutumu, Mehmed Ali'ye bildirilecek; müttefiklerin arzusu uyarınca tarafsızlığını koruması, bu çekişmede en güçlü olan tarafın yanında yer alması gerektiği belirtilecek, üç devletle çatışmaya girdiğinde karşılaşabileceği tehlikeler anlatılacak. Londra'nın talimatında Mehmed Ali'nin 1826 sonbaharında Salt'la yaptığı konuşmaya çok az değiniliyordu. Fransa gibi İngiltere de Mehmed Ali'yi tarafsızlığa davet ederken sadece mantığına sesleniyor, hiçbir vaatte bulunmuyor, hiçbir güvence vermiyordu.

Cradock 21 ağustosta Startfort Canning'e gönderdiği gizli mektupta Paşa'yla son görüşmesini anlatır: "Altesleri, savaştan çekilmesi Babıâli'nin öfkesine neden olur da çatışmaya girerse İngiltere'nin tutumunun ne olacağını kesin olarak bilmek istiyor."

Ne İngiltere, ne de Fransa cevap vermez.

Mısır filosunun harekete geçmesi gereken saat yaklaşır. Kavalalı nezdindeki girişimler artarak sürer; De Rigny İzmir'den mektup üzerine mektup gönderir.

Amiral Codrington Salt'a aynı doğrultuda yazılar yazar.

Guilleminot, İstanbul'dan Albay Leblanc'ı göndererek Mehmed Ali'ye gemilerinin savaşa gidiyormuş gibi görünmesini, gerçekte ise gitmememesini önerir. İskenderiye'de 1827 yılında görev yapan subaylardan Huder de aynı sözleri iletir. Ancak kendi başlarına çalışan Rigny, Codrington ve Guilleminot sadece öğüt verir, tehdit eder, mantığa çağırır; Kavalalı'ya elle tutulur hiçbir şey sunmazlar, projelerini gerçekleştirmede, yoluna önemli bir engel dikmezler.

5 ve 6 ağustos 1827 günleri Mısır filosu şafakla birlikte demir alır. Müttefikler Mehmed Ali'ye verilecek güvence konusunda anlaşamaz, onu hareketsiz bırakmayı başaramazlar.

8 ağustosta, filonun hareketinden iki gün sonra Cradock yeniden gelir. Boğos Bey'i görür, Kavalalı'yla görüşmek üzere Kahire'ye gider ve Mısır filosunun tarafsızlık ilan etmesini önerir.

19 ağustosta Paşa Salt'a sorar: "Cradock benim sorularıma cevap vermeye yetkili mi ve elinde bana vereceği kesin bir teklif var mı?" Salt her iki soruya da "Hayır" cevabını verir, ama eğer İngiltere'nin hareketinden memnun kalması durumunda onu hiç-

bir zaman yalnız bırakmayacağını söyler. Hiçbir yetkisi olmadığından herhangi bir söz vermeden bağımsızlık konusuna değinir. Sonuçta sözlü olarak varılan tek anlaşma şöyledir: Cradock acilen İngiliz filosuna ulaşacak ve müttefik amirallerden İbrahim'e Hidra'ya saldırmamasının aksi halde müttefik donanmasının adayı savunacağının belirtileceği bir mektup yazmalarını isteyecek. Öte yandan Mehmed Ali, Mısır Amirali Muharrem Bey'e bu anlaşmayı bildiren ve aynı doğrultuda talimat içeren gizli bir mektup gönderecektir.

Salt, Cradock'un yolculuğunun ana hedefine vardığını düşündüğü halde, Londra'ya mektup gönderir Mehmed Ali'nin Babıâli'den Suriye ve Şam beklentisine karşılık olarak müttefiklerin, onun genişleme planını destekleyeceği güvencesini vermelerinin doğru olacağını bildirir. Yine cevap gelmez...

31 ağustos günü Amiral Codrington kumandasındaki İngiliz-Fransız-Rus donanması Navarin Körfezi'nin ağzına demirler. De Rigny'le buluşmasından bir gün önce Codrington, İbrahim'e Türk-Mısır donanması harekete geçtiğinde, aldığı emirler uyarınca ateş açacağını bildirir. 22 eylülde Rigny de aynı uyarıyı yapar.

24 eylülde yeni bir görüşme gerçekleşir. Mehmed Ali ve Cradock arasında varılan anlaşmayı amirallerden öğrenen İbrahim, Navarin'den ayrılmayacağına söz verir. Her şey yola girmiş, çatışma önlenmiş gibidir. Ancak fırsattan yararlanmak isteyen Yunan direnişçileri Patras'ta harekete geçer. İbrahim öfkelenir ve Codrington ve Rigny'den karşılığını vermek için izin ister. İzin reddedilir.

Mehmed Ali Mora'daki endişe verici gelişmelerden haberdardır. Artık elinde İstanbul'u mantığa davetten başka çıkar yol kalmamıştır.

5 ekim 1827'de sultana yazar:

"Sadrazamın emirlerini aldım. Haşmetmeaplarının daha önce ve şimdi gönderdikleri mektuplardan onurlandım. Bu mektupları büyük bir titizlikle inceledim. Yunanlılara bağımsızlık vermenin ne kadar zararlı olacağını ve böyle bir kararın ne denli tehlikeli sonuçlar doğuracağını tekrarlamak gereksiz (vezirler bunu iyi bilir). Herkes - hükûmet, ülke ve halk- Babıâli'nin büyük devletlerin temsilcilerine tekrar tekrar verdiği ret cevabını biliyor. Bana gelince, verilen görevleri tamamlamak isteğinden hiçbir zaman ayrılmadım ve aldığım yüksek emirlerin görev olduğunu düşünüyorum. Elimden gelse, daha fazlasını yapmak isterim. Ancak bugün içinde bulunulan durum göz önüne alındığında karşımızda iki seçenek olduğu görülecektir:
1. Avrupalıların tutumu blöften başka bir şey değildir.
2. Direnmeye hazır ve Hidra Adası'na yapılan saldırıyı durdurmaya kararlı olan Fransız ve İngiliz gemileri çarpışmaları gerçekten durduracaktır.
Eğer birinci seçenek gerçekleşirse o zaman sorun olmaz ve hareket şeklimizi belirlemek kolaylaşır. Ancak politikanın ve deneyimin gösterdiği gibi siz de bilirsiniz ki, içinde bulunduğumuz durum kadar önemli olan olumlu şartlardan çok olumsuzu ve bunlara karşı alınacak önlemleri uzun uzun düşünmek gerekir. Avrupa gemilerinin direnmeye, Osmanlı donanmasının yolunu kesmeye ve böylelikle silahlı çatışmayı önlemeye kararlı olduğunu varsayalım. Bu direnişlerindeki inadı silah kullanmaya kadar götürürlerse, naçizane bilgilerim bana iyi donanmış ve eğitilmiş Avrupa gemileri karşısında donanmanın fazla dayanamayarak dağılıp yanacağını ve gemilerde bulunan otuz bin-kırk bin kişinin ölmekten kurtulamayacağını söylüyor. Buna ek olarak, Babıâli ile Hıristiyan güçler arasında güçlü bir nefret ve siyasî ve dinî düşmanlık doğacak, denizde olduğu gibi karada da ciddi karışıklıklar ve ayaklanmalar meydana gelecekti. O zaman ahiret gününe kadar Babıâli ve ülkemin gözünde bütün saygınlığımı yitireceğim, çünkü 'bu karışıklık ve ayaklanmaların sorumlusu Mehmed Ali Paşa'dır' diyeceklerdir.
Bu otuz bin-kırk bin kişinin ölümünden sorumlu olmayı gönül rahatlığıyla kabul edemeyeceğime göre, oğlum İbrahim Paşa ve kaptanlarıma kesin emirler göndermeyi uygun buldum. Savaş işlerinde sadece Allah'a güvenmek yetmez, insan olarak elden ne girse onu yapmak gerekir. Şüphesiz zaferi Allah nasip eder, bütün güç ve kudreti elinde toplayan O'dur. Ancak efendim, Allah Kuran'da şöyle der: 'Sebat edin, sizi muzaffer kılayım.' Sebat, askerî bilime ve saldırılara aynı şiddetle cevap verecek vasıtalara sahip olmaktır..."

Sultan, Kavalalı'nın yazdıklarına cevap olarak omuz silkmekle yetinir. Mehmed Ali'nin ileri sürdüğü seçeneklerden birincisinin doğru olduğuna inanır: müttefikler blöf yapmaktadır.

Mehmed Ali öfkelenir. "Mora'dan kötü haberler geldiğinden

beri ekselanslarının asabiyeti her an ve bütün hareketlerinden görülüyor..."[10]

Mehmed Ali 8 ekimde oğluna bir mektup yazar, hiçbir şekilde müttefiklerle savaşa girmemesi gerektiğini belirtir, hatta İstanbul'dan müttefik gemileri üzerine ateş açma emri gelse bile, bu emirlere uyulmayacaktır. İbrahim de aynı görüştedir. 12 ekimde Babıâli'ye yazarak yeni talimat ister.

Sultan kararını değiştirmez. Sadrazam 27 ekimde Mehmed Ali'ye İbrahim'e demir alma emrinin verildiğini bildirir ve İbrahim'in 12 ekim tarihli mektubunun Türk hükûmetinin kararlarını değiştirmediğini söyler.

Şimdi iki donanma karşı karşıyadır.

10 Bockty'den Pezzoni'ye, 4 ekim. Cattaui, *Le règne de Méhémet-Ali d'après les archives russes en Egypte* (1805-1844), 4 cilt, Kahire, 1931-1936.

YİRMİNCİ BÖLÜM

Navarin tuzağı
(1827-1829)

Navarin Körfezi, suları derin, oval biçimde bir girintidir. Doğudan batıya genişliği üç bin beş yüz metre, kuzeyden güneye uzunluğu da beş bin beş yüz metredir. En büyük gemilerin bile girebileceği ve bütün tekneleri İon Denizi fırtınalarından koruyacak bir sığınaktır. Körfezin ağzı doğal bir mendirek gibi uzanan Sfakteria Adası tarafından kapatılır. Yaklaşık bin metre genişliğindeki adanın körfeze bakan tarafı yüz-yüz kırk metre yüksekliğinde dik kayalıklarla kaplıdır. Bu nedenle Sfakteria'ya sadece deniz tarafından yaklaşılabilir.

Hidra'ya saldırısı engellenen İbrahim, karadaki durumunu sağlamlaştırmaya karar verir. Donanmanın güvenliğinin sağlanmasında gerekeni yapmaları için amirallerini görevlendirir. Bu görev o dönemde kurmay başkanlığına benzer bir rütbede olan Fransız Letellier'ye düşer.

Bu sırada Türk ve Mısır donanması üç bin beş yüz metre çapında bir yarımay gibi dizilir ve kanatlardan biri Neokastron Kalesi'ne, diğeri de Sfakteria Adası'nın güney ucundaki bataryalara dayanır. Gemilerin sol ucunda üç büyük firkateyn bulunur: İhsaniye, Süreyya ve Muharrem Bey'in bandırasını taşıyan Guerrière.

Onların yanında Kaptan Hüseyin Bey komutasındaki Guş-i Revan, Fati, Burcü'l-Zafer ve Livorno'da inşa edilmiş muhteşem Léone durur.

Demirlemiş safta geride kalan gemiler Tahir ve Mustafa beylerin komutası altındaki Türk firkateynleridir. Gemilerin çoğu çifte demir atmıştır ve akıntılar nedeniyle değişik yönlere dönüktür. İkinci safta, birinci sıradaki gemilerin arasından ateş edebilecek şekilde demirlemiş korvetler bulunur. Brikler ve diğer gemiler, düzensiz bir üçüncü sıra oluştururlar.

Nakliye gemileri körfezin doğu bölgesinde, karaya yakın demirler. İki burlota grubu safların önünde yer alır, böylelikle gereken yerlere gidebilirler. Bütün gemiler yelken basmaya amade, beklerler.

Başkomutan Amiral Codrington komutasındaki İngiliz filosu Asia, Genoa, Albion ve dört firkateynden oluşur. Sirène, Scipion, Trident, Breslau ve Armide'den oluşan Fransız filosuna Amiral de Rigny kumanda ediyordu.

Bu kuvvetlere Heyden komutasında dört savaş gemisi ve dört firkateynden oluşan Rus filosu da katılmıştı.

Tarihin bir cilvesi olarak Amiral Codrington savaş planını Asia, Albion ve Genoa'nın Osmanlı savaş gemilerine saldırması üzerine kurmuş, Amiral de Rigny'ye Mısır firkateynleriyle savaşma görevi vermişti; böylece Fransızlar savaş halinde elleriyle inşa ettikleri gemileri yok etmek zorunda kalacaklardı...

Her iki taraf da çatışmadan kaçınmaya çalışır, fakat herkes basit korkutma manevralarının sınırlarına varıldığının farkındadır.

Mısır firkateyni Guerrière'in güvertesinde çok sayıda Fransız eğitmen vardır. 15 ekimde Amiral de Rigny onlara Alcyone'la bir mektup gönderir ve gemiden ayrılmalarını ister. Bu isteği kabul eder ve Letellier, Bompar, Reynier, Matraire, Maffre, Chabert, Briand, d'İsnard, Le Dentu ve Luciani'nin imzalarının yer aldığı bir tutanak düzenler, 19 ekim sabah saat yedide Avusturya ticaret gemisi Giacomo'ya binerek Guerrière'den ayrılırlar. Gemide sadece, ilk top atışları üzerine ayrılacak olan Letellier kalır. De Rigny durumu 22 ekim tarihinde bakanına gönderdiği bir mektupla şöyle açıklar: "İbrahim'in donanmasında görevli Fransız subaylar bir Avusturya ticaret gemisine binerek ayrıldılar; sadece Letellier durumun emirlere uyacak kadar ciddi olmadığını belirtti. İlk top atışı yapıldığında Mısır firkateyni Guerrière'in güvertesinde olduğunu biliyorum."[1]

Fransız subaylarının gidişi ne şaşırtıcıdır, ne de eleştiriye açıktır. Mimaut dört sene sonra olayları hatırlatarak "Yeni komutanlara Mehmed Ali'nin bayrağını hiçbir zaman terk etmeyeceklei ve onu ölümleri pahasına da olsa koruyacakları konusunda yemin ettirildi.

1 Douin, *Les premières frégates...*, a.g.e.

Aynı yemini, Mısır hizmetinde bulunan Fransız subaylardan da istediler. Ekselanslarına duygularının ve görev anlayışlarının subayları Fransa'yla yapılacak bir savaşı bu yeminin dışında tutmaya yönelttiğini, Fransa'yla savaş olasılığının imkânsız olması nedeniyle bu istisnanın bir sorun çıkarmadığını söylemekten onur duyuyorum" der.[2]

Şimdilik her şey barış içindedir.

20 ekimde öğlene doğru müttefik gemileri körfezin ağzına iki sıra halinde yaklaşırlar. Doğuda, rüzgâr altında olan sıra, üç İngiliz gemisinden ve aralarında Dartmouth'un ve beş Fransız gemisinin de bulunduğu firkateynlerden oluşuyordu. Diğer sıra biraz daha gerideydi ve başta Azov, sekiz Rus gemisinden kuruluydu.

Mehmed Ali'nin damadı Muharrem Bey derhal İngiliz amiraline bir mesaj gönderir ve körfeze girme düşüncesinden vazgeçmesini ister; Codrington kaba bir biçimde, "Emir almaya değil, vermeye geldiğini" söyler.

Saat ikide Asia, Sfakteria'nın güney ucunu bordalar, adadan ateş açılmaz. Türk topçuları pipolarını içmektedir.

Saat ikiyi yirmi geçe Guerrière'den yaklaşık iki yüz metre uzaklıkta demirler, manevra yaparak batıya doğru döner ve Osmanlı gemilerini bordasına alır. Henüz geri dönülmeyecek hiçbir şey yapılmamıştır. Ancak De Rigny'nin bakanlığa raporunda da belirttiği gibi her şey aniden değişir.

"Sirène İngiliz gemilerini izliyordu ve 02.25'te Kaptan Robert gemisini ilk Türk firkateyninden bir tabanca atımı uzakta demirledi. O sırada İngiliz firkateyni Dartmouth da Türk burlotalarının yakınına demirlemişti ve indirdiği bir filika burlotalardan birine aborda oluyordu; bu burlotadan ateşlenen bir tüfek filika subayını öldürdü. Sirène burlotaya o kadar yakındı ki, arada filika olmasa onu rahatça batırırdı. Dartmouth filikasını kurtarmak için burlotanın üzerine tüfek ateşi açtı. Hemen o sırada Sirène Mısır firkateyni İhsaniye'yle seren serene duruyordu, megafonla Mısır gemisine seslendim ve üzerime ateş etmezlerse ateş açmayacağımı Fransızca bildirdim. O anda ikinci sırada ve pupamda olan teknelerden birinden iki top atıldı; mermilerden biri burlotaya tüfek ateşine devam eden Dartmouth'a nişanlanmıştı, ikincisi bordaya isabet etti ve bir kişi öl-

2 Douin, Mimaut'nun Sébastiani'ye yazdığı mektup, İskenderiye, 1 ağustos 1831.

dü. İşte o zaman o gemiye nişan aldırdım ve ateşe başladım. Saat ikiyi kırk geçiyordu."[3]

Bir saniyede yangın her yanı sarar.

Sonraları De Rigny "24'lük toplarla oyun oynamaya kalkıldığında olacağı budur!" demiştir. Sık sık tekrarlanan bu vecize o kadar doğrudur ki Navarin'den ne zaman söz edilse, hatırlanmadan geçilmez. Gerçekte ise, çoğu zaman abarttıkları gururlarıyla Doğululardan, üstünlük kendilerindeyken -öyle sanıyorlardı- yabancı bir donanmanın kendilerine hakaret etmesini kabul etmelerini beklemek delilik olurdu. Üstelik, burlotaya aborda etmek isteyen İngiliz filikasının yaptığı, provokasyon değildi de neydi?

Vuruşma başlar.

Guerrière'in güvertesinde Muharrem Bey kaderine razı olmayı kabullenmez. Toplar her yanda gümbürderken onunkiler sessizliklerini koruyordu. Halbuki Codrington bile Guerrière'in onları çok büyük bir tehlikeye atabileceğini itiraf eder, çünkü "Asker sayımıza göre, ellerimizde ancak taşıyabileceğimiz kadar yük vardı; sancak toplarımız sürekli olarak ateş ediyordu ve onları dinlendirip iskele toplarımızı faaliyete sokmak için borda değiştirmek zorunda kalıyorduk; bazen bir bazen de öteki palamarı boşlayarak diğer gemiler gibi kendimizi korumaya çalışıyorduk."[4]

Muharrem, subaylarından birini İngiliz amiraline gönderir, ateş etmeyeceğini tekrarlar, amiral de saldırıya uğramadıkça ateş açtırmayacağına güvence verir. Muharrem Bey bir bakışta Türk ve Osmanlı donanmalarını bekleyen felaketi görmüştür. Böyle hareket ederek felaketin Mısır'a etkisini azaltmayı ve sorumluluktan kaçmayı ister. Ancak böyle bir kararı arkadaşlarının, kardeşlerinin savaşarak öldüğünü gören askerlere kabul ettirmek çok güç, hatta imkânsızdır. Topların yanında bekleyen gemi mürettebatı bir süreden beri denetimden çıkmıştır. Codrington subaylarından Dilke'i göndererek karşılıklı tarafsızlıklarını teyit eder. Dilke geminin iskele ağzında görülür görülmez lombardan atılan bir kurşunla öldürülür. Guerrière artık savaşmaktan kaçamaz.

Umutsuz kalan Muharrem Bey bir filikaya atlar ve karaya çıkartılır. Efendisinin ne pahasına olursa olsun önlemek istediği bir savaşta, hiç olmazsa kişisel olarak pay almayacaktır.

3 Viel, a.g.e.

4 ay.y.

Savaş bütün körfezde şiddetle devam ederken Navarin üzerinde oluşan siyah duman o denli yoğundur ki bazen müttefik gemileri bile yanlışlıkla birbirlerine ateş açarlar. Bütünü görmek olanaksızdır. Her iki taraf da toparlanma ya da destek manevraları gerçekleştiremezler. Zaten hiçbir komutan emir verecek durumda değildir.

Manevra yeteneğinin büyük bir kısmını koruyabilmiş bir düşman karşısında Osmanlı donanması, önceki günlerde verilen demirleme kararları nedeniyle her biri teker teker batan geniş yüzer siperlerden başka bir şey değildir.

Savaş güneş batıncaya kadar aralıksız sürer. Beklenebileceği gibi en çok zarar görenler, kendilerini savunabilecek tek tekneler olan Mısır gemileridir. Hattın batı bölümü çok daha sonra, her şeyin artık bittiği bir anda ateş altına alınır.

Daha önce de gördüğümüz gibi savaşa saat üç dolaylarında giren Guerrière kendinden bir gemi boyu uzakta olan Asia'nın ateşi altında kalır. Hareket edemediğinden ideal bir hedef teşkil eder ve kısa zamanda bütün direkleri yıkılır. Saat dört buçuğa doğru, hayatta kalan tayfalar bir flok uydurur ve geminin sahile sürüklenerek karaya oturmasını sağlar. Guerrière karada da uzun süre kalamaz: akşam olunca rüzgâr çıkar ve enkaz körfezi bir boydan öbürüne geçerek Sfakteria Adası'na kadar ulaşır. Ertesi sabah şafak sökerken düşman son darbeyi vurur.

Yangınlar bütün gece boyunca devam eder. Hayatta kalan insanlar, patlayan ambarların gürültüsünde yüzerek karaya çıkmaya çalışır.

Gün ışıdığında, Mehmed Ali'nin bir gün önce körfezin sularına demirlemiş muhteşem donanmasından su üzerinde geriye sadece Léone, beş korvet, üç brik ve dört uskuna kalmıştı; öteki tekneler batmış, yanmış ya da karaya oturmuştu. Gemilerden bazıları daha sonraki günlerde onarılıp tekrar hizmete sokulur, ancak kayıp korkunç olur.

Elimizde ölü ve yaralı sayısını kesin olarak belirlemeye yarar yeterli belge ve bilgi yoktur. O anda söylenen rakamlar 20 000 ya da 30 000'dir; ancak donanmanın tamamının 19 000 mürettebat ve 4 000 asker olduğu düşünülürse bu sayıya inanmak mümkün de-

ğildir. Fransız Pelorus gemisinin komutanı Richard'a bir Mısırlı subay tarafından söylenen 3 000 rakamı gerçeğe uygun olmalıdır. Müttefiklerde ise kayıp 654 ölü ve yaralıdır; bunlardan 272'si İngiliz, 184'ü Fransız, 198'i de Rus'tur. Amiral gemileri hasar görmüşse de hiçbiri savaşamayacak duruma gelmez.

Osmanlı donanması yok edilir. Yeni eğitimden geçmiş Mısır donanmasının henüz Avrupa'nın eski denizci ülkeleri karşısında tutunacak durumda olmadığı görülür.

İşin ilginci, müttefiklerin zafer haberi Avrupa başkentlerinde "zamansız" olarak nitelendirilir. Stratfort Canning haberi "şaşırtıcı, umutsuzluğa düşürücü" olarak görür; Baron Damas de Rigny'ye "İlk topun düşman donanması tarafından ateşlendiğine memnun oldum. Aksi halde, çok zor durumlara düşerdik" diye yazar.

Aslında, Ruslar dışında herkes, tereddütlere son veremedikleri için tuzağa düşmüştür. Müttefikler Paşa'nın cepheyi bırakmasının fiyatını belirlemek istememiş ya da becerememişler, Mehmed Ali ise sultan ve İslam dünyasıyla arasını açabilecek bir maceraya atılmaya cesaret edememiştir.

Pezzoni'nin (İskenderiye'de konsolosluk memuru) Ribeaupierre'e (İstanbul'da konsolosluk memuru) yazdığı 13 aralık tarihli mektupta da belirttiği gibi, Mehmed Ali bozgun haberini aldığında (2 kasım) duygularını açığa vurmaz:

"Bir Mısır korveti, daha önce Kahire'den İskenderiye'ye gelmiş olan Mehmed Ali Paşa'ya müttefik kuvvetlerinin Mısır ve Osmanlı donanmalarını 20 ekimde Navarin Körfezi'nde bozguna uğradığı haberini verdi.

İbrahim Paşa'nın babasına felaketi anlattığı mesajı okuduktan sonra ekselansları 'Bunu bekliyordum. Bu savaştan kaçınmak mümkün değidi' dedi."[5]

Mora'dan dönüş

Babıâli'ye gelince, Navarin'den sonra gerçeği görüp yenilgiyi kabul edecek yerde mantıksız bir inadın gerisine sığınır. Sadrazam Mehmed Selim Paşa, Mehmed Ali'ye şu haberi verir: "Durum böyleyken savaş gerçekten de ilan edilmiş ve cihat bütün Müslümanlar için bir görev olmuştur."[6]

Paşa'nın ise kafasındaki tek düşünce vardır: cephanesiz kalan ordusunun Mora'da hapis kalışıdır. Aynı zamanda büyük devletlere karşı girilecek onun gözünde dengesiz bir çatışmanın vereceği ciddi sonuçları da düşünür. 3 kasım 1827'de Babıâli'yi uyarır: "İçinde bulunduğumuz durumda müttefiklere savaş ilan etmek şu anda üç olan düşman ülkeleri dörde, hatta beşe çıkaracaktır; şimdiye kadar bu ittifaka katılmamış olan ülkeler üç büyük gücün paylaşacakları bir savaş ganimeti olduğunu düşünecekler, kendilerine bir şey kalmayacağı için endişeye kapılacaklardır. Benim fikrim şimdi çatışmayı hafif koşullar kabul ederek sona erdirmek gerektiğidir. Daha sonra kuvvetlerimizi her alanda geliştirir ve kötü günlerin geçmesini bekleriz."[7]

Ne yazık ki bu mantıklı görüş sultan tarafından kabul görmez. Her zamanki gibi yine kurnazlığa başvurur, Mısır valisinin gururunu okşayarak Avrupalılara karşı savaş açılması halinde ona vaatlerde bulunur. Vaatlerin arasında Suriye paşalığı ve İbrahim'in Avrupa Türkiyesi'nin askerî komutanlığı da vardır. Hüsrev Paşa tecrübesinden ağzı yanan Kavalalı bu tuzağa düşmez. Bundan sonra kendini, sadece kendini düşünecektir. İlk arzusu İstanbul'a olan desteğini çekmek ve savaştan onurla ayrılırken sultanın öfkesine hedef olmamaktır. Haksız değildir. Babıâli'nin inadının Osmanlıları felakete götürdüğünü görür. Rusya'nın Navarin zaferinin peşini bırakmayıp İstanbul'a müttefiklerin şartlarında barış dayatmak istediğini de bilir. 21 mart 1828'de İstanbul'daki temsilcisine "Babıâli İngiltere ve Fransa'nın Rusya'yla ittifaklarını bozacağını umuyor. Böyle bir fikre mantık gözüyle bakarsanız bir an için bile olsa Rusya'yı yenebileceğimizi düşünmenin gerçekten de gülünç olduğunu görürsünüz. Biz İranlılara kafa tutamamışken Ruslar küçük bir kuvvetle onların hakkından geldi ve kentlerini yıktı... Sadece akıl ve mantık bizim Ruslara direnebilmekten ne kadar uzak olduğumuzu söylüyor"[8] diye yazar.

Gelecek günler onu haklı çıkarır. Rusya Türkiye'yi istilaya kararlıdır. Fransız hükûmeti ise Yunanistan'ın bağımsızlığının resmen

5 Cattaui, *Les archives russes en Egypte*... a.g.e.

6 Sabry, a.g.e.

7 ay.y.

8 ay.y.

tanınmasına, Boğazlar'ın kapatılmasına ve Rusya'nın desteklenmesine taraftardır. Diğer yandan İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'nu yok edecek ve İstanbul'u Ruslara verecek bu plana kesinlikle karşı çıkar. Paylaşmanın yavaş yavaş, aşamalarla yapılmasını ve kendi isteklerine uygun olmasını ister.

Rusya tek başına harekete geçmeye karar verir ve 26 nisan 1828'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan eder. İlginçtir, o zamana kadar bütün Avrupa, Osmanlı topraklarının bütünlüğünün ne pahasına olursa olsun korunması gerektiğini düşünürken şimdi kimse sesini çıkarmaz. Bu bütünlüğün korunması mümkün müdür? Eğer mümkünse Fransa ve İngiltere neden Rusya'yla birleşip Navarin'de Osmanlı ve Mısır donanmasını yok etmiş, Yunanistan'ın bağımsızlığını hızlandırmış ve böylelikle imparatorluğun parçalanmasına katkıda bulunmuştur? Şimdi Moskova'nın Balkanlar'daki ilerleyişine Avrupa neden göz yummaktadır? Avrupa'yı yöneten hükümdarların çelişkisi ve ilginç tutumu...

19 temmuz 1828'de müttefikler Mısırlıları Mora'dan *manu militari*[9] atmaya karar verirler. Bu karar sadece şeklen alınır. Mehmed Ali'nin Navarin'deki ölçülü davranışını bilen İngiliz ve Fransızlar dostça bir çözüm bulmaya hazırdır.

Fransa'nın Mora'da General Maison komutasında bir birliği bulunur. Bu birlik Mora'nın Mısırlılardan boşaltılması emrini alır. Ancak askerler daha harekete geçmeden Mehmed Ali, Codrington'la 9 ağustosta İskenderiye'de Mora'nın -bazı kaleler dışında- boşaltılmasını ve İbrahim tarafından kaçırılan Yunanlı kölelerin iadesini[10] ve ordunun müttefiklerin sağlayacağı güvenlik içinde dönmesi için Yunanistan'a gemi gönderilmesini öngören bir anlaşma imzalar. Böylece Maison ve İbrahim orduları arasında hiçbir çarpışma olmaz. Fransız ve Mısırlı subayların karada karşılaştıkları ender durumlardaki karşılıklı nazik davranışları Navarin Savaşı'nın üzerine sünger çeker. Mısırlıların Mora'yı boşaltmaları eylül 1828'de başlar ve 10 ekimde İbrahim İskenderiye'ye yeniden ayak basar.

Bir yıl sonra Ruslarla boğuşmakta olan Türkler sonunda varlıklarını tehdit eden tehlikeyi görür. 9 eylül 1929'da elçilere bir çağ-

9 Zor kullanarak, silah zoruyla. (ç.n.)

10 Charles Lenormant (a.g.e.) İskenderiye'ye vardığında 158 kölenin Yunanistan'a götürülmek üzere gemilere bindirilişine tanık olur.

rıda bulunarak merhamet isterler ve imparatorluğu yakın bir yok oluştan kurtarmaları için yalvarırlar.

14 eylül günü Edirne'de imzalanan barış anlaşması bir anlamda Osmanlı'nın vasiyeti gibidir. Onuncu madde uyarınca imparatorluk Yunanistan'ın özerkliğini tanımak zorunda kalır.[11]

Rusya'yla Türkiye'yi karşı karşıya getiren savaş süresince Mehmed Ali İstanbul'daki efendilerine askerî ya da başka bir destek sağlamaktan özenle kaçınır. Bahane olarak ordusunun Mora macerasından sonra düştüğü aşırı güçsüzlüğü gösterir. Gerçek bu değildir. Yunanistan'a müdahalesinin getirdiği maliyet, donanmanın kaybı, yapmak zorunda kaldığı masraflar karşısında mutsuzdur. Üstelik bu maliyetin karşılığını da alamamış, umut ettiği Suriye paşalığına getirilmemiştir. İlginç olanı, tüm nefretini donanmasını yakıp yıkanlara değil, bozgunun tek sorumlusu olarak gördüğü sultana yöneltmesidir. Ona Suriye'yi vermediler mi? Hiç önemli değil, güç kullanarak kendi alacaktır.

11 5 şubat 1830 Protokolü Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olduğunu teyit eder.

YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM

Cezayir
(1829-1831)

Son Firavun'un gözünde Navarin, yükseklerde iş yapan her yaratığın karşılaşmaktan kaçınamayacağı bir yol kazasıdır ve geçmişe aittir.

Fransız emeğiyle kurulan bir donanmanın Fransızlar tarafından batırılması saçma gibi gözükebilir. Ancak, ülkelerin politikaları göz önüne alındığında bu pek de şaşırtıcı değildir. Zaten bu bozgundan sonra Mehmed Ali, Fransa'ya herhangi bir kin duymaz ve kendini Fransa'ya her zamanki gibi yakın görür. Üstelik iki ülke arasında sanki yazılmamış bir anlaşma, karşılıklı bir sempati vardır. Kavalalı'nın imparatorluğunu korumak ve topraklarını Suriye'ye kadar genişletmek için Fransa'ya ihtiyacı vardır; Fransa'nın da Ortadoğu'daki İngiliz-Rus etkisini dengelemek için Mehmed Ali'ye. İki taraf arasındaki görüş ayrılığı tek, ama çok önemli bir noktada toplanır. Paşa, imparatorluğunun tamamen bağımsız olmasını ve ileride onu yutabilecek bir yabancı korumanın altına girmemeyi arzular, Fransa ise böyle bir imparatorluğun kendi koruması altında kurulmasını ister.

Navarin ertesinde piyonlar ne durumdadır?

İstanbul'da sultan bu buhrandan, kulundan çok daha güçsüz olarak çıkmıştır. Kavalalı için hikâye Mora'nın boşaltılmasıyla sona ermiş olmasına karşın aynı öykü II. Mahmud açısından bir Türk-Rus savaşına dönüşmüş ve çok kötü koşullu bir barış anlaşmasıyla bitmiştir.

Mehmed Ali'nin hiçbir bozguna uğramamış ordusu, her zamankinden güçlüdür. Donanmaya gelince... Birincisinden daha güçlü, daha çağdaş ikinci bir donanma kurulma aşamasındadır. Kurucusu kim olacaktır? Tabiî ki Cerisy ya da Fransa.

Böylelikle kul, efendisini her zamankinden fazla korkutacak durumdadır. İstediği anda aradaki bağı koparacak ve yaşadığı hakaretlerin ve düş kırıklıklarının öcünü alabilecektir. Ancak siyasal alanda bunun zamanı henüz gelmemiştir.

Fransa'da ise sonuçları henüz kestirilemeyecek bir gelişme olmuş, Paris, Cezayir Naipliği'yle ilişkilerini kesmiştir. Bunun kaynağında -resmî olarak- korsanlık ve Direktuvar zamanında söz verilen hububatın teslimatının yapılmaması yatar. Gerçekte ise her şey, Bourbonların siyasal yıldızını, ordusunu ve rejimlerini parlatmak amacıyla girişilen bir iç politika hareketiyle başlamıştır.

Her ne olursa olsun, iki ülke arasındaki gerginliğin 30 nisan 1827'de en üst noktaya ulaşmasının nedeni, bir sinek kovucu ya da bir yelpazedir. Gergin bir tartışma sırasında Cezayir Beyi Hüseyin, Fransa Konsolosu Deval'a yelpazeyle vurur. X. Charles Hükûmeti derhal özür dilenmesini ister. Provence gemisiyle Cezayir Limanı'na gelen Fransa temsilcisi top atışlarıyla karşılanır. Hakaretin öcünü acilen almak ve uzun zamandan beri göz konulan Barbar ülkelerini elde etmek için gerekli fırsat bulunmuştur. Mehmed Ali'nin adından bahsedilir. Kim tarafından? Drovetti tarafından.

1 eylül 1827'de Fransız temsilcisi hükûmetine ordusu savaşa hazır bekleyen Mehmed Ali'nin Cezayir'i Fransa adına işgal edebileceğini belirtir. Sultanın bu topraklar üzerindeki -gerçek olmaktan çok teorik- hakları aşılamayacak bir engel değildir.

Paşa sevinir ve harekete geçmeye hazır olduğunu bildirir. Üstelik daha önce bu konuda Villèle'le görüşmüş, Cezayir beyine haddini kişisel olarak bildirmeyi önermiştir. Ancak Mehmed Ali, Donkişot değildir. Eğer Fransa'yı destekleyecekse, zamanı geldiğinde ve bağımsızlık arzusuyla Suriye'nin fethini gerçekleştirdiğinde Fransa'nın da ona yardım edeceğine güvenmek ister.

Başbakanlıkta Martignac'ın, dışişlerinde de La Ferronays'in yerine gelen Prens De Polignac bu fikre sıcak bakar. Böyle bir durum, onun da inanışlarına uyar. 1814 yılından beri bazı toprakları Mısır'a bağlamayı düşünüyordur. Ancak işe girişmeden önce Babıâli'ye haber vermenin daha doğru olacağını düşünür. 14 ekim 1829'da İstanbul'daki elçisi General Guilleminot'yu görevlendirerek sultanın Mısır valisinin barbar ülkelerine karşı hareketini onaylamasını ister. Aynı zamanda planını krala ve hükûmet arkadaşlarına sunar. Savaş Bakanı Bourmont ve Donanma Bakanı D'Haussez

prensin görüşlerine karşı çıkar. D'Haussez kraliyet donanmasının Mısır'a verilemeyeceğini belirtirken Bourmont yaşanan hakaretlerin bu işle ilgisi olmayan üçüncü taraflarca temizlemeyeceğini ileri sürer. Polignac bir ara yol bulmaya çalışır. Donanma Mısır'a ödünç olarak verilecektir. Fransa harekâta bir filo ve istihkâm subaylarıyla katılacaktır. X. Charles değiştirilmiş projeyi onaylar.

Polignac belirlediği yolda ilerler ve Guilleminot'nun emir subayı Albay Huder'i Mehmed Ali'ye gönderir. Huder 3 kasım 1829'da Toulon'dan ayrılarak ayın 16'sında İskenderiye'ye varır. Kavalalı'yla görüşür, ondan beklenen hizmet karşılığında istediklerini öğrenir: dört yıl içinde geri ödenecek dört milyon talari tutarında kredi ve en son model yirmi dört top. Bu hikâyede herkes umduğunu bulacak gibidir: Mehmed Ali için savaş gemileri ve yeni topraklar, Fransa için Cezayir sorununun bitmesi, Avrupa için korsanlığın sonu.

Konu bakanlar kurulunda yeniden görüşülür ve uzun tartışmalar sonunda, 19 aralıkta Fransa'nın Cezayir'e karşı doğrudan hareket etmesi gerektiği kararlaştırılır.

Bu arada Guilleminot İstanbul'un tepkisini öğrenmeye çalışır. İlk görüşmelerde Babıâli Mısır valisinin harekâtına karşı çıkmaz; daha sonra fikrini değiştirir ve Cezayir beyi nezdinde arabuluculuk yapmayı önerir. Bu değişiklik raslantı sonucu ya da kişisel bir kapris olarak gerçekleşmez. Babıâli'nin yeni görüşü İngiliz büyükelçisinin sultan nezdindeki gayretlerinden doğar.

Huder, 20 aralık 1829'da Mehmed Ali'nin Polignac'ın son önerilerine yaptığı itirazları: Hıristiyan bir devletin yardımını İslam dünyasına açıklayamayacağından, yalnız başına hereket etmek istediğini Paris'e bildirir. Fransız donanmasının yardımını sadece kendisi bir saldırıya hedef olduğu durumda kabul eder. Polignac Paşa'yla görüşmelere devam etmek gerektiği görüşündedir. 3 ocak 1830 tarihli bakanlar kurulunda dört milyon talarinin Mehmed Ali'ye taksitler halinde ödenmesini önerir: bir bölümü İskenderiye'den hareket etmeden önce, bir bölümü Trablus'ta, bakiye de Cezayir'de. Bağışlanması ya da ödünç verilmesine olanak bulunamayan gemilerin yerine de sekiz milyonluk bir tazminat teklif eder.

18 ocak 1830'da Fransa'nın Londra, Viyana, Sen-Petersburg ve Berlin büyükelçilerine gönderdiği mektupta Mısır'la varılan anlaşmanın genel çizgilerini belirtir. Tepkiler gelmekte gecikmez.

Metternich Mısır valisinin barbar ülkelerinin üzerine salınmasına karşıdır. Prusya Avusturya'yı destekler. Rusya bu projenin yaratıcısını hayal görmek ve Fransa'ya kötülük etmekle suçlar ve Paris'in çıkarlarını kendi ordusuyla savunması gerektiğini belirtir.

İngiltere ise planı resmen reddeder ve "Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenliği ve toprak bütünlüğü" kalkanı gerisine sığınarak Fransa'yı Cezayir'le olan sorunlarını kendi başına çözümlemeye çağırır. General Boyer'ye göre "İngiltere, Sudan ve Arabistan'daki verimsiz toprakları alması için Mısır valisinin Habeşistan seferine engel olmuş, Yunanistan'da kuvvetlerinin yıpranmasına ve hazinesinin boşalmasına yol açmış ve sonunda Navarin'de ölümcül darbeyi vurmuştur. İngiliz diplomasisi esnek görünüşüne rağmen her zamanki katılığıyla Paşa'nın görüşlerini kabul etmez. Önce onu istediklerini yapabilmesi için serbest bırakır, daha sonra da önceden çizdiği sınırlar içinde tutar. Mısır valisinin gücünü ülkesinin dışında kullanması, böyle bir taktiğin getireceği en önemli kazançtır. Paşa bozguna uğrarsa, İngiltere onu yok edecek, zafere ulaşırsa başarısının meyvelerini toplamasını önleyecektir."[1]

Mısır'ın herhangi bir Avrupalı büyük devletle ittifak kurmasına İngiltere'nin karşı çıkması doğaldır.

Mısır'daki İngiliz konsolosu Mehmed Ali'ye Polignac'ın planını reddetmenin Mısır'ın kurtuluşunun baş koşulu olduğunu anlatır; yoksa İngiltere Mısır'ın Akdeniz, Suriye ve Kızıldeniz hakkındaki görüşlerine karşı çıkacaktır. Majestelerinin İstanbul büyükelçisi de sultana Paşa'nın her türlü hareketini yasaklama öğüdünü verir.

Mehmed Ali, birdenbire İngiliz hükûmetinin gözünde çok önemli olan Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü konusuna değinir ve İngiliz Konsolosu Barker'a "İngiltere güçlüdür. Onun izni olmadan hiçbir şey yapamayacağımı uzun zamandır biliyorum. Ne tarafa dönsem karşımda onu buluyorum ve her giriştiğim işte beni başarısızlığa uğratıyor"[2] der.

Fransız-Mısır projesi direniş, eleştiri, suçlamadan başka şeyle karşılaşmaz ve Mehmed Ali'nin Cezayir krizine müdahalesi suya düşer.

1 Sabry, a.g.e.
2 R. ve G. Cattaui, a.g.e.

6 şubat 1830'da Polignac'ın İskenderiye'ye gönderdiği diplomat, Baron De Langsdorff, Mehmed Ali'ye Fransa'nın Cezayir konusunu kendi başına halletmeye karar verdiğini bildirir ve Paşa'ya Trablus ve Tunus karşılığında birbuçuk milyon talari önerir.

Paşa bu arada Paris'in daha önce yaptığı ve 20 ocakta Huder'le gönderdiği önerileri -Langsdorff'un gelişinden bir gün önce- almış ve heyecanla kabul etmiştir. Yeni öneriler karşısında öfkelenir, görüşmeleri keser ve Fransızların hiçbir zaman Oran'a varamayacaklarını, varsalar da İngilizlerin korkusundan orada kalamayacaklarını söyler. Her iki konuda da yanılmaktadır.

14 haziran 1830'da Fransız kuvvetleri Oran'ın on yedi kilometre batısında, Sidi-Ferruh'ta karaya çıkar ve Osmanlıların XVI. yüzyıldan beri süregelen hâkimiyetine son verir. Fransız varlığı mart 1962'ye kadar sürer.

Bütün hesapları yaptıktan sonra, Mehmed Ali'nin Cezayir macerasına katılmamasının onun için çok yararlı olduğunu söylemek gerekir. Böyle bir macera onu önceden kestirilemez güçlüklerle karşı karşıya bırakabilirdi. Halbuki şimdi, gözlerini rahatça Ortadoğu'ya çevirebilir...

Doğu'nun basamakları

Suriye aklından hiç çıkmaz, bu toprağı ister, hiçbir güç onu almasına engel olamayacaktır. Babıâli'nin Kavalalı'nın bu hayalinden haberdar olduğu düşünülebilir, çünkü 17 ağustos 1830 tarihli bir ferman Girit'i has[3] olarak Mısır'a bağlar. Mehmed Ali donanmasına stratejik bir liman sağlayan bu bağıştan memnun olur. Ancak bu ferman Mora savaşında yaptığı fedakârlıkların karşılığı olarak yeterli midir? Adanın getirdiğinden çok götüreceğini düşünerek bu soruya olumsuz cevap verebiliriz. Üstelik sultan ve valisinin ilişkisindeki soğukluk da Navarin Savaşı'ndan sonra daha da artar.

Kavalalı, Yunanlılar karşısındaki çabalarının Suriye'yle ödüllendirilmemiş olmasından, Akka valiliğine getirilmemesinden ve herhangi bir tazminat alamamaktan dolayı mutsuzdur. Sultan ise Ruslarla çarpışırken yalnız bırakılmasından ötürü kızgındır. Babıâli Mehmed Ali'ye Suriye'yi işgal etmek için beklediği fırsatı dolaylı

3 Genelde bu terim, bir hizmet karşılığında bir kişiye verilen toprak anlamına gelir.

yoldan da olsa verir. Ancak Paşa'nın girmek üzere olduğu Suriye nedir?

Suriye sırasıyla Arap, Emevî, Abbasî, Fatımî ve Memlûk istilalarını yaşamış ve 1517'den sonra Osmanlı toprağı olmuştur. Önce üç, sonra da dört paşalığa ayrılır: Şam, Trablus, önce Halep sonra Sayda ve Filistin.

Suriye'deki siyasal görüntü Mehmed Ali'nin iştahını kabartır. Bu eyalette geleneksel ayrıcalıklara sahip ve devlet içinde devlet manzarası gösteren yarı bağımsız halklar bulunur: bunların başında Lübnan bölgesine yaşayan ve tek bir önder, Emir Beşir Şahab tarafından yönetilen Dürzî ve Maruniler gelir. Önündeki savaşa gözleri kapalı atılmayı hiçbir zaman düşünmeyen Mehmed Ali, emirle çok önceden ilişki kurmuştur. Beşir Şahab yerel muhaliflerinden kaçmak zorunda kaldığında iki kez Kavalalı'nın konuğu olmuştur. Beşir sayesinde Lübnan Dağları'ndan gelecek destek güvence altındadır.

Mehmed Ali birkaç haftadır Lübnan emiriyle bağlantı içindedir. Sultan durumu öğrenir öğrenmez şiddetli olduğu kadar beceriksiz bir tepki gösterir ve Akka Paşası Abdullah'a Kavalalı'yla ilişkilerini kesmesini emreder ve ödül olarak da Trablusşam'ı ona bağlar. Halktan vergi almak için yalnız kendi çiftliklerinde yetiştirilen ve üretilen buğday ve sabun gibi maddeleri gönderir ve yüksek fiyat ister. Birisi kendine karşı geldiğinde tehdit hazırdır: "Dikkat et, yoksa sabun gönderirim!"[4] Öykünün hoşluğu Abdullah'ın bunu gülünç bir biçimde yurttaşlarını tehdit olarak kabul etmesidir.

İstanbul'un satranç tahtasına bu yeni oyuncuyu sürmesi, politikadaki ilkesizliğin bir yeni kanıtıdır. Aynı Abdullah on yıl önce Babıâli'nin yeminli düşmanıydı. Fatih rokine soyunmuş, Şam valiliğini elde edebilmek için emirler arasında ikilik çıkarmış ve ortalığı o denli karıştırmıştı ki sultan üstüne paşalarını gönderip isyanın elebaşısının kellesini istemişti. Abdullah üstünlüğüne güvenip Akka'ya çekildiğinde zaten beceriksiz Osmanlı güçleri büyük Napolyon'u da durduran Akka Kalesi'nin surlarını aşamamıştı.

Tarihin garip bir cilvesi, Suriye'deki o durumun tekrar yatışması Mehmed Ali sayesinde olur. İstanbul'un isteğiyle ya da kendi arzusuyla arabuluculuğa soyunur, Babıâli'yle görüşerek Abdul-

4 Planat, a.g.e.

lah'ın bağışlanmasını, savaş giderlerinin tazmin etmesini ve ek olarak üç bin kese (o zamanın 750 000 frangı) ödemesi karşılığında paşalığını geri almasını sağlar. On yıl sonra ise sultanın Mısır'a karşı kalkan (belki de kılıç) olarak kullandığı aynı Abdullah'tır...

Akka hızla Kahire'deki yönetim aleyhine yürütülen entrikaların merkezi olur. Abdullah Mısır'dan kaçanları cesaretlendirir, onlara sığınma hakkı sağlar. 1831'de beş bin fellahın bu amaçla sınırı geçtiği düşünülüyor.[5]

Kavalalı durumdan yakındığında Babıâli'nin yanıtı kısadır: "Mısır köylüleri imparatorluğun kullarıdır, Mısır valisinin köleleri değil. İstedikleri yerde yerleşmekte özgürdürler." Mehmed Ali'nin cevabı hazırdır: "Öyleyse 6 000 fellahımı bir fazlasıyla geri getireceğim!" Bu, neredeyse açık bir savaş ilanıdır. Her şey hazırlanmıştır Kavalalı her şeyi öngörmüş, hazırlamış, hesaplamıştır ve başarının artık sadece uygulamaya bağlı olduğunu bilmektedir.

Bazı yazarlar Kavalalı'nın Suriye'yi fethetme arzusunun bir imparatorluk kurma, daha net belirtmek gerekirse bir Arap imparatorluğu oluşturma isteğinin bir parçası olduğunu düşünürler. Hemen söyleyelim, bu görüş özellikle Paşa'yı Nâsır tarafından geliştirilecek panarap hareketin öncüsü olarak görmek isteyen Arap taraftarı tarihçilerce desteklenir. Ancak, uzun iktidarı sırasında bu teoriyi destekleyecek kimi hareketlerde bulunmasına karşın böyle bir fikrin Paşa'nın düşünce yapısına uymadığını belirtmek gerekir. Hareketlerinin nedeni uzak seleflerinkinden farklı değildir: Mısır'ı dış saldırılardan koruyabilmek için sınırlarını olabildiğince genişletmek gerektiğini görür, bu amaçla da Sudan'ın fethine karar verir.

Üç bin kadar yıl önce gerçekleşen Hiksos saldırısı Mısırlılara dünya üzerinde yalnız olmadıklarını ve Nil Vadisi'ni çevreleyen çöllerin onların savunması için yetersiz olduğunu öğretmişti. O günden sonra, fetihten çok savunma amacıyla gerçekleştirilen birçok askerî harekât firavunları doğuda Suriye üzerinden Dicle ve Fırat kıyılarına, kuzeyde de Kilikya üzerinden Hititlerin ülkesine, bugünkü Anadolu'ya kadar götürmüş ve XVIII. sülale firavunlarının dönemine damgasını vurmuştu. Mehmed Ali'nin Mme. Desroches Noblecourt'un şaşmaz bir doğrulukla belirlediği çok önemli bir amacı daha vardı: "Önemli olan Dicle-Fırat'la Akdeniz arasındaki

5 Bazıları, özellikle de G. Enkiri (a.g.e.) bu sayının 18 000 olduğunu iddia eder.

bölgede kimin sözünün geçerli olacağı, ticarî alışverişlerin efendisi olarak kimin *ipso facto* o dönemin en güçlü devletinin başına geçeceğiydi."[6]

Bizim görüşümüze göre, Ramses ve Tutmosis'ten sonra Mehmed Ali'yi de "Doğu'nun basamakları"na yönelten bu politikadır. Onun gözünde Osmanlı İmparatorluğu dünün Hitit Devleti'ni temsil eder.

Sultanın yanında Yunanistan savaşına katılmasının nedeni, kendisine ödül olarak Suriye'nin verileceği ve bu toprakların hayalindeki amacı, gerçekleştirmesine -sınırlarının güvenliğini sağlamak ve İstanbul ile Mısır arasında bir "tampon devlet" oluşturmak- yardımcı olacağı umududur.

Ekim başında Mısır orduları harekete hazırdır, ancak ülkeyi kasıp kavuran bir kolera salgını nedeniyle yerlerinden kıpırdayamazlar. Cerisy 20 ekim 1831 tarihli bir mektubunda bize durumun ciddiyetini anlatır: "Bir ay boyunca hapis kalmak ve çevresinde sadece ölüler ve can çekişen insanlar görmek korkunç bir duygu. Mısır sadece ağustos ayında 120 000 kişi kaybetti. Kahire'de bazen günde 2 000 kadar insan öldü..."[7]

Salgın geçer geçmez 25 000 kişilik bir ordu İbrahim'in ve sadık yardımcısı Joseph Sève'in emrine verilir: hedef, Akka'dır.

6 *Ramsès II, la véritable histoire*, Paris, 1996.
7 Enkiri, a.g.e.

YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM

Napolyon'un izinde (1831-1832)

Ekim 1831 sonlarında ordunun büyük bölümü Sina'ya girer. Bu birliklerin başında başka bir İbrahim, Mehmed Ali'nin oğluyla karıştırılmaması için El-Sogayar (küçük) olarak adlandırılan İbrahim Yeğen vardır.

"Büyük" İbrahim'e gelince, Yafa'ya gitmek üzere Kafrü'l-Şeyh firkateynine biner. Yanında Sève ve kurmayları, bir korvet ve üç brik vardır. Donanmanın geri kalan bölümüyle kısa süre sonra Akka'da buluşurlar.

Napolyon'dan otuz üç yıl sonra İbrahim Korsikalının beceremediğini başarmaya çalışır.

"Küçük" İbrahim'in birlikleri 7 kasımda Gazze'ye varır ve aynı akşam şehre girer. 10 kasımda Yafa önlerindedirler. Bu başarının büyütülecek bir yanı yoktur, çünkü geldiklerini öğrenen Türk garnizonu kaçmış ve Kudüs'e sığınmıştır. Yeniden düzenlenen ordu 14 kasımda Hayfa'ya gelir ve kenti hiçbir direnişle karşılaşmadan alır. Aralığın ilk günlerinde Akka'yı uzaktan görürler.

Tarihçilerden büyük bir bölümü Napolyon'un bu kent önündeki başarısızlığını surlar hakkında yeterince bilgi sahibi olmamasına ve direnişi küçümsemesine bağlar. Bu doğrudur; ancak Napolyon'un hiçbir zaman bir kuşatma komutanı olmadığını da unutmamak gerekir. Hep askerî dehasını göstereceği geniş alanları tercih etmiştir.

İbrahim'in gözleri önünde uzanan kent, 1799'dan beri pek değişmemiştir. Hâlâ üç kenarı denize yaslanan düzensiz bir beşgen görünümündedir. Kara tarafındaki iki kenar daha iyi tahkim edilmiştir. Bütün surların önünde oldukça derin bir çukur bulunur. Güney kanat üç, kuzey kanat ise dört kuleyle savunulur. Kentin içine

açılan sadece iki kapı vardır: limanın ucundaki "Deniz Kapısı" ile surların bir köşesine oyulmuş ve denize yaslanmış "Şehir Kapısı."

Liman, bir adacık üzerine inşa edilmiş bir kale ve bir dalgakıranla korunur. Kent üzerleri teraslar ya da kubbelerle örtülü küçük taş binalardan, hamamlardan, çarşı ve kervansaraylardan oluşur. Şehirde zarif bir kubbeyle örtülü ve somakiden yapılmış güzel sütunlu bir caminin dışında dikkat çekebilecek bir yapı yoktur.

Kent garnizonu, büyük bölümü Arnavut, üç binden fazla askerden meydana gelir. Çok değerli bir subay olan Garnizon Komutanı Hurşid Bey'in etrafında kendisi kadar değerli Avrupalı mühendisler ve topçular bulunuyordu. Toplar ve barut bilinçli olarak kullanılıyordu.

İbrahim 8 aralık 1981 sabahı saldırı emrini verir. Kent on iki saat boyunca yoğun bir top atışına tutulur. Caferiye gemisinin komutanı "Sadece benim firkateynimden 3 000 mermi ateşlendi ve bunların en az iki bini kentin surlarına isabet etti. Duvarda delikler açtılar, ama hiçbir ciddi zarar veremediler"[1] der. Top atışları etkili olmaktan çok gösterişlidir. Donanmanın bütün gayretlerine rağmen Mısırlılar surlarda en ufak bir gedik bile açmayı başaramaz. Bombardıman on gün boyunca sürer, hiçbir sonuç alınamaz.

Çok öfkelenen sultan yine de bir uzlaşmaya varmaya çalışır.

İstanbul'daki Fransız Elçiliği Müsteşarı Baron Varenne 10 aralık 1831'de "Babıâli" diye yazar, "saldırganı ve saldırıya uğrayanı aynı kefeye koyarak Mehmed Ali'yle anlaşma yolu buldu. Eğer Mehmed Ali bağımsızlığını kazanmaya kesin kararlı değilse İstanbul, sanki geri adım atmıyormuş gibi, ona Suriye'yi bırakmaya hazır."[2]

Sultan II. Mahmud'un temsilcileri 28 aralık 1831'de İskenderiye'ye gelir. Paşa onları kabul eder ve şöyle der: "Oğlum şu sırada Akka Kalesi'ne saldırı düzenliyor. Onun onurunu ya da kendi onurumu çiğnemeden onu durduramam. Ancak kaleyi alıp düşmanım Abdullah'ı cezalandırdıktan sonra Akka'yı sultana teslim etmeye hazırım. Artık padişah istediğini yapar."[3]

İstanbul'a iletilen bu cevap, daha önceden başlatılmış olan karşı saldırı hazırlıklarını daha da hızlandırır. Halep, Trablusşam,

1 Enkiri, a.g.e.
2 ay.y.
3 ay.y.

Şam, Kudüs ve Kayseri valileri asker toplayarak Abdullah'ın imdadına koşma emri alır. Bütün birlikler Halep'te toplanacaktır.

Emir Beşir Şahab ayaklanır ve İbrahim'in yanında yer alır. Bu, beklenen bir işbirliğidir. Başkomutan onu kolları açık karşılayarak bağrına basar ve bölgeyi çok iyi tanımasından yararlanarak ordunun erzakını bulmakla görevlendirir. Bu işbirliği Cadalvène ve Barrault'da "İbrahim'in yanında Emir Beşir, Suriye'nin Mısır'ın eline geçmesi demektir" görüşünü uyandırır.

Ancak bu yardım da durumu değiştirmez: Akka giderek artan saldırılara direnir. Bu direniş İskenderiye'deki Fransız konsolosunun şu yorumuna neden olur: "Bu işe girişildiğinde Akka'nın basit bir kulübe gibi düşeceğine inanılması, direnişin bu kadar uzamasının ana nedenidir. Mısırlılar kuşatmanın bir savaş gibi olduğuna, güzel bir filo ile iyi örgütlenmiş bir ordunun bilimsel hesaplara üstün geleceğine inandılar ve İbrahim Paşa'nın asker ününün engelleri yıkmaya yeterli olacağına güvendiler. Napolyon'un da Akka'yı birkaç gün içinde düşüreceğine inandığını göz önünde bulundurursak, Mısırlıların hayallerini daha iyi anlayabiliriz. Napolyon kötü bir rastlantı sonucu kaybettiği ağır toplarının dışında, böyle bir operasyonun başarısı için gerekli malzeme ve insana sahipti. Oysa İbrahim'in kuşatmasının başındaki İtalyan mühendisin bugüne kadar böyle bir deneyimi olmamıştır."[4]

Günler geçer. Suriye'nin kışı yavaş yavaş Mısır askerini yıpratır. Sürekli saldırarak arzu edilen neticeye ulaşılamayacağını sonunda gören İbrahim, babasına başvurarak uzman mühendisler ve topçular gönderilmesini ister. Öte yandan donanmanın bu kuşatmada işe yaramayacağı düşüncesiyle, gemilerine İskenderiye'ye dönme emri verir. Bu fırsattan yararlanarak hasarlarını onaracaklardır.

Mehmed Ali oğlunun isteklerini derhal karşılar, silah ve cephaneye ek olarak daha Mesolongion'da yeteneklerini kanıtlamış Napolili bir istihkâmcı olan Albay Romei'yi de Akka'ya gönderir. Romei, yanında Korsikalı Albertini ve bir Piemonteliyle birlikte 23 ocak 1832'de Kahire'den ayrılır ve 2 şubatta İbrahim'in ordugâhına varır. Daha gelir gelmez bütün çalışmaları ele alır ve seleflerinin planını baştan aşağıya değiştirirler.

4 Sabry, a.g.e.

Bu arada İstanbul'da paşaların yıllık atanma listesi yayımlanır: bu listede ne Mehmed Ali'nin, ne de oğlunun adı vardır ve bu da görevden almak anlamına gelir.

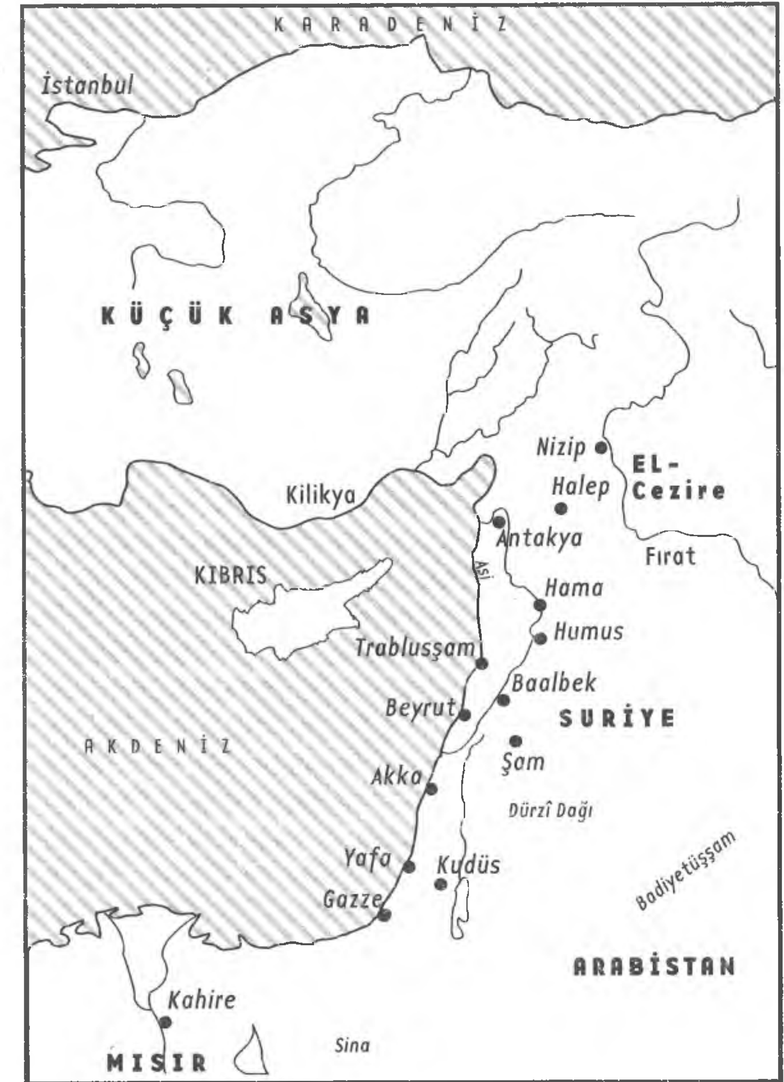
3 mart 1832'de bayram gecesi, İbrahim bütün kentin bombalanması emrini verir. Daha uzmanca yönetilen saldırı aralıksız altı gün ve altı gece sürer. Tam isabet alan ana kule kent meydanının üzerine yıkılır ve devrilirken surların bir bölümünü de parçalayarak bir saldırıya imkân tanıyacak genişlikte gedik açar.

Kenti alma zamanının geldiğine inanan Başkomutan İbrahim 9 martta yeni bir saldırı düzenler; bütün çabalar açılan gediğe yoğunlaşır. Çarpışmalar korkunçtur. Abdullah Paşa ve garnizonunun en seçme askerleri umutsuzluğun verdiği hırsla dövüşür. Kısa süre sonra tüfeklerin yerini süngü ve kılıç alır. Birkaç saat süren boğuşma yeniden başarısızlıkla sonuçlanır. Albay Romei'ye göre bu başarısızlığın sorumluları "kampta komutanlık yapan herkesin kibir ve cehaleti, disiplinsizliği ve her şeyden önemlisi bir askerî harekâtın başarısı için olmazsa olmaz düzen ve kuralların eksikliğidir."[5] Bütün bunlar, Nizamı Cedid'in de kusursuz olmadığının kanıtıdır.

Bu kadar sıkıntı yetmezmiş gibi, gelen bir ulak İbrahim'e Osman Paşa komutasındaki önemli bir Osmanlı birliğinin Beyrut'un kuzeyinde, Mısır'ın elinde bulunan Trablusşam'a saldırdığı, başka bir birliğin de Hama kenti üzerine yürüdüğü haberini iletir. Derhal cevap vermek gerekmektedir. İbrahim Akka'da sadece iki alay bırakır, saldırıyı kuşatmaya döndürür ve 29 martta 10 000 askerinin başında kuzeye yürür.

4 nisanda Trablusşam'a varır; Osmanlı ordusu artık orada değildir. Komutanları Hama'daki birliklere katılmayı kararlaştırdığından kuşatmayı kaldırmıştır. Kırk sekiz saatlik bir dinlenmeden sonra İbrahim kaçakların peşine düşer. Bir haftadan daha kısa bir sürede Lübnan'ı geçer ve 15 nisan 1832'de Humus önlerine varır. Kentte erzak sıkıntısı yaşandığını öğrenince Humus'a girmekten vazgeçer ve Bekaa Vadisi'ne çekilmenin daha doğru olacağına karar verir. Osman Paşa bu çekilmeyi korkuya bağlar, 15 000 askerinin başında Hama'dan ayrılarak Humus'a yönelir ve İstanbul ile Şam arasındaki kervan yolunun üzerindeki Kan Kasiye yakınlarında Mısır ordusunun yolunu keser.

5 a.g.e.

Suriye seferi

İbrahim'in uzun süredir beklediği çarpışma uzun sürmez. Mısırlılar Osmanlı ordusunu iki saatte yener, kaçmaya zorlar ve yetiştiği yerde bitirir.

Bu zaferden güçlenmiş çıkan İbrahim asıl hedefi olan Akka'dan uzaklaşmak istemez ve Humus'tan ayrılarak Baalbek'e geçer. Kentte on gün kadar kalır, savunma önlemlerini geliştirir ve ge-

ride Merhum Tosun'un oğlu Abbas Paşa komutasında bir garnizon bırakarak ayrılır. Her türlü saldırıya karşı ordusunun kanatlarını güvenceye alarak mayıs ayının ilk günlerinde Akka'ya varır.

Dönüşünde, yokluğunda Abdullah Paşa askerlerinin kaleden birkaç kez çıktıklarını, surlar dibinde kanlı çarpışmalar yaşandığını, ancak taraflardan hiçbirinin kesin zafere ulaşamadığını öğrenir.

İbrahim saldırının şiddetini artırır. Yine Romei yönetimi altında 15 mayıs 1832'de kent yeni bir bombardımana tutulur. Bu kez önemli hasar verilmiştir. Evler yıkılır, yüzlerce insan enkaz altında ölür. Camiler ve evler harabeye döner. Abdullah'ın sarayı kısmen yıkılır ve Paşa, Napolyon'u yenen Cezzar Ahmet Paşa'ya ait bir eve sığınmak zorunda kalır.

Sonunda, 27 mart 1832'de talih kazananı seçer.

İbrahim kentin en zayıf üç noktasına aynı anda saldırır. Çarpışmalar çok yoğunlaşır ve her iki taraf da inanılmaz cesaret ve fedakârlık gösterir. Çatışmanın bir yerinde İbrahim ve Abdullah elde kılıç, karşı karşıya gelir, ancak beklenen düello gerçekleşmez.

Öğleden sonra saat beşe doğru, başında İbrahim'in bulunduğu bir birlik Kapı Burcu ve İngiliz Kulesi arasındaki surlara tırmanır ve kuleyi alır. Düşmanın direnişini kırarak kervansaraya girer. Savaşın sonu gelmiştir. Umutları kırılan yorgun ve perişan halk Abdullah'tan silahlarını teslim etmesini ve İbrahim'den af dilemesini ister. Paşa biraz direndikten sonra bu öneriyi kabul eder. Yanında kâhyası, boynunda teslim olma işareti siyah bir eşarp, geceyarısına doğru İbrahim'in çadırına girer ve diz çökmeye yeltenirse de İbrahim onu derhal ayağa kaldırır:

"Seni bana karşı dövüştüğün için suçlamıyorum, çünkü ikimiz de eşitiz. Tek yanlışın, Mehmed Ali'ye saldırabileceğini sanman!"[6]

İki paşanın gecenin bir bölümünü birlikte geçirdikleri, kent dışında, ovayı boydan boya geçen su kemerinin ucundaki bir kulübede konuştukları söylenir. Söylenenlere göre konuşmanın sonunda İbrahim ayağa kalkar ve Abdullah'a

"Bu gece rahat uyuyacaksın" der.

"Her zamanki gibi" diye cevap verir Paşa. "Bana kadın muamelesi yapma, sana karşı verdiğim savaş bunun aksini kanıtlıyor.

6 Enkiri, a.g.e.

Benim yanlışım Babıâli'nin sözüne inanmak oldu. Ancak şimdi sultanın bir fahişeden daha fazla onuru olmadığını biliyorum. Bunu daha önceden görseydim başka önlemler alırdım ve inan bana, bugün senin elinde olmazdım."

30 mayıs günü bir zamanlar Akka'nın güçlü komutanı olan kişi haremi ve bazı yakınlarıyla birlikte bir Mısır gemisine bindirilir ve geldiği İskenderiye'de Mehmed Ali Paşa tarafından eşit muamelesi görür.

Kavalalı'nın kaftanının eteğini öpen Abdullah mırıldanır:

"Bana bağışlayacağınız affın bir hükümdarın affı olmasını dilerim, bir vezirinki değil."[7]

Bir süre sonra, ailesiyle birlikte Hicaz'a yerleşmesine izin verilir. 1842 yılında Medine'de ölür.

Napolyon'dan daha talihli olan Mehmed Ali efsanevî kentin surlarını yıkmayı başarmıştır.

Bu başarı ona dört bin ölü ve yüzlerce yaralıya mal olmuştur. Üstelik her şeye yeniden başlaması gerekmektedir.

7 Cadalvène ve Barrault, a.g.e.

YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Öteki Kadeş Savaşı (1832)

Tahmin edileceği gibi Akka'nın düşüşü İstanbul'da büyük şaşkınlık yaratır. "Akka'nın İbrahim'in eline düşmesi burada büyük üzüntüye neden oldu. İşte Mehmed Ali artık Suriye'nin hâkimi, dağların sadakatinin efendisi ve Akka kuşatmasının uzamasının yarattığı umut kırıklığını yok edip taraftarları arasındaki saygınlığını artırmış bir hükümdar. Artık Babıâli'yle bir anlaşma yapmaktan her zamankinden daha uzak. Şüphesiz İstanbul rakibinin askerî gücü ve kaynaklarının üstünlüğü hakkında hayal kurmuyor; biliyorlar ki Akka'nın alınması, Mehmed Ali'yle girişilecek bir savaşın Mısır lehine sonuçlanacağının kesin işaretidir."[1]

Oğlunun zaferinin ertesi günü, düşmanlarına zaman kaybettirmek için görüşmelere başlamak prensibine hep sadık kalan Mehmed Ali derhal sultana bir mektup yazar ve barışmayı önerir. Ancak ön koşul olarak kendisine Trablusşam ve Akka valiliklerinin yanı sıra Mısır paşalığının da tekrar bağışlanacağı bir ferman yazılmasını ister. Buna karşılık Şam üzerindeki isteklerinden vazgeçmeye hazırdır.

Babıâli ise kibrini yenemez, kulunun gösterdiği cürete öfkelenerek ağır suçlamalarda bulunur ve Paşa'yı kanundışı ilan eder. Sultanın İstanbul'da görevli elçilere verdiği yazı, üzerinde biraz durulacak kadar önemlidir:

> "Sabık Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa basit bir askerken bu geniş eyaletin en önemli görevine getirildi. O günden bu yana Babıâli onun isteklerinden çoğunu karşıladı ve imparatorluğun emirleri altında bazı hizmetleri yerine getirdiğinde bunların karşılığını cömertçe aldı.

1 Douin, (a.g.e.), Sébastiani'den Mimaut'ya, 23 haziran 1832.

Ancak imparatorluğun iyi niyetini doğru değerlendirememesinin yanı sıra, ona verilen rütbelerden ve bağlı olduğu yönetimin etkilerinden memnun olmayarak başarılarını sadece yeteneklerinin sonucu olarak gördü. Sadık bir kul olma görevini çoğu kez unuttu kendini imparatorluk adına büyük başarılara imza atmış bir yönetici sandı. Karanlık niyetlerinin ilhamıyla, yaptığı en ufak hizmetin karşılığı olarak şu ya da bu toprakların yönetimi altındakilere katılmasını talep etti.

Bu tarz talepler Babıâli tarafından imparatorluğu yöneten genel kurallara bir başkaldırı olarak nitelendirilebilir, ancak, hoşgörü ve anlayış prensiplerine uygun bir tutumla hareket etmek isteyen ve haşmetmeapları padişahın herkesçe bilinen iyiliğinden ve büyüklüğünden ilham alan hükûmetimiz, Mehmed Ali'ye karşı göstermeye karar verdiği cömertlikle onun hizmetlerini ödüllendirmek istedi.

Böyle durumlarda sözde bağımlılık gösterdi ve hemen arkasından yeni istekler iletti. Bu isteklerin reddedilmesi ya da imparatorluk yasalarına göre incelenmesi bile onda, sanki imparatorluk, bir kulunun emirleri yerine getirmesini olağanüstü bir başarı olarak niteleyecekmiş gibi, devlet için giriştiği fedakârlıkları ve yaptığı hizmetleri yeniden hatırlatma arzusu doğurdu. Yine de Babıâli'nin bilinen cömertliği hiçbir zaman durmadı.

(...) Abdullah Paşa'ya karşı kinini ve ikisinin arasındaki özel çekişmeleri bahane ederek, Babıâli'nin onayına gerek duymadan birliklerini karadan ve denizden harekete geçirerek imparatorluğun mülkü Akka'yı işgale cüret etti.

(...) Gözleri körleşmiş bir ihtiyarın hırsı, cimriliği ve iktidar arzusuyla bütün bir ülkeyi fethe yöneldi ve Sayda ile Şam valilikleri için ileri sürdüğü hayasız istekler kafasındaki cüretkâr amacı açıkça ortaya koydu. Bu konuda şüpheye artık yer yoktur."

Zarlar atılmıştır. Sultan II. Mahmud ile "gözleri körleşmiş ihtiyar"dan hangisinin imparatorluğun gerçek efendisi olduğuna sadece silahlar karar verecektir.

Paşaların bozgunu

Babıâli'nin sonuçsuz davranışlarından cesaret alan Mehmed Ali, artık kaçınılmaz olduğuna inandığı ikinci cephe saldırısının hazırlıklarını hızlandırır. Çalışmalarını yoğunlaştırarak oğluna asker, para ve malzeme gönderir.

Akka'dan Şam'a gidebilmek için beş güne gerek vardır. İbrahim hiçbir direnişle karşılaşmadan 13 haziran 1832'de Suriye'nin başkentine girer. Şam Garnizonu'nun Komutanı Ali Paşa kaybedileceği önceden belli bir savaşa girmek yerine kaçmayı tercih eder.

Bakımsız bir duvar ve küçük kare bir kaleyle savunulan Şam hiçbir askerî ayrıcalık sağlamaz. Kentin alınmasını haklı kılan sadece imparatorluk gelenekleri içindeki dinî ve siyasî önemidir. Halifelerin ilk başkenti, haçlı seferleri sırasında Müslümanların geçiş yolu olarak kazandığı tarihî önem, sultanın hükûmeti ve Mekke arasındaki konumu nedeniyle daha da pekişir. Bu nedenle İbrahim'in kurduğu Mısır, yönetiminin de başkenti olur.

Şam'ın düşmesinden hemen sonra imparatorluk ordularının bir bölümü Hüseyin Paşa'nın komutasında yürüyüşe geçer. Paşa'nın hiç acele etmemesi ilginçtir. Hatay'da sekiz gün kalır ve askerlerinden bir bölümünü koleraya kurban verir, İskenderun'a geçer ve yaz mevsiminin rahatsız edici nemli sıcağına karşın burada konaklama ve İstanbul'dan gönderilen malzemeyi getirecek donanmayı bekleme kararı verir.

Ordunun Mehmed Paşa komutasındaki öbür bölümü Hama'ya yönelir, ancak kentin duvarlarının yetersiz olduğuna karar vererek Harbiye Nezareti'nin emirlerine uymaz ve Humus'a gider. Kente 7 temmuz 1832 günü varır ve bir başıbozuk birliğiyle gelmiş olan Halep paşasıyla buluşur.

Bir ulağın getirdiği ve Humus'un ilerisinde mevzilenmesinin belirtildiği talimata karşın Mehmed Paşa onuruna verilen bir ziyafete katılmayı kabul eder ve söylenenlere göre "Bugün hiçbir şey yapmayacağız. Düşman on sekiz saatlik yolda" der. Bu sözleri ölüm fermanı olur. Askerlerine Asi Irmağı kıyısında kamp kurmaları emrini verir ve tören çadırına gider. Türk paşaları nargile dumanları ve yemekler arasında hoşça vakit geçirirken İbrahim bütün hızıyla yaklaşır. Ertesi sabah şafakta kentin kapısındadır.

Türk tarafında şaşkınlık hâkimdir. Mehmed Paşa tereddütler geçirir, bir karar alamaz. Emirler ve karşı emirler birbirini izler. Sonunda, surların sağladığı güvenliğin arkasında beklemek yerine, hangi şeytanın etkisi altında kaldığı anlaşılamayan Paşa, ordularını iki gruba ayırır ve açık arazide Mısırlıların üzerine gönderir.

İbrahim artık bir seçimle karşı karşıyadır. Ya sırtını kanala vermiş soldaki gruba ya da sağdakine saldıracaktır. Birinci seçenekte karar kılar. Gün batarken, her iki grup da yok edilmiştir. "Paşaların bozgun sırasında kurtarabildikleri on bir topun altısını yolumuzun üzerinde bulduk. Humus'ta düşmana yaşattığımız korku o denli büyüktü ki Hama'ya girmeyi bile düşünmeden kaçmaya devam ettiler"[2] ya da "Humus savaşına katılan 10 471 düzenli askeri olan bir birliğin tamamı yok edildi."[3]

Bu çarpışma "Paşaların Bozgunu" olarak bilinir. Talihsiz arkadaşlarının yardımına gelen sekiz paşanın hepsi de üç tuğludur[4] ve vuruşma Kadeş[5] olarak da adlandırılabilir. İbrahim'e atfedilen ünlü cümle, belki de bu savaşın ertesi günü söylenmiştir: "Arapça konuşarak anlaşabileceğim son noktaya kadar ilerleyeceğim."[6]

İmkânsızın sınırları

İbrahim 10 temmuz 1832'de Hama'ya girer. Hızını alamaz, 14 ağustosta Suriye'nin ikinci kenti Halep'i ele geçirir. Halep ihtişamlı geçmişiyle ünlü şehirlerdendir ve gösterişinden günümüze ancak bazı yıkıntılar kalmıştır. İstanbul ve Kahire'yi ünlü yapan anıtlara benzer binaları olmamasına karşın Ortadoğu'da pek az kent Halep'in yapılarına, kubbelerine, hanlarına ve minarelerine erişebilmiştir. Çevresinde bulunan tebeşirimsi kireçten yapılmış ve çölün hemen kenarına kurulmuştur. O dönemlerde "kahverengi" Şam'a karşı Halep "beyaz" olarak biliniyordu. Baskıya pek fazla boyun eğilmediğinden İbrahim'in gelişi büyük bir sevinçle karşılanmaz. Osmanlı boyunduruğu altında daha güzel bir gelecekten umutludur.

Mehmed Ali'nin oğlu 28 ağustosta kendine sözde direnen Antakya'ya girer. Ayın 29'unda da Hüseyin Paşa'nın kaçmakta olan ordusuna yetişir. Suriye'yi tamamen aşarlar, Toroslar'ın ilk yamaçları-

2 Douien, a.g.e., Suriye ordusunun 6. raporuna ek, 11 temmuz 1832.

3 a.g.e., Mimaut'dan Sébastiani'ye, 20 temmuz 1832.

4 Bu paşalar, Halep Valisi Mehmed Paşa, Medan Valisi Ömer Paşa, Kayseri Valisi Osman Paşa, eski Şam Valisi Ali Paşa, Mehmed Paşa, Necib Paşa, Mehmed Paşa ve Dilaver Paşa'dır. Bkz. Cadalvène ve Barrault, a.g.e.

5 Bugünkü adıyla Telnebimend, Humus'un güneyindedir ve II. Ramses'in Hititlere karşı savaş kazandığı yerin adıdır. Bkz. C. Desroches Noblecourt, a.g.e.

6 Enkiri, a.g.e.

Osmanlı döneminde Anadolu'nun belli başlı kentleri.

na varırlar. Hüseyin Paşa'nın baskı altında tutulan birlikleri İskenderun ve Antakya arasındaki Baylan geçitlerine çekilirler. Bu geçitler sarp ve dardır, bazı yerler bir devenin geçmesine bile zorlukla imkân verir. Bu son mevzinin ardında Anadolu platosu uzanır.

Uzmanlara göre Türk birliklerini bulundukları mevzilerden söküp atmak hemen hemen imkânsızdır. Ancak Hüseyin Paşa, kendisine avantaj sağlayan doğal siperlerden yararlanmak yerine Mehmed Paşa'nın Humus'taki hatasını tekrarlar ve birliklerini ikiye ayırır. İbrahim saldırıya geçer, çarpışma yaklaşık üç saat sürer. Humus'ta gerçekleştirdiği manevrayı, Mısır ordusunun sağ kanadının Türklerin sol kanadına yüklenmesi, bu arada Türk ordusunun merkezine ve sağ kanadına oyalama saldırıları yapması taktiğini tekrarlayan İbrahim ezici bir zafer kazanır. İki ordu arasındaki fark öylesine belirgindir ki Türklerin iki bin beş yüz ölü ve yaralısına karşı Mısırlılar sadece yirmi kayıp verirler. Hüseyin Paşa Adana'ya çekilmek zorunda kalır.[7]

O andan itibaren açılacak yeni perde biri eski, diğeri yeni iki dünyanın, ölümle pençeleşen imparatorluk ile yeni doğan Mısır'ın geri dönüşü olmayan noktaya geleceklerini, bu noktadan sonra imparatorluğun kesin çöküşü, Mısır'ın da duraklama ve gerilemeyi yaşayacağını gösterecektir. Yine o andan sonra gelecek üzerine iki değişik görüşün, Mehmed Ali ile oğlunun görüşlerinin çatışmaları da başlayacaktır.

7 Adana'ya hiçbir zaman varmadığı anlaşılıyor. Söylentiye göre bütün gece yol alır ve Karadeniz kıyısında küçük Bitinya köyüne varır. Ömrünün geri kalan bölümünü burada, isimsizlerin arasında bir isimsiz olarak geçirir.

İbrahim'in ordusu Baylan Geçidi zaferinden sonra bir adım bile ilerlemez, savunma düzenine geçer. Kavalalı öyle istemiştir. Sonuçsuz kalan görüşmelerle beş ay kaybedilir. Anlaşılan Mehmed Ali yakın bir gelecekte hükümdarına karşı işleyeceği ihanetten korkmuştur. Sarayın eşiğine varmıştır, yendiği efendisinin tahtına oturmaya cesaret edebilecek midir? Gerçek inananların komutanı, Mahmud'un reformlarına direnen Müslüman dininin silahlı savunucusu olarak kendini tanıtsa sultanı tahttan indirmek mümkün olacaktır. Ama onun yerine geçmek? Gerçekte hiçbir zaman, ne denirse densin asla Osmanlı başkentine girmeyi düşünmemiştir. O anda da ne İstanbul'daki tahtı, ne de dizüstü çökerttiği Osmanlı İmparatorluğu'na son darbeyi vurmayı düşünür; onun amacı sadece Mısır'ın bağımsızlığını koparmak, bunu yaparken de fethettiği Suriye'yi elinden bırakmamaktır. Üstelik can çekişen bir imparatorluktan birbirlerinden uzak ve bölünmüş bu topraklardan nasıl yararlanabilir? İstanbul'a giderse, ölü bir imparatorluğun başında canlı bir adam olarak kalacaktır. İbrahim'e ilerlemesini durdurması emrini vermesi sultana isteklerini kabul ettireceği ve başta Fransa olmak üzere Avrupa güçlerinin onu destekleyeceği inancından kaynaklanır. Yaptığı değerlendirme hatası ona pahalıya mal olur.

Mimaut'yla yaptığı konuşmada söyledikleri ruh halini açıkça yansıtır: "Babıâli imparatorluğun geri kalan kısmını daha iyi savunabilmek için gelişmelerin ayrılmasına yol açtığı toprakları neden bana vermesin? İngiltere, Kuzey Amerika'yı, Fransa Haiti'yi, Hollanda da Belçika'yı bırakmadı mı? Babıâli bile bu kadar rica ve tehditten sonra Yunanistan'ı koparan belgenin altına damgasını atmadı mı? İnsanlık yasalarının birincisinden, gereklilik yasasından bir tek Babıâli'nin muaf olduğu düşünülebilir mi?"[8]

Daha ağustos 1831'de Mimaut Sébastiani'ye şu yorumlarını iletmişti: "Şubat ayında Kahire'ye gelişim ve buraya dönüşümden beri bakanlıkla yaptığım yazışmaların amacı Paşa'nın politikasını, tüm davranışları ile kararlarını etkileyen anafikri tanıtmaktı. Bu konuyu yeterince açıkladığıma ve ayrıntıları tekrarlamama gerek kalmadığına inanıyorum, ancak bugünkü durum, kendi gözlerimle gördüğüm ya da Mehmed Ali'nin verdiği mahrem bilgilere dayanarak alteslerine yazdıklarımın gerçek olduğunu ve kendilerine verdiğim bilgilerde hiç yanılmadığımı kanıtlar.

Rahatlıkla söyleyebilirim ki karada ve denizde bu kadar silahlanmanın amacı biliniyor, hedef yüksek sesle belirtiliyor.

Politika yazarlarının, gazetecilerin, bilgisiz yolcuların Mehmed Ali'ye atfettikleri Sultan Mahmud'u devirme ve ne pahasına olursa olsun onun tahtına oturma amacı uydurma bir masaldan başka bir şey değildir. Böyle bir düşünce, gelecek hakkında hayaller kurarken ya da önündeki seçenekleri değerlendirirken aklına gelmiş olsa bile, bu düşünceyi gerçekleşmesinin kimsenin önceden kestiremeyeceği gelişmeleri gerektirdiğine ve bu gelişmelerden sonra bütün halkın bu yönde duyacağı karşı konulmaz isteğe bağlı olduğuna inanıyordu. Gelecekte ne olursa olsun bugünkü düşünceleri çok daha olumlu ve çok daha günceldi. Amacı sultanla ilişkilerinin sadece hükümdar kul ilişkisi olarak kalmasını sağlamak ve belirlenen verginin de ötesinde elinden geleni yaparak sultana maddî destek olmaktı. Bütün bunlara karşılık tek isteği kafasındaki 'Arap kuruluşu'nu gerçekleştirmesine engel olunmaması. Mehmed Ali'nin bu deyimle ne demek istediğini daha önceki mesajlarımda iletmiştim.

Son olarak söylediği, Suriye'den daha ilerisini o anda görmediği, şu anda Suriye'ye sahip olmadığı, ama olması gerektiğini bildiği, bunu yapacak gücünün de olduğuydu."[9]

Gerçekten de Mimaut Mehmed Ali'nin tutumunu ve Osmanlı başkentini işgal etmekte isteksiz olduğunu iyi değerlendirmiş, ancak Paşa'nın Baylan'ın hemen ertesinde dile getirdiği çok önemli soruyu göz ardı etmişti: "Babıâli, imparatorluğun geri kalan kısmını daha iyi savunabilmek için olayların kendisinden ayırdığı toprakları neden bana vermesin? İngiltere Kuzey Amerika'yı, Fransa Haiti'yi, Hollanda da Belçika'yı bırakmadı mı? " Firavun bağımsızlığı önlenemez ve "doğal" bir sonuç olarak görüyor ve tarihin şaşmaz mantığına güveniyordu. Bu konuda bir yüzyıl yanılır.

Orada, Türkiye'de bir yerde İbrahim de babasının hayallerini paylaşır. Şu farkla ki ne yabancı güçlerin yardımına, ne de Babıâli'nin geri adım atacağına inanır.

Fransa'da Akka'nın düşmesinin sevinci Baylan zaferiyle durulmuş, ülkeyi belli bir endişe kaplamıştı. Mimaut Fransız hükûme-

8 Bkz. Sabry, a.g.e., Fransız arşivleri, Dışişleri.

9 Douin, a.g.e., İskenderiye, 10 ağustos 1831.

ti adına Mehmed Ali Paşa'ya ölçü ve ihtiyat önerir "Suriye'nin efendisi Mehmed Ali'ye yakışan sözlerini dizginlemek ve zaferlerinden bilgece yararlanarak yeni bir başarıyı hak etmektir."

İngiltere hâlâ tepki göstermez.[10] Ancak ülke bu zor günlerde geleneksel stratejisine sadık değil midir? Boyer'nin sözlerini hatırlayalım: "Temelinde değişmez, görünürde değişken ve esnek İngiliz diplomasisi hiçbir aşamada Mehmed Ali'nin görüşlerini desteklemez. Onu istediklerini yapmakta serbest bırakacak, daha sonra İngiliz iradesinin değiştirilemez sınırları içine hapsedecektir."

Konya, imparatorluğun son mevzisi

Kararsız Mehmed Ali Batı'dan, gitmesi gereken yönü gösterecek bir işaret bekler. Toros Dağları'nın eteklerinde İbrahim sabırsızlıktan yerinde duramaz. İlerlemek, bir sonraki stratejik noktadan Konya'ya yürüyerek Türklerden önce davranmak ve yeni kuvvet toplamalarını önlemek ister. Ona kalsa çoktan Boğaz kıyılarına varacaktı.

Her anın değerli olduğunu bilen sultan, İstanbul'daki Fransız müsteşar Baron de Varenne'e bir anlaşma imkânından bahseder, öte yandan da Mehmed Ali'ye "barışçı" mektuplar gönderir.

Sözde görüşmeler başlar, tahmin edilebileceği gibi hiçbir sonuca varılamaz. Sonunda Mehmed Ali Babıâli'nin oyununu anlar. Sultan, kuvvetlerini tekrar toparlayabilmek için zaman kazanmaya çalışmakta, onu boş hayallerle uyutmaktadır. Paşa üç değerli ay daha kaybeder ve sonunda 22 ekim 1832'de oğluna Konya üzerine yürüme emri verir. Ancak yine de daha öteye gitmemesi talimatı gönderir ve ekler: "Osmanlı'nın eski ordusundan arta kalanları temizledikten sonra dönün ve Baylan'a geri gelin."

İbrahim anlamaz. Siyaset dünyasının sadece oldubitti karşısında eğileceğine olan inancıyla babasına cevap yazar: "Emirlerinize göre, Konya'ya gelir gelmez geri dönmemiz gerekiyor. Buralarda söylenenlere göre sadrazam büyük bir ordunun başında üzerimize yürüyor ve eğer çekilirsek bunu, onunla karşılaşmaktan korktuğumuza bağlayacaklar. Dahası da var, sadrazam bu fırsattan yararlanarak Konya'yı alacak hatta daha da ilerleyerek peşimizden gelecek ve geri çekilmemiz hakkında söylentiler yayacaktır. Kim bilir? Belki de halk ona katılacak ve sadrazam Anadolu ile Suriye'yi bize karşı ayaklandıracaktır. Geri çekilmemizin nedeni anlaşılmayacaktır. Bu yüzden elimizdeki bu fırsatı kaçırmamamız gerek: Konya'ya gitmeli, oradaki garnizonu yok etmeli ve eğer bizimle savaşmak istiyorsa, sadrazamı beklemeliyiz. Bu nedenle acilen bize iki alay daha göndermeniz gereklidir. Müftüden bir fetva isteyeceğim ve sultanın tahttan düşürüldüğünü ilan edeceğim."[11]

10 Daha sonra İngiltere'nin İstanbul elçisi olacak Lord Ponsonby, hükûmetinin o günlerde gösterdiği şaşırtıcı hareketsizliği dönemin iç politika karışıklıklarına bağlar. Bkz. M. Debidour, *Histoire diplomatique de l'Europe* (1815-1848), Paris 1891 ve Sabry, a.g.e.

Paşa çekilme emrini geri alırken oğlunun hareketinin sınırlarını da çizer: "Konya'dan öteye yapılacak bir hareket büyük devletlerin tepkisini çekecektir." Aslında, bu kelimeleri yazarken büyük devletlerin alacağı tutumu bilmez. Sultanın tahttan indirilmesine gelince bunu "içinde bulunulan koşullarda Mısır'ın çıkarlarına aykırı" bulur.

İbrahim inadını sürdürür. Yeniden bastırır ve bu son konuda babasının onayını alır. Üstelik aldığı fetva, sultanı kendisine ve babasına karşı öfkelendirir. II. Mahmud yabancı elçiliklere şu notu gönderir: "Kutsal yasalar Mısır eski valisi ile oğlu nankör İbrahim Paşa'nın cezalandırılmasını emretmektedir. Fetva alındı ve yasaların uygulanması imparatorluğun dinî görevi haline geldi." Kavalalı'nın tereddütleri, kızdırmamaya özen gösterdiği Avrupa devletlerine karşı nasıl bir tutum izleyeceğini bilememekten kaynaklanır.

Bu arada kuvvetlerini toplayan Türkler, Mesolongion'da başarısızlığa uğrayan Mehmed Reşid Paşa'yı İbrahim'e karşı yeni bir harekâtı yönetmekle görevlendirir. Dünün müttefikleri bugün düşman olmuşlardır.

İbrahim harekete geçer. Adana'ya gelir, Tarsus'a varır ve Türklerin korumasız bıraktığı yollardan ilerleyerek 18 kasımda hiçbir direnişle karşılaşmadan Konya'yı alır. Kentin mütevazı surlarından birinde bir Selçuklu hükümdarının sekiz yüzyıl önce yazdırdığı bir levha görür: "Bu duvarlar sellerin öfkesi ve atların çılgınlığına karşı sağlam birer surdur; fırtınalı bir gecede bize saldıran felaket ve talihsizliklere karşı değil."

11 Sabry, a.g.e., Mısır arşivleri.

Kahire'de kuşku içindeki Mehmed Ali, Londra'nın kendisine yardımcı olacağı umuduyla İngiliz Dışişleri'ne yaklaşmaya çalışır. Bu boş ve saçma umutların kaynağı, o ünlü "İngiltere korkusu"dur.

İbrahim yerinde duramaz. Aşağıdaki mektup ortak kaderlerinin en önemli anında babasıyla arasındaki anlaşmazlığın ne denli büyük olduğunu gösterir:

> "Sağlıklı bir politika her şeyden önce durumu incelemekten, tüm sonuçları hesaplamaktan ve Pierre ya da Paul'den etkilenmeden kararlılıkla hareket etmekten geçer. Bizim tarafımızdan gerçekleştirilecek bir geri dönüşün yararı ne kadar büyük olursa olsun bizimki kadar büyük bir ordunun gelişmelerden yararlanamayan tereddütlü bir politikayı kaldıramayacağını ve uzun bir süre hareketsiz kalamayacağını unutmamak gerekir. Sizin emirleriniz uyarınca Konya üzerine yürüdük; sadrazam güçlü ve büyük toplarla donatılmış bir ordunun başında üzerimize yürürken nasıl geri dönebiliriz? Sizce çıkarımız, Konya'da kalmak mıdır yoksa geriye dönmek mi? Ordusunu bozguna uğrattığımızda kararımız peşinden gitmemek olursa yeniden toparlanıp bize saldıramaz mı? Tereddütlü adımlarla yürürsek Anadolu halkının altı yüz yıldan beri onları yöneten Türklerden ayrılıp bize katılmalarını umut edebilir miyiz? Üstelik geri çekilmek ciddi bir askerî hata olmaz mı?
> Bize önce Halep'te durmamızı emrettiniz, daha sonra Gülek Boğazı'na, şimdi de Konya'ya kadar ilerlememize izin verdiniz. Şimdi de sadrazamın ordusunu yok etmemize izin verin ve bu ülkenin toprağı ile ikliminin Mısır'a hiç benzemediğini ve askerin her mevsimde hareket etmesine imkân tanımadığını unutmayın. Bunun dışında, Mısır'da söylenenlerin buraya uygulanmasının, bir Briggs'in sözlerine ya da bir Rus komutanının görüşlerine inanmanın yanlış olacağını düşünün. Herhalde hedefime varışımın, cevabınızı bekleyecek olmam nedeniyle yirmi gün daha gecikeceği de bir gerçektir."[12]

Mehmed Ali derhal cevap verir: "Ey oğlum! Demiri tavındayken dövmek gerek diyorsunuz. Açıkça Babıâli'ye karşı olduğunuzu ve bütün camilerde cuma günleri söylenen duadaki II. Mahmud adını Mehmed Ali'yle değiştireceğinizi söylüyorsunuz. Bugünkü durumumuzu sadece dikkat, ılımlılık ve esneklikle elde ettiğimizi unutmayınız sevgili oğlum. Herhangi bir unvan olmadan da Mehmed Ali adı benim için yeterlidir, bu isim benim gözümde sultan ya da kral kadar yüksektir, çünkü çevremdeki bütün onur ve saygının kaynağıdır. Ne olursa olsun, başka bir isim için böyle bir adı nasıl bırakabilirim? Size gelince sevgili oğlum, isminizi koruyun. İbrahim, size yeter."[13]

Bu mektup, başta Baron De Varrenne gibi birçok diplomatın "Burada (İstanbul) genel olarak Mehmed Ali'nin artık Suriye paşalığıyla yetinmeyeceği, daha büyük emelleri olduğu ve buraya, İstanbul'a geleceği söyleniyor" diye yazarken ne kadar yanıldığını bir kez daha gösterir.

Buna karşın İbrahim, Konya'da sadrazamın gelip kendisini kentten çıkarmasını beklemek zorundaydı. Osmanlı ordusu 21 aralık 1832'de gelir. Etkileyici bir gücü vardır ve on dört piyade alayı, yirmi sekiz süvari alayı ve yüz toptan meydana geliyordu. Yaklaşık 60 000 kişilik bu ordunun başında Mehmed Reşid Paşa'nın kendisi bulunuyordu.

Mesolongion önünde yaşadığı başarısızlık herhalde tek yenilgisidir ve imparatorluğun en yetenekli komutanı unvanını boşuna almaz. Rusya savaşı sırasında hayranlık uyandıran çarpışmalar yapar ve kimsenin reddedemeyeceği cesaret örnekleri gösterir. Gürcistan'da doğar, çocukluğunu köle olarak geçirir. Dar ceketli, geniş pantolonlu ve sarıklı Arnavut kıyafetleri giymeyi sever. Orta boylu, zarif ve hareketlidir. Çelik bakışlı mavi gözleri savaş meydanlarında sakin bakarlar. Paşa imparatorluğun eski güç ve zaferlerini tekrar canlandırma hayaliyle yaşar, karışıklıkların Babıâli'nin gücünü tehlikeye attığı her yere yetişir. Mehmed Ali'nin ordularının Suriye üzerine yürüdüklerini öğrendiğinde şunları söyler: "Yaşlı tilki en uygun anı seçti, ancak bana bir savaşa da mal olsa, Mısır'a huzuru getireceğim."

Haftalar süren zorunlu hareketsizliği sırasında İbrahim, Sève'in öğütlerine uyarak savaş alanını ayrıntılarıyla inceler. Konya bin metre yükseklikte bir ovanın ortasına kurulmuştur. Efsaneye göre Tufan'dan sonra kurulan ilk şehirdir. XIII. yüzyılda Belk doğumlu mistik bir ozan, Mevlana Celaleddin, "dönen dervişler" ola-

12 ay.y.

13 Enkiri, a.g.e.

rak tanınan Mevlevî tarikatını Konya'da kurar. Kenti çevreleyen surlar önemsizdir ve üç kuleli alçak bir duvardan ibarettir. İbrahim ve Sève kısa zamanda kentin savunulamayacağını görür. Savaşın nerede yapılması gerektiğini uzun uzun düşünürler ve kentin kuzey batısındaki bir platoda karar kılarlar.

Mısır ordusu (yaklaşık 25 000 kişi) düşmana yumuşak bir karın gösterecek şekilde düzenir. Ordunun büyük bir bölümü her iki kanadın yakınında pusudadır.

Burada Reşid Paşa'nın savaş alanına yaklaşırken, ordunun en seçkin birliklerinden oluşan ve bir saldırı durumunda kenti korumak amacıyla İstanbul çevresine serpiştirilen yirmi beş bin kişilik birliğin acilen emri altına verilmesi için sultana birkaç kez başvurmasının altı önemle çizilmelidir. Paşa bu önlemi boş bulur. Haklı olarak, Konya'da savaşın kaybedilmesi durumunda moralsiz birliklerin Mısır ordusu karşısında tutunamayacağına ve kentin kapılarını İbrahim'e açmak için ayaklanacak İstanbul halkını durduramayacağına inanır. Halbuki bu seçkin birliklerin imparatorluk ordusuna katılmaları halinde İbrahim'in olası bir ilerleyişini durdurmak daha kolay olacaktır. Kişisel nedenlerle Reşid Paşa'nın yenilgiye uğramasını isteyen Hüsrev Paşa ve (Rusya'nın desteğini önermek için İstanbul'a koşmuş olan) Muraviev'in[14] etkisinde kalan sultan bu isteğe yanıt vermez.

21 aralık 1832 sabahı Konya Ovası'nı kaplayan kalın sis perdesi her iki orduyu da birbirini göremeden hazırlık yapmak zorunda bırakır. Bu iklim şartları Mısır ordusuna değerli bir yardımda bulunur. Gerçekten de beklemekle geçen uzun günler boyunca savaş alanında tatbikatlar yapmışlar, alanı avuçlarının içi gibi tanımışlardır. Sève ve İbrahim'in yönetimi altında birkaç gün sonraki savaşın provasını en az yirmi kere yaptıkları söylenir.

Mısırlıların ardında Konya, sağda önlerinde bataklık, solda gerilerinde yaklaşık iki kilometre uzaklıkta tepeler, karşılarında da ovanın kuzeyini çevreleyen ve sisler arasından eteklerinde Reşid

14 Nikola Muraviev: tümgeneral; Rus imparatorunun yaveri. Yüksek soylu biri olmasa da imparatorluğun onurlu ailelerinden birinin oğlu olarak doğdu. Çok hareketli ve üstün bir zekâya sahip biri olarak geniş bir bilimsel bilgisi vardı ve savaşlarda cesaretiyle dikkat çekti. Moskova'da soylu gençler için kurduğu kurmay okulu başarılı bir girişim olmuştur.

Paşa ordusunun göründüğü dağlar vardır. Mehmed Ali'nin oğlunun giriştiği en güç çarpışma bu koşullar altında başlar.

Çarpışmanın başlamasından iki saat kadar sonra Reşid Paşa yakalanır ve İbrahim'e götürülür. İbrahim, Paşa'ya rütbesine uygun saygıyı gösterir. Bu yakalanma Türk askerlerinin moralini etkilemiş midir ? Ne denirse densin, sekiz saat süren zorlu çarpışmalardan sonra talih bir kez daha İbrahim'e güler.

General Weygand o dönemin askerî uzmanlarının görüşlerini şöyle özetler: "İbrahim ömründe ilk kez bir savunma savaşı verdi. Bu savaşı mükemmel bir şekilde yönetti ve savunma savaşının ancak hareket ve inisiyatifle başarıya ulaşabileceğini kanıtladı. Konya duvarlarının ardında hareketsiz bekleseydi, Türk ordusu onu çok güç durumlara sokabilirdi. Manevra inisiyatifini elinde tutarak, düşmanını onu yenebileceği yerlere çekerek sayıca üç kat fazla, üstün bir kuvveti yenmeyi başardı."

Talihin ilginç bir göz kırpması: oğul dehasının bir bölümünü babasının kahramanı Napolyon'dan almıştı. Bu andan itibaren İbrahim'i yaklaşık dört yüz kilometre uzaklıktaki İstanbul Boğazı'ndan başka hiçbir şey durduramaz. Bu karanlık saatlerde Mahmud eski bir Türk atasözünü hatırlar: "Efendinin kaderi bazen kölesinin alnında yazılıdır."

YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Avrupa sıkıntıda
(1832-1833)

Konya bozgununun ertesinde, İstanbul'da panik rüzgârları eser. Mısır ordusu İstanbul'a yürüyecek midir? Yol açık, kamuoyu lehindedir, halk onu bekler, onu engelleyecek hiçbir ordu bulunmaz. Panik saraya da bulaşır. II. Mahmud tarafından aforoz edilen "kör ihtiyar" kapıya dayanır; bir adım daha ve sultanı yakasından yakalar, sarayın dışına atar. Hannibal'in ilerleyişi karşısında donan Roma'yı hatırlatan, Kartacalı'nın beşkentten yüz kilometre ötede en güçlü Roma ordularını yendiğini öğrenen senatörlerin şaşkınlığına benzeyen bir durum. Avrupa Doğu Sorunu'nu bütün ayrıntılarıyla yeniden düşünmektedir.

Ancak Avrupa, bir isimden ibarettir. Daha önce de birçok kez gördüğümüz gibi her devletin kendi politikası vardır. Sürekli olarak toplanıp dağıtılan diplomasi yumağı bu sefer neler gösterecektir? Restorasyon dönemi Fransası Ortadoğu'da Ruslarla en çok işbirliği yapan ülkedir. Temmuz monarşisinden beri, yani iki yıldır Fransa Rusya'ya sırtını dönmüş, Talleyrand'ın öğütlerine uyan Fransız diplomasisi gözlerini İngiltere'ye çevirmişti. Paris ve Londra'nın doğu politikaları Rusya'ya karşıdır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalmasından yanadır. Ancak Fransa kendini Paris'in korumasındaki öğrencisi olarak tanıtan Mehmed Ali'ye karşı her zaman sempati duymuş, ona Ehramlar Savaşı galiplerinin başlattığı eseri tamamlayacak kişi gözüyle bakmıştır. Fransa'nın Mısır'daki çıkarları İngiltere'nin çıkarlarına taban tabana zıttır. Bu nedenle her iki soruna ortak bir çözüm getirilmeye çalışılır: Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün ve Mehmed Ali'nin savaş alanında kazandığı haklı üstünlüğün korunması. Bir sihirbaza yakışır derecede zor bir görev.

İstanbul'daki müsteşar (o dönemde İstanbul'da elçi yoktur) Baron De Varenne sultana Kavalalı'nın koşullarını kabul ettirmeye çalışır (aralık 1832 sonları). Mehmed Ali ve İbrahim'le doğrudan ilişkiye geçer ve Türkler ile Mısırlılar arasında bir anlaşma sağlamaya çabalar. Ancak Konya yenilgisine rağmen sultan katılığından bir şey kaybetmemiştir. Bunun nedenlerinden biri de kendisini yalnız hissetmemesidir. Muraviev'in İstanbul'da bulunmasıyla Rusya terazinin Osmanlı kefesine kendi kılıcını da koymuştur. Rus'un yanında, Mehmed Ali'nin amaçlarını gerçekleştirmesini önlemek için elinden geleni yapmaya kararlı ve karanlık biri daha vardır: entrikacı ve kurnaz Türk politikasının perde gerisindeki adamı ve eski düşmanı Hüsrev Paşa. Cadalvène'in sözleriyle "iğrenç, alaycı ve biçimsiz" bu adam yirmi yıl önce onu Mısır paşalığından ayıran Mehmed Ali'nin hayallerini yıkmak için ne gerekiyorsa yapmaya kararlıdır.

Mehmed Ali ve İbrahim'e karşı kin dolu olan Sultan II. Mahmud korkunun da etkisiyle kendini imparatorluğun en eski düşmanının kucağına atar ve Muraviev'e Çar I. Nikola'nın yardımlarını kabul edeceğini bildirir. Doğaya aykırı olan bu Osmanlı-Rus yakınlaşması Avrupa güçlerinin kâbusu olur. Bu nedenle harekete geçerler ve hükümdar ile hizmetkârı arasında barışı sağlamak için çabalarını artırırlar.

Öte yandan İbrahim görüşlerini değiştirmez. Planını hızla uygulamaya ve Avrupa'yı bir oldubittiyle karşı karşıya bırakıp onlara düşünecek zaman tanımamaya her zamankinden çok kararlıdır. Ünlü tutsağı Reşid Paşa'yı yanına çekmeyi bile dener ve birlikte İstanbul üzerine yürümeyi önerir; böyle bir yürüyüşü ulema ve bütün Müslüman kamuoyu da destekleyecektir. İşte Sabry tarafından Mısır arşivlerinde bulunan ve iki komutan arasındaki görüşmelerden bir bölümünü yansıtan bir alıntı: İbrahim, Sultan Mahmud'un tahttan indirilmesine ve yerine genç Abdülmecid'in getirilmesine taraftardır.

"– Şehzade Abdülmecit daha çocuk (o sırada dokuz yaşındadır) o yaşta tahta oturup devleti yönetebileceğine inanabiliyor musunuz?

– Fatih Sultan Mehmed tahta çıktığında yedi yaşındaydı. Abdülmecid daha büyük. Üstelik benim görüşüme göre Abdülmecid'in gençliği büyük bir avantaj sağlıyor, çünkü imparatorluk şehzadeleri diğer ülkelerdeki prenslerin gördüğü eğitimden geçmiyorlar; haremde yetişiyorlar ve devlet işlerini öğrenmeden büyüyorlar. O nedenle eğer Abdülmecid tahta çıkarsa, etrafındaki aydın insanların da yardımıyla dünya işlerini yakından görecek, bilgisini artıracak, hükümdar ve halkın hak ve görevlerini öğrenecektir.

– Bütün bunlar doğru, ancak sultan bunları öğrenirse şehzadeyi kolaylıkla öldürtebilir.

– İstediğimiz tek şey devlet işlerinin halkın genel arzusuna uygun olarak yürütülmesi; her ülkenin onu yönetmek için bir 'sultana' ihtiyacı olduğu gibi halkın büyük çoğunluğunun istediği sultanı seçecek ve 'yüksek irademiz bu kişinin öldürülmesini, şu kişinin de sürgüne gönderilmesini emreder' diyen despotların kaprislerine ve canlarının istediği kararları almalarına son vereceğiz. Bu durumda, şehzadelerin katledilmesi halinde bütün sorumluluk sultana ait olacak ve bize halkın isteğine uymak ve sultandan vazgeçmek dışında yapacak bir şey kalmayacaktır.

– Görüşlerinize katılıyorum. Yalnız Müslüman halk böyle bir değişikliği kabul etmeye hazır mıdır?

– Hiç olmazsa başlangıçta bazı direnişler olacaktır, ama herkes zamanla yeni durumun getirdiği avantajları görecek ve neler getireceğini anlayacaktır; o zaman onlar da yönetimin sağlam temeller üzerine oturtulmasını isteyecektir."

Kısacası İbrahim sarayda bir ihtilal yapmayı amaçlamaktadır. 28 aralık 1832'de babasına bu yönde bir mektup yazar:

> "İstanbul'a kadar ilerleyebilir ve sultanı kolayca tahtından indirebiliriz. Ancak gerekli önlemleri alabilmemiz için derhal bilmemiz gereken, böyle bir projeyi gerçekten de uygulamak isteyip istemediğinizdir; çünkü işlerimizin gerçek çözümü ancak İstanbul'da yapılacaktır ve irademizi belirtmek için gitmek istediğimiz yer de orasıdır.
> Yine de büyük bir samimiyetle tekrar etmek isterim ki, bizi İstanbul'a gitmekten sadece propaganda alıkoyacaktır. Eğer yaydığınız söylentilerle İstanbul'un bizim koşullarımızda bir anlaşma imzalamasını amaçlıyorsanız ilerlemeye devam etmemiz ve Konya'da durmamamız gerekir. Konya oldukça uzak ve İstanbul'dakiler, aynen Rusların ülkenin kalbine kadar dayanıp Çekmece'ye varmalarının barış anlaşmasıyla sonuçlanması gibi, ancak kente girersek barış şartlarını görüşmeye razı edilebilir.

Bu nedenle hiç olmazsa Bursa'ya kadar yürüyüşe devam etmeli ve Marmara kıyısındaki kentleri ele geçirerek bu yerleri ordumuzun takviyesi için deniz üsleri haline getirmeliyiz. İşte o zaman söylentiler yayar ve sultanın tahttan indirilmesini sağlayabiliriz. Herhalde, onun tahttan düşürülmesini sağlayamasak bile, bizim açımızdan avantajlı bir anlaşmayı imzalamaya onu zorlayabiliriz.
Her türlü ilerleyişimizi yasaklayan son iki emriniz olmasaydı, şu anda İstanbul kapılarına dayanmıştım. Bu emirlerin nereden kaynaklandığını hâlâ anlayamıyorum. Bu emirlerin nedeni Avrupa korkusu ya da başka bir şey mi? Elimizdeki fırsat kaçmadan bu konuda beni aydınlatmanızı ve bana bütün bunlarla ilgili son kararlarınızı bildirmenizi rica ediyorum."[1]

Her iki adamın bu konuda tamamen farklı görüşleri olduğu açıktır. Bir tanesi bütün dünyayı isterken diğeri fetihlerden oluşmuş bir imparatorlukla yetinmez.

İbrahim daha fazla zaman kaybetmemeye kesin kararlıdır. Ordusu bir aydan fazla bir süredir Konya'da bekleyip durmaktadır. Babasının aksine, Hannibal'e yöneltilen suçlamanın bir gün kendisi için yapılmasını istemez: "Kazanmayı biliyorsun, zaferinden yararlanmayı değil."

Babıâli'nin babasıyla barış görüşmelerinde bulunmak için Halil Rıfat Paşa'yı görevlendirdiğini Konya'da öğrendiğinde, bu görevin amaçları hakkında kuşkusu yoktur. Böyle bir barışın en iyi şartlarda bir ateşkesten öteye gitmeyeceğinin, iki taraf arasında artık bir uçurum bulunduğunun ve hakarete uğramış sultanın öcünü almaya çalışacağının bilincindedir.

Mehmed Ali'nin bütün tutumu birkaç kelimeyle özetlenebilir: İstanbul'un alınmasının yaratacağı önemli sonuçların Avrupa'yı harekete geçireceğinden ve büyük devletlerin uzun süredir geliştirdikleri planı yürürlüğe koyarak Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına karar vereceklerinden çok korkmaktadır. Böyle bir karar İngiltere'ye Mısır'ı almak fırsatını verecektir.

Ancak İbrahim bütün sükûnet talimatlarını kulak arkası eder ve 20 ocak 1833 tarihinde yazdığı mektupta yürüyüşe geçme kararı aldığını babasına bildirir:

1 Sabry, a.g.e.

"Ordu bugün Konya'dan ayrılarak yürüyüşe geçti. Nakliye için gerekli develerin azlığı ve soğuk nedeniyle küçük gruplar halinde ilerliyoruz. İstanbul'dan gelen habercilerin söylediklerine göre yolumuzun üzerinde bize direnecek hiçbir kuvvet yok ve İstanbul'da da bize karşı yapılan hiçbir askerî hazırlık görülmüyor. Bütün bunlar tek umutlarının barış olduğunu ve Halil Rıfat Paşa'nın İstanbul'dan bu amaçla ayrıldığını kanıtlıyor. Halil Rıfat Paşa aracılığıyla onurlu bir barış imzalamak mümkün, ancak âciz mantığımla görebildiğim kadarıyla, kurnaz Mahmud tahtta kaldığı sürece ne gerçek bir barış, ne de aramızdaki sorunların kesin bir çözümü olabilir. Çünkü geçmişte de olduğu gibi her an fırsat kollayacak ve talihsiz Müslüman halka haksızlıklar yapıp baskı uygulayacaktır. Bu nedenle bu halka olan bağlılığımız ve imanımız bize, kendi çıkarlarımız için çaba göstermenin yanı sıra ve her şeyden daha da önemli olarak ülkenin çıkarlarını korumamızı ilahî bir görev olarak göstermektedir.
Bu nedenlerle ilk kararımıza geri dönmek ve bu kötü niyetli adamı tahtından indirerek yerine veliahtını oturtmak zorundayız. Böylelikle bu önemli olaylar bir manivela rolü oynayacak ve ülkeyi yüzyıllardır daldığı uykusundan uyandıracaktır.
Avrupa'nın yaptıklarımızı onaylamadığı söylenirse, onlara müdahale zamanı tanımayacağımızı, böylelikle o yönden bir tehlikeyle karşılaşmayacağımızı belirtmek isterim. Çünkü projemiz derhal gerçekleştirilecek ve yabancıları oldubitti karşısında bırakarak bir şey söylemelerine fırsat tanımayacaktır.
Avrupa'nın bu durumdan yararlanarak Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama girişimlerinde bulunması durumunda bizi kim neden sorumlu tutabilir? Avrupa'nın seksen yıldır yaşattığı bu hayali biz önleyebilir miyiz? Allah bizi korusun! Olacak şeylerin bir an önce olması daha iyidir; kafamızı uzun zamandır meşgul eden bu sorun böylelikle kesin olarak çözülecektir.
Kaderimi Allah'a terk ederek hızla Bursa ve Mudanya üzerine yürüyorum ve böylece sizden ya da İstanbul'dan gelecek ve ilerleyişimi yasaklayacak haberlere zaman tanımıyorum. Bugünkü mevzilerimizde kalırsak, bizi çevreleyen yoksulluk nedeniyle orduyu beslemekte büyük güçlük çekerim; Bursa'ya gidip günün koşullarına uygun olarak aldığımız kararları iletecek bir haberciyi göndermekten başka yapacak bir şeyim kalmadı."[2]

2 ay.y.

İbrahim "oldubitti" teorisini gerçekte babasına karşı kullanır. Ordusunun başında yeni bir aşamaya geçer ve İstanbul Boğazı'na doğru yaklaşır. Konya'dan 20 ocak 1833'te hareket eder ve dondurucu soğuklara karşın Kütahya'ya kadar olan 224 kilometreyi on üç günde alır. Artık İstanbul'a dört yüz elli kilometre kalmıştır.

Bir dağın yamacına kurulmuş olan Kütahya 50 000 kişilik oldukça önemli bir kenttir. İbrahim orada, ordusunun beslenmesi için gerekli malzemeyi bolca bulur.

Muraviev arada Mehmed Ali Paşa'ya gitmiş (13 ocak), beklenenin tersine ona gözdağı vermez. Bunun karşılığında Paşa da barışa yatkın gözükerek askerî harekâtı durdurmaya hazır olduğunu belirtir.

21 ocakta yüksek rütbeli bir görüşmeci, Halil Rıfat Paşa, İskenderiye'ye varır. Mehmed Ali Paşa tarafından törenle karşılanır ve ilk haber olarak Mehmed Ali ve İbrahim'in İstanbul tarafından alınan görevlerinin iade edildiğini bildirir. Her iki paşa da iyi niyetle barış görüşmelerine otururken İbrahim'e gönderilen bir ulak ona bulunduğu yerde durması ve barış görüşmelerinin sonucunu beklemesi talimatını götürür.

Kavalalı'nın oğlu tarafından önerilen radikal çözüm ve barış arasında geçirdiği tereddüt gibi, İbrahim de sultanı tahttan indirmek arzusu ve babasına itaatsizlik arasında kararsızdır. Sonunda, Kahire'den gelen emirler karşısında evlat sorumluluğu ağır basar. İçi üzüntüyle dolu, Konya'dan ayrılırken ilk hedefi olan Bursa'ya varamadan durmak zorunda kalır. Baron De Varenne'in gönderdiği 29 ocak tarihli mektup eline o günlerde geçer:

"Pek Mükemmel ve Muhteşem Efendim,

Allah'ın iyiliğini düşünmekle görevlendirdiği halka kötülükler saçan duruma bir son verebilmesi amacıyla Babıâli'nin, sabık Kaptanpaşa Halil'i ve Ametçi Reşid Bey'i[3] İskenderiye'ye gönderdiğini, her ikisini de Ekselansları Mehmed Ali Paşa'yla kesin bir anlaşmaya varabilmek için tam yetkili kıldığını bildirmeyi görev sayarım.

Babıâli'nin bu kararlılığının, muhterem pederinizin beni İstanbul'a iletmekle görevlendirdiği önerilerin sonucu olduğunu düşündüğümden sizi de durumdan haberdar etmem gerekeceğini düşündüm. Osmanlı İmparatorluğu'nun refahı ve ilerlemesini istemekten bir an bile geri kalmayan bir ülkenin temsilcisi olmam bana Ekselansları'na durumu bildirme izni vermektedir.

Sadece genel durumu bildireceğim. Ekselansları'nın artık her türlü düşmanlık gösterisinin amaçsız görüleceğini, bunun sorumluluğunun yapanlara ait olacağını ve bu çeşit düşmanlıkların şu anda gerçekleşmekte olan görüşmelere olumsuz etki yapacağını göreceğinden eminim. Ekselansları'nın ilerleyişi durdurmanın ve birliklerinin komutanlarına da oldukları yerde kalma emri vermenin en uygun yol olduğunu göreceğini umuyorum.

Ekselansları bu umudumu haklı çıkarmaya tenezzül eder ve dururlarsa Babıâli'nin komutanları da aldıkları emirlere itaat edecekler ve hareketsiz kalacaklardır. Eğer Ekselansları bir cevap yazıp beni onurlandırmaya karar verirlerse cevaplarını bu mektubu getiren haberciyle gönderebilirler.

Bu ilk fırsattan yararlanıyor ve pek mükemmel ve muhteşem efendim, Ekselansları'na en yüksek saygılarımla en iyi dileklerimi sunuyorum."[4]

İbrahim'in cevabı 3 şubat tarihini taşır:

"Pek Onurlu, Aydın İyi Niyetli Baron De Varenne,

29 ocak tarihinde bana gönderdiğiniz sevgi dolu mektubunuzu aldım ve dostça içeriğini okudum.

Konya'dan Bursa'ya gidişimin kış ortasında yiyecek ve odun sıkıntısından başka nedeni olmadığını ve ordumun ihtiyaçlarını karşılayamamak sıkıntısından doğduğunu aracılarla ve büyük bir dikkatle Babıâli'ye bildirdim.

İlerlemem sadece gerekliliklerden kaynaklanmaktadır. Şimdi geldiğimiz Kütahya'da yiyecek bakımından büyük kolaylıklar var ve bu

3 Dışişleri Bakanlığı'nda görevli olan Reşid Bey geniş ve çeşitli bilgilere, derin ve kıvrak bir zekâya ve yüksek bir karaktere sahipti. Osmanlı İmparatorluğu'nun en yetenekli diplomatı olarak tanınırdı. Sırayla Fransa ve İngiltere elçiliği görevlerinde bulunmuştur.

4 Mouriez, a.g.e.

nedenle de babamın ve velinimetimin emirlerine uyuyor ve burada duruyoruz. Bu konuda ondan yeni emirler alana kadar da burada kalmaya devam edeceğiz.
Babıâli'yi de durumdan haberdar ettim; böylelikle Ekselansları'nın dostça isteğini yerine getirdiğime inanıyor ve bundan büyük memnunluk duyuyorum.
Bu fırsattan yararlanarak değerli sağlıklarının iyi olduğunu umduğumu belirtiyorum."

Oysa o sırada Türkler, İbrahim'in muhtemel bir ilerleyişini durdurmak amacıyla Ruslardan askerî bir birlik ister. Çar bu isteği olumlu karşılar.

Baron Roussin ya da bir diplomatın felaketi

Gerçekten de Fransa'nın yeni elçisi Amiral Baron Roussin 18 şubatta Babıâli'den bir yazı alır; buna göre Mısır ordusu derhal geri çekilmezse bir Rus donanması İstanbul'a gelecektir. Hemen ertesi gün Osmanlı hariciye nazırıyla görüşür ve Rusların gelişiyle Osmanlıların Avrupa haritasından silineceklerini anlatır. Babıâli'nin barış şartlarını bildirmesini ve Rus donanmasının hareketini engellemesini ister. Sultan bu istekleri duymazdan gelir ve 20 şubat günü Amiral Lazarev[5] komutasında beş savaş gemisi ve yedi firkateyn Büyükdere Koyu'na demirler. Roussin kızgındır. Sultanın sarayının duvarlarının dibinde Rus bandırasını görmek onda kızgın boğanın gözleri önünde sallanan kırmız mendil etkisi yapar. Soğukkanlılığını kaybeder ve kendi inisiyatifiyle Babıâli'ye bir ültimatom gönderir: barış hemen sağlanmazsa İstanbul'dan ayrılacak ve Türkiye'yi kaderiyle baş başa bırakacaktır.

Korkma sırası sultana gelir; korkmakta da haksız değildir. İstanbul'a geldiği günden beri General Muraviev Türklere ağırlığını biraz fazla hissettirmektedir. Kışlaları gezmiş, askerlerle bir komutan edasıyla konuşmuştur. Yaptığı belki küllerin üstünü üflemektir, ama küller henüz sıcaktır. Kullar efendilerinden daha milliyetçi ol-

5 Tuğamiral ve imparator yaveri. İngiltere'de eğitim görmüş ve İngiliz kraliyet donanmasında yetişmiştir.

duklarını gösterirler; başkentte endişe verici bir hareketlilik yaşanmaya başlanır; Mısır paşasının Hilal'in onurunu bu derece ayaklar altına almayacağı söylentileri yayılır. Hemen ardından divanda da Mehmed Ali taraftarları görülmeye başlanır.

Bu durum karşısında Sultan II. Mahmud, eğer Fransa, Halil Paşa tarafından İskenderiye'ye götürülen şartlarda bir barış sağlanacağına güvence verirse, Rus yardımından koşulsuz vazgeçeceğini Roussin'e bildirir. Bu şartların Mehmed Ali'ye Akka, Trablusşam, Kudüs ve Nablus valiliklerini tanıdığını hatırlatalım. Bu şartların Paşa tarafından yetersiz bulunacağını bilmesine karşın Roussin, Rus donanmasının ilk uygun rüzgârdan yararlanarak Boğaz'dan çıkması halinde, bu koşullarda bir barış sağlanacağına Fransa adına güvence verir. Babıâli Roussin'in görüşlerini resmen teyit eder. İstanbul, Roussin'in kendi kendini arabulucu ve hakem yaptığı, hiçbir şeyden haberi olmayan Mehmed Ali adına kefil rolüne soyunduğunu bilmez.

Rus donanmasını İstanbul'dan acilen gönderilmesi gerektiği düşüncesiyle hareket eden Roussin yorumunu hükûmetinin görüşü gibi mi sunmuştur? Sabry'nin ileri sürdüklerine uygun olarak, yetkilerini aşmış da olsa Roussin, Fransa'nın isteklerine tercüman olmuş, Mehmed Ali'nin isteklerine destek sağlamadan onun Suriye dışında yukarıdaki paşalıklarla yetinmesini istemiştir. İstanbul'da Türk dostu, Kahire'de Mısır hayranı olan Fransa'ya göre Mehmed Ali'ye Suriye'yi de içine alacak Akka paşalığının verilmesi sadece tehlikeli bir imparatorluk doğurmakla kalmayacak, aynı zamanda da Osmanlı İmparatorluğu için kötü sonuçlar doğuracaktı. Her zaman aranan o imkânsız dengedir...

Bu denge tutkusu Doktor Clot ile Louis-Philippe arasındaki 25 mart 1833'teki konuşmanın[6] fonunun rengini oluşturur:

"– Pekâlâ Clot Bey! Artık Mısır'a dönüyorsunuz. Ziyaretinizden memnun kaldınız mı?

– Evet, Haşmetmeap. Gerek Fransa'da, gerekse de İngiltere'de gördüğüm kabul beni çok mutlu etti. Ziyaret ettiğim bütün şehirlerde karşılaştığım ilgi ve saygı benim için çalışmalarımın bir ödülü ve yeni çabalarımın ateşleyicisidir. Ancak hükûmetin aynı zamanda Fransa'nın da davası olan Mısır davasında bu kadar ılımlı davran-

6 Clot Bey, 1864 a.g.e.

masının bende yarattığı üzüntüyü Haşmetmeapları'ndan saklamayacağım. Daha şimdiden Mehmed Ali Paşa'yı bana 'O kadar sevdiğim, Mısır'ın yeniden doğuşunda bulunmasını istediğim ve başka ülkelerin suçlaması pahasına kurumlarıma ve insanlarıma örnek gösterdiğim Fransa, demek bana böyle davranıyor. Fransa'nın bana en çok karşı çıkan ülke olmasını beklenir miydi?' derken görüyorum.

– Yanılıyorsunuz. Fransız hükûmeti Mehmed Ali'ye karşı değildir. Aksine onun sadece iyiliğini istiyor.

– Efendimiz, Amiral Roussin'in önerdiği anlaşmanın 5. maddesi bu iyi niyetin bir kanıtı değil. Bu anlaşma Mehmed Ali'yi küçük düşürücüdür ve kabul etmesi düşünülemez.

– Ne yapabiliriz? Ruslar orada ve gitmeleri şart. Üstelik bu anlaşma sandığınız kadar da küçük düşürücü değil. Mehmed Ali, Mısır'ı geri alıyor, Akka ve çevresindekiler ona veriliyor; bütün bunlarla yakında bağımsızlığını ilan edeceğinden şüphem yok."

Bu konuşma gerçeğe uygun olarak iletildiyse -ki öyle olduğunu düşünüyoruz- Fransa kralının elçisiyle aynı dili konuştuğunu görüyoruz. Roussin'in gerçekçi davranmadığı tek nokta asıl ilgili kişinin, Mehmed Ali'nin tepkisini hiç düşünmemiş olmasıdır.

Üstelik de 22 şubatta emir subayı Albay Olivier ile Mehmed Ali'ye en azından yersiz olarak nitelendirilebilecek bir mektup gönderir:

"Pek Muhteşem ve Ünlü Efendim,

Oğlunuz İbrahim'in ilerleyişi ve açık olmayan niyetleri karşısında endişeye kapılan sultanın hükûmeti en son çare olarak Rusya'nın önerdiği askerî yardıma sığındı. O günden bu yana, Ekselansları'nın gösterdikleri ılımlı tutuma dayanarak Rus yardımına gerek olmadığına karar verdi, ancak zaman zaman rastlanan siyasal talihsizliklerden birinin sonucu Rus donanması İstanbul'a geldi ve Boğaz'a demirledi. Avrupa'daki barışı ciddiyetle tehdit eden ve Ekselansları tarafından da kabul edileceği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nu yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakan bu durumda Babıâli'nin de onayıyla ve kralın hükûmeti adına, barışın sağlandığının, böylelikle Rus donanmasına artık ihtiyaç kalmadığının Rus elçisine derhal bildirilmesi koşuluyla, Halil Paşa'nın ilettiği önerileri size kabul ettirmek görevini üstlendim.

Sadece çıkarlarınız değil, güvenliğiniz açısından da Ekselansları'ndan ricam vakit geçirmeden ordunuzu Babıâli'nin size tanıdığı sınırlar gerisine çekmeniz ve verilen Akka, Kudüs, Trablusşam ve Nablus valiliklerinin kabul ederek Babıâli'yle doğal ilişkilere yeniden dönmenizdir. Bugün Ekselansları için en gerekli olan itidaldir. Daha önce iletilen isteklerde ısrar etmek, sizi de endişelendireceğinden şüphe duymadığım üzücü sonuçlar doğuracaktır. Fransa benim verdiğim sözü tutacaktır; buna gücü vardır, iradesine ben kefilim. Tek umudum bizi, kısmen bizim eserimiz olan bir güce saldırmaya zorlamamanız ve hayranı olduğum başarılarınızı lekelememenizdir.

Bu mesajı Ekselansları'na sunma şerefine sahip olan başyaverimdir. Onu iyilik dolu yüreğinize emanet etmeme izin veriniz. Oğlunuz İbrahim Paşa'ya gönderdiğim mektubun bir kopyasını da gönderiyorum. Bu fırsattan yararlanarak, pek mükemmel ve muhteşem efendim, size olan yüksek hayranlığımı tekrarlamak istiyorum."[7]

Yaklaşık iki ay sonra 5 mayısta Baron de Boislecomte'la bir görüşme sırasında yukarıdaki mektuptan bahsederken Boğos Bey "Fransa'yla olan bütün ilişkilerimizde bizim için acı olan ve Ekselansları'nı derinden yaralayan bir tek olay vardır. Ekselansları'nı çok büyük felaketler karşısında da gördüm: hiçbir zaman neşelerini kaybetmediler; ancak bu kez çok sarsıldılar. Böyle bir mektup, gerçek ve ciddi bir tehdit, hem de Fransa'dan..."[8] der.

Paşa'nın ruh halini tahmin etmek kolaydır... İğrenmiş bir halde İspanyol konsolosuna "Hayatım pahasına da olsa ileri sürdüğüm koşulların bir noktasına bile dokundurtmayacağım, gerekirse Mısır'ın tanrılarını yardıma çağırıp her şeyi kılıçların kararına bırakacağım" der.

8 martta Roussin'e cevap verir:

"Başyaveriniz tarafından iletilen 22 şubat tarihli mektubunuzu aldım. Bu mesajınızda Akka, Kudüs, Nablus ve Trablusşam dışında toprak istemeye hakkım olmadığını, bu nedenle de ordumu geri çekmem gerektiğini ileri sürüyorsunuz. Bunu kabul etmemem durumunda çok ciddi sonuçlarla karşılaşacağımı belirtiyorsunuz. Verdiğiniz tali-

7 Mouriez, a.g.e.
8 Douin, 1927, a.g.e.

mat uyarınca yaveriniz sözlü olarak eğer isteklerimde ısrar edersem İngiliz ve Fransız gemilerinden oluşan bir donanmanın Mısır önlerine geleceğini bildirdi.

İnsafınıza sığınıyorum efendim, hangi hakka dayanarak benden böyle bir fedakârlık istiyorsunuz?

Benim arkamda bütün ülkem var; Anadolu'yu ayağa kaldırmak için bir işaretim yeterli. Halkımın da desteğiyle yaptıklarımdan çok daha fazlasını gerçekleştirebilirim. Bu kadar toprağın efendisi, her konuda muzafferken ve kamuoyu bana Suriye'yi vaat etmişken birliklerimin ilerlemesine sadece gereksiz yere kan dökülmesini önlemek ve Avrupa politikasının tutumunu öğrenmek için engel oldum. Bu ılımlı hareketimin ve herkesin bildiği zaferleri kazanmamda bana yardımcı olan ülkemin yaptığı sayısız fedakârlıkların bedeli olarak benden şu anda elimde olan toprakları terk etmem ve ordumu paşalık olarak adlandırdığınız küçük bir toprak parçasına çekmem isteniyor! Bu benim hakkımda siyasal bir ölüm kararı vermek değildir de nedir?

Yine de Fransa'nın ve İngiltere'nin yaptıklarımı doğru bulup hakkımı vereceklerinden hiç şüphem yok. Burada söz konusu olan onurlarıdır. Bu umudumda maalesef yanılacak olursam kendimi Tanrı'nın ellerine teslim edecek ve onurlu bir ölümü hakarete tercih ederek kendimi sevinçle halkımın geleceğine adayacak ve son nefesime kadar ülkeme hizmet edeceğim. Düşünerek aldığım karar budur ve tarih böyle fedakârlık örnekleriyle doludur.

Ne olursa olsun ekselanslarının hakkımı teslim edeceklerine ve tarafımdan Halil Paşa'ya verilen son önerilerin kabulünü destekleyeceklerine inanıyorum.

İşte bu umutlarla, Sayın Büyükelçi, size bu dostça mektubu yazıyor ve yaverinize veriyorum."[9]

Roussin İstanbul'dan bu kez Mimaut'ya mektup yazar ve Mehmed Ali'yi Halil Paşa'nın koşullarına razı etmek için çaba göstermesini ister. Bu konuda Paşa'nın görüşlerini paylaşmasına karşın Mimaut üzerine aldığı görevi yerine getirmeye çalışır, ama başaramaz. Roussin inatla İbrahim'e bir mektup gönderir ve ordusunu Babıâli'nin ona tanıdığı sınırların gerisine çekmesini ister. İbrahim bu isteği reddeder.

9 Mouriez, a.g.e.

Paris'te bütün bu başarısızlıklardan haberi olmadığı halde Dük De Broglie, Amiral Roussin'in yetkilerini aştığını, Babıâli'nin koşulları için Fransız güvencesi vermekle görevini kötüye kullandığını düşünür. Henüz görevden almasa da elçiyi aydınlatmaktan çok bakanın sorumluluklarını elinden alacak o ünlü diplomatik mektuplardan birisini gönderir. Talihin bir cilvesi, Roussin'i sözünü tutmaktan kurtaran yine sultan olur. Rusların gitmesi için hiçbir gayret göstermez ve Rus donanması Büyükdere Koyu'nda, demirlediği yerde durur, üstelik beş bin kişilik takviye de alır; Sultan Murad, General Muraviev'le birlikte birliklerin resmi geçidini izlemeye davet edilir. Tören sırasında sultan "Rusya imparatorunun dost ve samimi" davranışlarından duyduğu memnuniyeti belirtir.

Sultanın sözünü tutmaması Amiral Roussin'e geri adım atmak ve Babıâli'nin Kavalalı'nın koşullarını kabul etmesini isteme fırsatını verir.

Baron Boislecomte

O güne kadar buhran karşısında sessiz kalan İngiltere, Paris'e ani bir haber göndererek İskenderiye önlerine birkaç savaş gemisi göndermeye karar verdiğini, bu gemilerin Mısır'daki Genel Konsolos Albay Campbell'in emrinde Mehmed Ali'ye baskı uygulayacağını bildirir. Campbell, 27 martta Mısır'a varır. Hemen ertesi gün Boğos Bey'le görüşerek İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne sıkı sıkıya bağlı olduğunu ve imparatorluğun devamını Avrupa dengeleri için önemli bir unsur olarak gördüğünü anlatır.

Nisan ayının başında çorbada tuzu bulunma sırası Avusturya'ya gelir. Metternich'in özel temsilcisi Prokesch, Mehmed Ali'ye "Avusturya'nın devletlerin var olma hakkı prensiplerinden ödün vermeyeceğini" bildirir. Prokesch'e göre Avusturya Babıâli'nin dostudur ve bu nedenle imparatorluğun parçalanmasıyla sonuçlanabilecek her karara karşıdır.

Fransa yeniden sahneye çıkar. Amiral Roussin'in Mehmed Ali'ye yazdığı mektubun doğurduğu kötü etkilerin farkında olan De Broglie bu kez İskenderiye'ye 7 nisan 1833'te Baron De Boislecomte'u gönderir ve Rus donanmasının Boğaz sularını terk etmemesinin Fransa'yı daha önce verilen bütün sözlerden kurtardığını Mehmed Ali'ye iletmekle görevlendirir. Aynı zamanda Mehmed

Ali'nin ordularını Türkiye'den çekmesi gerektiğini belirterek zaferleriyle Avrupa'nın dengelerini daha fazla tehlikeye atmaması talep edilir.

Bu arada Mehmed Ali İstanbul'la temasa geçerek koşullarını reddettiğini bildirmiş ve kendi koşullarının beş gün içinde kabul edilmemesi halinde İbrahim'in İstanbul üzerine yürüyeceğini belirtmişti. Bu ültimatomu alan II. Mahmud, tereddüt zamanının geçtiğini ve kısa zamanda bir sonuca varmak gerektiğini anlar. Rus kalkanı gerisinde de olsa onun için Mısır hâlâ korkutucu bir güçtür. Sonunda Mahmud Varenne'e Kavalalı tarafından büyük bir tutkuyla istenen dört Suriye paşalığını verdiğini, ancak Adana vilayetini hiçbir koşul altında elinden çıkarmayacağını bildirir. Kimsenin beklemediği bu açıklama, büyük bir heyecan yaratır ve Babıâli barış tartışmalarının bittiğine inanır.

Mehmed Ali kurnazlığa devam eder. Kahire'de barışı halka açık törenlerle, kaleden atılan toplarla kutlasa da kalben Adana'dan vazgeçmez. Dağlarındaki ormanları ve limanıyla (Tarsus) Adana donanmasına gereken ağaçları sağlayacağından onun için çok önemlidir.

Bütün bu gelişmeler üzerine Baron De Boislecomte 29 nisanda İskenderiye'ye varır. Gelir gelmez de henüz hiçbir şeyin sona ermediğini görür.

> "Bana verilen ilk haber barış anlaşmasının tamamlandığı oldu. Toplar atılmış, törenler düzenlenmişti. Böyle durumlarda hep görüldüğü gibi asıl çaba küçük ayrıntıların gizlenmesi ve her şeyin artık bittiği izleniminin verilmesine harcanıyordu. Ancak aynı gün, barış anlaşmasının imzalanmasından önce gelişen olaylar hakkında beni bütün ayrıntılarıyla aydınlatmak isteyen Mösyö Mimaut'nun da işaret ettiği gibi sadece Suriye'nin Mehmed Ali'ye verilmesiyle yetkili olan Türk temsilci, İbrahim'in Adana'yla ilgili isteğine, bu isteği Babıâli nezdinde destekleyeceğinden başka bir cevap vermedi.
>
> (...) Ertesi gün, 1 mayıs (1833), Paşa'nın yanına çıktım. Mehmed Ali geniş bir avluya açılan uzun bir koridorun sonundaydı. Kısa boylu, belki yetmiş yaşlarında (o sırada 63), enerjik ve hareketli bir adam. Canlı ve delici bakışlı, uzun, beyaz sakallı. Hızla değişen yüzünde birbirini izleyen çeşitli duyguların göz açıp kapayana kadar bıraktığı izleri görmek mümkün.
>
> (...) Ondan acilen Anadolu'daki askerlerini geri çekmesini istediğimde, bana gülerek cevap verdi: "Fransa ve İngiltere'nin elinde benim askerlerimin geri gelmesini sağlayacak önemli bir imkân var. Babıâli'ye Adana'yı bana vermesini öğütlesinler, İstanbul bunu derhal kabul edecek ve her şey bitecektir."

Boislecomte, Paşa'yı uyarır: "Suriye'yle yetinin, oldukça değerli topraklardır; sizden önce birçok güçlü hükümdar bu kadarıyla yetindi. Her imparatorluğun sınırları olduğunu ve bu sınırların ötesinde genişlemenin güçsüzleştirdiğini hiç unutmayın; siz de eğer Suriye'nin ötesine genişlerseniz güçsüzlük tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirsiniz. Çünkü Babıâli'nin gözünde endişe ve kötülük kaynağı olarak görülecek, Avrupa güçlerince de tehlikeli olarak değerlendirileceksiniz."

Gelecek günlerin de kanıtlayacağı gibi, durum bundan daha iyi özetlenemezdi. Ancak Mehmed Ali görüşlerinde ısrar etti: "Amaç konusunda hemfikiriz, ancak Adana'yı gücüme kesinlik ve denge kazandırmak için istiyorum. Suriye'ye bu taraftan saldırmak imkânsız, o nedenle Mısır ve Babıâli arasında herhangi bir saldırının da olanaksız olması gerekiyor (...) Neyse, donanmam için ağaca ihtiyacım var ve ağaç almak için gittiğim vilayetlerde karşı karşıya kaldığım hakaretlerin herhangi bir paşanın dudakları arasından çıkmasını önlemek gerek."[10]

Boislecomte yüreğinin derinliklerinde Mehmed Ali'ye hak verir. Daha da öteye gider ve Mısır paşasının bu toprakların efendisi olduktan sonra Fransa için çok değerli bir müttefik olacağına inanır. Yazdığına bir göz atalım: "Bir gün genel savaş ilan edildiğinde, belki de kralın hükûmeti, kudreti boşa gitmeyecek ve harekete geçtiğinde Fransa'ya karşı olduklarını ilan edecek ülkelerin güçlerinin büyük ölçüde oyalayacak bir müttefikle işbirliği yapılabilir."[11]

Öte yandan, ordularını geri çekmeye başlayan İbrahim tekrar durur. Sultandan Adana hakkındaki kesin kararını vermesini ister ve ekler: "Bulunduğum yerden, babamdan emir almadan kıpırdamayacağım." Barış yolunda hâlâ bir engel vardır.

Umutsuzluğa kapılan Roussin, Varenne'i İbrahim'le görüş-

10 Douin, 1927, a.g.e.
11 ay.y.

meye ve onu ikna etmeye gönderir. Diplomat bu emre fazla inanmadan uyar. İzlenecek yöntemi belirten talimatları dalgınca okurken kendisinden başkasının öğüdüne uymamaya kararlıdır. Bu görevdeki yardımcısı Ametçi Reşid Bey'dir.

Uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra her ikisi de Konya'nın muzaffer komutanı tarafından büyük ahşap bir evde kabul edilir. Ev, korkunç soğuğa karşın ısıtılmamıştır: İbrahim soğuğa askerleriyle birlikte katlanır. Buna karşılık Fransız konuğunu onurlandırmak için "Marseillaise"i çaldırır. Zaman kaybetmeden önemli konulara geçilir. İbrahim Fransa'ya olan sevgisini belirten uzun bir konuşmaya başlar; kendisinin ve babasının istekleri konusunda ısrarını sürdürür. Bunlar, Suriye, Diyarbakır paşalığı, İçel, Alaiye[12] ve Adana, diğer bir deyişle Anadolu'nun eşiğidir. Varenne elinden geldiği kadar bu isteklere karşı çıkar ve sonunda İbrahim, İçel ve Alaiye'yle yetinerek Diyarbakır paşalığının kaderini ilerki günlere bırakır. Adana'ya gelince, babası kadar inatçıdır.

Hünkâr İskelesi ve Rusya'nın fiyatı

İskenderiye'de Boislecomte ısrarını sürdürür. Bir İngiliz filosunun İskenderiye önlerine gelmesinin yaratacağı tehlikelerden söz eder ve Boğos Bey'e, "Böyle bir filonun gelmesi tehlikesini uzaklaştırmak ve Mr. Campbell'in tehditlerini kabul etmenin utancından sakınmak için yapabileceğiniz tek şey var: kralın onun için yaptığı girişimlere kayıtsız kalmayan ve dost öğütlerini dinleyen Mehmed Ali'nin Adana konusunda başlatılan görüşmelerin sonucunu beklemeden ve zaman geçirmeden ordularına Toroslar'ı geçmesi emrini verdiğini bana söylemeniz" der.

Ertesi gün Boğos, Kavalalı'nın cevabını getirir: tüm beklentilere karşın bekleyen tehlike onu korkutmaktan çok heyecanlandırmıştır ve onun görüşüne göre "İşler tatsız bir gelişme yaşanmayacak kadar ilerlemiştir; üstelik İngiliz filosundan korkması da düşünülemez. Bu filo İskenderiye Limanı'nı ablukaya da alsa artık oğluna takviye ve malzeme göndermesi gerekmemektedir."

Bütün bu olaylar gelişirken İngiltere'nin yeni elçisi Lord Ponsonby İstanbul'a varır ve Fransız meslektaşına Adana'nın bu kadar gürültüye değmediğini, Rusların İstanbul'dan uzaklaşmasının önemli olduğunu, bu nedenle de Babıâli'yi Adana'yı vermeye razı etmek gerektiğini söyler. Amiral Roussin'in Lord Ponsonby'nin görüşlerine katılmaktan başka çaresi yoktur. Rusların Boğaz'da demirlemelerinin Müslüman halk arasında yarattığı isyan duygusunun gün geçtikçe endişelendirdiği sultan bu kararı destekler ve hazırlanan bir fermanla Babıâli'nin İbrahim'i Adana valiliğine atadığını ilan eder. Kütahya Anlaşması olarak anılan barış anlaşması sonunda mühürlenir ve Rus donanması Boğaziçi'ni terk etmek zorunda kalır.

Ancak Rusya kolay kolay pes etmez. İstanbul'a "dostça" gelme şansını bir kez ele geçirmiştir. Bu gelişi amaçlarının gerçekleşmesinde bir aşama olarak görmüş, çıkar peşinde koşmayan, yardımsever devlet görüntüsüyle ayağını eşiğe koymuştur. Artık ödüllendirilmeli, zor durumdaki sultana yardım etmiş olmanın karşılığını almalıdır.

8 temmuz 1833 günü gelen haber tüm Avrupa'ya yayılır. Sultan Rusya ile Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı imzalamıştır.[13] Görünüşte Türkiye'ye yardım etme bahanesiyle Rusya, Babıâli'yi ve Boğazları koruması altına almıştır. Sekiz yıl geçerli olan anlaşma Rusya ve Türkiye'yi bir savunma işbirliğinde bir araya getir, Boğazları diğer ülkelere kapatır. Babıâli ile Mısır arasında bir savaş çıkması durumunda Rusya yasal olarak Boğazlar'ın denetimini eline alabilecektir. Talihin cilvesi: kul Mehmed Ali efendisine karşı çok daha bağımsız olmuş, efendisi ise kendisini yabancı bir gücün hizmetine vermiştir.

Çekilmeden önce Ruslar çadırlarının bulunduğu yere bir anıt dikerek Osmanlı İmparatorluğu adına yaptıkları fedakârlıkların bir kanıtını bırakmak ister. Hünkâr İskelesi'ne dikilen taşın üzerinde Türkçe şunlar yazar: "Bu ova kısa bir süre için Rus ordusuna ev sahipliği etmiştir. Bu taş anıt konukluğun hatırasını sonsuza dek taşısın. İki ülkenin ittifakı bu taş kadar sağlam ve yıkılmaz olsun! Bu olay dostluklar tarihinde sonsuza dek ünlensin!"

Herkesin kendini güç durumda hissettiği bu olayda tek galip, sonuç olarak Türkiye'ye bir ipotek koymayı başarmış olan Rusya'dır. Antlaşma Batı ülkeleri ile Slavları karşı karşıya getirir. Kü-

12 Alanya. (ç.n.)

13 İstanbul'da Boğaziçi'nde bir semt. Anlaşmanın maddeleri için, bkz. Ekler.

tahya barışının Ortadoğu'nun geleceğini pamuk ipliğine bağladığı söylenebilirse, Hünkâr İskelesi Antlaşması da Avrupa'nın geleceğini büyük bir tehlikeye atmaktadır.

Mehmed Ali durumundan memnundur. Filistin'in ve Suriye'nin efendisidir ve Türklerin saldırılarından koruyacak olan Toros geçitleri denetimi altındadır. Bu geçitler Türkiye'nin anahtarıdır ve gerektiğinde Anadolu üzerinden İstanbul'a saldırıya izin verebilir. Toprakları inanılmayacak kadar genişlemiş, siyasal saygınlığı artmıştır. Askerî açıdan, orduları hizmetkârı olduğu ve dudaklarının ucuyla da olsa kulu olarak kaldığını söylediği imparatorluğun güçleri karşısında üstünlüğünü bir kez daha kanıtlamıştır.

Ancak Son Firavun'un bu denli genişleyen topraklar üzerindeki denetiminin Mısır'dan çok daha farklı halkları kapsaması, bu denetimin uygulanmasında karşılaşılacak sorunların habercisidir.

Kahramanı Napolyon gibi o da kendi gelişmesinin kurbanı olacaktır.

YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM

İbrahim, başkomutan ve yönetici (1833-1838)

Sonunda İbrahim babasının çok istediği Suriye'nin efendisi olur. Bu ülke o güne kadar nasıl ve ne koşullar altında yaşamıştır? Anahatlarıyla anlatmaya çalışalım.

1517'den, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun eline geçtiği günden beri Suriye'yi yöneten paşalar bunu, Babıâli'nin çıkarlarını kendi çıkarlarıyla mümkün olduğunca birleştirerek gerçekleştirdiler. Güçlerin birbirinden ayrılmasını destekleyen ve yerel kıskançlıkları körükleyen İstanbul hükûmeti iktidarını sürdürürken karışıklıkların kol gezdiği ülkenin kaynaklarını da sonuna kadar kullanıyordu. Bu politikanın sonucunda Suriye sürekli olarak bir ayaklanma havası içindeydi.

Şam'da Davud Paşa 1831'deki ayaklanmada kaçmak zorunda kaldı. Yerine gelen Selim Paşa yeni bir ayaklanmanın sonunda kapatıldığı hapishanede öldürüldü. Öldüğü gün İbrahim, Suriye'ye giriyordu. Aynı yıl Humus, üç yıl önce Şam'ın yönetimine el koymuş bir maceracının, Selim Ağa Beşir'in eline geçti. Gazze ve Kudüs arasında kalan, Samara ve Filistin bölgelerinden oluşan geniş topraklar ise ünlü bir haydutun, Bedevî Ebu Goş'un denetimi altındaydı. Bölgedeki bütün mallardan ve Kutsal Topraklar'a gidenlerden keyfî vergi alıyordu.

Güney Suriye fiilen bir Arap'ın, bölgeyi kendi devleti gibi yöneten Şeyh Hüseyin'in denetimindeydi. Bağımsız bir hükümdar gibi topraklarını Nablus Dağları'na kadar genişletmiş, Babıâli de durumu kabullenmek zorunda kalmıştı.

Sabık Akka valisi Abdullah'ın iktidarı oturduğu kentin duvarlarının ötesine geçemez.

Halep sürekli yeniçeriler ile şerif aileleri arasında kanlı kavgalara sahne olur. Sultanın temsilcisi, iktidarda kalabilmek için bazen

bir tarafa, bazen de diğerine dayanmak zorunda kalır; ancak süregelen yağmacılık ve katliamlar her yere güvensizlik getirir, gücünü sıfıra indirir.

Selim Paşa'nın öldürülmesinden sonra Şam'da bir şeyh, iktidara el koyar. Hıristiyan ve Musevîler fanatik yerli halktan sürekli olarak şiddet ve haksızlık görür.

Orta bölümlerde Bedevîlerin, kuzeyde Kürtlerin ve Türkmenlerin egemen olduğu göçebe bölgelerinde, aşiretler kervanlara el koyar, cezasız kalır.

Lübnan'da Emir Beşir'in çevresindeki topraklardaki karışıklıklardan etkilenen Dürzî-Marunî yönetimi aksayarak da olsa sürer. Emir'in tek avantajı, birbirleriyle boğuşan komşularının Lübnan'a ilişmemesidir.

Ülkede baştan başa tarım ihmal edilmiş, ticaret yerinde saydırılmış, limanlar kumla dolmuş, surlar yıkılmaya yüz tutmuştur. İstanbul'un da desteğiyle görevlerin satışa sunulduğu ülkede rüşvet tek hâkimdir. Bir Venedik raporuna göre Suriye paşalığı 80 000 - 100 000 duka, defterdarlık ise 40 000 - 50 000 dukadır.

İbrahim 1833'ten 1840'a kadar bu kargaşayı düzene koyar.

Daha başlangıçta Ebu Goş gibilerinin yardımını reddeder, tutuklatır ve küreğe mahkûm ettirir. Çete reislerinin desteğini de geri çevirir. Öte yandan, akıllı davranır ve ülkeyi ele geçirmesine yardımcı olan yerel şeflere bazı yetkiler tanır. Şeyh Hüseyin'in Filistin yönetimini tanır ve Kudüs, Nablus ve Yafa yöneticiliklerine şeyhin yakınlarını getirir. Emir Beşir'e de aynı biçimde davranır ve Sayda, Beyrut ve diğer önemli kentlerin idaresini emirin akrabaları ya da yakınlarına verir. Mustafa Berber, Trablusşam yöneticisi olur. Halep valisi yeniçeriler arasından seçilir. Antakya'da ve iç bölgelerde yönetim nüfuzlu yerlilere bırakılır. Akka'ya bir Mısırlı askerî vali gönderilir. Eski Şam, Akka, Sayda, Trablusşam ve Halep paşalıkları kaldırılır. Suriye ve Filistin başkenti Şam olan tek bir bölge haline getirilir. Şam'a genel vali olarak atanan Mısırlı Şerif Bey daha önce yeteneklerini Yukarı Mısır'da göstermiştir.

İbrahim, bu atamalarla güçlü yerli önderlerin desteğini kazanır. Yeni örgütlenme yerel ayaklanmalara son veremese de bir yüzyıldan beri kaybolmuş bir güvenlik duygusunu Suriye'ye geri getirir. Mimaut 1836'da "Suriye'de korumasız ve endişesiz dolaşmak mümkün" diyecektir.

İbrahim'in yazdırdığı ilk fermanlardan birinin konusu Kudüs'tür: "Kudüs, Hıristiyan ve Musevî bütün halkların, bütün mezheplerin uzaklardan gelerek ziyaret ettiği mabetlere, kilise ve tapınaklara sahip. Hacılar kendilerinden istenen ayakbastı paralarının yüksekliğinden şikâyet ediyorlar. Bu ve benzeri haksızlıklara son vermek amacıyla Sayda paşalığının bütün valileri ile Kudüs ve Nablus yöneticilerine, bütün yol ve istasyonlardaki benzeri vergilerin istisnasız hepsini kaldırılmalarını emrediyoruz.

Kudüs kilise ve manastırları İncil okuyan ve inanışlarına uygun törenler düzenleyen din adamları ve papazları barındırdığından, bu kişilerin daha önceki yöneticilerin para hırsıyla koyduğu vergilerden muaf tutulmaları gerekir. Bu nedenle Kudüs'te bulunan ve bütün Hıristiyan inanışlarına bağlı mabet ve manastırlara uygulanan vergilerin kaldırılmasını emrediyoruz. (...)

Her kim, bu fermanın yayınlanmasından sonra bu emirlere karşı gelir ve yukarıda adı geçenlerden bir drahmi bile talep ederse, şiddetle cezalandırılacaktır. Bu amaçla bu ferman divana gönderilmiştir."[1]

Ortadoğu'da Katolikliğin koruyucusu ve Hıristiyanlığın kutsal yerlerinin bekçisi Fransa'nın, o güne kadar Kudüs'te bir konsolosluk açmayı başaramadığını hatırlatmak gerekir.

İbrahim din ve mezhep eşitliği ilan eder. Komutanları ve askerlerleriyle Ortaçağ'dan kalma önyargıların hâkim olduğu Suriye halkına hoşgörü örneği verir. Mehmed Ali İskenderiye'de kutsal topraklardan saygıdeğer Peder Custode'un başkanlığında bir heyeti kabul eder, onlara saygı gösterir. Konuşmasının ardından, din adamı yanındakilere döner, "Kardeşlerim, bizlerle bir piskopos gibi konuştu!" der.

Fransız temsilcileri Hıristiyan dini, din kurallarının uygulanması, manastırların ihtiyaçları, dinî yapıların bakım ve onarımı gibi konularda, hem İbrahim'den hem de Mehmed Ali'den yardım ve destek görürler. 1835'te Fransa başkonsolosu Mehmed Ali'ye papanın Suriye temsilcisini tanıştırır, din adamı "Hıristiyanların Suriye'de karşılaştıkları davranışlardan şikâyet etmek bir yana, onlara gösterilen hoşgörüye teşekkür etmek" için geldiğini belirtir. Mehmed Ali, Suriye Hıristiyanlarının hiçbir zaman askere alınmayacakları güvencesini verir.

1 Enkiri, a.g.e.

Babası kadar koyu bir tarım taraftarı olan İbrahim, Suriye tarlalarını yeniden canlandırmaya çalışır. Suriye'ye yerleşir yerleşmez yeni ürünler dener, daha önce iyi sonuç alınmış ürünlerin tarımının yaygınlaştırılmasını ister, talimatı doğrultusunda hareket eden köylülerin vergisinin bir bölümünü iade eder. Uzun zamandır ekilmemiş topraklar tohumlanırken İbrahim de yüzyıllardır kaderine terk edilmiş Antakya topraklarını kendi hesabına işletir. Ülkenin geleneklerine en uygun kurumlardan biri olan tarımsal kredi kuruluşunu faaliyete geçirir. Mısır'da bir türlü başarılamayan kahve ekimi, bölgenin değişik yerlerinde tekrar denenir. Dut ağacı ekimi desteklenir, ağaç sayısı 1836'da 247 000 olarak belirlenir. Akka çevresine 50 000 zeytin ağacı dikilir. Şarap meraklısı olan İbrahim, 14 000'i Bordeaux'dan getirilmiş[2] 260 000 asma kütüğü diktirir.

Mehmed Ali 1837'de Ferdinand de Lesseps'e "Suriye, ordumu besliyor. Askerlerime sadece kılıç, tüfek ve cephane gönderiyorum"[3] der. Aynı yıl pamuk üretimi önceki dönemlere kıyasla üç kat artar.

Sanayide gerçek bir atılım yaşanır. Sadece Şam'da 400 000 parça pamuklu ipek kumaş üretilir. Hebron bütün Suriye'de hatta Mısır'da mavi cam bilezik ve lamba satar.

Taşocakları, madenler aranır. Ülkenin güneyindeki mermer ve somaki yatakları Fransız mühendislerce işletilir. İngilizler, Beyrut'un kuzeyindeki kömür madenlerini değerlendirir.

Mısır'da olduğu gibi bayındırlık projeleri gerçekleştirilir, yenileri tasarlanır. Sayda Limanı'nın daha iyi bir hale getirilmesi, İskenderun'da yeni bir liman yapılması, bataklıkların kurutulması, Antep'ten Halep'e akan suların temizlenmesi ve yataklarının derinleştirilmesi, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin tekne dolaşımına uygunluğunun incelenmesi, yol yapımı, demir ve kömür madenlerinin işletilmesi...

Avrupa ile ticarî ilişkiler canlandırılır. Beyrut gümrüğünün Abdullah döneminde sekiz yüz kese olan yıllık geliri Mısır yönetimi altında üç bin keseye çıkar.

Tek ve güçlü bir yönetim tarafından uygulanan merkeziyetçilik kısa zamanda etkilerini gösterir. Vergiler artırılır, ama düzenli

2 ay.y.
3 Sabry, a.g.e.

olarak toplanır; yerli halk paşaların ve memurlarının insafına terk edilmez.

Mısır'da olduğu gibi Suriye'de de ülkenin bir ucundan diğerine silahsız ve korumasız gitmek mümkündür.

Suriye Arapları ilk kez sivil ve askerî yönetimlerin üst düzeylerinde görevlendirilir. Sivil yönetim Mısır modeline göre yeniden yapılandırılır. Suriye'deki yönetim binasının yapımı 1833 yılında tamamlanır. Maliye yönetimi Suriyeli bir Hıristiyan'a, Mehmed Ali'den bey unvanı alan Hanna Bahari'ye verilir.

Müttefikine saygı amacıyla Mısır yönetimi Emir Beşir'e tam bir özerklik tanır. Yetmiş iki yaşındaki emir, yaşına karşın güçlü bir adamdır. Dalgalı beyaz sakalı, uzun boyu, zarif vücudu, soylu çizgileri ve bakışlarının canlılığıyla otorite saçar, saygı görür. Lübnan'ın tarih boyunca "sığınak dağ" olduğunu hatırlatalım; ülkenin uzun süre gösterdiği dinî çeşitlilik ve kültür zenginliğinin en önemli nedeni de budur. Bölge 1920 yılına kadar "Suriye'nin Piemontesi" olur. İbrahim döneminde Lübnan Dağları üç mezhebin denetimi altındadır: en kalabalık grup olan ve kendilerini her zaman Fransa krallarının koruması altında gören Hıristiyan Marunîler; gelenekler dışında bir Müslümanlık uygulayan Dürzîler[4] ve eski Perslerin torunları Medler. Onları birleştiren toprak, ayıran da din ve çıkarlarıdır. Yaşamları savaş ve çekişmeden oluşur.

İbrahim döneminde, dinî hukuk kurumları olan mahkemelerin yanı sıra Hıristiyan ve Müslüman eşraf arasından din ayrımı gözetilmeden seçilen kişilerden oluşturulan meclisler de, Mısır örneğinde olduğu gibi, dindışı hukuğun kurumları olarak faaliyete geçer.

4 Başlangıçta İsmailiye hareketinin bir parçası olarak, Muhammed bin İsmail ed-Derezî (isim kaynağı) ve Hamza bin Ali bin Ahmed tarafından kuruldu, mesihçilik, bilinircilik ve Yeni Platonculuk'tan etkiler taşır. 997 yılında Mısır'da yerleşen Dürzîler Fatımî halifesi El-Hâkim'in Tanrı'nın son görüntüsü olduğuna inanırlar. Büyük bir karizmatik güce sahip olduğu şüphe götürmeyen El-Hâkim de kendisini "Allah'ın tecessümü" olarak tanıtır. 1017 ve 1018 yıllarında Müslümanlar tarafından baskı altına alınan Dürzîler Suriye'ye yerleşir. Son "rehber" Muktana'nın ölümünden sonra inançlarını yayma çabaları sona erer ve Dürzîler diğer din ve mezheplerden dönenleri kabul etmezler, kapalı ve kuralları gizli bir dinî bir toplum olarak yaşarlar, mezhepler arası evliliklere izin verilmez. O dönemden beri yönetim aristokrasisi denetiminde yaşayan türdeş bir topluluk olarak görülür.

Bütün bu gelişmeler Fransız, hatta İngiliz konsoloslarının yazışmalarıyla da kanıtlanmaktadır. 1838'de Suriye'yi baştan sona dolaşan Albay Damis Mehmed Ali'nin İngiltere'nin bölgedeki ticarî çıkarları üzerindeki etkisini şöyle özetler: "Özellikle İngilizler Beyrut, Şam, İskenderun ve Halep'ten Suriye içine yaptıkları önemli ticaretten elde ettiklerini onun hükûmetinin beceri ve sağduyusuna borçludur. Mısırlıların gelişinden önce bu bölgeyle hiç ticaretimiz yoktu. Ancak Paşa iktidarını Bedevîlere de kabul ettirdi ve sonuç almakta gecikmedi. Yeniden önem kazanan ticaret her yıl artarak gelişiyor ve İngilizler yabancılar arasında en çok kâr edenlerin başında geliyor."

Ticaretin gelişmesinin yanı sıra Avrupalılar Kavalalı'nın yönetimi altındaki topraklarda ithalat ve ihracat vergilerinin keyfe göre değişmemesinin getirdiği güvenliğin de kokusunu alır. Paşalar döneminde yüzde on altı ile otuz arasında değişen vergiler tekrar yüzde üç olarak belirlenir.

Şam çarşısı yabancı tüccarlara, başka bir deyişle Müslüman olmayan yabancılara yeniden açılır. Ülkedeki Hıristiyanların elbiselerinde taşımak zorunda kaldıkları belirleyici işaretler kaldırılır. İbrahim bu önlemlerin uygulanmasını ve geleneklerin değişimini şahsen denetler.

Mısır'da da olduğu gibi Bedevîler, Kürtler ve Türkmenler hizaya getirilir. İbrahim bu toplulukları yerleşik düzene geçmeye ve devlet otoritesini kabule zorlar; direnenler çöle sürülür.

İbrahim eğitime de eğilir. Kitaba talebin azlığı nedeniyle bir tek kütüphane bile bulunmayan bir ülkede eğitim, en zor görevlerden biri olarak görünür. Mehmed Ali'nin okulları gibi İbrahim'in kurumlarında da öncelik askerî ağırlıklı okullar olacaktır.

Lübnanlı soylu kadın

Hükûmetinin aldığı önlemler Suriye'de genel ve özel hayat koşullarında önemli düzelmeler sağlarsa da, Mehmed Ali, halkı karşısına alacak davranışlardan, tıpkı Mısır'da olduğu gibi kaçınamaz. Fatih ile fethedilmiş ülkenin halkını karşı karşıya getiren nedenler aşağıdadır:

1. Suriye Mısır değildir. Suriye nitelikleri birbirinden kesin çizgilerle ayrılan halklar ve bölgelerden oluşan bir mozaiktir.

2. Suriyeli fellahlardan çok daha dikbaşlıdır. Fellah kişiliğindeki yumuşaklıkla efendisinin baskı ve haksızlıklarına dayanır, Suriye köylüsünden aynı uysal davranışı beklemek yanlıştır.

3. Ordularını beslemek ve asker sayısını artırmak için Mehmed Ali'nin yine paraya ihtiyacı vardır. Mısırlılara yaptığı gibi Suriye'de de yeni vergiler koyar. Tam bir anarşi içinde yaşamaya alışmış olan Suriyeliler kendilerine sistemli bir baskı uygulayan yeni düzenden memnun olmaz, yeni vergiler kadar düzenli toplanmasından ve vergi memurlarının sertliğinden yakınır.

4. Suriyelinin gözünde tekelin her çeşidi kişiliğinin ayrılmaz bir parçası saydığı ticaret özgürlüğüne karşı bir saldırıdır.

5. Sınırları aşırı bir biçimde genişleyen Mehmed Ali'nin bu sınırları koruyabilmesi için askerî olanaklarını artırması gereklidir. İstanbul yeniden silahlanmaktadır; Mısır'ın da aynı yolu tutması şarttır. Suriye'yi yönetenlerden hiçbiri zorunlu askerlik uygulamaya cesaret edemedi. Suriye'deki askerlerin sayısı hiçbir zaman bir alayı geçmedi, askerlerin hepsi de gönüllülerden oluşuyordu. Bu nedenle zorunlu askerlik Suriye halkı tarafından başlangıçtan itibaren reddedilir, askere alma çalışmalarına karşı gösterilen direnme, ayaklanmalara ve askerden kaçmalara yol açar.

6. Suriyeliler angaryadan da nefret eder.

Bütün bu etkenlere eklenen iki görüş ayrılığı nedeni daha vardır:

1. Suriye paşalıklarını kaybetmeyi hiçbir zaman içine sindiremeyen Babıâli'nin entrikaları. Gerçekten de İstanbul tarafından beslenen ajanların memnuniyetsizlik doğurmak ve bölgeyi Kavalalı'nın yöntimine karşı ayaklandırmak için çalışmadıkları gün yoktur. Bu ajanlar, özellikle eski ayrıcalıklarını kaybeden Türklerin, Hıristiyan ve Musevî hacılardan sınır köylerinde alınan vergilerin oluşturduğu büyük kaynaktan yoksun kalan Bedevîlerin mutsuzluğunu kullanır. Bu entrikalar daha 1833'te Kütahya Anlaşması'nın ertesinde başlar.

2. Yabancı konsolos ve görevlilerin tutumu. Uzun yıllardan beri Suriye'de devlet içinde devlet meydana getiren bu kişiler, bütün ülkede otoriteye saygısızlığın, malî düzensizliğin ve satılmışlık duygusunun büyümesine çalışıyordu. Konsoloslar, Mısır'ın yeni yönetiminin işlerini kolaylaştırmak yerine her gün önüne yeni engeller çıkarır, yerleştirilmeye çalışılan reformların uygulanmasını

güçleştirmeye çabalar. Bazılar Katolikleri, diğerleri Ortodoksları korurken, İngilizler de Protestanları ve Dürzîleri kanatları altında toplar.

İbrahim'in yabancı temsilcilere yönelttiği suçlamaları, kendisi de İngiliz temsilcisi olan Campbell'den okuyalım: "İbrahim Paşa'nın konsolosları hedef alan suçlamalarına gelince, genel olarak bu iddiaların doğruluğunu kabul ediyor ve hükûmetin şimdiye kadar herhangi bir şikâyette bulunmayarak olgunluk gösterdiğini saklamıyorum."

İbrahim kısa bir süre sonra yabancı temsilcilere, müdahale döneminin sona erdiğini ve kendilerini kamu parasının denetçisi, Suriye'deki şu ya da bu toplumun koruyucusu gibi göremeyeceklerini, sadece vatandaşlarının çıkarları için çalışabileceklerini, geri kalan konularda da ülkenin yasalarına uymak zorunda olduklarını bildirir.

Böylelikle Mehmed Ali Paşa yönetimi yabancı temsilcilerin günden güne artan şikâyetleriyle karşı karşıya kalır. İşin ilginç tarafı, (Fransa hariç) bu yabancı temsilciliklerden hiçbirinin Türklerin döneminde Suriye halklarının kaderiyle ilgilenmemesi ve Suriye'nin Mısır denetimine geçtiği günden beri kendilerinde bir koruyucu niteliği keşfetmesidir.

İçten içe gelişen ayaklanma dürtüsü Kudüs'ten Celile dağlarına, oradan Lübnan'a yayılır. İlk başkaldıranlar Filistinlilerdir.

İlk isyan mayıs 1834'te baş gösterir. Bu ayaklanmanın nedeni, babasından çok kısa zamanda 120 000 yeni asker toplama emri alan İbrahim'in zorunlu askerlik uygulamasıdır. Kudüs ve Nablus'un ileri gelenleri önce Paşa'nın oğluna bir heyet gönderir ve zorunlu askerlik emrinin geri alınmasını ister "Bizden verebileceğimiz kadar para isteyin, ama erkeklerimizi almayın, oğullarımızı bize bırakın" derler. İbrahim duymamazlıktan gelir. O zaman Ölü Deniz'den Celile dağlarına kadar bütün Filistin tek bir kişi gibi ayağa kalkar. Ülkenin orta bölümü birkaç günde ayaklanmanın önderlerinden Şeyh Kasım'ın eline geçer. İbrahim iktidarını ve saygınlığını korumak için çabuk ve güçlü bir darbe vurmak zorunda kalır. Kudüs yolunu kesmek isteyen asileri püskürtür ve 7 haziran 1834'te kente girerek garnizonu kurtarır ve düşmanı Beytüllahim'in ötesine sürer. İlerlemeye devama hazırlanırken, Alevîler (Cebel Ensariye) Dağı'nda Antakya Ensarîlerinin ayaklandığı haberini alır. İsyan

Amanos ve Toros bölgelerine yayılma eğilimindedir. Üstelik bölge Türk ordusunun toplandığı yere çok yakındır. Türkler istese asilere yardım edebilecek durumdadır. Gelişmeleri Mısır'dan izleyen Mehmed Ali duruma el koyma zamanının geldiğine karar verir.

28 haziran günü İskenderiye'den Crocodile gemisine biner ve Mısır donanmasının önemli bir bölümünü yanına alarak Akdeniz'e açılır. Altmış dört yaşındaki bu adam gençliğinin en hızlı günlerindeki gibi yeniden savaşa girer.

İsyan bir ayda bastırılır ve Kavalalı 29 temmuzda İskenderiye'ye döner, halkın silahsızlandırılması operasyonu başlatılır.

Sükûnet kısa süreli olur.

Bir süre sonra İbrahim'in karşısına korkulu bir rakip çıkar, bir kadın: İkinci William Pitt'in yeğeni, Lord Chatham'ın torunu, Lady Hester Lucy Stanhope. Lamartine'in "Lübnanlı soylu kadın" olarak adlandırdığı ve Pierre Benoit'nın romanına ilham kaynağı olan bu kadın, bütün dünyayı gezer, Dürzî bölgesinin ortasına yerleşir. Üstün bir kadın, cesur ve korkusuz bir insan olarak bölgenin vahşi görünümüne vurulur ve kısa sürede burada siyasal etkinlik kazanır, ülkesinin çıkarlarına hizmet etmeye karar verir. Kendisine ev olarak Güney Lübnan'a hâkim gerçek bir kartal yuvası seçer. Dürzî liderler konuğu ve koruması altındaki insanlar olur, hiçbir istekleri; silah, cephane reddedilmez. Mısır ordusyla ittifak kurmuş Marunîlere karşı savaşmak için ihtiyacını duydukları her şey hizmetlerine sunulur. Sayıları 80 000'e yaklaşan Dürzîler sadece Suriye ve Lübnan'ın değil, bütün doğunun en cesur ve en onurlu savaşçıları olarak tanınır. Emir Beşir'in en büyük çabası, Dürzîler ile Marunîleri karşı karşıya getiren yüzyıllık düşmanlığın çatışmaya dönüşmesini önlemek olur. Mısırlıların gelişinden sonra işi daha da güçleşir, Marunîler derhal Mısır'la işbirliğine girmiş, Dürzîler ise tam aksi yöne yönelir. Bu yeni ve yoğun anlaşmazlık Türk ajanlarını mutlu etmekten başka bir işe yaramaz.

Ekim 1836'nın sonlarına doğru yeni olaylar patlak verir. Olayların nedeni yine zorunlu askerliktir. Karışıklıkların yayılacağı haberini alan İbrahim Lübnan'a iki alay gönderir, Filistin'de olduğu gibi halkı silahsızlandırmaya çalışır. Başlangıçta operasyon başarıyla yürütülür ve Mısırlıların dağlardaki hâkimiyeti yeniden kurulursa da Emir Beşir'in aktif desteğiyle sağlanan iç barış kısa sürer. Avusturya temsilcisi Antoine Catafago'nun gözlemlerine göre "Si-

lahtan arınmanın ve askere alma işlemlerinin Lübnan'ın en ciddi buhranlarından birini doğurması üzücüdür. Tüm halk, Marunîler ve Dürzîler, bu önlemlere karşı çıkıyor. Eğer İbrahim Paşa niyetini değiştirmez, güç kullanarak Lübnanlıların ellerinden tüfeklerini koparıp oğullarını askerî kamplara göndermeye devam ederse isyan çıkacak ve hepimiz acı olaylara seyirci olacağız."

Tahminlerinden bir kısmı gerçekleşmekte gecikmez. Ancak Avusturya temsilcisinin düşündüğünün aksine, Marunîlerin büyük bir bölümü çatışmaların dışında kalır. Olayların ciddi boyutlara çıktığı bölge, Güney Lübnan'dır. İbrahim bir kez daha acımasız bir sindirme savaşı sonunda ayaklanmayı bastırır, ancak iki yıl sonra Oran bölgesi yanmaya başlar. Dürzîler arasından yeni bir önder, Şibli el-Aryan çıkmış, Lady Stanhope'un cömert yardımlarıyla donatılmış savaşçılarına isyan işaretini verir, İbrahim'i Suriye işgalinin en tehlikeli aşamasıyla karşı karşıya bırakır. İbrahim'in asiler üzerine gönderdiği bütün kuvvetler yok edilir. Kahire'den takviye istenir ve (askere alma kamplarını denetlemek için Mısır'a çağrılmış olan) Sève acilen Mısır'a dönmek zorunda kalır. Girit Valisi Mustafa Paşa da kuvvetleriyle Beyrut'ta İbrahim'e katılma emri alır. Böylelikle 15 nisanda 30 000'e yakın asker toplanır. Bütün bunlar isyanı bastırmaya yetmez. İbrahim'in durumu yeniden denetleyebilmesi için ağustosun sonunu beklemek gerekir. Ayaklanmayı sona erdirebilmek Anadolu'dan, Sudan'dan, Girit'ten ve Arabistan'dan getirilen 50 000 kişilik bir orduyu gerektirir. İki yıllık isyanın Mısır'a maliyeti binlerce ölü ve ağır yaralı, silah ve cephane yığınları ve bütün bir hazinedir. Mısırlılar Osmanlı ordularına karşı savaştıkları Baylan ve Konya'da bile bu kadar kayba uğramamıştır.

YİRMİ ALTINCI BÖLÜM

Firavun'un bağımsızlığı ya da gerçekleştirilmesi imkânsız düş (1838-1839)

Mehmed Ali'nin oğlu savaşlarla uğraşırken Türkler Toroslar'ın öteki tarafında beklemektedir. Reşid Paşa tarafından yeniden düzenlenen birlikler birkaç kere asilerin yardımına koşmaya hazırlanır, zaten çok hasta ve güçsüz olan Sultan II. Mahmud, Avrupa devletlerinin araya girmesiyle saldırı emrini vermekten alıkonur.

Mehmed Ali ise Kahire'dedir ve bir kez daha yol ayrımına geldiğinin bilincindedir. Bu arada Mehmed Ali'nin yeğenleri Ahmed ve İbrahim'in komutasındaki Mısır kuvvetleri 1834'te Arabistan'da daha da ilerler, Yemen'i alırlar. Bütün bu yıllar süresince Arabistan savaşı hiç sona ermez, Paşa'yı sonu gelmeyecek çatışmalara zorlar, gün geçtikçe artan insan ve malzeme kaybına neden olur. 9 mart 1831'de Lavison, Baron Ruckman'a şunları yazar: "Son haberlere göre Mehmed Ali düzeni sağlamak için Yemen'e yeni bir piyade alayı göndermek zorunda kaldı; güçlü bir Vehhabî aşireti Arabistan'ın bu bölgesine yerleşti ve hâkimiyetini Moka'ya kadar geliştirme niyetini belli etti. (...) Tüm Mısır toprağında askere alınmak üzere adam aranıyor; Paşa'nın kara ordusunu 100 000 kişiye çıkarmak istediği söyleniyor."[1]

Bu savaşın Mısır'ın "İspanya Savaşı" daha da kötüsü "Rus Seferi" olduğunu söyleyen Fransız konsolosuna Mehmed Ali şu cevabı verir: "Bir Türk askeri bir Rus'u esir alır, komutanı 'Buraya getir!' diye bağırır. 'Gelmiyor...' 'Sen gel!' 'Bırakmıyor!..' Türk askeri benim, Hicaz da benim Rus esirim."

Öte yandan Suriye'ye yaptığı kısa ziyarette Paşa, Türklerin kendisine karşı düzenlediği entrikaları da öğrenir. Kahire'ye döndükten sonra İstanbul, Adana, Halep ve Şam'daki ajanlarından al-

1 Cattaui, 1931, a.g.e.

dığı haberler yolculuğu sırasında edindiği izlenimi pekiştirir. Sultan II. Mahmud, Suriye'yi geri almak arzusuyla yanıp tutuşmaktadır. Paşa, kızgın ve tahminin gerçekleşmesinden endişeli, oğluna Osmanlıların ikiyüzlü siyasetini Avrupa devletlerine bildirmeye ve Babıâli'nin yeniden savaşa başlayacağını onlara kanıtlamaya karar verdiğini söyler: "Bunu başarırsak, boynumuzdaki boyunduruğu sökebileceğimizi umuyorum."

Kütahya'da olduğundan daha ölçülü davranan İbrahim cevap verir: "Bana yazdıklarınıza göre boynumuzdaki zinciri çözüp İstanbulluların boynuna takmamız gerekiyor. Hatırlıyor musunuz Baba, size esaretten kurtulma zamanımızın geldiğini söylediğimde, bana Mehmed Ali adıyla yetineceğinizi bildirmiştiniz. Bugün benim düşüncemi kabul ediyorsunuz, ama koşullar da çok değişti. İsteğiniz birçok engelle karşılaşacaktır. Türklerin artık bizim ayarımızda askerleri var. Donanmalarının Mısır kıyılarına saldırması hem sizi, hem de beni büyük sıkıntılara sokacak. Üstelik, artık Türkler ile Rusların arasında bir anlaşma olduğunu da unutmamak gerekir. Türklere saldırırsak Rus askerleri İstanbul'un savunulmasına yardım edecekler ve belki de daha ileri gideceklerdir. Yeni bir adım atmaya karar vermeden önce, bu kararın getireceği sonuçları iyi değerlendirmemiz gerekiyor. Geçmişte hatalar yaptık, gelecekte hatadan kaçınmamız şarttır."[2]

Bu uyarılar Mehmed Ali'yi artık tutkuya dönüşen isteğinden, Mısır'ın bağımsızlığından vazgeçiremez. Ne pahasına olursa olsun bağımsızlık isteğini, ne olursa olsun, bütün hayatı boyunca duymuştur. Bir gün ortaya çıkması ve gerçekleştirmeye çalışması beklenmeliydi.

Gerçekten de Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın imzalanmasından beri Paşa'nın ortaya çıkan statükoyu kabul etmesi olanaksızdı: Avrupa ve Rusya tarafından dayatılan durum, Paşa'nın hazinesini boşaltır ve onu ülkesi ve ailesinin geleceği konusunda karamsarlığa iter. Önce Fransız hükûmetinin düşüncelerini öğrenmek ve desteğini almak için çalışır; ancak Fransa statükonun sorgulanmasının kendi ülkesinde ve Avrupa'da doğuracağı sonuçlardan çekinir, Mehmed Ali'nin isteklerini geri çevirir. Yeni bir çatışmanın sadece doğuda savaş alanında değil, Avrupa'da da doğurabileceği olağanüstü tepkilerin bilincinde olan Kavalalı ısrar eder. Elde ettiği sonuçlar, kazandığı avantajlar, karşılaştığı engeller, ufukta beliren tehlike, her şey onu bağımsızlığını kazanmaya iter, bütün etkenler onu bu bağımsızlığı bir an evvel kazanmaya yöneltir. Bağımsızlığın, hayatı boyunca yarattığı eserleri taçlandıracağı düşüncesindedir. Fransa konsolosuna düşüncesini tam bir samimiyetle açıklar: "Bütün hayatımı Mısır'a adayıp başkaları için imkânsız görünen başarıları bir Türk paşası keyif çatsın diye kazanmadım." Bağımsızlığa ve Mısır yönetiminin miras yoluyla babadan oğula geçmesi fikrine tutkuyla bağlanmıştı. Bu düşünce sadece ailesi için kaygılandığından değil, devlet adamı niteliğinden de kaynaklanıyordu. Üstelik isteği haklı bir istek, değil mi?

2 Enkiri, a.g.e.

Bazı önemli noktaları göz ardı etse de Pückler-Muskau durumu gerçeğe yakın bir kesinlikle değerlendirir: "Yunanistan da, aynı Mısır gibi sultana ait değil miydi? Peki Kral Oton şimdi Babıâli'nin hizmetkârı mı? Sultan'ın Cezayir üzerinde Mısır üzerinde olduğu kadar hakkı yok muydu? Louis-Philippe şimdi bu ülke üzerinde Babıâli'nin denetim hakkını tanıyor mu? Mehmed Ali'nin ülkesi üzerinde yerleşmiş ve sağlam bir hâkimiyeti yok mu? Yönetimi altındaki ülkede Mehmed Ali, bugün Yunanistan'da Kral Oton, Cezayir'de Fransız'dan, hatta İstanbul'daki sultandan çok daha fazla özgür ve çok daha saygın bir hükümdar."

Buna karşın, ekler: "Fırsatı değerlendirip savaşı kazandıktan sonra fatih olarak gerçek unvanını alsa ve titremeyen bir elle tacı kafasına koysaydı, ne kılıcın ne de diplomasinin bu tacı yerinden almayacağı, hatta almaya gayret bile etmeyeceği açıktı. Ancak cesaretle yapmadığı bir şeyi görüşmelerle gerçekleştirmeye çalışmak, ileri sürdüğü nedenler ne kadar haklı olursa olsun, acıklı bir güçsüzlüktür ve bunu başarmak mümkün değildir." Mehmed Ali'ye dönerek düşüncelerini özetler: "Doğru anda reddettiğinizi ebediyet de vermeyecektir."

Prens, Paşa'nın hiçbir zaman sultanı tahtından indirerek hayalini gerçekten ayıran sınırı geçmek istemediğini unutmuş görünür. Üstelik İbrahim Boğaziçi'nden yüz kilometre uzaktayken bütün Avrupa'da kılıçlar bileniyordu.

Sapma

Mehmed Ali kendini büyük sultanın sarayına iten güçlere uzun süre karşı koyduysa bunun nedeni Batılı ülkelerin sonunda bu çürümüş Osmanlı İmparatorluğu'nu ayakta tutmanın mantık-

sızlığını anlayacakları ve bu gerçeği gördükleri gün gözlerini Mısır'a dikecekleri endişesidir. Öte yandan, Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın imzalandığı dönemlerde bağımsızlık konusunu ortaya atmamasının nedeni içinden bir sesin Fransa ile İngiltere'nin yakında birleşip Rusya'ya karşı savaş açacağını söylemesinden kaynaklanır. Bu tahminiyle tarihin yirmi yıl önünden gitmektedir.

1833 yılında Paris ve Londra'ya ilginç bir not gönderir, Mısır valisi olarak elinde bulunan ve Osmanlı İmparatorluğu'nu savunmaya ve yeni bir düzen vermeye yeterli kuvvetleri sayar, daha sonra Rusya'ya karşı Mısır ve İran'ı birleştirecek bir plan açıklar. Bu proje her iki başkentte de tebessümlere neden olur. De Broglie dükü böyle bir düşünceyi Doğulu hayal gücünün tipik eseri olarak nitelendirir ve her iki hükûmet de Kavalalı'ya gönderdikleri cevapta, Rusya'yla aralarında bir savaş çıkacağını düşünmekte yanıldığını, bu çeşit hesaplara güvenmekle hata edeceğini belirtir. Gerçekte ise böyle bir düşünceyi ortaya atmasının nedeni, tahmininin gerçekleşmesi durumunda bağımsızlığını ilan etme fırsatı bulacağına olan inancıdır. Yine de düşüncesinin yirmi yıl sonra şaşırtıcı olmayacağını, Avrupa'nın gözleri kapalı olarak Kırım Savaşı'na (1854-1855) atılacağını hatılatmakla yetinelim...

Mehmed Ali artık Avrupa devletlerinin iyi niyetine güvenemez, tutum değiştirmek zorundadır. Onu tutum değişikliğine zorlayan nedenlerden biri basittir: zaman geçmektedir. 1838 yılında altmış sekiz yaşındadır ve geride kalan günleri sayılıdır.

Hariciye Nazırı Boğos Bey Kavalalı'nın emri üzerine Kahire'deki yabancı temsilcilerin en eskisi olan Avusturya başkonsolosuna bir mektup yazar:

"Babıâli'nin düşmanca tutumunu herhalde biliyorsunuz. Ekselanslarının Mısır'ın ödemesi gereken vergiyi ve İbrahim Paşa tarafından asi aşiretlerin izlenmesi sırasında geçici olarak işgal edilen Urfa'nın boşaltılmasıyla ilgili ayrıntıları görüşmek üzere İstanbul'a temsilci gönderilmesine karşın, birkaç aydan beri ve sebepsiz olarak Sivas'ta,[3] Reşid Paşa komutasında kalabalık bir ordu toplanıyor. Babıâli Suriye'nin bazı bölgelerini daha önce yöneten eski paşalar aracılığıyla Nablus ve Kudüs halklarına silah, cephane ve para dağıtıyor ve onları isyana teşvik ediyor. Böyle isyanlar gerçekleşti ve bastırılmaları için aylar gerekti. Mehmed Ali Paşa, Babıâli'nin bu düşmanca tutumundan haberdar olarak, bağımsızlığını ilan etmek zorunda kalacağını yabancı ülkelerin temsilcilerine bildirmek istiyor, çünkü Babıâli onun iktidarını ve siyasal otoritesini yıkmak amacındadır. Sadece Türk ve Arap devletleri arasında kesin bir ayrılma iç savaşı durdurabilir ve yabancı işgalini önleyebilir.

Ekselansları, bağımsızlığının tanınması durumunda maliyesini yeniden düzenleyebilecek, çok iyi yetiştirilmiş 150 000 kişilik ordusuyla Türkiye'nin Rus işgalinden korunması gibi güç bir görevin de üstesinden gelebilecektir."[4]

Mehmed Ali yukarda sözü edilen vergiyi hâlâ ödememiştir. Fransa'nın yeni İskenderiye konsolosu Cochelet'ye göre bu vergiyi aynı yıl içinde ödemeyi vaat etmiş, hatta Babıâli'ye bağımsızlığı karşılığında 600 000 kese vermeyi de düşünmüştü. Sultanın teklifini geri çevirmesi durumunda verdiği sözlerin de geçersiz olacağı görüşündeydi.

Mehmed Ali, Boğos Bey'e yazdırdığı mektupla bağımsızlık konusunu tekrar gündeme getirir, aynı zamanda da yeni bir Rus müdahalesine imkân hazırlar.

Dört yıl önce, 12 ocak 1834'te çarın yaveri Albay Duhamel ülkesinin görüşlerini Mehmed Ali'ye açıkça anlatır: "Altesleriyle yaptığım bütün konuşmalarımda kullandığım samimiyet, ona hiçbir şey saklamadan şunları söylememi emreder: Altesleri yanlış öğütlere kanar, Küçük Asya'yı yeniden işgale kalkışır ve Ortadoğu barışını tekrar tehlikeye atacak bir harekette bulunurlarsa Rusya'dan aynı karşılığı görecek ve bugünkü cevabı yeniden alacaklardır."[5]

Kasım 1837'de Mısır'dan ayrılmadan hemen önce Duhamel uyarısını yinelemek zorunda kalır: "Niyetleri aynı olan ve daha kısa bir süre önce statükonun korunmasında fikir birliğinde olduklarını açıklayan Avrupa güçlerinden herhangi bir destek beklemeyin. Benim yüce hükümdarıma gelince, bizi tehdit için sözünü ettiğiniz isyanı hiçbir zaman kabul etmeyecektir. Bağımsızlığınızı ilan etmeniz durumunda bu bir savaş ilanı olarak değerlendirilecek ve

3 Sebasteia ya da Megalopolis, (Sivas) Türkiye'nin merkezinde, 1 275 metre yükseklikte kurulu bir kent. Son kazılar ortaya Hitit dönemine ait tarihî kalıntılar çıkardı.

4 Enkiri, a.g.e.

5 René Cattui, *L'importance des documents russes pour la connaissance du règne de Méhémet-Ali*. Mısır Enstitüsü'nün 6 nisan 1936 toplantısına sunulan tebliğ.

Rusya yenilmeniz için sultana gerekli yardımı yapmaktan geri kalmayacaktır."[6]

Duhamel'in[7] halefi Kont Medem[8] de 20 mart 1838'de Nesselrode'a yazdığı mektupta Mehmed Ali'yle görüşmesini şöyle özetler:

"Mehmed Ali:

– Sizi şerefim ve dinim üzerine temin ederim ki, Babıâli'nin bana saldırmayacağı güvencesi elime geçtiği gün Suriye'den 80 000 askerimi çekecek ve sadece birkaç garnizon bırakacağım; askerlerimin eline tüfek yerine kazma verecek ve kanal kazmaya göndereceğim... Güçlü donanma sahibi iki ülke bağımsızlığımı ya da en azından ailemin miras hakkını tanımaya yanaşsa ve bunu gelecek barışın tek güvencesi olarak görse, Majesteleri böyle bir uygulamayı kabul ederler mi?

Medem:

– Böyle bir şey konu bile edilemez.

Mehmed Ali:

– Neden? Ben sadık bir kul değil miyim? Lütfen söyleyin, Amerika'nın, Yunanistan'ın ve daha geçen günlerde Belçika'nın bağımsızlığını tanıyan Avrupa neden Mısır'ın ayrılmasına karşı çıkıyor? Bana tarihte benim kadar güçlü olan ve buna karşın sadakat boyunduruğunu söküp atmayarak sadık bir kul olmakla yetinen başka bir hükümdar gösterebilir misiniz? Beni bu durumda daha fazla tutmak istemek haksızlıktır."[9]

Yürüttüğü mantığın dışında, Kavalalı'nın "Ben sadık bir kul değil miyim?" sorusu trajikomik bir sorudur.

Aynı mantığa bağlı kalarak Cochelet'ye "Büyük kurumlar kurmak, dev bir donanma oluşturmak, kanallar açmak ve daha birçok şeyi gerçekleştirmek için kullandığım parayı ailemin sefalete düşmesi için harcamadım. Benim yerimi alamayacaklarını düşünseydim bu paraları onların zenginliği için kullanırdım. Artık yaşlandım. Yarattığım bu gücün onların eline geçeceğinden emin olmak istiyorum."[10]

6 ay.y.

7 Albay Duhamel 1834-1837, Medem 1837-1841 yılları arasında Rus temsilcisi olarak Kahire'de bulundular.

8 Medem, Mehmed Ali'nin saygısını ve İbrahim'in dostluğunu kazandı. Kavalalı'nın en kararlı taraftarlarından biridir ve bu tutumu Rus dış politikasıyla zaman zaman çelişki doğurdu.

9 Sabry, a.g.e.

10 ay.y.

Nisan 1838'de Türk birlikleri Toroslar'a doğru birkaç kilometre ilerlediklerinde Fransız elçisi divana tehditlerle dolu bir mektup gönderir, İngiltere de, daha yumuşak sözlerle Fransa'nın protestosuna katılır. Rusya ise gözlerini yumar.

Anlattığımız bu dış koşulların üzerine bir de iç olaylar gelişir. Yine 1838 yılında, genellikle kararlarını destekleyen ulema, Mehmed Ali'ye yalvararak bağımsızlık ilan etmesini isterler ve gözleri kapalı itaat edip koşulsuz bir sadakat göstereceklerini vaat ederler. Bilmeden bu vaatleriyle Mısır milliyetçiliği meşalesini taşıyan öncüler olurlar.

Avrupa'da endişe baş gösterir. De Broglie'nin yerine dışişleri bakanlığına getirilen Kont Molé 6 haziran 1838'de Cochelet'ye son derecede açık talimat gönderir: "Mehmed Ali Paşa'ya, Avrupa devletlerinin amaçlarını engellemek için başvuracakları yöntemleri saydığımda, bu yöntemlerin başarısızlıkla sonuçlanacağını söylemekle büyük bir hataya düştüğünü söyleyebilirsiniz. Fransa'nın ve İngiltere'nin kullanmakta tereddüt etmeyeceği yöntemlerin çok etkili ve onu tehlike ve yıkıntıya yol açacak girişimlerde bulunduğuna pişman etmeye yetecek güçte olduklarını biliyoruz."[11]

Demir adam Palmerston

İngiltere ise izleyeceği politikayı belirlemiştir. Sekiz yıldan beri İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na hükmeden adam XIX. yüzyıl İngiltere'nin en önemli devlet adamlarından biridir. Üçüncü Palmerston Vikontu Henry John Temple, İngiltere'nin 1830 ve 1865 yılları arasında izlediği dış politikanın gerçek ve belki de tek ilham kaynağıdır. Kararlarını sadece ülkesinin büyüklüğü etkiler. Haziran 1850'de söylediği ünlü cümlenin kaynağı da bu milliyetçiliğidir: "Eskiden bir Romalı'nın *civis romanus sum* diyebildiği gibi bugün bir İngiliz vatandaşı, nerede olursa olsun, korunması için İngiliz gücüne güvenebilecektir."

Politik görüşü İngiliz onuruna ve uzun görevi sırasında hiç sapmadan uyguladığı üç prensibe dayanır:

1. Kıta Avrupası üzerinde her türlü hâkimiyete hayır. Bu nedenle, Dostluk Antlaşması döneminde bile Fransa'ya karşı sonsuz bir kuşku duyar.

11 ay.y.

2. Var olan rejimlere saygı.

3. Güçler arasında denge. Bu nedenle İngiltere sürekli taahhütlere ve barış zamanında girilecek ittifaklara karşıdır.

Paris'teki Kont Granville'e yazdığı 5 haziran 1838 tarihli mektupta Palmerston uygulamayı düşündüğü Doğu politikasının ilk ipuçlarını verir:

"Sevgili Granville,

Mısır'la ilgili haberleriniz önemlidir ve başka kaynaklardan aldığımız bilgilere uygundur. (...) Uzun zamandır geliştirdiğim kişisel görüşüme göre, Fransa'yla birlikte ve eğer Fransa bunu reddederse, tek başımıza, sultanı gerçekten ve kuvvetle desteklememiz gerekiyor."[12]

8 haziran tarihli mektup daha da açıktır:

"Sevgili Granville,

Mehmed Ali ve Mısır'la ilgili olarak bu satırları yazmaya zaman buluyorum. Hükûmet dün Mehmed Ali'nin bağımsızlığını ilan etmesine ve Mısır ile Suriye'yi Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırmasına izin verilmemesini kararlaştırdı. Hükûmet onun tarafından ilan edilecek bağımsızlığın hemen ya da yakın bir gelecekte Mısır ile sultan arasında bir savaşa yol açacağını ve Türk ordularının böyle bir savaşta muhtemelen yenilgiye uğrayacağını düşünüyor; bu durumda Ruslar sultanın yardımına koşacaklar ve Rus birlikleri İstanbul ve Boğazları işgal edeceklerdir. Bu iki yeri bir kere ellerine geçiren Rusların buraları terk edeceklerini düşünmek yanlış olur. Bu nedenle gerek görülmesi ve istenmesi halinde Mehmed'e karşı sultana donanma desteği vermeye hazırız. Akdeniz filomuzu derhal İskenderiye'ye göndermek ve Mehmed Ali'ye kararlılığımızın gözle görünür kanıtını vermek zorundayız. Fransızların da bu kararlılığımıza katılmasını ve gemilerini İskenderiye'ye göndermelerini dileriz.
Benim istediğim ve kabineye kabul ettirebileceğimi düşündüğüm, Fransa ve İngiltere ile, Türkiye arasında imzalanacak birkaç cümlelik bir anlaşmayla Fransa ve İngiltere'nin belirli bir süre için Türkiye'ye,

12 Lord Palmerston, *Correspondance intime*, Londra.

Türk topraklarının Rusya'nın ya da Mehmed Ali'nin saldırısıyla karşı karşıya kalması ve sultanın istemesi halinde deniz desteği sağlamalarıdır.

(...) Fransa ve Rusya arasında varılacak bir anlaşmanın Avrupa için doğuracağı tehlike unutulmamalıdır. Böyle bir anlaşma, İmparator Nikolay'ın özel duyguları nedeniyle bugün için uzak bir olasılık gibi görünmesine karşın, hiç de imkânsız değildir. Bu nedenle daha imkân varken, Ortadoğu konusunda Fransız politikasının doğru çizgiye çekilmesi iyi olacaktır."[13]

Aslında birbirinin zıddı olması gereken İngiliz ve Fransız politikalarının birbirlerine çok yakın olduğu görülüyor.

Temmuz 1838'de Molé, Boğos Bey'e verilmek üzere Cochelet'ye bir mektup gönderir. Mektubun üslubu biraz daha kesindir: "Mehmed Ali Paşa'nın projesini yürürlüğe koyması halinde hükûmetimiz Mısır'ın yeni durumunu tanımamanın yanı sıra, böyle bir kararın alınmamış olduğunu bildirmeye ve başta İskenderiye önüne ve Suriye sınırlarına savaş filoları gönderilmesi olmak üzere elindeki bütün imkânları kullanarak projeyi engellemeye kesin olarak karar vermiştir." Mektup, tüm belirsizlikleri sona erdirecek kesin bir cevap isteğiyle son bulur.

Bu mektup Mehmed Ali'de derin bir umutsuzluk doğurur. Cochelet'ye göre "Bir Fransız tarafından gerçekleştirilen ve Mehmed Ali'nin büyük gücünü gösteren bu binada (Mehmed Ali ile Cochelet, Cerisy tarafından yapılan silah fabrikasında buluşmuşlardır) bu gücün, Fransa ve İngiltere'nin önüne çıkaracağı engeller karşısında ne kadar yetersiz olduğunu ona söylemek zorundaydım. Beni deniz kenarında, etrafı yapım halinde savaş gemileriyle çevrilmiş küçük ahşap bir kulübede kabul etti. Bakan Molé'nin mektubunun çevirisini dinlerken yüzü gerildi, kılıcının kabzasını sıkmaya başladı, ama ağzından memnuniyetsizliğini belirtecek herhangi bir söz çıkmadı."[14]

Aynı günlerde Lord Palmerston tarafından Boğos Bey'e gönderilen mektupta, Mehmed Ali'nin niyetini gerçekleştirmeye kalkması halinde sultanla arasında çıkacak bir savaşta İngiltere'nin Os-

13 ay.y.
14 Hanotaux, a.g.e.

manlılar tarafında yer alacağı ve imparatorluğun parçalanmasına engel olacağı belirtiliyordu. Palmerston Granville'e açıkladığı politikayı uygulamaktadır.

Daha önceki aylarda Metternich, Palmerston'a büyük devletlerin -Avusturya dahil- birlikte hareket ederek İskenderiye'ye bir deniz gücü göndermelerini önermişti. Daha da ileri gitmiş, ortaya Londra'da düzenlenecek ve büyük devletleri bir masa etrafında toplayacak bir konferans fikrini atmıştı.

Palmerston bu fikri benimser ve 7 temmuzda Paris'teki elçisine yazdığı mektupta Londra Konferansı'nı kendi kişisel fikri gibi gösterir: "Sébastiani gibi biz de büyük devletlerin Londra'da toplanmalarını istiyoruz; burada sorunu anlatacak, birlikte uygulayacağımız bir hareket planı kararlaştıracak ve Babıâli'nin karada ya da denizde yardıma ihtiyacı olması durumunda güçlü donanmaları olan ülkelerin deniz yardımını, Avusturya'nın da kara yardımını sağlayacağını açıklayacağız."[15]

5 ağustos 1838'de konsolosunu görevlendirir ve Paşa'ya "Çatışma halinde Avrupa'nın sultana sağlayacağı desteği" bildirmesini ister.

Mehmed Ali yine de başkonsoloslara gönderdiği bir notta son bir deneme daha yapar, ancak bu sefer Mısır'ın veraset yoluyla yönetilmesiyle yetiniyor görüntüsü verir. Nesselrode notun içeriğini 16 ağustosta özetler: "Paşa hep dört büyük devletin ona karşı beslediği iyi niyete dayanıyor. Onları karşısına almaktan pişmanlık duyuyor, ancak kendisine hak vereceklerinden umudunu kesmiyor. Diğer taraftan veraset konusunun olumlu sonuçlanacağına inanıyor; bu sorunun görüşmeler yoluyla ve dostça halledilmesinden yana olmakla beraber, bunun gerçekleşmemesi ve silaha sarılmak zorunda kalması durumunda, Mısır'ın bağımsızlığını ilan edeceğini belirtiyor. Avrupalı devletlerin onu Babıâli'nin ellerine bırakmasına kesinlikle karşı çıkıyor. Artık yaşlandı ve ailesini, hizmetkârlarını ve onun için bu kadar fedakârlıklara katlanan halkını kaderin rastlantılarına terk etmek yerine mücadele içinde şerefle ölmeyi tercih ediyor. Yaptıklarını başarabilmek ve sahip olduklarını elde edebilmek için hayatı boyunca çok kan dökmek zorunda kaldı; bu kanların boşa akmasını istemiyor.

15 Palmerston, a.g.e.

Diğer taraftan, Avrupalıların ona karşı birleşmeleri halinde yenileceğini biliyor. Kazanmak için sadece yüzde beş ihtimal görüyor, ama bunun ne önemi var? Savaşta gelecek zarlar önceden kestirilemez ve eğer talih, zarları onun kazanacağı şekilde yuvarlarsa, artık kimsenin değiştirmeye hakkı olmayacağı bir zaferin sonuçlarını değerlendirmeyi Batılılara bırakıyor."[16]

Aynı gün (Kavalalı'dan nefret eden) Lord Ponsonby Babıâli'yle bir ticaret anlaşması imzalar; anlaşmaya göre İstanbul, gümrük vergilerini artıracak, buna karşılık tekelleri kaldıracaktır.[17] Mehmed Ali'nin ticaret politikasının sadece bu temele dayandığı göz önünde bulundurulduğunda, bu anlaşmanın Mısır için doğuracağı sonuçları tahmin etmek kolaydır. Büyük tüccar Mısır ve Suriye ticareti üzerindeki bütün iddialarını unutmak zorundadır.

Böyle bir anlaşmayı diğer ülkeler bulunmadan yapmasının nedeni araştırıldığında Babıâli, bu anlaşmayla Mehmed Ali'ye karşı çıkarlarını İngiltere'nin çıkarlarıyla birleştirmek olduğunu açıklayacaktır. Dün kendini Sen-Petersburg'un kollarına atan sultan, bugün ise Londra'nınkilere sığınmaktadır. Aslında sultanın kulu karşısında ayrıcalıklı duruma gelmesini sağlayan tüm yöntemler geçerlidir. Unutulmamalıdır ki hastalığın yatağa serdiği Sultan II. Mahmud'u hayata bağlayan tek amaç Kavalalı'dan öç almaktı. Azrail ayakucunda bekler, ancak sultan bir an için bile olsa rakibini ayakları altına serilmiş görmek umuduyla ölüme direnir.

II. Mahmud'un tutumunu değiştirtebilecek tek şey, Mehmed Ali'nin Suriye'yi geri vermesidir. Yabancı temsilciler Kavalalı'nın önünde bu konuyu açtıklarında Mehmed Ali hep aynı cevabı verir: "Yılanla boğuşan çocuk hayvanın kuyruğunu ezmeyi başarır. Yılanın intikamından korkan anne, ikisini barıştırmak ister. 'Peki' der yılan, 'bana kuyruğumu geri versin, yine arkadaş oluruz'." Suriye'nin iadesi Mehmed Ali'nin gözünde imkânsız bir şeydir; oysa Mısır ekonomik olarak iflasın eşiğindedir.

Mösyö Cochelet'nin raporu Nil Vadisi'nde yaşanan büyük güçlükler hakkında fikir verir: "Ülke acınacak bir halde. Maliye iflas etti. Gelirler harcamaları karşılamaya yetmiyor. Memurlar uzun

16 Sabry, a.g.e.
17 Gümrük vergisi yüzde üçten on ikiye çıkar. Bu anlaşma, kısmen de olsa, 1841'den sonra Mısır'da da uygulanır.

süredir maaşlarını alamıyor. Askerlere bir yıldan, Arabistan'dakilere iki yıldan beri ödeme yapılmıyor. Mısır'ın gelirlerini karşılayan en önemli ürün olan pamuk rekoltesi büyük düşüş halinde. Ticaret tahmin edilemeyecek kadar durgun. İnsan ve malzeme kaynaklarının tümü orduya ve donanmaya ayrılmış durumda. Babıâli ve Mısır arasında süren savaş, tüm zenginlik ve ticaret kaynaklarını kuruttu."

1838 eylülünün ortalarına doğru İngiltere ve Fransa konsolosları Paşa'nın nezdinde ortak bir girişimde bulunur. Mehmed Ali iki ülkenin de bağımsızlık isteğine karşı çıkmasından duyduğu üzüntüyü anlatır ve çocuklarının veraset sorununun kısa zamanda çözüleceğine inandığını belirterek "Ümit ve isteklerini bu amaçla sınırladığını" söyler.

Fransa'nın yetimi

Avrupalıların tutumunda bir değişiklik olmadığını gören Mehmed Ali askerî hazırlıkları hızlandırır. Cochelet'ye göre "Mehmed Ali büyük ölçüde silah satın alıyor. Onu hep uyarmaya çalışıyorum. Herhalde bizim için statükonun değişmez bir fikir olduğunu ve doğu politikamızın Kütahya anlaşmasından bu yana değişmediğini anlamıştır."[18]

Savaşa başlayan tarafın Avrupa devletlerince suçlu görüneceğini bilen Palmerston 13 eylülde İstanbul elçisini uyararak sultanı frenlemesini ister.

> "Sevgili Ponsonby,
>
> Geçen gün Fethi Paşa'yla (Londra'daki Osmanlı elçisi) uzun bir görüşme yaptım ve ona hükûmeti ve ülkesi için iyi niyetli tavsiyelerde bulundum. Ona sultanın Mehmed Ali'ye saldırmaktan kaçınmasının, Paşa'nın ordusunun şu anda Osmanlı askerinden daha iyi ya da hiç olmazsa eşit olmasından dolayı ne kadar önemli olduğunu anlattım. Sultanın ordusunu ve donanmasını modernleştirmesi, maliyesini de yeniden düzenlemesi gerektiğini söyledim; böylelikle daha uygun kuvvetlerle Mehmed Ali'yi tekrar hizaya getirebileceğini belirttim."

18 Sabry, a.g.e.

Kavalalı'nın içinde bulunduğu ruh halini, üzüntüyü ve terk edilmişlik duygusunu tahmin etmek kolaydır. Fransa onu yalnız bırakmış, İngiltere gerçek bir şantaj uyguluyor, Avusturya gelişmeleri izliyor, Rusya ise masanın üzerindeki parayı toplama zamanını bekliyordu.

Gelişmeler bu durumdayken birden bir değişiklik olur: Mehmed Ali Mısır'dan ayrılarak Sudan'a gitme kararı alır. Bazı tarihçiler bu kararı büyük bir komedi, kimileri derin bir bezginlik duygusunun sonucu olarak değerlendirirken bazıları da Paşa'nın bitmek tükenmek bilmeyen merakına, ölmeden önce Beyaz Nil'in kaynaklarını görme isteğine bağladılar. Son bir görüşe göre ise Paşa, Mısır'ın işgalinin ne durumda olduğunu yerinde görmek istemiştir. Gerçek hangisidir?

Sebep ne olursa olsun, 15 ekim 1838 günü, Lambert, Lefebvre, Boreani, Ahmed Efendi, Yunanistan konsolosu Tossiza ve birkaç Mısırlı mühendisle birlikte gemiye biner. Yolculuğu 14 mart 1839'a kadar sürer.[19] Cochelet'ye göre "Paşa'nın gidişi hem muhteşem, hem de üzücü oldu. Kıyıda toplanan oğlu Said Bey ve diğer ileri gelenlerin ellerini, elbiselerini hatta ayaklarını öptüğü bu küçük ihtiyara bakıp, uzun, belki de sonsuz bir yolculuğa çıkarken gösterdiği ruh ve karakter gücüne hayran olmamak elde değildi. Ününü dünyaya yaymış ve Mısır'ı bulunduğu yere yükseltmiş yetmiş yaşında bir ihtiyarın başını çektiği Afrika gezisinin asıl önemi getireceği ticarî sonuçlar ve Afrika içlerine götüreceği uygarlıktır."[20]

Sudan yolculuğu yukarda sözü edilen ticarî ve kültürel sonuçlardan hiçbirini sağlamamasına karşın, hiç olmazsa Fransa nezdinde Paşa'nın görünüşünü düzeltir. Gerçekten de Paşa'nın yokluğunda Louis-Philippe'in Hükûmeti'nde -sırrını sadece siyasetçilerin bildiği- değişikliklerden biri gerçekleşir ve yönetim birdenbire Mısır'ın isteklerindeki haklılığın ve özellikle İngiltere'nin çıkarları için İstanbul'a uyguladığı baskının farkına varır.

Kont Molé Avrupalıların Mehmed Ali'ye karşı bir deniz saldırısı (Metternich Planı) düzenlemelerine ani muhalefetle kalmaz, İn-

19 Bu yolculuk hakkında çok sayıda yazı yayımlanır. İçlerinden en değerlisi *L'Officiel égyptien*'de Türkçe olarak yayımlanan 6 sefer 1255 (21 nisan 1839) tarihli yazıdır. Sabry (a.g.e.), bu yazıdan alıntılar yapar.
20 Hanotaux, a.g.e.

giliz Dışişleri Bakanlığı'yla da temasa geçerek Mehmed Ali'ye çocuklarının veraset hakkı konusunda her iki ülkenin arabuluculuk yapabileceğinin söylenmesini önerir. Sonuç olarak Mehmed Ali'nin gücünün yok edilmesinin doğru tercih olmayacağını, çünkü Paşa'nın Rus isteklerine karşı güçlü bir engel olarak kalması gerektiğini belirtir.

Lord Palmerston temsilcisi Aston aracılığıyla ne İngiltere ne de Fransa'nın daha önce Suriye konusunda olduğu gibi sultan nezdinde girişimlerde bulunmasının doğru olmayacağı cevabını verir. Onun gözünde bu konu sadece bir iç politika sorunudur ve bu nedenle, İstanbul tarafından özellikle davet edilmedikleri sürece, dış güçlerin müdahalesi doğru olmaz. Prensiplerinden bir adım bile ayrılmadan ve üstelik Fransa'nın onayını alıp almayacağına aldırmadan, 1 eylül 1839'de İstanbul'daki temsilcisi Henry Bulwer'e şunları yazar: "Size gönderdiğim son mektuplar, Fransızları bir karar almak zorunda bırakacaktır. Bu mektuplardan, birlikte yürümek isteğimize karşın, onlarla birlikte durup beklemeye niyetimiz olmadığını göreceklerdir."

Aynı mektupta, Fransa kralının güçsüzlüğüne ve karar verme yeteneğinin yokluğuna değinerek "Louis-Philippe'in ayağımıza köstek olacak bir karar alabilecek güçte olduğunu sanmıyorum" der.

Halbuki 12 nisan 1839 tarihli mesajında Cochelet, Louis-Philippe Hükûmeti'ni "daha zaman varken Mısır'ı kesin bir iflastan kurtarmak ve umutsuzluk içinde dünyanın en güzel ve en zengin yerlerinden biri yapabilecek bir yabancı gücün (bu durumda İngiltere) kucağına ülkenin umutsuzca atılmasını önlemek[21] için" acilen harekete geçmesini önerir.

Cochelet'nin çabası sonuçsuz kalır. Tuileries Hükûmeti İngiltere'yle ittifakı politikasının ekseni yapmıştır. Fransız düşüncesine göre güçlü donanmalara sahip iki ülkenin anlaşması Avrupa'ya hâkim olacak ve dengeleri koruyacaktır. Ancak, Fransa, İngiltere'ye yaklaşmaya çalışırken, iki ülkeyi birbirinden ayıran konuları bilen Palmerston Metternish'le birlikte, Fransa'nın Mısır yanlısı politikasını desteksiz bırakmaya çalışır.

Satranç masasında İngiltere piyonlarını, ileride belirleyici olabilecek yerlere getirmektedir. Nisan 1839'da küçük bir İngiliz birliği aniden Aden'e çıkar. Kavalalı bu eylemin basit bir kömür deposu oluşturmak isteğinden kaynaklandığını sanır ve iyi niyetle Aden emirinden İngilizlere yardımcı olmasını ister. Görüşmelerde görevli İngiliz subayı limanı ve çevredeki tepeleri ele geçirir geçirmez, Hindistan Genel Valisi Lord Auckland, Paşa'ya bir mektup yazarak girişimleri için teşekkür eder. Mehmed Ali kandırıldığını anlar, ama artık çok geçtir: Aden'in ani işgali şüphesiz masum bir hareket değildir: Mehmed Ali'nin Arabistan'da yıllar boyunca yürüttüğü politika, sonunda İngiltere'nin dikkatini çeker. Bağdat'ın, stratejik Babü'l-Mendeb Boğazı'nın Müslüman bir Napolyon tarafından tehdit edilmesine, İngiliz diplomasisi izin veremez! Üstelik Kızıldeniz ile Hint Okyanusu'nun birleştiği noktada yer alan Aden'in stratejik önemi de tartışılamaz.

Mehmed Ali İngiliz temsilcisini çağırtarak işgali protesto eder ve Aden'in Mısır kuvvetlerince geri alınacağı tehdidini savurursa da karşısındaki aldırmaz ve böyle bir hareketin getireceği sonuçları açıklar; Aden ve çevresi 1967'ye kadar İngiliz toprağı olarak kalır.

Kavalalı'nın boynundaki boyunduruk biraz daha sıkılmıştır.

İstanbul'da, bir yenilgi halinde İngiltere'ye güvenebileceğine ikna olan Sultan II. Mahmud öcünü alma zamanının geldiğine inanır... Yeniden oluşturulan imparatoluk ordusu Suriye üzerine yürüyüşe geçer.

21 Sabry, a.g.e.

YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM

Zafer yenilgi olunca

(1839-1840)

Malatya bölgesinde toplanan ve Hafız Paşa komutasında yeniden düzenlenen Osmanlı ordusu, mayıs 1839 ortalarında Fırat Nehri'ni Birecik'te geçer ve Halep'e doğru ilerler. 4 haziranda İbrahim, babasına bir mektup gönderir.

> "Türk ordusu hakkında aldığım raporları ilişikte size gönderiyorum. Bu raporlar arasında Kaftan Bey'in komutasındaki Türk süvarilerinin Antep yakınlarındaki topraklarımızdan Urut köyünü ele geçirdiğini bildiren bir mektubu var. Köyün ağası Türklerden kötü muamele görmüş. Süvarilerimiz Antep'e çekildi. Türklerin yarın da ilerleyecekleri ve boşaltmak zorunda kalacağımız köylerin önde gelenlerine kötü davranacakları açık. Bu yöntem, yönetimimiz altındaki topraklarda büyük bir ayaklanmaya neden olabilir. Hafız Paşa'ya bir subay göndererek bu konuda bazı sorular iletmeyi düşündüm, ama buna yetkim olmadığına karar verdim. Türkler şu anda Antep'e beş saat mesafede. Bu durum böyle süremez. Bu mektup elinize geçmeden savaş ateşinin yakılacağını tahmin ediyorum. Bütün suçlamaları önlemek ve savaşı başlatan taraf olduğumuzun söylenmesine izin vermemek için bu mektuba cevabı almadan hiçbir girişimde bulunmayacağım.
>
> Not: Adana'dan aldığım mektupları da ilişikte gönderiyorum. Bu mektupları okuyunca birçok olayın temelinde Türk entrikalarının yattığını göreceksiniz. Daha önce Antep'te de yaptığım gibi bu entrikalarını boşa çıkarmak için asker gönderebilirim. Eğer Türkler biraz daha ilerlerse Antep'e üç saatlik mesafeye gelecekler. O zaman önümüzde iki seçenek kalacak: geri çekilmek, ya da savaşmak."[1]

1 Enkiri, a.g.e.

Sultan Suriye harekâtına emir vermekle saldırı sorumluluğunu reddedilemeyecek biçimde üstlenir.

Bunu Palmerston da kabul eder. Saldırı, Londra'da bile hafife alınamayacak kadar açıktır. Mehmed Ali de büyük devletlerin desteğini almak için buna güvenir. Gelişmelerin kendi lehine olduğunu ve bağımsızlığını ilan edebilmesinin artık uzak bir olasılık olmadığını düşünür. 9 haziranda oğluna cevap gönderir:

"Düşmanlarımızın saldırısı kabul edilebilir sınırları aştı. Daha da sabır gösterirsek onları durdurmamız zorlaşacaktır, çünkü gün geçtikçe daha çok karışıklık çıkarıyorlar. Büyük devletlerin isteklerine karşı çıkmamak için ne kadar sabırlı ve dikkatli davrandıysak düşmanlarımız da o ölçüde cesaretlendi ve olayların bugünkü duruma gelmesine neden oldu. Artık başka çare kalmamıştır. Biraz daha beklemek zaman kaybetmek demektir, bu da bizim durumumuzda doğru değil. Düşmanın üzerine yürümenin ve ona saldırmanın dışında başka çaremiz yok. Herkesin de gördüğü gibi, saldırının düşman tarafından başlatılmış olması, büyük devletlerin bizi bağışlamasına ve bizi haklı görmelerine neden olacaktır. Bu nedenlerle, bu mektubu alır almaz topraklarımıza giren birliklere saldıracak ve onları kovduktan sonra asıl ordunun üzerine yürüyecek ve onunla savaşacaksınız. Eğer Allah'ın izniyle talih bize gülerse, Gülek Boğazı'na girmeden Malatya, Urfa ve Diyarbakır üzerine yürüyeceksiniz."

Türk saldırısı haberlerinin mayıs ayı sonunda Paris'e ulaşması üzerine Başbakan ve Dışişleri Bakanı Mareşal Soult, Fransa'nın önlemeye çalıştığı çatışmanın tek sorumlusunun sultan olduğunu açıklar. Daha yumuşak kelimelerle de olsa bu açıklamasını Fransa'nın İskenderiye konsolosuna gönderdiği mesajda yineler: "Geçen yıldan beri bütün tahriklerin İstanbul'dan geldiğini ve Mehmed Ali'nin bize verdiği çatışmayı başlatmama sözüne sadık kaldığını görmezlikten gelmek haksızlık olacaktır."

Aynı zamanda İstanbul ve İskenderiye'ye iki emir subayını, Foltz ve Caillié'yi göndererek her iki tarafa Fransa'nın barış isteğini iletir.

Mehmed Ali Paşa tarafından 15 ve 16 haziran günleri kabul edilen Albay Callié, Soult'un isteklerini iletir. Mehmed Ali savaşın başlaması durumunda çatışmaları durdurmak, eğer ordusu Kütahya Antlaşması sınırlarının dışına çıkmışsa geri çekmek ve tamamen savunma amaçlı bir mevzilenmeye gitmek ricasıyla karşılaşır. Soult'un istedikleri açıktır: "Bu isteklerin Paşa'ya ağır geleceğini biliyorum; bu istekler başlangıçta onu kızdıracak ve daha önce ilettiğimiz sabır öğütlerine uyduğu için kurban durumuna düşürecektir. Ancak üstün zekâsı sayesinde, 'Avrupa gereği' olarak adlandıracağım kavramı hiçe saymak yerine ona saygı göstermenin daha doğru olacağını kısa zamanda anlayacaktır. Bu gerek o kadar büyük ve o kadar önemlidir ki, amaç hakkında fikir birliğinde olan büyük devletler bile kullanılacak araçlar konusunda çelişkiye düşüyorlar. Bu araçların üzerinde de fikir birliğine varılabilmesi için en fazla bir aya gerek vardır."

Kavalalı bir sabır örneğidir. Derhal oğluna bir haber gönderir, çarpışmalar eğer henüz başlamamışsa, Osmanlı ordusuyla karşılaşmaktan kaçınmasını ister ve Caillié'den derhal Suriye'ye giderek durumu İbrahim'e de anlatmasını rica eder. Caillié geç kalır.

Görüşmelerde hazır bulunan Cochelet'nin Mareşal Soult için hazırladığı raporun bazı cümleleri Fransız girişiminin ciddiyetini anlatmaya yeter: "Sayın Mareşalim, Türk ordusunu yok etmek şansına sahipken Mehmed Ali'nin öğütlerimize uyma konusunda yeni bir örnek verdiği sırada ona Ortadoğu'da kabul edilebilir ve sağlam temeller üzerine oturtulmuş bir barışın sağlanması amacıyla görüşmelerin başlatıldığı gün, en içten destek sözü vermek zorunluluğunu gördük. Bu bizim için artık bir iyi niyet konusu olmalıdır."

Cochelet haklıdır: Fransa bir vaatte bulunmuş, Mehmed Ali de bunu öyle yorumlamıştır.

İbrahim'in Austerlitz Savaşı

Fransa'nın Paşa nezdindeki girişiminin başarıyla sonuçlanmasına karşın aynı şeyi İstanbul'daki çabalar için söylemek mümkün değildir. Sultan Fransız temsilcinin Hafız Paşa'nın yanına gidebilmesi için gerekli fermanları bile vermez. Görüşmeler yerinde saydığı sırada imparatorluk ordusu ilerler ve İbahim de onlardan geri kalmaz.

İki ordu 24 haziran 1839'da Nizip Ovası'nda karşılaşır. Artık hiçbir şey korkunç çatışmayı önleyemez.

Çarpışma konusu birçok tarihçi tarafından incelenmiştir. Kimi

askerî eleştirmenler bu çatışmayı "Mısırlı Napolyon'un Austerlitz Savaşı" olarak görür. Benzetme belki biraz abartılıdır, ancak her şey burada olup biter ve savaşın hemen ertesinde büyük devletler takındıkları tutumla sadece Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır'ın değil, Batı'nın kaderini de etkilerler.

Düzenli asker sayısı bakımından her iki tarafta aşağı yukarı aynı durumdadır. Prusyalı bir kurmay heyetinin de desteklediği Hafız Paşa'nın ordusunda binlerce başıbozuk da bulunur. Bu nedenle Türklerin sayı üstünlüğü olduğu söylenebilir.

Şafak sökerken sadık Süleyman (Sève) Paşa'nın alay komutanlarına "Beyler, üç saat sonra Hafız Paşa'nın çadırı altında buluşalım. Orada kahve içeriz" dediği söylenir. Tahmininde az da olsa yanılır. Buluşma üç değil, iki saat sonra gerçekleşir...

Çarpışmanın sonunda Türk ordusu savaş meydanında yüzden fazla top, malzeme, cephane ve inanılmaz bir savaş hazinesi bırakır.

İnsan kaybı konusunda ileri sürülen sayılar farklıdır. Ortalama bir tahmine göre Osmanlı ordusu 4 500 ölü ve 8 500 tutsak verir. Mısır tarafında ise farklılıklar çok daha büyüktür. Halep konsolosu 350 ölü ve 800 yaralıdan, Hafız Paşa'nın kurmaylarından Fransız Albay Petit ise 3 000 kayıptan söz eder.

Savaş alanından birkaç yüz kilometre ötede İbrahim'in en amansız düşmanlarından biri Cihun'daki sarayında son nefesini veriyordu: Lady Stanhope, "Lübnan'ın soylu kadını", Palmira'nın kraliçesi. Savaşın sonunu öğrenemeden öldüğüne üzgün, vereme yenilir.

Mısır ordusu zaferini tahmin edilebilecek bir heyecanla kutlar. Vingtrinier'ye göre "Güneş kavurucuydu ve bütün alınlar terliydi, ama Mısır askerlerinin yorgunluklarını düşünmeye zamanı yoktu. Zafer kazanmışlardı, ün kazanmışlardı ve en önemlisi, Türk ordugâhı ellerinin altındaydı. İbrahim Osmanlıların bırakıp kaçtığı bütün serveti askerlerine dağıttı. Hafız Paşa'nın kampı, bir resmi geçide gitmek için terk edilmiş gibi düzenliydi. Üniformalar, halılar, silahlar, değerli eşya, basit askerî aletlerden pipolara kadar her şey emirlerine amadeydi. Çadırlar yöneticilere tahsis edildi ve göğün altında yatmaya alışık Mısırlılar geceyi burada geçirdi. Ömürlerinde hiçbir zaman bu kadar konfor içinde yaşamamışlardı. Hafız Paşa'nın saray kadar geniş, imparator salonu kadar süslü çadırı kampın ortasında yükseliyordu; direğinin tepesinde imparatorluk bayrağı ve komutanlık işaretleri bulunuyordu. Sık dokunmuş kumaştan yapılı açık yeşil çadır bezi süsler ve işlemelerle bezenmişti. Kişisel servetinin inanılmaz ölçülerde olduğu bilinen Hafız Paşa çadırını özen ve titizlikle döşemiş, Doğu zevk ve zarafetini buraya uygulamıştı. Süleyman Paşa tarafından belirlenen saatte çadıra gelen Mısırlı komutanların elbiseleri buruşuk, ama yüzleri sevinç doluydu. Adlarını tarihe geçiren, günün kahramanları: cesur saldırılarıyla herkesin hayranlığını kazanan Harbiye Nazırı Ahmed Menikli, Muhafız Piyadelerinin Komutanı Selim Paşa, Ahmed Paşa, Topçu Komutanı Ahmed Bey, piyade komutanları Amran Bey, Vali Bey ve Mustafa Bey, süvari komutanları Ali Bey, Halil Bey ve dört adım önlerinde Süleyman Paşa. İbrahim onları karşılar ve şöyle der: 'Beyler, sizleri Süleyman'ın çadırında kabul ediyorum.' Sonra kendini dostunun kollarına atar, bağrına bastırır, alnından öper ve yaşlı gözlerle 'Bugün bir askeri öpüyorum' der."

Aynı gece mağlubun çalışma masasına oturarak babasına bir mektup yazar: "Size Nizip'te saldırdığımı bildiririm. İki saatten daha az bir süre içinde düşmanın toplarını ve savaş malzemesini ele geçirdim. Türk ordusu tümüyle teslim oldu. Artık yalnız Konya'da durabilirim. Size gelince ey Pederim, bu hayırlı haberi halka bildirin ve yedi gün boyunca kutlayın."

Kırk sekiz saat sonra, 26 haziranda, başkomutan zafer alanından ayrılır ve üç alayın başına geçerek Birecik'e yönelir. Yanında iki batarya ve bir süvari birliği de vardır. Mısır askerinin görünmesi Türklerin kaçmalarına ve geride otuz beş parça ağır top bırakmalarına neden olur.

28 haziranda Antep işgal edilir, İbrahim çadırını İndi Suyu kıyısında kurar. 30 haziranda yeniden harekete hazırlanıyorken, bir habercinin, Albay Caillié'nin geldiğini öğrenir. İbrahim babasının mektubunu okuduktan sonra şu cevabı verir: "Mösyö, hiç tarih kitabı okudunuz mu? Muzaffer bir komutanın yürüyüşünü durdurduğunu hiç gördünüz mü?" Caillié'nin bu sorulara verecek cevabı yoktur.

Uzakta, Boğaziçi kıyısında Sultan Mahmud bozgunu öğrenemez. Nizip'teki top Osmanlıların imparatorluğunun eski temellerini sarsarken başkent camilerinde, can çekişen hükümdar için dualar edilir. Sultan 14 haziranda Çamlıca Köşkü'ne götürülür. 1 tem-

muz 1839 günü ruhunu Allah'a teslim eder ve on yedi yaşındaki genç Abdülmecid'e batmış bir imparatorluğu miras bırakır; tüm Avrupa Abdülmecid'in vasisi olacaktır.

Söylentilere inanmak gerekirse Sultan II. Mahmud'un son sözleri "Mehmed Ali... Mehmed Ali..." olur.

Fransa'nın ruh hali

Nizip Savaşı'yla aynı gün, 24 haziranda Mösyö Jouffroy tarafından hazırlanan ve Ortadoğu'daki Fransız kuvvetlerinin artırılması için on milyon frank gerektiğini belirten rapor, Temsilciler Meclisi'ne sunulur. Raporun görüşülmesine 1 temmuz günü geçilir.

İlk sözü alan De Valmy dükü Fransız hükûmetinin tutumunu acı acı eleştirir. Ona göre Fransa, başından beri Ortadoğu'da karışık ve yanlış bir politika izlemiş, Kütahya Anlaşması'yla bir fani yaratmış, Mehmed Ali'ye çok fazla öncelik vermiş, tek bir cümleyle Kahire'nin dostluğunu kazanamadan İstanbul'un düşmanlığına yol açmıştır. Mehmed Ali'yi sultana kurban etmeyi önerir.

Aralarında Mösyö de Carné'nin De bulunduğu bazı temsilciler ise Paşa'yı sona erdiğine yanlışlıkla hükmedilen bir ırkı yeniden hayata döndüren kişi olarak selamlarlar. Carné'ye göre "Arap ulusu" Kavalalı'nın kanatları altında yeniden çiçek açacaktır. Bu nedenle "İstanbul ve talih arasına hiçbir şey koymamak" gerekir. Türkiye can çekiştiğine, Batı Avrupa ve Rusya arasında etkili rol oynayamadığına göre, neden onu bir başkasıyla değiştirmek düşünülmelidir? Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü korunmak istenir, ancak Türklere ve sultana bırakılırsa bu toprak bütünlüğünün korunamayacağı da görülür. Bunun için Araplara yani Mehmed Ali'ye başvurmak gerekir. "İstanbul'daki tahtta bir hortlak oturuyor; oraya silahlı bir adamın oturması gerek." Üstelik, Mehmed Ali, Fransa'nın dostu değil midir? Fransız etkisine açık bir Mısır, Napolyon'un büyük dehasının hayalini kurduğu Akdeniz'e giden yolu açmaz mı; Fransız gölü Akdeniz'e?

Lamartine hem Türk hem de Arap sistemlerine karşı olduğunu belirtir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü ne sultan, ne de Mehmed Ali sağlayabilir: "Eğer söylediğiniz gibi, Türkiye sizler için önemliyse, o zaman Suriye'deki isyanın değil, İstanbul'daki ya-

sal imparatorun imdadına koşun! Öğütlerinizi, mühendislerinizi, subaylarınızı ve donanmalarınızı kahraman II. Mahmud'un emrine verin ve halkını çağdaşlaştırma çabalarına yardımcı olun; İbrahim'i ezip Mısır'ı ve imparatorluktan ayrılan tüm parçaları geri kazanmasına destek verin. Bunun yerine size ne söyleniyor? Statüko için silahların, İngilizlerle birleşip asi paşanın el koyduğu toprakları geri almak isteyen sultana engel olun. Bütün bunların ne demek olduğunu biliyor musunuz? Fransa'nın altınını, kanını ve zamanını harcayın. Ne için? İstanbul ve Avrupa Türkiyesi'ni Rusların, Asya Türkiyesi'ni de İbrahim'in kılıcı ve Mehmed Ali'nin zorbalığı altında tutmaya devam etmek için!"

Tartışma uzar.

Özel ve iyi hazırlanmış görüşler sunamayan Tocqueville "Fransa'nın yeni açılan bu büyük sahneye çıkmasını, yeni monarşisinin yönetiminde de büyük konulara olan ilgisini kaybetmediğini kendinden emin ve güçlü bir tavırla kanıtlamasını" ister.

Berryer ise sultan ya da Paşa arasında kesin bir seçim yapılamıyor olmasına şaşırdığını söyler.

İstanbul'a bir Rus müdahalesinden özellikle endişe duyan Odilon Barrot, hükûmeti göreve çağırır kararlı çabalarıyla bu tehlikeyi önlemesini ister.

Sonunda Guizot statüko politikasını özetler: "Avrupa dengelerinin korunması için Osmanlı İmparatorluğu'nun savunulması; gelişmelerden dolayı ya da doğal sonuç olarak bir bölgenin imparatorluktan ayrılması durumunda bu bölgenin bağımsız bir devlet haline gelmesine yardım edilmesi, devletler birliğine katılmasının desteklenmesi ve yeni bir Avrupa dengesine hizmet etmesinin sağlanması. İşte Fransa'ya yakışan, doğal olarak olması gereken ve bizlerin izlediği politika."

Sonuçta doğu programı yeni bir ikilemde düğümlenir: Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü korunurken statükonun da desteklenmesi, diğer bir deyişle, Mehmed Ali'nin Suriye'de kalmasının kabulü.

Bu program İngiltere'nin uyguladığı politikanın -kimsenin buna şaşıracağını sanmıyoruz- tam tersidir. İngiltere, imparatorluğun bölünmezliğinin Suriye'nin iadesinden geçtiği görüşündedir. Zaten Palmerston'un 22 eylülde İstanbul'da Bulwer'e gönderdiği mektup incelenirse İngiliz bakanın Osmanlı İmparatorluğu'nun bö-

lünmesini hiçbir zaman düşünmediği anlaşılacaktır: "Herkes Osmanlı İmparatorluğu'nun hızlı ve kesin çöküşünden bahsediyor; onlara göre imparatorluk parçalar halinde dökülüyor. Önce şunu söylemek gerekir ki, kendi başına bırakılır ve iyi yürekli bir komşu gelip parçaları toplamazsa hiçbir imparatorluk iyileşmez. Sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün hızlandığına da inanmıyorum; imparatorluğun kötüden betere gittiğini ileri sürenlerin, Türkiye'deki düzenin açık hata ve yanlışlıklarının artık diğer Avrupa ülkelerinden gittikçe daha iyi görünmeye başlandığını söylemeleri gerektiğini düşünüyorum."

Bu görüşleri daha önce de, 1 eylül 1839'da açıklamış, ancak ilginçtir ki üç ay sonra Metternich'in tam aksi görüşü savunmada kullanacağı benzetmeden yararlanmıştır: "Varılan yanlış sonuçların yarısı, insanların gördüklerini sanmalarından ya da hayallerini gerçek olarak kabul etmelerinden kaynaklanır. Böylece eski bir krallık, tarihî bir bina, yaşlı bir ağaç ya da bir ihtiyara benzetildiğinde, doğa kanunlarının sonucu olarak binanın, ağacın ya da insanın yıkılması veya ölmesi gerektiğinden, aynı kuralın krallık için de geçerli olduğu, hareketsiz şeylerle hayvanları ve insanları yöneten yasaların uluslara ve devletlere de uygulanması gerektiği sanılır. Bundan daha büyük ve mantıksız bir yanlışlık olamaz; çünkü diğer farklı noktalara bakmadan binayı, ağacı ya da insanı meydana getiren parçaların aynı kaldıklarını, dış etkilerle bozuldukları ya da hayatın gelişmesiyle iç düzenlerinin değişikliğe uğradığını ve böylelikle asıl görevlerini yerine getirmekten uzaklaştıklarını unutmamak gerekir; halbuki bir topluluğu oluşturanlar her gün fizik ve akıl olarak yenilenir. İşte, Türk imparatorluğunun çürümesi konusunda her gün duyduğumuz, bu imparatorluğun hayat suyu tükenmiş bir ağaç kütüğü olduğu, basit ve katıksız bir saçmalıktır."

Bunlara, deyim yerindeyse, Metternich cevap verir: "Osmanlı İmparatorluğu, tarihi yüz yıldan fazla olan bütün devletlerin kaderini paylaşmıştır. İnsanlar gibi imparatorluklar da gençlik, olgunluk ve yaşlılık çağlarından geçer. Yapıları değişmese de gelişmelerini tamamladıktan sonra hepsi yavaş yavaş bozulmaya yüz tutar; yavaş yavaş kendi içlerine çekilirler. (...)"[2]

2 Oğlu Prens Richard von Metternich tarafından yayımlanan *Mémoires de Metternich.*

İki devlet adamından hangisi gerçeği gördü? Ne olursa olsun, yıllar sonra bakıldığında tarih, İngiliz manevrasının ne kadar mükemmel planlandığını gösterir: Mısır, Suriye, Filistin ve Sudan -Mehmed Ali'nin imparatorluğunun hemen tümü- olgun elmalar gibi İngiliz sepetine düşerler...

Bu sırada tarihte bir örneği olmayan ilginç bir gelişme yaşanır. 9 temmuz 1839 günü Kaptanıderya Ahmed Fevzi Paşa bütün Osmanlı donanmasını Mehmed Ali'ye teslim eder. Sekiz savaş gemisi, on iki firkateyn ve iki brik. Bu hareketiyle Paşa, Ruslara satıldığından kuşkulandığı Sadrazam Hüsrev Paşa'nın görevden alınmasını sağlamak ister. Şaşkın ve sevinçli bir kalabalığın gözleri önünde İskenderiye Limanı'nda, Mısır donanmasının arasına karışan Osmanlı gemileri Kavalalı'nın ender yaşadığı büyük mutluluklardan biridir. İmparatorluk bir aydan kısa bir sürede hükümdarını, ordusunu ve donanmasını yitirir. İstanbul kapıları ikinci kez ardına kadar açılır. İbrahim ve babasının eşikten geçmekten başka yapacakları bir iş kalmaz.

Bütün bunlara karşın güçlü devletlerden hiçbiri -Fransa dışında, ama o da ne büyük bir beceriksizlikle- Paşa'nın bağımsızlık isteklerine olumlu bakmaya yanaşmaz. Mehmed Ali neden bağımsızlığı hak etmiyordu? Herkes tarafından kabul edilen bir saldırıya karşı korunmak için kılıcını çekmek dışında ne yapmıştı? Zafer kazandıktan sonra İbrahim'i durdurmakla ne kadar ılımlı bir politika izlediğini göstermedi mi? Mısır ordusunun Yunan ordusuna tanınan ayrıcalığa kavuşmaya hakkı yok mu? İstemek hakkı olan, Fransa'nın da istediği şeydir. İstisnasız tüm büyük ülkelerin güvence verdikleri Kütahya Antlaşması'nın tümüyle uygulanması.

Bütün bunların yerine Palmerston Avrupa'nın da onayını almış maddeleri ortadan kaldırmaya çalışır ve Mareşal Soult farkında olmadan İngilizlerin çabalarını destekler... "Soult hakiki bir mücevher. Bize karşı davranışları kadar tatmin edici bir şey olamaz!" der İngiliz bakanı 19 temmuz 1839'da Granville'e.

Palmerston'un kabul edilemez bir durum yaratacağından endişe duyduğu Fransız planına karşı çıkması normaldir. Bağımsız ve topraklarında güvenlik sağlanmış bir Mısır imparatorluğunun kurulması ve bu imparatorluk aracılığıyla Fransa'nın Asya'da ve Afrika'da avantajlı duruma gelmesi. İngiliz sömürgecilik hayallerinin sonu demektir.

Palmerston ve Metternich

Nizip zaferinin neden olduğu tartışmaları ve diplomatik görüşmeleri bütün ayrıntılarıyla ele almak niyetinde değiliz. Yine de bazı aşamaların hatırlanmasında yarar görüyoruz.

Sadrazam Hüsrev Paşa 5 temmuz 1839'da adamlarından Akif Efendi'yi Mısır'a göndererek Sultan Abdülmecid adına Mısır valisinin çocuklarına veraset hakkını tanır. Suriye'den söz edilmez. Mehmed Ali nazik, ama kararlı bir cevap verir:

"Ekselansları'nın pek muhteşem, pek kudretli, pek muhterem Haşmetmeapları Sultan Abdülmecid Han'ın Allah'ın bir takdiri sonucunda boşalan tahta geçtiğini, haşmetmeaplarının beni bağışladıklarını, öteki vezirlere verilenlere benzer bir nişanla beni onurlandıklarını, çocuklarım için Mısır'da veraset hakkı tanıdıklarını, Doğu Seraskeri Hafız Paşa'nın Osmanlı ordusunun ilerlemesini derhal durdurma emri aldığını, Babıâli'nin içinde bulunduğu güç durumun Müslüman ülkelerin birleşmesini gerektirdiğini bana anlatmak üzere Akif Efendi'nin gönderildiğini ve her iki tarafın anlaşmasının temeli olacak güvenliğin nasıl belirleneceğini belirten mektubunuzu alma şerefine eriştim.

İlk işim Allah'a yalvararak pek muhteşem ve pek kudretli efendimizin istediği bütün amaçlara varması ve koruyucu gölgesini her yere ulaştırması için dua etmek oldu. Daha sonra oğlum İbrahim'e bir mektup göndererek Nizip Ovası'nda ekselansları doğu seraskeriyle giriştiği savaştan sonra eğer Fırat Nehri'ni geçmişse, geri dönmesini emrettim. Bütün dünya gibi Ekselansları'nın da bildiği üzere, söz konusu edilen mutlu birleşmeyi ve Babıâli'ye içten bağlılığımı göstermek arzusunu her zaman yüreğimde taşıdım. Ancak Ekselansları hatırlayacaklardır, merhum sultanın döneminde buraya görevle gelen Serim Efendi asaletmeaplarının Mısır, Sayda ve Trablus'u bana bağışladığını bildirmişti; bu öneriyi haddim olmayarak kabul etmemiş, haşmetmeaplarından yönetimim altındaki tüm toprakları sonsuza kadar bana ve aileme bağışlamasını dilemiştim.

Sadece aramızda bulunan eski ilişkinin değil, Ekselansları'nı diğerlerinden ayıran yetenek ve uzak görüşlülüğün ışığında, Babıâli'nin içinde bulunduğu güç durumu ve hizmetkârının sonsuz sadakatini de göz önünde bulundurarak Ekselansları'nın bana zamana ve kadere uygun bir muamele yapacaklarına inanıyorum.

Ekselansları'nın mektubunun Mısır'dan başka bir konuya değinmemesi, Akif Efendi'nin de geri kalanlar, yani bütün toprakların sonsuza kadar bağışlanması konusunda konuşmaya yetkili olmadığını bildirmesi ve böyle bir teklifin kabul edilememesi nedeniyle aynı Akif Efendi burada yazışmalarla gereksiz yere zaman kaybetmek yerine geri dönmeyi ve Ekselansları'na sözlü olarak bilgi vermeyi tercih etti. Bu mektupla Akif Efendi'yi dinlemenizi istemekten şeref duyarım."[3]

Babıâli'nin hareketi Sen-Petersburg'da memnunluk yaratır. Kont Nesselrode Sen-Petersburg'daki Fransız elçisi Baron de Barante'a "Türkiye ile Mısır arasındaki her türlü anlaşmayı onaylayacağımızdan emin olunuz" der.

21 ve 27 temmuz günlerinde Osmanlı başkentinde üç divan toplantısı yapılır ve içinde bulunulan durum görüşülerek alınması gerekli kararlar tartışılır. Üçüncü toplantı sonunda Mehmed Ali'nin isteklerinin kabul edilmesi kararlaştırılır. İki temsilci, Said Efendi ve Tevfik Efendi hemen ertesi gün İskenderiye'ye hareket ederler ve Paşa'yı durumdan haberdar kılarlar. Sorunların çözümü yakın görünmektedir.

Aynı gün Mehmed Ali bütün başkonsolosluklara bir yazı gönderir, Hüsrev Paşa'nın önerilerini reddetme nedenlerini açıklar. Nedenleri şunlardır:

1. Merhum Sultan Mahmud'un Serim Efendi aracılığıyla yaptığı öneri sadrazamın şimdiki tekliflerinden çok daha iyiydi, çünkü Mısır'dan başka Sayda vilayeti ve Trablusşam Sancağı'nda da veraset hakkını kabul ediyordu.

2. Şimdi veraset hakkının Suriye ve Girit'te de uygulanmasını istiyordu.

3. Bu şartlar altında eğer iyi niyet çerçevesi içinde kalınmak istenirse 'Asaletmeaplarının en sadık kulu ve hizmetkârı olur ve onu ne zaman ve kime karşı isterse korur'."

Aynı zamanda bütün paşalara bir mektup gönderir Hüsrev Paşa'yı suçlar ve onu birbiri ardınca imparatorluğun tepesine çöken felaketlerin tek mimarı (...) zehir dolu tehlikeli bir yaratık olarak tanıtır ve uzun sıkıntılar sonucu gerçekleştirilen eserleri yıkan bir adama donanmayı iade etmeyeceğini açıklar. Sonunda, imparatorlu-

3 *Histoire de Méhémet-Ali*, Kahire, 1919.

ğun çıkarlarının korunması için sadrazamın görevinden alınmasının şart olduğunu belirtir.[4]

Gelişmeler bu aşamadayken durumdan haberdar olan ve Mısır'a ayrıcalıklar tanıyacak bir anlaşmanın imzalanmasından korkan Metternich, Avrupa adına İstanbul'da girişimlerde bulunmaya ve güçlü devletlerinin onayını almadan iki taraf arasında doğrudan bir anlaşma imzalanmasını önlemeye karar verir. 27 temmuzda elçisine talimat gönderir ve meslektaşlarıyla ortaklaşa hazırlayacakları bir muhtırayı sultana sunarak "Büyük devletlerle önceden görüşülmeden hiçbir girişimde bulunulmamasının" sağlanmasını ister.

28 temmuzda divan Mehmed Ali'ye önerilecek son konuları karara bağlamak üzereyken elçilerin muhtırası sultana iletilir: "Başkentlerinden aldıkları talimat uyarınca aşağıda imzası bulunan beş elçi, beş güçlü ülkenin Doğu Sorunu'yla ilgili fikir birliğinde olduğunu nazıra bildirmekten mutluluk duyarlar ve Babıâli'den sözü edilen konuda kesin kararlar almadan önce yukarıda bahsedilen fikir birliğinin sonuçları alınıncaya kadar sabretmesini dilerler."[5]

Palmerston zafer şarkıları söyler; Metternich'in mektubu avını tekrar pençesine getirmiştir. Hüsrev Paşa'ya gelince, rakibiyle arasındaki çekişmenin sonuçlanmasını erteleyen ve Mehmed Ali'ye karşı yeni entrikalar hazırlamasına olanak tanıyan bu müdahaleden hoşnuttur. Güçlü devletlerin muhtırası karşısında eğilir ve Mehmed Ali'ye aşağıdaki ikiyüzlülük şaheserini yazar:

"Temsilcimiz (Said Efendi) buharlı gemiyle (İskenderiye'ye) hareket etmek üzereydi ki beş güçlü ülkenin elçileri Babıâli'ye çevirisini bu mektuba eklediğimiz imzalı bir muhtıra sundular. (...) Bu muhtıranın alınmasından hemen sonra yeniden divan toplandı ve yabancıların asaletmeaplarının içişlerine karışmalarının uygun bir davranış olmadığı, ancak aynı beş ülkenin bu konuda birlikte müdahalede bulunmaları göz önüne alındığında, önerdikleri arabuluculuğun reddedilmesinin onlara bir hakaret olabileceği ve Müslüman ülkelerde karışıklıklar doğurabileceği görüşüne vardılar. (...) Toplantı halindeki vezirler yabancılara muhtaç olmamamız dilekleriyle birlikte, içinde bulunduğumuz şartları da değerlendirerek, beş

4 ay.y.

5 İmzalayanlar İngiltere adına Ponsonby, Fransa adına Roussin, Avusturya adına Stürmer, Prusya adına Kœnigsmark ve Rusya adına Butenyef'tir.

elçinin beklenmedik isteğini reddetmenin doğru olmayacağına karar verdiler ve bu isteklere uymayı kararlaştırdılar." O günden sonra Mısır paşasının Babıâli'yle doğrudan bir anlaşmaya varma çabaları başarısızlıkla sonuçlanır.

27 temmuz girişiminin başarısından cesaretlenen Metternich 7 ağustosta Avusturya'nın Londra, Paris, Sen-Petersburg ve Berlin elçilerine birer yazı gönderir, Mehmed Ali'nin ailesine tanınacak veraset hakkının Mısır'la sınırlı tutulması isteğini açıklar. Aynı zamanda, Londra ya da Viyana'da bir kongre toplayarak Doğu Sorunu'nun oybirliğiyle çözümlenmesine çalışır.

Palmerston Avusturya'nın girişimini alkışlarla karşılar. Rusya böyle bir toplantıya karşı değildir. Ne kaybedebilir?

Ancak 27 temmuz muhtırası Fransa'yı uykusundan uyandırmayı başarır. Kamuoyunun da baskısıyla Louis-Philippe politikasını değiştirmeye karar verir. Mısır'a karşı vaatlerde bulunmuş, İngiltere tarafından aldatılmış Fransız hükûmeti Fransız onurunun çiğnendiği görüşündedir. Bu durumda İngilizlerle yapılan ittifaktan ayrılma ve Mehmed Ali'nin davasını destekleme kararı verilir. Fransız bakanların kafasında kendini belli etmeden, Kavalalı'nın desteklenmesinin haklı ve soylu bir davaya sahip çıkma ve herkesin mezartaşı hazırladığı bir ülkeye yaşama şansı verme olduğu fikri gelişir. Bütün bunlar, Fransa'nın büyüklüğünün ve idealizminin en önemli noktalarıdır.

Ne yazık ki Louis-Philippe'in taraf değiştirmesi için artık çok geçtir. Palmerston uzun zamandır Avrupa ülkelerinde kendine sağlam ve güvenilir destekler sağlamıştır.

Eylül 1838'den sonra Avrupa politikasının merkezi Londra olur. Fransa'nın aksine, İngiltere politikasının gücü, fikir ve hareket birliğinden kaynaklanır. Palmerston gün geçtikçe Fransa'yı satranç tahtasının dışına itmeye çalışır. Eylül ortasında Fransa'ya Mehmed Ali'den Osmanlı donanmasının iadesini istemeyi, reddederse Mısır donanmasına el koymayı önerir. Fransızlar öneriyi şiddetle reddeder.

Palmerston umudunu kaybetmez. Gerektiğinde Kavalalı'nın direnişini kırabilecek yaptırımların gerekliliğini belirtir. Bu yaptırımların ayrıntılarını da hazırlar: Suriye ve Mısır arasındaki deniz bağlantılarının kesilmesi, limanların ablukaya alınması, Mısır bandırası altındaki bütün gemilere el konması.

Bu arada Fransa ve İngiltere'nin arasındaki çekişmeyi gören Rusya, Palmerston'un görüşlerini desteklediğini açıklayarak İngiliz hükûmetine yaklaşmaya çalışır. Aynı görüşte olan Ruslar -Baron De Brunov'un aracılığıyla- Palmerston'a karışık bir plan sunar. İbrahim'in tekrar İstanbul üzerine yürüyüşe geçmesi durumunda, Rusya tehdit altındaki sultanı koruyacak, bu sırada müttefik donanmaları Mısır kıyılarına saldıracaktır. Bu girişimin ardındaki öneri açıktır: bize İstanbul'u verin, İskenderiye'yi size bırakalım. Bu plan ne kadar korkunç olsa da İngiliz bakan kabul eder. Durumdan haberdar olan Fransa yüksek sesle itiraz eder. "Asla" der Mareşal Soult 20 eylülde Londra'daki elçisine, "Yabancı bir donanma İstanbul önlerine bizim onayımızla asla gelemez ya da yanında Fransız donanması da bulunur."[6] Diğer yandan Palmerston'un meslektaşları da Rus planının uygulanmasına karşı çıkar. Elle tutulur tek sonuç, İngiliz-Rus yakınlaşmasının başlamasıdır.

Mösyö de Pontois Mehmed Ali'ye karşı görüşleri bilinen Amiral Roussin'in yerine İstanbul'a elçi olarak atanır. 21 aralık 1839'da Fransa Avrupa'ya planını açıklar: "Mehmed Ali'ye Mısır, Suriye, Arabistan ve Girit üzerinde, geliri karşılığında veraset hakkının tanınması." Bir kez daha geç kalınmıştır.

Palmerston karşı önerisini yapar. Mısır'da veraset hakkı, Akka paşalığı (Akka kenti dışında), Paşa'nın hayatı boyunca. Mısır istekleri ve İngiliz önerisinin arasındaki uçurumu gören Fransız Dışişleri Bakanlığı İngiliz teklifini reddeder. Bu değerlendirme hatası üzücü sonuçlar doğurur. Durumun karışıklığının ve İngiliz etkisinin gücünün göz önüne alınması ve bu teklife sarılınması gerekirdi. Avrupa devletleri bu teklifi derhal onaylayacak ve Mısır paşası da sonunda elinde kalanlardan fazlasına sahip olurdu. Fransa'nın olumsuz cevabı karşısında Palmerston soğuk bir tavırla "Önerimizi geri çektik" der.

İngiliz bakanın Louis-Philippe'e karşı küçümsemeden başka bir şey duymadığını belirtmek gerekir. Her fırsat bulduğunda, Fransız kralının hiçbir zaman önemli bir karar alamayacağını, o başta olduğu sürece İngiltere'nin cesaret edemeyeceği pek az şey olduğunu söylemekten zevk alır.

6 Bkz. François Charles-Roux, *Thiers et Méhémet-Ali*, Mareşal Soult'dan Sébastiani'ye 20 eylül 1839 tarihli mesaj, Paris, 1951.

İngiliz-Rus yakınlaşması gelişmesini sürdürür. Baron De Brunov tarafından sunulan plan yeniden ele alınıp düzeltilir. I. Nikolay ve Nesselrode görüşlerini İngiltere'ye uydurmayı, yani "Mehmed Ali'nin geleceğini kararlaştırıp bu kararı uygulamak için yaptırımları belirlemeyi" kabul ederler. Brunov bu amaçla ortak bir anlaşma yapılmasını önerir. Palmerston bu öneriyi geri çevirmezse de, onayını vermez. Büyük bir olasılıkla Fransızların kendisini izlemeyeceği bir yolda Ruslarla yalnız yürümek istememiştir. Yine de Rusya'nın İngiliz görüşlerini kabul etmesi hemen hemen gerçekleştirilmiştir.

Uzakta, Nil Vadisi'nde ise Mehmed Ali üç ay boyunca büyük devletlere karşı kararlı, Babıâli'ye karşı da yumuşak ve barışçı bir politika uygular.

Sonunda barışçı çabaların sonuçsuz kalacağını da görür, yeniden savaşa girmeyi bekliyormuş gibi, yeni mevziler oluşturmaya ve daha çok asker toplamaya başlar.

Babıâli de geçen süreyi silahlanmakla değerlendirir. Malatya'daki birliklere önemli takviyeler yapılır. Birkaç alay, 24'lük yüz top, çok sayıda kurşun ve mermi. İstanbul garnizonu bile 26 000 kişiye çıkarılır.

Paşa'nın nezdinde yeni bir girişimde bulunmakla görevlendirilen Albay Hodges 16 ocak 1840'ta soğuk bir kabul görür: "Beni uçurumun kenarına mı itmek istiyorlar? Peki, meydan okumalarını kabul ediyorum. Savaş mı istiyorlar? Sonuna kadar savaşacağım ve belki de beni bu kadar köşeye ittiklerine pişman olacaklardır!" Ertesi gün Cochelet aynı konuyu açtığında, Paşa'nın kararlılığı bir adım bile gerilemez: "Topu ateşlememi mi istiyorlar? O zaman kararı top versin. Suriye'de bir tek palmiye ağacını bile bırakmayacağım!"

5 şubat 1840'ta, Mehmed Ali'nin isteklerine en az Roussin kadar karşı olan General Sébastiani yerini Guizot'ya bırakır. Ne yazık ki aradan geçen sürede Rusya İngiltere'yle tam bir anlaşmanın temellerini atar ve Fransa'nın yalnız kalması sağlanır. Bundan böyle Prusya, Avusturya, Rusya ve İngiltere'nin oluşturduğu birlik, aşılamaz bir engel olarak kalacaktır. Bu ülkelerin birliği, yanlarında Fransa olmadan da hareket etmelerine ve Palmerston barışını, diğer bir deyişle silahla sağlanacak barışı dayatmalarına imkân tanır.

Mehmed Ali yeni bir çatışmanın yaklaşmakta olduğunu gö-

rür. 23 şubat tarihinde Hüsrev Paşa'ya çok açık bir mektup yazar ve onu büyük devletlerin niyetleri konusunda uyarır. "Divanın benim Suriye'den atılmam amacıyla yabancı ülkelere başvurması konusunda etki altında bırakıldığını biliyorum. Aynı ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını, beni yok ederek 'imparatorluğun belkemiğini kırmak' istediklerini nasıl görmezlikten gelirsiniz? Ekselans, size karşı açık ve samimi olacağım. Yetmiş yaşındayım ve kendim için hiçbir şey istemiyorum. Ancak bir ailem var ve onların geleceğini güven altına almak benim görevimdir. Hükümdarım bana Arabistan'ı bağışlasın, bugüne kadar ülkeme ve dinime verdiğim hizmetlere devam edeceğim. Bunun dışında, imparatorluğu parçalamak arta kalanları paylaşmak isteyen düşmanların başarısını engellemek için elimden geleni yapacağım. Bana karşı düşmanca hareket edilmediğini düşünüyorsanız, hükûmetimin doğal sınırları olan Toros geçitlerinin neden elimden alınmak istediğini söyleyiniz. Ekselans, bilgeliğiniz ve bana karşı hep göstermiş olduğunuz iyilik, bana dileğimi olumlu karşılayacağınız umudunu veriyor. İyiliğinize kutsal bir mabede sığınır gibi teslim olacağım ve Ekselansları'nın bu dünyada ve öteki dünyada mutlu ve huzurlu olmalarına dua edeceğim."

İşte Kavalalı'nın büyük devletlerden hiçbir yardım görmeyeceğinin, özellikle Fransa'ya hiç güvenemeyeceğinin bilincinde olduğunun yeni bir kanıtı. Ona gelişmeleri hızlandırmamasını öğütleyen siyaset adamlarına yaşadığı düş kırıklığını anlatır: "Her zaman Avrupa'nın iyiliğimi düşündüğüne inandım. Temsilcilerinin söylediklerini dinledim, sözlerine güvendim. Yanılmışım. Şimdi artık hiçbir şey dinlemiyorum. Tekrar Türk oldum. Sudan bahanelerle parçalanmaya çalışılan ülkemin çökmesini, ellerimi kavuşturarak seyretmeyeceğim. Mısır'ın İngiliz ve Türkiye'nin Rus olmasını hiçbir zaman kabul edemem. Sultanın en sağlam desteği olmak arzusundaydım; kimse istediğimi anlamadı. Müslümanların insafına sığınıyorum. Cihat ilan edeceğim. Bana saldıracak olan Avrupa devletlerinin gücüne karşı direnemeyeceğimi biliyorum. Yakınlarımla birlikte savaşırken düşeceğim, ama onurumla öleceğim!"[7]

 7 Enkiri, a.g.e.

YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM

Thiers'in mırıldanmaları (1840)

1840 yılı şubat ayının sonuna doğru dış politikayla ilgili olmayan bir konuda mecliste azınlığa düşen Mareşal Soult Louis-Philippe'e istifasını vermek zorunda kalır. Hükûmeti kurma görevi 1 martta Adolphe Thiers'e verilirken, Guizot da o dönemde çok hassas olan Londra büyükelçiliği görevine atanır. O günden itibaren Mehmed Ali'nin kaderi ve Doğu Sorunu'nun geleceği bu ikilinin elinde olacaktır.

7 martta Siyasal İşler Bölümü Müdürü Desages İskenderiye'deki Fransa Konsolosu Cochelet'ye bir mesaj gönderir: "Yeni kabine görevini ancak birkaç gün önce devraldı ve bu nedenle geminin hareketinden önce size gönderilmek üzere resmî talimat hazırlanamadı. Yeni bir emre kadar herhangi bir girişimde bulunmayın. Zaten, Londra'da da her şey durmuş durumda. Burada Bakanlar Kurulu Ortadoğu sorununu henüz görüşemedi. Benim görüşüme göre Londra ve Paris'te işler uzuyor. İngiliz hükûmeti de eskisine kıyasla, çok hareketsiz. Geri adım atmaya hazır olduğunu sanan bazı kişilere inanmak gerekirse, bu adımın onurlu bir biçimde atılabilmesi için zemin hazırlamak gerekir. Sizin de kolayca inanacağınız gibi yeni şefimiz, (Thiers) Paşa'ya karşı düşmanlık duygularından uzaktır. Muhalefetteyken söylediklerinin hepsini, bakanlıkta uygulayacağı politikanın prensipleri olarak kabul etmemek gerekir. Hareket tarzınızı belirlerken, Paşa'nın da çıkarlarına uygun olarak İngiltere'yle ilişkilerimize özen göstermemiz gerektiğini, İngiltere'ye karşı bir harekette bulunmamaya dikkat ettiğimizi ve bütün bunlar zaman alacağından Paşa Babıâli'yle doğrudan anlaşmazsa (ki bu benim samimi isteğimdir) statükonun daha bir süre uzayacağını unutmayın."[1]

1 Charles-Roux, a.g.e.

Gerçekte ise Thiers'in politikasının temelinde ikili oyun yatar. Bir taraftan dört müttefiki uyutmak için görüşmelerde bulunurken, diğer yandan sultanı Mehmed Ali'ye ödün vermeye zorlamak. Bütün bunlar İngiliz kararlılığı unutularak yapılır. İngilizlerin kararlılığı, Guizot ve Lord Palmerston arasında yapılan bir görüşmeden de anlaşılıyordu:

"– Milord, Ortadoğu barışını, Babıâli'nin ve Avrupa'nın barışını bu kadar tehlikeye atmaya ne gerek var? Yetmiş bir yaşındaki bir ihtiyara veraset hakkını tanımamak için mi? Ortadoğu'da, şiddetli ve kısa süreli hayatı olan bir toplumda, Milord, verasetin ne önemi olabilir? Mehmed Ali'nin hikâyesi Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir şey değildir; daha önce birçok paşa ayağa kalkmış, güçlenmiş ve hemen hemen bağımsız olmuştur. Babıâli ne yaptı? Bekledi. Paşalar öldü, oğulları bölündü, İstanbul da toprakları yeniden hâkimiyeti altına aldı. Bu da Babıâli için en iyi ihtimal ve izlenecek en makul yol.

– Söylediklerinizin içinde gerçekler var. Verasetin büyük bir önemi olamaz. Ancak İbrahim Paşa becerikli, askerlerince sevilen bir adam ve babasından daha iyi bir yönetici. Yanında yetenekli subaylar, Fransızlar var. Birbirimize her şeyi açıklıkla söylüyoruz, değil mi? Fransa Mısır ve Suriye'de neredeyse kendi yarattığı ve müttefiki olacak yeni ve bağımsız bir gücün doğmasına sevinmez mi? Cezayir naipliğini aldınız. Sizinle Mısırlı müttefikiniz arasında geriye ne kalıyor? Hemen hemen hiçbir şey: zavallı Tunus ve Trablus. Afrika ve Asya'nın Fas'tan İskenderun'a kadar uzanan kıyıları sizin denetiminiz ve etkiniz altında kalacak. İşte bunu kabul etmemiz beklenemez."[2]

Guizot bu itirafın önemini kaçırmaz ve bakanlığa yazdığı raporda konuşmanın ayrıntılarını iletir. Thiers bu konuşmadan çok etkilenir ve söylediklerini (adını vermeden) meclis kürsüsünden tekrarlar. Guizot ya da Thiers, Palmerston düzeyindeki bir bakanın İngiliz-Fransız ittifakını kurtarmak için tek bir adım bile atmayacağını nasıl olur da anlamazlar?

Mart 1840'ta İstanbul'daki nazırlar arasında da bir değişiklik yapılır. Hariciye nazırlığı görevi, İngilizlere yakın görüşleriyle tanınan Reşid Paşa'ya verilir. İngiltere'nin öne sürdüğü politikanın, Fransa'nın önerilerine kıyasla İstanbul'un çıkarlarını daha fazla gözettiği düşünülürse, böyle bir atamaya şaşmamak gerekir. Gerçekten de İngiliz politikası merhum sultanın zor durumda kaldığı, tehlikeden kurtulmak için kabullendiği "Rus korumasını" kaldırmaya yönelik değil midir? Diğer yandan Babıâli ile asi kulunun arasına girerek İstanbul için en yararlı çözüme ulaşmak isteyen de İngiltere değilse kimdir?

2 Guizot, *Mémoires pour servir à l'histoire de notre temps*, Paris, 1861.

İngiliz politikasını özetleyelim:

1. Bilindiği gibi Palmerston Mehmed Ali'nin Mısır yönetimine veraset hakkı tanınmasına karşı değildir. Bunun nedeni İngiltere'nin güçsüzlüğü değil, Mısır'ın Osmanlılardan ayrılmasının Nil Vadisi'nde olası bir İngiliz müdahalesinin kolaylaştırmasıdır.

2. Palmerston Suriye'nin sultanın ellerinde kalmasını neden ister? Çünkü -Guizot'ya da sözünü sakınmadan da söylediği gibi- İngiltere Suriye'nin Fransa koruması altındaki birinin elinde kalmasını kabul edemez.

Peki, Osmanlı veraset konusunu kabul etmek için Suriye'nin iadesi dışında başka bir şey kabul eder mi? Bütün bu nedenlerden sonra İstanbul'da Londra'nın sesinin Paris'inkinden çok dinlenmesinden doğal bir şey olabilir mi?

Thiers'in yaptığı bir diğer yanlışlık da Babıâli'yle Mehmed Ali arasında doğrudan bir anlaşma yapılabileceğine inanmasıdır; ancak 27 temmuz muhtırasından sonra Palmerston ve Metternich'in böyle bir anlaşmaya ne kadar karşı olduğu unutulmamalıydı.

Üstelik, Hüsrev Paşa da eski rakibinin isteklerine kulak kabartmaz. Böyle davranmakla çıkarı nedir? 28 mart 1840'ta Mehmed Ali'ye gönderdiği kaba mektupta belirttiği gibi "Avrupa devletleri karşısındaki tutumunuz bize olayların gelişmesini sükûnet ve güvenlik içinde bekleme imkânı veriyor."

Thiers, yönetime geldikten altı hafta kadar sonra 18 nisanda kalemini alır ve Doğu Sorunu üzerindeki görüşlerini açıklar, Cochelet'ye özel bir mektup gönderir. Bu mektubun neredeyse tamamını kitabımıza alıyoruz çünkü içeriğinin daha ileride gelişecek olayların anlaşılmasına yardımcı olacağını ve Hugo'nun "okuyucu olarak kapıcılara seslenen kapıcı yazar"ın kişiliğini daha yakından tanımaya imkân vereceğini düşünüyoruz.

"Paşa'nın davasına büyük bir ilgi beslediğimden emin olunuz. Böylelikle, Fransa'da çok yaygın bir duyguyu da paylaşmış oluyorum; ancak bütün bunlar, Mehmed Ali'yi durumunu olduğundan daha

iyi sanıp Fransa'nın iyi niyetini istismar etmeye yöneltmemeli. Şüphesiz, Fransa'nın ilgisi Mısır'ın yararına olacaktır; bu ilgi Mısır'ı büyük devletlerin çok katı isteklerinden koruyacak, iyi yönetilen görüşmeler birkaç ay nefes alma zamanı kazandıracaktır; ancak er ya da geç dörtlü ittifak ona karşı birleşecek bugün vermek istemediği ödünleri elinden zorla koparacaktır.
İngiltere Paşa'ya karşı inatçıdır. Rusya Brunov'un görüşlerini kabul ettirebilmek için İngiltere'nin dümen suyuna girmiştir; Avusturya ve Prusya da İngiltere ve Rusya'yı izliyorlar. Fransa'nın olmadığı bir anlaşma imzalamadan önce mutlaka çok tereddüt edecekler, ama sonunda anlaşmayı imzalayacaklardı. Bu anlaşmanın bizleri nerelere sürükleyeceği şimdiden tahmin edilemez.
Mehmed Ali'nin Toroslar'ı aşıp Anadolu'ya girdiğinde çok zayıf, Mısır ve Suriye'ye kapandığında ise çok güçlü olduğunu biliyorum. Toroslar'dan geçip Paşa'nın üzerine yürümeye niyetleneceklerin de karşısına büyük zorluklar çıkacağının farkındayım. Bu nedenle onun hakkındaki endişelerimi belirtmek isterim. Örneğin, dörtlü ittifak bildirisinin İngiliz donanmasınca da desteklenmesi, Suriye halkını Mısır'a karşı ayaklandırmaz mı? Bu mümkün, hatta muhtemel görünüyor. Paşa Suriye'yi yatıştırmak için çaba harcayacaktır, ancak bu çaba yeterli olacak mı? Suriye'deki ayaklanmayı başlangıçta durduracağını kabul edelim, uzun süreli bir başarısızlık yaşayan dörtlü ittifak buna öfkelenip Mısır'a karşı daha sert önlemler almaya karar verebilir mi? Paşa'nın İngiliz ordusuyla karşı karşıya kalacağından korkmuyorum, çünkü İngiltere'nin gönderebileceği bir tek askeri bile yok. Benim daha çok korktuğum, İngiliz gemilerince taşınacak bir Avusturya ordusu, en çok korktuğum ise Toroslar'ı aşıp Suriye'yi Mısır'dan koparacak Rus ordusudur.
Böyle bir müdahalenin Paşa'ya karşı açılacak savaşın hemen başında yapılacağını sanmam; başlangıçta bildiriler yayınlanacak ve İngiliz bandırası göstermekle yetinilecek ama, belirli bir bekleme süresi geçtikten sonra, büyük devletlerin onurlarının kırılmasından ve Mehmed Ali'nin kaynaklarının tükenmesiyle bugünkü harcamaları karşılayamayacak olmasından korkuyorum. Viyana'da, Berlin ve Londra'da bir anlaşma imzalamadan önce metnin uzun uzun incelenmesi gerekeceği söyleniyor; ancak anlaşma bir kez imzalandıktan sonra bu anlaşmanın ne pahasına olursa olsun uygulanması ve Mısır paşası karşısında başarısızlığa imkân verilmemesi gerekecektir.

Bu nedenlerle Mehmed Ali hayal görmemeli ve Fransa'nın girişiminin dört devlet arasındaki birliği engelleyeceğine güvenmemeli. Fransa bu birliği geciktirebilir, ama önleyemez. Bu ittifak meydana geldiğinde, dört ülkenin onuru, ittifakı aşırı tepkiler vermeye sürükleyebilir. Ren Nehri ya da Alpler'deki çıkarlarını korumak için tek vücut halinde ayağa kalkacak bir Fransa, Nil kıyısında gelişecek olaylar karşısında aynı tepkiyi vermeyebilir. Paşa'nın Mısır davası için genel savaş çıkacağına güvenmemesi gerekir. Size burada yazdıklarımı kimseye söylemiyorum; aksine, yüksek sesle, Paşa'nın yenilmez olduğunu anlatıyorum, meclis kürsüsünde Fransa'nın ona vermeyi istediği destekten söz ediyorum, ancak bütün bunları Avrupa için söylüyorum. Gerçekte ise Paşa'nın Suriye'de güçsüz olduğundan kuşkulanıyorum ve Fransız diplomasisinin Rusya, İngiltere, Avusturya ve Prusya arasındaki anlaşmayı daha uzunca bir süre engelleyemeyeceğini biliyorum. Mısır paşasının Paris'teki bazı insanlarla yaptığı yazışmalara inanmaması ve gerçekleri olduğu gibi görmesi gerek. Karşı karşıya olduğu tehlikeleri ancak ölçülü ve ılımlı davranarak aşacaktır. Daha önce yarım ağızla bıraktığı Adana ve Kandiye konularına tekrar döndüğünü görüyorum; yanlış yapıyor, her türlü dostça çözümü imkânsız hale getiriyor. Ona hem Mısır, hem de Suriye üzerinde veraset hakkı tanınacağından kuşkuluyum. Her ikisini de almak büyük bir başarı olurdu. Bu başarıyı ancak Adana, Kandiye ve kutsal kentlerden vazgeçerek kazanabiliriz. Gerçekleşebilecek bir başka düzenleme daha var; Paşa'ya sadece Mısır'da veraset hakkı tanınması, geri kalanların, Suriye, Adana, Kandiye ve Arabistan'ın hayat boyu verilmesi. Ben bu sonuncu seçeneği tercih ederdim, ama gerçekleşeceğinden pek umudum yok. Statüko, yani Nizip Savaşı'ndan önceki durumun korunması bana göre üçüncü olasılık. Bu seçenek, Avrupalı görüşmecilerin yorulmalarına bağlı; ancak Sen-Petersburg'da yorgunluğa karşı bir önlem alındı, zaman kazanmak istendi ve bu amaçla Brunov'u İngiltere'de bakan olarak atadılar. Herhalde durum çok ciddidir. Paşa'ya önerim, büyük fedakârlıklar yapmaya hazır olması ve bize güvenmesidir.
Eğer ona Mısır'ı, Kandiye'yi Adana ile kutsal kentler dışında Suriye'yi veraset hakkıyla birlikte verirlerse kabul etmelidir; eğer sadece Mısır'ı veraset hakkıyla, Suriye, Adana, Kandiye ve kutsal kentleri hayat boyu verirlerse, yine kabul etmelidir. Bize gelince, her iki durumda da elimizden gelen her şeyi yaptığımızı düşünürüz. Mantıklı

önerileri reddederse, artık onu destekleyemeyeceğimiz ve onun aşırı isteklerine yardımcı olmak için İngiltere'yle ilişkilerimizi bozmayacağımız ona iyice anlatılmalıdır.
Bu çok önemli ve çok kötü başlayan sorunun nasıl çözümleneceğini bilmiyorum; ancak Paşa'nın kuracağı hayalleri yıkmak gerek. Ona belirtilmesi gereken, bugün güçleştirmek yerine aksine, işlerin kolaylaştırılmasına çaba harcamasının doğru olduğu ona belirtilmelidir. Sonrası için, bize güvensin; bizleri çıkarcı olmayan, güvenilir ve sadık dostlar olarak görsün. Durumunu iyi değerlendirir ve tutumunu buna uydurursa, onu hiçbir zaman yalnız bırakmayız.
(...) Paşa'ya herhangi bir öneride bulunmayınız: ılımlı davranışa hazırlamakla yetininiz; bize olan güvenini sarsmadan, büyük hayallerinden vazgeçmesine yardımcı olunuz, ancak umudunu kaybetmesini engelleyiniz. Çünkü belki de çok cesarete ve çok güce ihtiyacı olacaktır."[3]

Thiers durumun ne kadar ciddi olduğunun o kadar farkında değildir ki, önerdiği tek şey ölçülü davranmaktır. Palmerston'un Mehmed Ali'den isteyeceği ödünler konusunda da yanılır. Saydığı seçeneklerden hiçbiri Saint-James tarafından kabul edilebilecek bir şey değildir.

Mehmed Ali Avrupa'nın baskılarına askerî hareketliliği artırarak cevap verir: İskenderiye ve Mısır kıyılarına yeni surlar, önemli kentlerde ulusal muhafız örgütü kurulması. Amacı açıktır; yabancı saldırı durumunda mümkün olabilecek en güçlü direnişi oluşturmak.

Bu hazırlıklar Thiers'in yeni bir yorumuna neden olur: "Paşa'nın içinde bulunduğu durumu saklayarak, hazırlıklarıyla Avrupa'nın gözünü boyamaya çalışması boş bir hayaldir. Mısır'ın güçlükleri herkesçe bilinmektedir. Altan alta gelişen bir memnuniyetsizlikle kaynayan Suriye'de sükûnetin sadece Mısır ordusunun varlığıyla sağlandığı, her an bir ayaklanmanın patlayabileceği herkesin bildiği bir gerçektir. Bütün bu güçlükler, Mısır'a karşı eskisinden de ileri düşmanlık besleyen büyük devletleri daha da cesaretlendiriyor ve genel barışı korumak için yapılacak önerileri reddetmesi durumunda, onları (dört büyük devleti) Mısır'a -bizim katılımımız olmasa da- saldırmaktan vazgeçirebileceğimizi sanmıyorum.

3 Charles-Roux, a.g.e.

(Mehmed Ali) Herhalde önceden mahkûm ettiğimiz bir politik sistemin ayakta kalmasını sağlamak için, İngiltere'yle ilişkilerimizi keseceğimize güvenmiyordur."[4]

Palmerston'un Suriye için dileği

Yukarda sözü edilen Suriye ayaklanması, Palmerston'un en büyük dileğidir. Ah! Talih yardımcı olsa ve Suriye'de bir isyan çıksa... Ancak Palmerston kaderini bekleyen değil, kaderi etkileyen adam olmak isteğindedir. Görüşmelerle geçen aylar boyunca ünlü Doğubilimci Sir Wood, İngiltere'nin İstanbul elçiliğinde görevli drogman sıfatıyla, bakanının bu kadar arzuladığı ayaklanmayı hazırlamaya çalışır, Suriye'ye sayısız yolculuk yapar. Bu konuyla ilgilenen bir tek o değildir; entrika hazırlamada yardımcıları arasında Avusturya ve Sardunya konsolosları, Şam'daki Rum piskopos ve papazları da vardır.

Daha mart 1840 başlarında Suriye'deki yeni bir başkaldırı hareketinin ilk belirtileri görülmeye başlanır. Lübnan'da "Dağların korunması için" yeni bir örgüt kurulur. Hıristiyanlar, Dürzî ve Musevîler özel ayrıcalıkların korunması için birleşir, bir konsey kurar ve bu amaçla imzalanan belge dört önemli madde içerir:

1. Mısır hükûmetinin Dürzî ayaklanmasını bastırmak için 1838'de Hıristiyanlara dağıttığı 16 000 tüfek iade edilmeyecektir.

2. Hıristiyanlar, Dürzîler ve Musevîler Mısır ordusuna asker vermeyecektir.

3. Mısır ordusundan kaçmış da olsa, Lübnan dağlarına sığınanlar Mısır'a iade edilmeyeceklerdir.

4. Lübnan'ın savunmasını ve bağımsızlığını sağlamak için bir sandık kurulacak ve herkes bu sandığa yirmi paradan üç kuruşa kadar katkıda bulunacaktır.

Konsey üyeleri 5 mayıs 1840'ta toplanır, geniş bir ayaklanma başlatmayı kararlaştırır ve Emir Beşir'e başvurarak isteklerinin desteklenmesini rica ederler: "Fedakârlıklarımız aşağılanma ve alayla ödüllendirildi. Buna karşın, Mısır yönetimini desteklemek için elimizden geleni yaptık. Ayaklanmaların bastırılmasına yardımcı olduk, bunun karşılığında daha iyi muamele göreceğimizi umuyor-

4 Sabry, a.g.e.

duk. Haksızlık ve şiddet daha da arttı. Bütün ürünlerimize el konuldu. Bizi çocuklarımızdan mahrum ediyorlar ve oğullarımızı ülkelerinden çok uzaklardaki askerî kamplara götürüyorlar. Eğer Ekselansları bu tutumun sona ermesini sağlarlarsa isteklerimiz yerine gelmiş olacaktır. Yoksa isyan edeceğiz."

Başkaldırı niyetleriyle karşı karşıya kalan İbrahim derhal yöneticilerine halkın elindeki bütün silahlara el konması emri verir.

Haziran başında Lübnan isyanı patlar. Palmerston'un dilekleri gerçekleşmiştir.

7 haziran 1840'ta onu sevindirecek yeni bir haber gelir: Hüsrev Paşa'nın sadrazamlığına son verilmiştir. Paşa'nın ansızın gözden düşmesinin gerisinde Rusya'ya gösterdiği açık yakınlığın yattığı söylenir. Bunun doğru olup olmadığı önemsizdir ve Palmerston sevinmekte çok haklıdır, çünkü artık onun adamı Reşid Paşa'nın önündeki yol açılmıştır.

Hüsrev Paşa'nın gözden düşmesine sevinen birisi daha vardır: Mehmed Ali. Ama nedenleri farklıdır. Hüsrev Paşa'nın sadrazamlıktan azledildiği haberini alır almaz artık sultanla doğrudan anlaşabileceğine inanır. Hiç beklemeden başkâtibi Sami Bey'i İstanbul'a gönderir, sultana, valide sultana ve önemli nazırlara değerli hediyeler yollar. Ne yazık ki Reşid Paşa büyük ülkelerin arabuluculuğundan söz eder ve doğrudan görüşmelere başlama önerisini kesinlikle geri çevirir. Yine de bu girişim Metternich ve Palmerston'un endişelenmesine yol açar. Tehlike geçer geçmez her ikisi de çabalarını artırmaya ve sorunu kökünden çözmeye çalışır. İstanbul'da sabırsızlıkların baş göstermesi de artık zaman kaybedilemeyeceğinin bir yeni işaretidir.

Yaralı Fransa

15 temmuz 1840'ta Baron Stürmer ve Reşid Paşa'nın önerisiyle bir anlaşma taslağı hazırlanır ve İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya tarafından imzalanır.[5] Anlaşmanın en önemli maddeleri şunlardır:

"1. madde: Asaletmeapları Mehmed Ali'ye ve çocuklarına Mısır Paşalığı yönetimini bağışlamayı vaat eder. Asaletmeapları ayrıca, Mehmed Ali'ye yaşamı boyunca Akka paşalığını, Akka Kalesi komutanlığını, Suriye'nin güney bölümünün yönetimini aşağıda belirtilen sınırlar içinde vermeyi vaat eder.[6]

5 Anlaşmanın bütünü için bkz. Ekler.

Ancak, asaletmeapları bu öneriyi yaparlarken, bu önerilerin asaletmeaplarının bir temsilcisi tarafından İskenderiye'ye getirilmesinden itibaren başlayacak on günlük bir süre içinde kabul edilmeleri; Mehmed Ali'nin, karadaki ve denizdeki birliklerin komutanlarına yazılacak, Arabistan'dan ve burada bulunan bütün kutsal kentlerden, Kandiye Adası'ndan, Adana vilayetinden, Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır ve yukarıda sınırları çizilen Akka Paşalığı sınırları dışında kalan bütün topraklarından çekilmeleri emrini asaletmeaplarının temsilcisine verme şartını da getirirler.

2. madde: eğer Mehmed Ali yukarda belirtilen on günlük süre içinde, yukarda sözü edilen şartları kabul etmezse, asaletmeapları yaşam boyu Akka paşalığı önerisini geri alacak. Ancak Mısır paşalığını Mehmed Ali'ye ve onun vârislerine verme teklifini, Mehmed Ali'nin bu şartları yeni başlayan on günlük bir süre içinde, yani bu önerilerin asaletmeaplarının bir temsilcisi tarafından İskenderiye'ye getirilmesinden itibaren başlayacak yirmi günlük süre içinde kabul edilmesi halinde Mehmed Ali'nin, karadaki ve denizdeki birliklerin komutanlarına yazılacak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır dışında kalan bütün topraklarından çekilmeleri emrini asaletmeaplarının temsilcisine tekrar edeceklerdir.

4. madde: kesin olarak anlaşılmalıdır ki, birinci ya da ikinci halde (on gün ya da yirmi gün olarak belirlenen sürelerin bitiminden önce) Mehmed Ali Osmanlı gemilerini, mürettebat ve donanımlarıyla birlikte bunları teslim almak için görevlendirilmiş Osmanlı yetkilisine teslim edecektir.

Anlaşma diğer yandan "Eğer Mısır paşası, Majesteleri Birleşik Krallık, Büyük Britanya ve İrlanda kraliçesi; Avusturya imparatoru,

6 Diğer bir anlatımla, Akdeniz kıyısında Resü'l-Nakura'dan başlayan, Taberiye Gölü'nün kuzeyindeki Seysaban Nehri'ne kadar uzanan, Ölü Deniz'in batı kıyısını izleyerek, Akabe Körfezi'nin kuzey ucuna dokunan ve körfezin doğu kıyısını Süveyş'e kadar izleyen bir hat.

Macaristan ve Bohemya kralı; Prusya kralı ve bütün Rusların imparatorunun yardımıyla sultan tarafından kendisine iletilen ve yukarıda sözü edilen maddeleri kabul etmezse majestelerin tümü aralarında görüşerek, bu anlaşmada yürürlüğe girmesi gerekli önlemlerin alınmasına karar verir" hükmünü içerir.

Palmerston ellerini ovuşturur. Fransa'ya bilgi verilmemiş, düşüncesi sorulmamıştır. Fransa anlaşmadan ancak on iki gün sonra, 27 temmuzda haberdar edilir. Guizot bazı hazırlıklar yapıldığını sezer, ancak olayların gerçek boyutunu öğrenemez. Thiers'i uyarırken ayrıntı bildirememiştir. Bir ahlakbilimci "İnsanlar öleceklerini bilir, ancak buna inanmaz" der. Burada bu düşüncenin siyasal uygulamasını görmekteyiz. Thiers dört büyük ülkenin Fransa'ya gerek duymadan aralarında anlaşacaklarını biliyordu, ancak buna inanmayı hep reddetti. Metternich ise bu anlaşmayı hep bekledi. Bu nedenle 4 ağustosta Paris'teki temsilcisi Kont Apponyi'ye şöyle yazar: "Tuileries Hükûmeti Mısır paşasına karşı düzenlenecek herhangi bir harekete katılmasının imkânsız olduğunu açıkladı. Öte taraftan diğer dört ülke, sultanın güçsüzlüğüyle baş başa bırakılması durumunda tahtının ve imparatorluğunun yok olacağını hissettiler. Bu nedenle ortak hareket konusunda anlaştılar. Londra görüşmelerinin hikâyesi budur. Bu anlaşmadan Fransa ve imza sahibi dört ülke arasında ortak hareketin olabilirliği konusunda fikir ayrılığından başka bir sonuç çıkarılabilir mi ? Bu yüzden bu anlaşma kimseye hakaret etmez. Anlaşmadan belki siyasal rahatsızlık duyulabilir, ama günümüzde hangi konu siyasal rahatsızlık yaratmıyor ? (...) Mehmed Ali ve vârisleri aslında Osmanlı topraklarının yarısından fazlasının efendisi oluyor ve sahip olacakları kaynaklar sultanın servetini kat kat aşıyor."

Palmerston'un notunu alan Fransız temsilcisi yıkılır. Guizot belgeyi derhal Fransa'ya iletir ve Paris'in tepkileri de aynı olur. Louis-Philippe isyan eder. Thiers "derin yara almış ve Fransa'ya yapılan hakarete öfkelenmiştir." Kamuoyunda ise milliyetçi duyguların patlamasına tanık olunur, derhal tepki verilmesi istenir. Meşruiyetçilerin dışında tüm Fransa üç renkli bayrağın altında toplanır ve tek bir slogan atar: "Hain İngilizlere savaş !"

Thiers'in 15 temmuz anlaşmasına ilk cevabı hoş bir yanıt değildir. Palmerston'un mektubuna cevap verirken anlaşmayı imzalayanların kararlarını "uygulanma imkânı olmayan önlemler" olarak

nitelendirir. Paşa'nın gerçek gücünü Thiers'den çok daha iyi bilen Palmerston bu nitelendirmeyi ciddiye almaz. Gerçekten de Thiers Mısır askerî gücünün üst düzeyde olduğuna inanır ve büyük yanılgı içindedir. Mehmed Ali'nin Girit, Arabistan, Sudan ve Suriye'ye dağılmış morali bozuk ordusu yeni bir darbeyi kaldıracak durumda değildi. Thiers büyük devletlerin Mehmed Ali'yi kuvvet kullanarak yola getiremeyeceğine nasıl inanabildi ?

6 ağustosta Cochelet, Mehmed Ali'yi yeni anlaşmadan haberdar eder. Paşa şaşırtıcı ölçüde sakindir. Fransa konsolosunun gözlemine göre yıkılmış bir adam tepkisi göstermez. İlk sözü, oğluna Anadolu'ya saldırması emrini vereceği olur. Cochelet onu kararından vazgeçirmek için elinden geleni yapar. Görüldüğü gibi Fransa, Londra Anlaşması öncesinde de olduğu gibi Paşa'yı Toroslar'ın ötesine geçmemeye, geri dönülemeyecek bir adımı atmamaya iknaya çalışır. Bunun nedeni açıktır: onun ardından savaşa girileceğinden korkulmaktadır.

Hicaz ordusuna Mısır'a geri dönme emri verilir. Suriye ordusunun büyük bir bölümü Toros sınırlarına kaydırılır; Lübnan ayaklanmasını bastırmakta kullanılan birlikler Suriye kıyılarına yerleştirilir. Paşa iyimserdir, Thiers gibi o da, daha her şeyin bitmediğini düşünmektedir. Oysa, her şeyini kaybetmiştir.

YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM

Mehmed Ali ve Napolyon'un oğlu (1840)

27 temmuz 1840 akşamı Thiers, Kont Walewski'yi acilen bakanlığa çağırtır. Polonya kökenli, Fransız vatandaşlığına kısa süre önce geçmiş ve Napolyon ile Kontes Marie Walewska'nın aşkının ürünü olan kont, Fransız hükûmetinin elindeki son kozdur. Thiers'in verdiği görev, Mehmed Ali'yi ikna etmek ve Fransa'ya güvenmesini, Paris'in onun adına sultanla görüşmesine izin vermesini sağlamaktı. Ancak bütün bunlardan önce Paşa'nın ordularını Toros'un öte tarafına göndermekten vazgeçmesi, İskenderiye'yi savunma düzenine getirmesi, Mısır donanmasını açık denize yollamaması, Suriye'de beliren ayaklanmayı bastırması ve tekrar alevlenmemesi için halklara Fransa'nın güvencesiyle bazı ayrıcalıklar tanınması gerekiyordu.

Fransa başbakanının ilginç politikası bu satırlardan bellidir. İnsan bunları gördükten sonra, Cochelet'nin Mareşal Soult'a gönderdiği ve Paşa'nın isteklerini İstanbul'a kabul ettirmenin tek yolunun Anadolu'nun işgalinden geçtiğini, öte yandan Suriye'ye yapılacak bir Avrupa-Türkiye ortak saldırısına direnmesinin söz konusu olmadığını belirttiği mektupları okuyup okumadığını merak etmekten kendini alamıyor.

Cochelet 6 ağustosta yazdığı ve Paşa'yla dörtlü ittifak konusundaki görüşmesini ilettiği mektupta Mehmed Ali'nin direniş yeteneklerine duyduğu şüpheden söz eder. Ayın ortalarında İstanbul'dan İbrahim Paşa'ya gönderilen bir mektubun kopyasını iliştirdiği yazısında Mısırlıların elindeki tek kozun saldırı olduğunu yineler. İbrahim'e gelen mektupta "Mehmed Ali durumdan yararlanabilir ve projesini gerçekleştirebilir. Sadrazamın değiştirilmesi ve Osmanlı politikasının yeniden gözden geçirilmesi sadece Paşa'ya bağ-

lıdır. Açıkça söylemem gerekir ki, askerlerini kollarını kavuşturmuş bekleterek ve arada sırada İstanbul'a temsilciler ya da ulaklar göndererek amacına varması mümkün değildir. İbrahim Paşa'nın başkent üzerine yürümesi şarttır. İstanbul'da Mehmed Ali Paşa taraftarı olmayan bir tek Türk bulamazsınız; aynı şey imparatorluğun diğer bölgeleri için de geçerlidir" deniliyordu. Kısaca, tüm görüşler birbirine benzer: Mısır orduları, Avrupalıların başlatacağı bir saldırıya karşı sadece Suriye'de değil, Mısır'da da direnemeyeceklerdir. Toprakları koruyabilmenin tek yolu savaşı Anadolu'ya taşımaktır.

Thiers'in hayalini kurduğu yöntem gerçeklerden kopuk ve herkesin yaptığı uyarılara karşıdır. Mehmed Ali'nin içinde bulunduğu durumda en verimli seçenek olan saldırıyı yasaklar, bozguna neden olacağı önceden belli olan savunmayı önerir. Bir yıldan beri hareketsiz kalan askerleri moral bozukluğuna mahkûm eder, Toroslar'ın aşılmasına uygun yaz mevsiminin hiçbir işe yaramadan akıp gitmesine seyirci kalır. 15 temmuz anlaşmasını imzalayan müttefiklere karşı çıkarak Fransa'nın aracılığıyla, Mehmed Ali'yle şahsen görüşmeye cesaret edemeyen ve zorlanmadığı sürece de masaya oturmayı kabul etmeyecek olan Babıâli'yle pazarlığı başlatacak tek yöntemi ortadan kaldırır. Diğer taraftan Mehmed Ali'yi resmen Fransız koruması istemeye zorlamak da ne kadar akılcı bir karardır? Böyle bir davet Fransız politikasının muhaliflerinin eline yeni kozlar vermez mi? Yöntemlerinin başarılı olacağına inanan Thiers bütün uyarılara kulaklarını tıkar; yanlışı tamamen kanıtlanıncaya kadar inadını sürdürür.

Walewski 28 temmuzda yola koyulur. 7 ağustosta Nice'ten hareket edecek olan Tartare adlı buharlı gemiye biner ve 14 ağustosta İskenderiye'ye varır. Limanda gördükleri "kırk savaş gemisi, yüksek bordalı, direkler, antenler ve iplerden oluşan bir ormanın ortasında kırk devasa savaş gemisi" Türk ve Mısır donanmalarının toplamıdır.

Thiers bu görev için Walewski'yi seçerken biraz da Mehmed Ali'nin Napolyon'a duyduğu hayranlıktan yararlanmak ister. Gerçekten de Louis-Philippe'in bir bakanının öğütlerini aktarmak için Ehramlar Savaşı'nın galibinin doğal oğlunu görevlendirmek oldukça ilginç bir seçimdir. Sonuçta Walewski'nin "çekiciliği" son derecede etkili olur.

Walewski'nin kabulünden (16 ağustos) iki gün önce Babıâli'nin özel görevlisi Rıfat Bey ve dört ülkenin konsolosu, Mehmed Ali Paşa'ya Londra Anlaşması'nın maddelerini bildirirler, Paşa önerileri reddeder ve ilk on günlük süre işlemeye başlar: bu sürenin sonuna kadar Mehmed Ali Londra Anlaşması'nın hükümlerini kabul ettiğini açıklamazsa, hayat boyu kaydıyla verilen Akka paşalığı geri alınacaktır...

Walewski 16 ağustostan 30 ağustosa kadar Paşa'yla görüşmelerde bulunur, Thiers'in yönteminin ne kadar yararlı olduğunu anlatır ve Kavalalı'dan yeni ödünler koparır. Veraset hakkıyla Mısır; hayat boyu Suriye, Adana ve Kandiye. Görüşmeler sırasında Fransa Adana ve Kandiye'den vazgeçmeye yetkili olacaktır.

Mehmed Ali'yi savunmaya, çekilmeye ikna etme görevine gelince, Walewski bunun boş bir hayal olduğunu hemen görür. Paşa'nın içinde bulunduğu dayanılmaz durumu hükûmetine bildirir, etkili bir savunma yapılabileceğine olan kuşkusunu belirtir ve Mısır paşasına acilen yardım gönderilmesi gerektiğini, yardımın asker olmazsa en azından parasal olmasının iyi olacağını ifade eder. Çabaları boşa çıkar. Thiers Mehmed Ali'yi sorunlarıyla baş başa bırakır ve boş vaatlerle cesaretlendirmekle yetinir. Paris'te Louis-Philippe ve bakanı hiçbir somut veriye dayanmayan gösterişli toplantılar yaparlar. Barış için harcanan bütün çabaları sıraladıktan sonra "Hepiniz nankörsünüz!" diye bağırır kral anlaşmanın imzalanmasından sonra ilk defa kabul ettiği dört devletin elçilerine. "Ancak bu kez bakanlığımdan ve ülkemden farklı düşüneceğimi sanmayın! Savaş istiyorsanız, savaşırız ve eğer gerekirse kaplanın tasmasını çözerim. Beni tanır, ben de onunla nasıl oynanacağını bilirim. Bakalım size de bana gösterdiği saygıyı duyacak mı?"

Bütün bu çılgınca hareketleri ve yarı savaş ilanlarının karşısına Metternich ve Palmerston soğuk hesaplarla çıkarlar. Metternich Apponyi'ye yazdığı 4 ağustos tarihli mektupta "Thiers'e karşı hep çok sakin olunuz" diye yazar. 9 ekimde Prusya kralı IV. Frederich Wilhelm'e "Bir gün gelecek ve bu büyük ustaya (Thiers) kime karşı savaşacağını sormak gerekecek. Eğer Almanya'yla savaşacaksa, bunun nedenini açıklamak zorunda, çünkü Fransa'nın komşusu olma şerefi, sırtını dönüp Fransa'nın vurmak istediği sopaları beklemek için yeterli bir neden değil. Aynen kesenin ağzını açıp istemek lütfunda bulunduğu katkıları ödemek için yeterli neden olmadığı gibi. Eğer itiraf etmekten kaçınıyorsa, sessizliğini kötü niyete yor-

mak gerekir. Büyük siyasal bir gücün sessiz kalmaya hakkı yoktur."

Palmerston 11 martta Granville'e yazarken daha az alaycı değildir, "Ne isterlerse söylesinler, Fransızlar Mehmed Ali'yi desteklemek için dört devletle savaşmayı göze alamaz. Böyle bir amaç için bir deniz savaşına cesaret edebilirler mi? İngiliz donanmasına karşı savaşabilecek gemileri nereden bulacaklar? Bize katılacak olan Rus donanmasından söz etmiyorum bile."

Walewski gelişmeleri hızlandırmak amacıyla 30 ağustos 1840'ta İstanbul'a gider. Arada (26 ağustos) Mehmed Ali'ye tanınan ilk on günlük süre dolar. Babıâli görevlisi Rıfat Bey, dört konsolosla birlikte gelir ve Kavalalı'nın resmî cevabını ister. Mehmed Ali anlaşma şartlarını kabul ettiğini, gerisi için sultanın inayetine sığındığını bildirir. Walewski'yle birlikte kararlaştırılan bu cevap, dört konsolosun zorlamasıyla Rıfat Bey tarafından ret cevabı olarak yorumlanmasa, Babıâli nezdinde olumlu olarak algılanacağı ve konuyu kapamaya yarayacağı açıktır. İkinci on günlük süre işlemeye başlar...

Yaz mevsimi son günlerini yaşarken, dört büyük devlet Mısır üzerinde veraset hakkını koruması için Mehmed Ali'ye sadece birkaç gün tanır. Bu süre sonunda ya kendi isteğiyle çekilecek ya da güç kullanılarak makamından indirilecektir. Tek kaçış yolu, Türkiye'yle doğrudan anlaşmadır. Ne yazık ki Walewski'nin girişimleri sonuç vermez. Dört ülkenin elçilerinin etkisi altındaki Türkler, Londra Anlaşması maddelerinin titizlikle uygulanmasından yanadır.

Kırılan hayal

Kavalalı bir kez daha sultanla doğrudan ilişkiye girmeyi dener. 5 eylülde yeni sadrazam Ahmed Fethi Paşa'ya bir mektup gönderir ve saygılı bir ifadeyle Londra Anlaşması'nın tüm şartlarını kabul ettiğini, daha geniş haklar için sultanın iyi niyetine sığındığını bildirir ve "hizmetleriyle kazandığı hakları tanımayan dört büyük devleti ortak ve temel nitelikleri olan adalete" davet eder.

Bu kadar ölçülü hareketin bir anlaşma zemini hazırlamasını beklemek doğaldır. Thiers 18 eylülde İngiltere'nin Paris Maslahatgüzarı Bulwer'i durumdan haberdar eder ve sözlerini özetler, "Eğer Fransa'nın etkisi ve baskısıyla Mısır'a verdirdiği ödünler kabul edilmezse, Fransa Mehmed Ali Paşa'yı desteklemek zorunda kalacak-

tır." Mesaj Palmerston'a iletilir, ancak 23 eylülde müttefik donanması Suriye açıklarında belirir.

29 eylül, 1 ve 2 ekim günlerinde Londra'da üç kabine toplantısı yapılır ve Paşa'nın verdiği yeni ödünler görüşülür. Barışçı bir politikanın yandaşları Mehmed Ali'nin yanıtlarının yeterince cesaret verici olduğunu belirtir ve Fransa nezdinde bu konuyla ilgili girişimlerde bulunulmasını isterler. Kararlı Palmerston geri adım atmaz, "Anlaşma uygulanmaktadır" der. "Kolayca uygulanacaktır. İngiltere ve Avrupa'yı güç durumda bırakmadan bu anlaşmayı nasıl yeniden yazarız?"[1]

Gerçekte kazandığını bilir, ama Avrupa'nın geri kalanı henüz kazanılanın bilincinde değildir. Ancak Babıâli 3 ekimde Kavalalı'nın görevden alındığını, yerine İzzet Paşa'nın getirildiğini açıklayınca Ortadoğu haberleri Avrupa'ya ulaşmaya başlar.

Müttefik donanması işe girişir ve Beyrut'u bombalar. İki gün sonra, 5 ekimde nakliye gemileri 1 500 İngiliz ve 7 000 - 8 000 Türk askerini kıyıya çıkarır. Karaya çıkanlar kıyıda, Beyrut'un yirmi kilometre kuzeyinde Cuniye ve Nehrü'l Kelb (Köpek Deresi) arasında iki köprü başı oluşturur ve kamplarını kurar.

Komodor Napier ve İngiliz flotillası komutanı Amiral Stopford, Abbas Paşa'ya (Mehmed Ali'nin torunu) bir nota gönderir ve 1833'ten bu yana Mısır bayrağı altında toplanan Türk askerlerinin ve Lübnanlılardan alınan tüfeklerin iadesini ister ve Suriye'nin yeniden sultanın mülkü olması nedeniyle bu bölgede yapacak hiçbir şeyin kalmadığını bildirirler.

Bu arada İngiliz Konsolosluğu Drogmanı Wood, Emir Beşir'le yazışmaya başlar, İngiliz hükûmeti adına Dürzî ve Marunîlerin bağımsızlığı ve tanınacak ayrıcalıklar hakkında güvenceler vermiştir. Beşir 11 ekimde Sayda'ya gelir ve Beyrut'a gönderilerek sürgün yeri olarak İngiltere veya Malta arasında seçim yapması istenir. Malta'yı tercih eder. Böylelikle büyük bir yöneticinin, Lübnan Dağları'nın emirleri içinde birlik ve reform hamlelerini ilk düşünen önemli bir soylunun, siyasal hayatı sona ermiş olur.

İbrahim, kıyıların savunmasını Sève'e emanet etmiş, kendisi de zor durumda kalan noktalara yardım etmeye hazırlanmıştı. İki adamın ortak planı kışa kadar direnmek, İngiliz donanmasının çe-

1 Guizot, a.g.e.

kilmek zorunda kalmasıyla birlikte karaya çıkan birlikleri yıpratmaktı. Ancak talihin Mısırlıları artık terk ettiği açıktır. İngiliz birlikleri planlarının gerçekleşmesi için gerekli zamanı onlara hiç tanımayacaktır.

Bir gün önce garnizonunun terk ettiği Beyrut 10 ekimde işgal edilir. Aynı gün Komodor Napier cesur bir karar alır ve en önemli birliklerini henüz toplayamamış İbrahim'e saldırır. Kalat Meydanı yakınlarındaki kanlı çarpışmalar İngilizlerin üstünlüğüyle sonuçlanır.

Avusturya geçici elçisi Baron De Stürmer 21 ekimde şunları yazar: "Mısırlılara o kadar yakındık ki, herkes İbrahim Paşa'yı ve onun geniş omuzlu vücudunu görebiliyordu. Göründüğü her an askerleri önünde bir sıra oluşturuyordu. Savaşın sonunda ele geçirilen bayrağı Lord Ponsonby'ye verildi. Beyaz taftadan bir bayraktı ve ortasında iki satır yazı vardı. Bu satırlardan birincisinde "Allah'ın arslanı Ali" ikincisinde de Müslümanların imanı gereği "Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed onun elçisidir" yazılıydı.

Nizip fatihinin müttefikler karşısında verdiği tek savaş böyle sonuçlanır.

19 ekimde Trablusşam, 20'sinde Lazkiye ve 2 kasımda Akka ele geçirilir. Ayın sonundan önce Suriye elden çıkmış sayılabilir. Amiral Roussin'e göre "Mısır'ın askerî gücü mucizevî şekilde çöktü ve kentler, ipi kopmuş bir tesbihin taneleri gibi döküldü."

Bu hızlı çöküş çok sayıda düşünceye neden oldu, strateji uzmanları ve tarihçiler yenilgilerin temelinde yatan etkenleri araştırdı. Uyumsuzluk ya da inisiyatif eksikliği mi? Birliklerin çok dağınık olması mı? Avrupa askerlerine karşı silahların yetersizliği mi? Mouriez sorar: "Nizip Savaşı'nın sonucunu etkileyen toplar nasıl olur da birdenbire susar? Mısırlılar düşmanla yaptıkları çarpışmalardan hiçbirinde tek bir top atışı bile yapmadı."

Bu nokta üstüne uzun tartışmalar yapılabilir, ancak kesin bir gerçek vardı yıkılışın ana nedenleri olan askerden firarın hızlanması, moral bozukluğu dalgası ve bir yıldan daha uzun süren hareketsizlik. Üstelik Mısır askerinin uzun süredir maaş alamadığını da eklemek gerekir. Hicaz'dan gelen birliklerin kırk sekiz aylık maaş alacağı vardı, Suriye'de bulunan süvari ve topçu birliklerinin de on sekiz ay.

Bu rakamları belirten Walewski 31 ekimde Thiers'e bir mektup gönderir ve İbrahim'in çok tehlikeli durumda olduğunu bildirir. Tek çözümün İbrahim'in Anadolu'ya yürümesi olduğunu görmektedir ancak ekler: "Para gönderilmesi ya da borç alabilmesi için güvence verilmesi hayatî önem taşıyor. Eğer Mehmed Ali önümüzdeki birkaç hafta içinde para kaynakları bulamazsa, siyasal yaşamının bir anlam ifade etmeyeceğini söylemek abartılı olmaz. Kısacası Sayın Başbakan, Suriye olaylarıyla ilgili olarak acil bir müdahale için ilginiz gerekiyor."[2] İsteği karşılıksız kalır. Fransa'nın Mısır'ın yanında askerî olarak yer alması çok güçtür. Ancak kısa süre önce "derin yara almış ve Fransa'ya yapılan hakarete öfkelenmiş" olduğunu söyleyen birinin hiç maddî destek sağlamaya yanaşmaması açıklanamaz. Alphonse Karr'a göre "Mösyö Thiers Fransa'nın kaderi üzerine yazı tura oynuyor ve para havada." Louis-Philippe'e gelince, tahtını kaybetmekten korkuyordu.

Akka'nın düşmesi alarm zillerinin çalmasına neden olur. Babasının emirlerine ve durumunun gereklerine uyan İbrahim Mısır'a doğru çekilmeye başlar. Mısır ordusunun geri çekilmesi korkunç koşullar altında gerçekleşir. Ortadoğu güneşi altında Berezina.[3]

Thiers'in 17 eylül tarihli talimatı uyarınca Cochelet, 2 ekimde bile Mehmed Ali'yi donanmanın İskenderiye'den çıkma emrini vermekten vazgeçirmeye çalışır. Aynı zamanda da bütün Suriye'nin İngiliz toplarından başka bir şey dinlemediği ve İbrahim'in kan kaybettiği bir sırada Toroslar'ın aşılmaması gerektiğini de söylemeye uğraşır. Mouriez düşüncelerini engelleyemez: "Bütün bu felaketleri yaşarken İbrahim'e 'Toroslar'ı aşma' demenin mantık açısından 'Sen-Petersburg'a gitme!' demekten hiç farkı yoktur!"

Zaten Mehmed Ali de, başta Fransa olmak üzere bütün Avrupa'nın ihaneti olarak değerlendirdiği olaylardan sonra yıkılmış, küskün, kudret ve kararlılıktan uzak biri haline gelmiştir.

Her neyse, başbakanının sürekli beceriksizliği Fransızların kralının da sabrını taşırmış olmalı ki, 20 ekimde Thiers'in istifasını ister ve onun yerine Mareşal Soult'u yeniden atar; Guizot Dışişleri'nin başına getirilir.

23 ekimde bütün bu karışıklıkları Apponyi'ye anlatan Metternich sert cümleler kullanır: "Avrupa böyle bir gösteriye hiç sahne

2 François Charles-Roux, a.g.e.

3 Beyaz Rusya'da, Dinyeper'in kollarından biri. 1812'de Fransız ordusunun geri çekilmesiyle ün kazanmıştır. (ç.n.)

olmamıştır. Avrupa'nın ortasında büyük bir devlet ayağa kalkıyor ve tehlikede olduğunu söylüyor. Bu tehlike nereden geliyor? Saldırmaya hazır düşmanlar nerede? Bu devletin, kendi sınırları dışında, en uzaktaki yerlerde bile yürüyüş halinde tek bir askeri yok. Hiçbir askerî tesis faaliyette değil! Peki, düşman nerede? Savaş naraları atan, askerlerini ayaklandıran, savaş düşüncelerine başvuran bu ülke aynı zamanda barışçı niyetlerinden de söz ediyor. Bu ülke hakarete uğradığını iddia ediyor. Bu hakaret kimden ve hangi yollardan gelmiştir? (...) Avrupa, Sayın Büyükelçi, bütün bunlardan hiçbir şey anlamıyor, ben de Avrupa'dan daha farklı durumda değilim! Mösyö Thiers'i suçladığım nokta, iyi hesaplamadığı cesareti ve hayal ettiği güçtür. Kendini hayallere bu kadar kaptırmak şu aksiyomla özetlenemez mi? Kral iktidarda, ama yönetimde değil. Bu aksiyom iyi niyeti reddediyor ve Fransa'nın içinde bulunduğu kötü durumun ve Avrupa'ya taşıdığı güçlüklerin nedenlerini tek başına açıklıyor. (...) Mösyö Thiers gürültü çıkarmak istedi, gürültüden fazlasını yaptı ve gücünü kanıtlamaya yeltendi. Sonunda kendini güçsüzlüğüyle baş başa buldu. Çok hafifken, kendisini ağır sandı. Sonuç olarak şunu diyebiliriz: Fransızların gücü iyi şeyler yapabilmek için çok az, kötülük alanında ise gerçek bir kudret."

Tarihin garip bir cilvesi, 9 ekimde Palmerston'un yenik Mehmed Ali karşısındaki sertliğinden Prusya kralına yakınırken daha yumuşak olmaya çalışmaz: "İçinde bulunduğumuz durum çok değişik, neredeyse saçma diyeceğim. Düşmanlarımız mantıksız ve bizim tarafımızda da çok saçma şeyler yapılıyor. Saçmalamak konusunda iki kişi önderliği kimseye kaptırmıyor: Mösyö Thiers ve Lord Palmerston. Bunlardan birincisi, savaş alanında kahramandır, ikincisi ise gerçek adaleti hayatında bir tek kez bulabilmiştir."

14 kasımda Palmerston, Stopford'dan İskenderiye'ye bir İngiliz subayı göndermesini ve Osmanlı donanmasını İstanbul'a gönderir ve diğer bütün topraklardan çekilirse, müttefiklerin Babıâli nezdinde girişimde bulunacağını ve Mısır'ın ona bırakılmasını tavsiye edeceğini Mehmed Ali'ye bildirmesini ister. Mehmed Ali bu öneriye bir İngiliz subayının İstanbul'a götüreceği açık bir mektupla cevap verir. Aynı gün Babıâli amiralin girişiminden haberdar edilir. Aynı haberler Guizot'ya da gitmiş olmalı ki, 19 kasımda Cochelet'ye durumu bildirir ve on gün sonra yeni bir mesaj göndererek Mehmed Ali'nin teklifi derhal kabul etmesini sağlamasını ister. Daha Stopford

aldığı talimatı yerine getirecek zaman bulamadan Napier çabuk davranır. Gerçekten de komodor, Boğos Bey'le o kadar yoğun bir yazışmaya girişir ki, sonunda Mehmed Ali, Osmanlı donanmasını iade etmeyi, Suriye'den çıkmayı ve Mısır'ın veraset hakkıyla yetinmeyi kabul eder. Böylelikle çevresinin, konsolosların, yabancı görüşmecilerin, Türklerin ve Arapların isteklerini yerine getirmiş olur. Bu kararı almasındaki asıl neden, İskenderiye'nin topa tutulmasından ve askerler ile halkın ayaklanmasından korkmasıdır. Suriye'nin arkasından üzülür, ama yakınlarına bundan böyle her şeyi dostça çözümleyeceğini söyler ve ekler "Kaldı ki, kefenin de cebi yoktur."

Böylelikle 27 kasımda İskenderiye'de aşağıdaki anlaşma imzalanır:

"Bir taraftan Britanya majestelerinin İskenderiye önündeki deniz kuvvetlerinin komutanı Komodor Napier; diğer taraftan asaletmeap Mısır kral naibinin Hariciye Nazırı Ekselansları Boğos Bey. (...)

Madde 1. Görevleri yukarıda belirtilen Komodor Napier'nin, dört devletin Ekselansları Mehmed Ali'nin veraset hakkı ile Mısır'da kalmasını Babıâli'ye tavsiye ettiklerini bildirmesi ve ekselanslarının bu haberi savaşın kötülüklerine son vermek için olumlu bir temel olarak yorumlaması üzerine oğlu Ekselansları İbrahim Paşa'ya Suriye'yi boşaltma emri vereceklerini taahhüt ederler. Yine ekselansları, Babıâli tarafından Mısır'ın dört ülkenin garantisi altında bulunan veraset hakkıyla birlikte verildiğinin resmen bildirilmesinden sonra Osmanlı donanmasını iade etmeyi de taahhüt ederler.

Madde 2. Komodor Napier Mısır ordusu başkomutanına Suriye'nin boşaltılması talimatını götürmek için ekselansları tarafından seçilecek subayı Suriye'ye götürmek için Mısır yönetiminin emrine bir buharlı gemi verecektir. Diğer taraftan, İngiliz birliklerinin başkomutanı Sir R. Stopford da verilen talimatın uygulanmasını denetlemek üzere bir subay seçecektir.

Madde 3. Yukarda sıralananların ışığında, Komodor Napier İskenderiye'ye ve Mısır toprağının herhangi bir yerine karşı düşmanca girişimlerin durdurulacağını İngiltere adına taahhüt eder. Komodor Napier aynı zamanda yaralıların, hastaların ve Mısır yönetiminin ülkeye deniz yoluyla sokmak isteyeceği askerlerin taşınacağı gemilerin serbestçe hareket edeceklerini de taahhüt eder.

Madde 4. İyi bilinmelidir ki Suriye'den çekilecek Mısır ordusu toplarını, silahlarını, atlarını, cephanesini, yüklerini, genel olarak bir ordunun malzemesini oluşturan her şeyi yanında alma hakkına sahiptir.
Her ikisi de geçerli iki nüsha halinde hazırlanmıştır.
Ch. Napier, Boğos Yusufyan Bey"

Amiral Stopford imzalanan anlaşmadan haberdar olur olmaz onaylamayı reddeder ve Napier'i kınar. Oysa ki anlaşmanın maddeleri Londra Anlaşması'yla kesin uyum içindedir. Stopford derhal Mehmed Ali'ye bir mektup gönderir ve muhalefetini bildirir:

"La Princesse Charlotte'un güvertesi, Beyrut, 2 aralık 1840.
Mısır birliklerinin Suriye'den çekilmesi konusunda Ekselansları'yla yaptığı anlaşma nedeniyle Komodor Napier'i kınamak zorundayım. Benim tarafımdan onaylanıp imzalanması gereken böyle bir anlaşmayı hazırlayıp imzalamaya yetkili değildir. (...) Yetkisizce ve aceleyle hazırlanmış bu anlaşmanın Ekselansları'na bir rahatsızlık vermeyeceğini umuyorum. Komodorun Suriye işleri hakkında fazla bilgisi olmamasına karşın, bu hareketin dostluk niyetiyle yapıldığı şüphe götürmez. Bütün bunlar, dostluğumuzu yeniden canlandırmak ve Ekselansları ile İngiltere arasında iyi duyguları yeniden canlandırmak arzumu hiçbir şekilde azaltmamıştır."

Durumdan derhal haberdar olan Palmerston, Stopford'u destekler ve anlaşmayı onaylamaz. Anlaşma metninin onun gözünde gerekli tazminatlarla desteklenmediği ve yeterince aşağılayıcı olmadığı düşünülebilir. Böylece Palmerston tarafından, sadece onun isteğiyle hazırlanan yöntem uygulamaya girer ve 14 kasımda Napier'in geçersiz anlaşmasının yerini alır. Bu yöntem dört gün sonra Stopford tarafından gönderilen mektupta açıkça anlaşılır:

"La Princesse Charlotte'un güvertesi, Kıbrıs açıkları, 6 aralık 1840.

Britanya hükûmetinden ve dört ülkeden aldığım yetkiye dayanarak, gemimin komutanı Albay Flanshaw aracılığıyla Ekselansları'na. Albay Flanshaw'un bu mektubu Ekselansları'na sunmasından itibaren üç gün içinde sultana donanmasını iade etmeyi ve Suriye'den kesin

olarak çekilmeyi kabul etmeniz koşuluyla Mısır paşalığını muhafaza edebileceğini bildirmekten onur duyarım.
Dört ülkenin isteğine uymakla Ekselansları'nın zavallı ülkelerine ne kadar büyük bir iyilik yapacağını göstermesi için her şeye kadir Tanrı'ya dua ediyorum."

Üç günlük süre, Suriye'nin kesin olarak boşaltılması, zavallı ülke... Paşa'dan intikamını almasında Palmerston'a yardımcı olan, bu birkaç nüans mıdır?

Mehmed Ali 10 aralıkta bütün koşulları kabul eder ve sadrazama kabulünü bildiren açık mektubu Flanshaw'a verir.

Bir rüyanın sonu. Son Firavun'un imparatorluğu 10 aralıkta parçalanır. Ona Mısır dışında bir şey kalmaz. Mısır ise kırık bir kamıştır.

OTUZUNCU BÖLÜM

Kumlardan kurtarılan hanedan (1841-1846)

Sultan 13 şubat 1841'de bir hattışerif hazırlatır ve Mehmed Ali'ye Mısır'da veraset hakkını bağışlar. Belgenin yazılışı Lord Ponsonby ve Palmerston'un yadsınamaz izlerini taşır. Her ikisi de bu veraset hakkını özel maddelerle kısıtlamaya ve Mısır'ı iç ve dış özerkliğin dar sınırları içine sıkıştırmaya özen göstermiştir. Genelinde bu hattışerif, Mehmed Ali'nin ölçülerine göre hazırlanmış ve gırtlağına yerleştirilmiş bir boyunduruktu.

"1. Mısır tahtı boşaldığında yeni yönetici, Mehmed Ali'nin erkek çocukları arasından sultan tarafından seçilecek biri olacaktır. Bu yöntem sonsuza kadar geçerli olacaktır. Erkek mirasçıların tükenmesi halinde, Babıâli tahtı istediği herhangi bir Mısırlıya verme hakkına sahiptir.

2. Mısır yöneticisine tanınan veraset hakkı, onu diğer paşalardan daha yüksek bir konuma getirmez. İmparatorluğun imzalayacağı anlaşmalar ve çıkaracağı yasalar her paşalık için olduğu gibi Mısır'da da geçerli olacaktır; Mısır'da geçerli olan paranın şekli, adı ve değeri Türkiye'dekinden değişik olamaz.

3. Bundan böyle Mısır'ın brüt gelirinin dörtte biri imparatorluğun genel ihtiyaçlarında kullanılmak üzere sultana aittir.[1] Geriye kalan dörtte üçlük bölüm vergi toplama ve yönetim giderlerini kar-

1 Bu konuda Lord Ponsonby, sultana bir yazı gönderir: "Eğer gelirlerin toplanması Mehmed Ali'nin ellerine terk edilirse Asaletmeapları bütçeyi inceleyerek Mehmed Ali'nin eline ne kadar önemli bir miktar bırakılacağını göreceklerdir. Herkes paranın sultana karşı kullanmak için en büyük silah olduğunu ve bu silahı kullanacağını bilmektedir." Sabry, a.g.e.

şılamak ve Mısır'ın her yıl Mekke ve Medine'ye göndermek zorunda olduğu buğdayın ücretini ödemek için kullanılacaktır. Bütün vergiler sultanın adına alınacak, böylelikle ülke halkı baskılara ve haksız vergilendirilmelere karşı korunacaktır.

4. Mısır, sultanın onayı olmadan savaş gemileri yapamaz. Ordusu iki bini İstanbul'da olmak üzere yirmi bin askeri geçemez. Üniformaları ve rütbeleri her bakımdan imparatorluk ordusuyla uyum içinde olacaktır. Binbaşı (dahil) rütbesine kadar kara ve deniz kuvvetlerindeki bütün atamalar Mısır yönetiminin sorumluluğunda olacaktır; daha yüksek rütbeli subayların atanması sultana bırakılmıştır."

Mısır yönetimine tanınan veraset hakkı, yukarıda sıralanan koşullardan herhangi birinin yerine getirilmemesi durumunda geri alınabilecektir.

20 şubatta Babıâli temsilcisi Said Muhip Efendi hattışerifi Mısır paşasına götürmekle görevlendirilir. Mehmed Ali metni görür görmez imzalamayı reddeder: "Oğlum İbrahim'in doğadan, hizmetlerinden, yeteneklerinden ve zaferlerinden kaynaklanan hakları var; bunları reddetmeden önce, hâlâ çok güçlü bir ordunun başında olduğu unutulmamalı. Haklarını elinde silahla arayacak bir adamdır. Bütün oğullarımın eğitimi ne kadar parlak olursa olsun, en büyüklerine itaattan başka bir şey düşünmezler. Said mükemmel bir denizcidir. Birçok yabancı dil konuşur ve önemli yetenekleri var; ama kardeşlerinden hiçbiri İbrahim'in yerine onun buyruğuna girmez. Hayır, tahta geçişin kesin bir biçimde belirlenmesi gerek ve bunun da doğum sırasıyla olması şart; aksi takdirde veraset olmaz. Babıâli'nin elimden almak istediği subay atama hakkına gelince, burada amaç beni küçük düşürmektir; üniformaların rengi ve şekli konusu da gülünçtür. Bunu kabul etsem, insanların gözünde komik duruma düşerim. Yirmi bin asker. Mısır'ın bu kadar az adamla nasıl yönetilebileceğini merak ediyorum. Allah'a şükürler olsun, Mısır'da hiçbir karışıklık yok; herhalde bu kadar askerin ülkenin savunmasına yeter olduğu düşünüldü ! Peki öyleyse ! Ama bu ülke Afrika'nın anahtarı, belki de İstanbul'un. Nihayet Mısır'ı gelirinin dörtte birinden mahrum etmek, ülkenin bakımına, sivil ve askerî yönetime ayıracağı kaynaklara el koymaktır; hayatına el koymaktır !"[2]

2 Sabry, a.g.e.

İngiliz etkisi altındaki sultan tarafından konulan şartlar o kadar ağırdır ki, İskenderiye'den daha ayrılmamış olan Komodor Napier bile kabul edilemez olduklarını görür. Londra'da ise Muhafazakârlar konuyu Avam Kamarası'na getirirler ve Palmerston'un davranışını kınarlar.

Ponsonby'nin yarattığı güçlükleri aşmak ve yeni bir hattışerif hazırlamak için dört aylık bir süre gerekir. 1 haziran tarihli yeni belge, birincisinin bazı kusurlarını giderir.

1. Veraset doğum sırasına göre uygulanacaktır. Diğer bir deyişle, Mehmed Ali ailesinin erkekleri içinde en büyük olanı tahta çıkacaktır.

2. Albay (dahil) rütbesine kadar kara ve deniz kuvvetlerindeki bütün atamalar Mısır yönetiminin sorumluluğunda olacaktır.

3. Vergi Mısır'ın gelirlerinin bir bölümü biçiminde hesaplanmayacak, yılda kırk milyon kuruş olarak bir defada belirlenecektir.

Bütün bu iyileştirmelere karşın bu belge de Mısır'ı Babıâli karşısında sıkı sıkıya bağlar. Her yeni vali görevi devralmak için İstanbul'a gitmek ve hükümdarın önünde eğilmek zorundadır. Mısır ordusunun asker sayısı on sekiz binle kısıtlı kalacak, bu sayının yükseltilmesi için savaş durumu ve sultanın özel izni gerekecektir. Mısır'ın en ufak bir gemi yaptırması yine yasaklanır. Kısacası Mehmed Ali, imparatorluğun diğer paşalarına benzetilmiş, Nil Vadisi Osmanlı toprağı olarak kalmıştır. Tek -ve dikkate alınması gerekli- avantaj o günden itibaren Mısır'da bir hanedan kurulduğu ve kurulduğu an bağımsızlığından söz edilmeye başlandığıdır.

Mehmed Ali bu son koşulları da imzalarken Doğu Sorunu'nun en karışık ve şüphesiz en dramatik aşamalarından birini sona erdirir. Doğu Sorunu yeni görünüşüyle tekrar önümüze çıkacaktır.

Artık Mısır kendi içine eğilecek ve Mehmed Ali imparatorluk rüyalarının ardından üzülecektir. Baştan beri olduğu gibi tekrar Osmanlı toprağı niteliğine bürünen Mısır, Türk istekleriyle belirlenen iç politikadan farklı bir siyaset güdemez. Dış politika olanakları da çok kısıtlanır.

1841 baharında yaşlı Firavun'un önünde yaşayacak sekiz yıl vardır. Bu yıllar, renksiz, kokusuz, tutkusuz akıp gider. İngiliz ve Fransız çıkar çekişmesinin sürdüğü doğrudur. İki ülke arasındaki çatışma yeni maskelere bürünse de amaç hep aynı kalır: Asya'yla bağlantının, Hindistan yolunun denetimi.

Barış gerçekleşir gerçekleşmez perde arkasında uykuya yatırılan iki proje yeniden sahneye çıkarılır. Bu projelerden birincisi, Fransız projesi olan iki denizin birleştirilmesi rüyasının yeniden canlandırılmasıdır yani geleceğin Süveyş Kanalı. İngiliz projesi ise Kahire'yi Süveyş'e ve İskenderiye'ye bağlayacak bir demiryolu hattıdır. Doğal olarak taraflar diğer projeyi yok etmeye çabalar.

İngiliz hükûmeti 1844'te, Hindistan ordusunun eski subayı Thomas Waghorn'un[3] fikrinden esinlenerek Kavalalı'ya Mühendis Galloway aracılığıyla demiryolu projesini sunar. Bu demiryolu Stephenson ve Brunnel'in denetiminde gerçekleştirilir.

Waghorn'a göre "İngiliz hükûmetinin Doğu'ya giden en kestirme yolu bulmasının zamanı gelmiştir. Bu yol bu ülkeden geçmelidir, çünkü Mısır doğuda Çin ve batıda Amerika arasında geniş bir yol ve büyük bir merkezdir."

İngilizler projenin parasal yönünü halletmek üzere Avrupa'nın en önemli sermayedarlarından birini, Rotschild ailesini, Kavalalı'yla tanıştırır. Mehmed Ali finansman önerisini kesinlikle reddeder. Parasal bir borcun göz açıp kapayıncaya kadar siyasal bir borca dönüşebileceğini bildiğinden buna imkân vermeye niyeti yoktur.

Süveyş Kanalı konusunda ise dönemin İskenderiye Konsolosu Ferdinand de Lesseps bütün benliğiyle projeye sarılır ve Mehmed Ali'yi böyle bir uygulamanın yararlarına ikna etmeye uğraşır. Burada da Kavalalı'nın görüşleri bellidir; bu kanalı o da ister, ama kendi koşullarında. Şaşırtıcı bir öngörüşle, Fransız mühendislerince gerçekleştirilecek bu kanalın en çok İngilizlerin işine yarayacağını anlamıştır. Yüksek sezgisini şu cümleyle dile getirdiği söylenir: "Bu iş bir gün gerçekleşirse, Fransa ile Mısır'ın kazacakları kanal yatağında İngiltere uyuyacaktır." Gerçek ya da yakıştırma, bu cümle

3 Waghorn, Bombay ya da Kalküta'ya kadar bir karayolu yapılabileceğini ve bütün karayolunun denizyolundan daha kısa olduğuna inanır, ama İngiliz hükûmetini ikna edemez. Dâhi maceraperestlerin ortak özelliği olan tutkusu, onun Hindistan Kumpanyası'nın Londra'daki merkezine gitmesine ve âdet olduğu üzere denizyoluyla Ümit Burnu'ndan gönderilen bir mektubun kopyasını almasına neden olur. Hindistan'la ticarî ilişkileri olan işadamlarına önceden bilgi verir ve Farmouth'tan Malta'ya giden bir gemiye biner ve oradan İskenderiye'ye geçer. Süveyş'e vardıktan sonra Kızıldeniz'e girer ve İngiltere'den ayrılışının kırkıncı gününde Bombay'a varır. Denizyolunun yedi-sekiz ay sürmesi karşılığında kırk gün. Yolun kısalığı kanıtlanmıştır.

Lesseps'e karşı yürüttüğü mantığa da uygundur. Kanalın açılmasıyla birlikte İngiltere'nin Mısır'a sahip olmayı her zamankinden daha çok isteyeceğinden korkar ve İngiltere'den gelecek bir saldırıya karşı koyacak askerî gücü olmadığını bilir. Bu nedenle sözünü sakınmaz ve Lesseps'e kanal projesini onaylamadan önce, Mısır'ı her türlü yabancı saldırıya karşı korumak üzere Avrupa'dan güvence alınması gerektiğini belirtir. İstediği, başka bir değişle, kanalın tarafsızlığıdır. Onun gözünde, iki deniz arasında bağlantıyı sağlayacak bu boyutta bir suyolu ancak, iki büyük ülkenin kanaldan yararlanmalarını güvence altına alacak resmî bir anlaşma sonrasında gerçekleştirilebilir. Kanalın dolaşıma açılmasından sonra Mısır'ın karşısına çıkabilecek tehlikeleri önlemek için uluslararası bir anlaşma ister. Torunu İsmail'in de söylediği gibi "Kanalın Mısır'a ait olmasını istiyor, Mısır'ın kanala ait olmasını değil." Kısacası, kanalın Mısır'ın ele geçirilmesi için önemli bir neden olacağına, İngiltere'nin ülkesine saldırmak için en ufak krizden bile yararlanacağına inanır. Geleceği yine doğru görmüştür.

Seksenine yaklaşmasına, vücudunu kemiren hastalığa ve yaşadığı tüm yenilgilere karşın Mehmed Ali, yarım yüzyıla yakın bir süre elinde tutmayı başardığı toprakların karşılaştığı tehlike konusuna girildiğinde olağanüstü kesin ve açık görüşlere sahiptir.

Ocak 1844'te en sadık yardımcısı Boğos Yusufyan Bey'in ölümü onu çok sarsar. Bütün tanıklar bu ölümün onu derinden yaraladığında hemfikirdir. Bakanının evinde para olarak sadece on dokuz tane beş kuruşluk bulunduğunu öğrendiğinde öfkeyle bağırır: "İmkânsız! Onu soymuşlar! Daha önce ona emanet ettiğim on yedi kıratlık elması bulmaları gerekirdi. Eğer bu elması bulamazlarsa, hem taşı hem de Boğos'un geride bıraktığı serveti çalmışlar demektir!"

Ertesi gün, İskenderiye yöneticisi Zeki Efendi ve Başgümrükçü Ratib Bey, Kahire'den aldıkları talimat üzerine Boğos'un evini tepeden tırnağa ararlar. Boğos'un yeğeni Nubar Paşa anılarında bu aramadan söz eder: "O elmas bulunmasaydı, ev halkı ne ağır şüphe altında kalacaktı? Hastanın odasına girmeye hakkı olanlar kâtibi Çerkez Süleyman Efendi, ben ve amcamın uşağıydı. Birdenbire, heyecandan bayılma raddelerine gelmiş Süleyman Efendi'nin bana uzattığı zarfı gördüm: Mehmed Ali Paşa'nın elması. Demek hırsızlık yoktu. Daha sonra amcamın kişisel evrakı içinde Paşa tarafından mühürlenip imzalanmış altı boş kâğıt bulduk. Mehmed Ali bu kâ-

ğıtları Sudan'a hareketinden önce ve gereğinde kullanması için Boğos'a vermiş. Kâğıtlar ve elmas Zeki Efendi'ye verildi. Anlaşılan kırk yıla yakın bir süre Mısır'da çok önemli bir yeri olan Boğos Bey yoksul ölmüş, hatta geriye borç bile bırakmıştı."

Olanları duyan Mehmed Ali "Boğos'un geriye hiçbir şey bırakmayacağını bilseydim, Mehmed Ali ona hizmet edenlerle ilgilenmiyor demesinler diye yatağının altına yüz bin talari saklatırdım" der.

Nubar Paşa anılarında cenaze törenini ve sonrasını anlatır: "Cenaze günü, tabutun mezarlığa götürülme zamanı geldiğinde askerlerin gelmesini boşuna bekledik. Boğos'un cenazesine mezarlığa kadar İskenderiye halkı ve Avrupalılar eşlik ettiler. Üç gün sonra Mehmed Ali'nin İskenderiye bölgesindeki birliklerin komutanına gönderdiği emirde aynen şunlar yazılıydı: 'Çok talihsiz Osman Paşa'ya. Sen bir eşeksin, sen bir hayvansın! Seni satın alan ve eğiten adam ölüyor, sen ve adamların ona mezarlığa kadar eşlik etmekten kaçınıyorsunuz! Bu mektubu alır almaz yanında İskenderiye garnizonunun bütün subaylarıyla birlikte Ermeni kilisesine gidecek, Boğos Bey'in tabutunu topraktan çıkaracak, yeni bir cenaze töreni yaptıktan ve askerî biçimde selamladıktan sonra tekrar toprağa vereceksiniz. İtaatsizlik etmemeye dikkat et!' Emirler harfiyen yerine getirildi ve askerlerin önünde yeni bir cenaze töreni yapıldı."

Paşa'da ilk hastalık belirtileri görülmeye başlanır. İskenderiye'deki Yunan konsolosu 26 temmuz 1844'te Mehmed Ali'nin bazı şaşırtıcı davranışlarını anlatır: "Paşa bu sabah öfkeli uyandı. Muharrem Bey'in kent yakınındaki evine gitti.[4] Bu gidiş, biraz sonra Kahire'ye hareket edeceği haberinin hemen üzerine geldi; halbuki bir gün önce Kahire'ye gideceğinden hiç bahsetmemişti. Bahçeye girdikten sonra dairesine çekildi ve hiç kimseyi kabul etmedi. Bu davranışları yakınlarını ve bakanlarını çok şaşırttı. Davranışının temelinde Paşa'nın bazı şeylerden memnun olmadığının yattığını söylediler..."

Aynı diplomat bir gün sonra da şunları anlatır: "Ekselansları Mekke'ye gideceklerini açıkladılar. Gemiye binerken yakınlarından

4 Bu ev hakkında Champollion 14 eylül 1829'da şunları yazar: "Çevre çok ıssız ve iç sıkıcı. Paşa'nın damadı ve İskenderiye yöneticisi Muharrem Bey'in evinin yapıldığı yer de, bahçe adı verilen birkaç palmiyeye rağmen daha ferah bir görüntüye sahip değil."

kimse yoktu, çünkü ekselansları onları görmek ve duymak istemediklerini söylemişti. Ekselansları yanlarında sadece eczacısını ve birkaç hizmetçiyi götürdü."

Gerçekte ise Mehmed Ali bu yolculuğa hiç başlamaz. Birkaç saat sonra İbrahim'e Mekke yerine Kahire'ye gideceğini söyler.

28 temmuz 1844'te bütün konsoloslar kalede toplanır ve Kavalalı " geçici bir kriz" atlattığını, artık tamamen iyileştiğini belirterek onları sakinleştirir. Alarm sona erer. Kısa bir süre için.

İbrahim askerî bakımevinde

Mehmed Ali bir yıl sonra Batı'yla ilişkilerini düzeltmek ister ve İbrahim'i Avrupa'ya göndermeye karar verir. Ne var ki, İbrahim hastadır. Askerî hayattan yıpranan ve daha Mora'dan dönüşte güçsüz olduğunu gösteren bünyesi, zamanında Sudan'da kaptığı dizanterinin de sonucunda, bu 1845 ağustosunda iflas etmek üzeredir[5]. Doktorlar "bağırsak ağrılarına" karşı Pisa yakınlarında San Guitano Kaplıcaları'na gitmesini önerir. Babasının istediği Avrupa yolculuğu tedavi olmak için de fırsat yaratacaktır.

Eylül ve ekim aylarını Pisa'da, grandükün sarayının emrine tahsis edilen kanadında geçirir. San Guitano'daki tedavi beklenen sonucu vermez. İbrahim Fransa'ya gitmeye ve bu ziyaretten yararlanarak ülkenin en ünlü hekimlerine görünmeye karar verir. Kasım başlarında Toulon'a, oradan da Vernetles-Bains'e geçer. Pirene Dağları'ndaki kasabanın suları, Pisa doktorlarının da itiraf ettikleri gibi, ona iyi gelebilecek tek şifalı sulardır. Vernet'de onu, onuruna kurulan ve üzerine "Konya ve Nizip fatihi için" yazan bir tak karşılar. Kenarlarında Fransız ve Mısır bayraklarının bulunduğu geniş yol onu üzerinde "Mehmed Ali'nin onurlu oğluna. Doğuya uygarlığı getirene. Fransızların dostuna, Mısır kahramanına" yazılı ikinci taka götürür.

Tedavisi nisan 1846'ya kadar sürer. Yanında sadece Süleyman Paşa vardır. Doktor Lallemand nisan ortasında İbrahim'in tedavisinin tamamlandığını ve Paris yolculuğuna çıkmasında hiçbir sakınca olmadığını bildirir.

5 Clot Bey, Prunier ve Castagnoni tarafından tedavi edilen prostat hastalığından da söz eder.

İbrahim, Bordeaux ve Tours'da birer kez durduktan sonra 22 nisanda nihayet Paris'e varır; şimdiye kadar görmediği derecede heyecan ve ihtişamla karşılanır. Kortej gardan Elysée-Bourbon'a olan mesafeyi ancak iki saatte alır. Ona Napolyon'un da kaldığı birinci katı ayırırlar ve tarihin bir cilvesi, Nizip'in muzaffer komutanı, Austerlitz kahramanının yatağında yatar. Ancak yorgunluk yeniden baş gösterir ve hekimler birkaç gün dinlenmesinin uygun olacağını belirtirler.

Tuileries'ye kabul edildiğinde tarih 28 nisandır. Kral Louis-Philippe ve kraliçe İbrahim'in onuruna, D'Orléans düşesini, Prenses Adélaïde'ı, De Nemours dük ve düşesini, Prens ve Prenses de Joinville'i, D'Aumale düşesini ve Montpensier dükünü de çağırmıştır. Ayrıca Soult ve Guizot da oradadır.

Ertesi gün, Monpensier dükü, Süleyman Paşa ve emir subaylarıyla birlikte bakımevini ziyaret eder. Napolyon'un mezarı önünde eğildikten sonra askerî vali de Reggio dükü tarafından kabul edilir ve ana avluda toplanan ve Napolyon'un eski askerlerinden oluşan 2 000 kişi tarafından selamlanır.

30 nisanda Luxembourg Sarayı'nda onuruna bir gece düzenlenir. Sarayın salonlarından birinde Horace Vernet'nin, Memlûklerin katliamını gösteren ünlü tablosu bulunmaktadır. İbrahim resme uzun uzun bakar ve sonunda mırıldanır: "Hayır, bu babamın yüzü değil. Bu başka birisi."

Paris'teki konukluğu kutlama ve konserlerle geçer. Törenlerin en yüksek noktası, 25 mayısta Champ-de-Mars'ta gerçekleşir. Bu törenin tanıklarından Edouard Gouin, gördüklerini şöyle aktarır: "Champ-de-Mars Napolyon'dan beri bu kadar parlak tören görmemiştir. Sekiz prens, altı prenses, altmış yüksek rütbeli subaydan oluşan bir kurmay birliği. Güneş bile, oğullarından biri olan, Nizip fatihini selamlamak için en güzel elbisesini giymiş gibiydi. 25 mayıs, 1846 yılının en güzel mevsiminin en güzel ayının en güzel günü oldu."

Fransa'dan sonra sıra İngiltere'ye gelir. İbrahim, Kraliçe Victoria'nın özel daveti üzerine Londra'ya gelir ve Buckingham Sarayı'nda kraliçe, Komodor Napier, Palmerston ve yetkililer tarafından nezaketle kabul edilir. Palmerston İbrahim onuruna 13 temmuzda muhteşem bir ziyafet düzenler. Kadehlerin kaldırılma zamanı geldiğinde herkes bir şeyler söyler. Son sözü alan Palmerston

konuşmasını şöyle tamamlar: "Şu anda Mısır'ın İngiltere'den daha samimi bir dostu olmadığını bilmesi gerek." *No comment...*

Ertesi gün İbrahim Avenger adlı buharlı bir firkateyne biner ve 23 temmuzda Lizbon'a uğrar. 3 ağustosta İskenderiye'ye dönmüştür.

Oğlunun yokluğunda Mehmed Ali savaş yıllarının etkilediği maliyeyi yeniden düzenlemeye çalışır. Mısır ürünlerinin 1843'te ticarî değerlerinin önemli bir bölümünü kaybetmelerine karşın (yıldan yıla ortalama otuz milyon franklık bir gelir sağlayan pamuk, o yıl bunun üçte birini getirir) Kavalalı iyimserdir. Bir devlet bankası kurarak para oranları, değerli kâğıtlar ya da ürünler üzerinde yapılan yasadışı spekülasyonları önler ve memur maaşlarının ödenmesini kolaylaştırır. Bu kurumun iyi sonuçlar getirdiği anlaşılmaktadır.

Az çok inanılır bütçe değerlerini bildiğimiz 1846'da malî durumun güvende olduğu görülür. Gelirler 840 160; giderler ise 409 000 kese olarak hesaplanmıştır.

Aynı 1846 yılında yaşlı Paşa, hükümdarının çağrısına uymaya ve İstanbul'a gitmeye karar verir. İbrahim'in ülkeye dönüşünden yaklaşık bir ay önce, 10 temmuzda İstanbul'a varır. Yolculuğu eski çekişmelerin üzerine sünger çekmek ve her iki ülkeyi de yıpratan çatışmaları unutturmak için hazırlanmış bir ihtişam gösterisidir.

Abdülmecid kulunu saygı ve gösterişle karşılar ancak zayıflamış ve beli yılların ağırlığı altında bükülmüş bu ihtiyarın görüntüsü sultanın heyecanının kısa süreli olmasına neden olur. Mehmed Ali, Boğaziçi kıyılarındaki konukluğunu gereksiz yere uzatır ve sonunda üzüntü ve umut kırıklığıyla gemiye binerek çocukluğunun geçtiği küçük limana, Kavala'ya doğru yola çıkar.

Bu hac ziyareti sırasında neler geçtiğini anlatacak bir tanık yoktur, ancak gelişmeleri tahmin etmek de zor olmaz. İsimsiz bir küçük tütün tüccarı, okuma yazma bilmeyen birisi güçlü Osmanlı İmparatorluğu'nu temellerinden sarsmıştır. İstanbul'u kılıcının ucunda titretmiş, büyük bir imparatorluk kurmuş, Nil Vadisi'ni karanlıklardan çıkarmış ve Avrupa'nın dikkatini çekmiştir. Kavala'nın mütevazı mezarlığında, babasının kabri başında Mehmed Ali'nin düşündükleri bunlardan başka bir şey olamaz...

OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM

Son savaş

(1846-1849)

24 ağustos 1846'da Mısır'a döndükten kısa bir süre sonra zaten iyi olmayan sağlığı daha da bozulur ve yataktan çıkmamak zorunda kalır. Clot'ya göre o sırada tifoya yakalandığının belirtileri iyice ortaya çıkar.

Paşa ile oğlu arasındaki ilk ciddi çatışmalar bu günlerde gerçekleşir. Anlaşıldığı kadarıyla İbrahim tahtın eşiğinde sabırsızlanmaktadır. Çok güçsüz kalmış olan babasının neden ona yerini bırakmadığını anlayamaz. Diğer taraftan da tarım alanında ciddi reformlar yapmak ister, Mehmed Ali ise bu reformlara kesinlikle karşı çıkar. Aralarındaki gerginlik artar ve çekişmeye sadece 8 nisan 1847 günü ara verilir. O gün "Anaterü'l-Hayriyye" (Refah Barajları) adı verilen bir dizi barajın ilkinin temeli atılır.

İbrahim'in sağlığı eylülde tekrar bozulmaya yüz tutar. Yeniden dizanteri sözü edilmeye başlanır ve birbiri ardından doktor muayeneleri yapılır. Prense bir kez daha Malta'ya ve İtalya'ya gitmesi tavsiye edilir.

Bir zamanlar Rasü'd-din sarayının parkelerini titreten adam o denli güçsüzdür ki 9 ekimde Le Caire gemisine sedyeyle taşınır. İlginç olanı, Malta'ya varır varmaz eski enerjisine kavuşmasıdır. Hekimlere yolculuğa devam etmenin gereksiz olduğunu söylerse de onların ısrarlarına karşı koyamaz ve önceden düzenlenen tedaviyi tamamlamak için İtalya'ya gitmeye karar verir. Pisa'ya 20 ekimde varır ve ocak 1848 sonuna kadar burada kalır.

Nubar Paşa'dan başkası olmayan o dönemdeki sekreterine göre İbrahim gergin ve endişelidir, sürekli olarak İskenderiye'den haber bekler: "Belki de zamanın yavaş geçtiğini, babasının da yerini ona bırakmak için fazla beklediğini sanıyordu. Adı İbrahim olan

kuzeninin ölümünden sonra halk arasında ortaya atılan ve Mehmed Ali İbrahim'den sonra ölecek söylentisine de inanmaya başlamıştı. Söylenti gerçekleşmiş, Mehmed Ali'den önce bir İbrahim ölmüştü."

Hiç olmazsa görünüşte, tamamen iyileşmiş olarak şubat 1848'te Napoli'ye gelir ve Avrupa'da tedavi görme tavsiyesine uyan babasıyla buluşur. Mehmed Ali 11 şubatta Şubra'dan İskenderiye'ye kadar Nil Nehri üzerinde gider, İskenderiye'de kırk sekiz saat kaldıktan sonra Fransa Konsolosu Barror tarafından emrine verilen Alexandre buharlısına biner.

Beş günlük bir yolculuk sonrasında durumu düzelmediğinden yakınları, Malta'da durmanın daha doğru olacağını düşünürler. Mehmed Ali'nin Malta'da on iki günlük bir karantinadan geçmesi gerekir. Adanın ikliminin Kavalalı'yı rahatsız etmesi üzerine Napoli'ye hareket edilir.[1] Yolculuğa katılan Doktor Clot, Paşa'nın şaşmaz nezaketinden ve yardımseverliğinden söz eder. O kadar ki, bütün yorgunluğuna karşın hekimine verdiği dokuz dükkân sözünü unutmaz ve Clot'nun ilgili bakan Sami Paşa'yla temas kurarak inşaatı başlatmasını ister.

Siracusa'da altı saatlik bir moladan sonra Alexandre 6 martta Napoli'ye varır ve Mehmed Ali İki Sicilya kralının kardeşi ve İbrahim tarafından karşılanır "İbrahim babasına ne kadar endişeyle bakıyordu!" diye anlatır Nubar Paşa, "Mehmed Ali'nin delirdiği söylenemezdi, çünkü ara sıra durumunun farkında olduğunu belli ediyordu. O zaman kendine dikkat ediyor ve mantığının, daha doğrusu hafızasının kendine oyun oynadığını hissedince kesin bir dilsizliğe bürünüyor ve düşüncelerini yakalamaya çalışıyordu. Kafasını toparlasın ya da toparlamasın, görünüşü hep aynı kalıyordu. O mağrur görünüşünü, zarafete yaklaşan temizliğini korumuştu. Gözleri canlıydı; bacakları yarı bükülü otururken kılıcı mutlaka elinin altında olmalıydı. Karşısında ayakta duran, kollarını göğsünün üstünde kavuşturmuş, bir emir ya da bir söz bekleyen İbrahim'le karşılaştırıldığında ne kadar büyük bir tezat! Babasını gözlüyor, hastalığının gerçek mi yoksa yalan mı olduğunu anlamaya çalışıyordu."

1 Nubar Paşa'ya göre Kavalalı'nın hekimleri gümüş nitrat bazlı bir ilaç kullanırlar. Gümüş tuzu antiseptik ve yara kapama nitelikleriyle tanındığından bu ilacın kullanılmış olacağı düşünülebilir. Buna karşılık Nubar Paşa Mehmed Ali'nin aklî güçsüzlüklerini de bu ilaca bağlıyorsa da ilk belirtilerin (temmuz 1844) ilacın kullanılmasından önce görüldüğü düşünülürse, buna inanmak mümkün değildir. Gümüş nitratın hastanın beynindeki hasarı artırdığı ya da hızlandırdığı düşünülebilir, zira dozunda kullanılmadığında bu ilaç diyare, kusma, tükürük bezlerinde yaralar ve kalp-damar sistemin çökmesine yol açabilir.

Mehmed Ali Fransa'da gelişen olayları Napoli'de öğrenir. Şubat ayında ayaklanma başlamış, cumhuriyet yeniden kurulmuştur. Louis-Philippe'in tahttan çekilmesi onu derin düşüncelere sevk eder. Sabık krala yüreği ve aklıyla bağlanmıştı. Bu üzüntü sağlığını daha da bozar, kafasını daha da karıştırır. "Bu kadar büyük bir hükümdarın şahsına ve tahtına dokunmaya cesaret eden sefillere" karşı öfkelenip bağırdığı duyulur. Sıra tehditlere gelir: Mısır'a dönecek, bir ordu toplayacak, Fransa kıyılarına çıkarak monarşiyi geri getirecektir..! O günden sonra aklî melekeleri gözle görülür şekilde zayıflar. Üç gün sonra Clot durumunu bunama olarak nitelendirir.

En ünlü uzmanlar yaşlı adamın ayakucuna davet edilir. Vardıkları sonuç açıktır: Doğu'nun kaderine hükmeden Firavun artık bir çocuktan başka bir şey değildir. Tek çare onu Mısır'a geri götürmektir. Derhal dönüş kararı alınır ve 30 mart 1848'de Alexandre, İskenderiye'ye gitmek üzere demir alır. İbrahim ise bir İngiliz firkateynine biner ve babasından beş saat önce ülkeye döner.

Naiplik hayaleti

Birkaç gün sonra Kavalalı'nın bakanları İbrahim'in başkanlığında bir naiplik konseyi kurmayı önerirler. İbrahim bu öneriyi derhal reddeder. Nubar'a göre iktidara geçmeyi gerçekten arzuluyor, ancak babasının iyileşip "iktidarı haksız yere ele alması suçunu hayatıyla ödetmesinden" çok korkuyordu. Diğer taraftan bir naiplik konseyinin kurulmasının Babıâli'nin onayına bağlı olduğunu düşünür. Babıâli böyle bir izin verir mi? Verdiğini düşünelim, bu izni şartlara bağlayıp naibin gücünü azaltmaya çalışmaz mı?

Ne olursa olsun, İbrahim'in tereddütleri uzun sürmez ve konsey 15 nisanda faaliyete geçer. Emirler ve kararlar Mehmed Ali'nin adına çıkarılmakla birlikte yönetim İbrahim'in elindedir

Sultanın 20 temmuzda İskenderiye'ye varan olağanüstü temsilcisinin yanında taşıdığı ferman, Babıâli'nin İbrahim'i resmen Mısır valisi olarak tanıdığını belirtir. İbrahim'in İstanbul'a gidip göre-

vini resmen devralmaktan başka yapacak şeyi kalmaz. Yolculuğunun gerçek amacını öğrenecek olan babasının onu şiddetle cezalandırdığından korktuğu için İstanbul'a gidişini bir ay kadar erteler. Bir kolera salgını, beklediği fırsatı verir. Gidişinin salgın korkusundan kaynaklandığı görüntüsünü verebilmek için oğlu Mustafa ve genç kardeşi Mehmed Ali'yi bir korvete bindirir ve İstanbul'dan dönüşüne kadar Rodos ve İskenderiye arasında mekik dokumaları emrini verir. Sonunda Kavalalı'nın oluşturduğu donanmadan arta kalan tek savaş gemisine biner ve İskenderiye'den ayrılır. Görünüşü kurtarmıştır.

25 ağustos 1848'te İstanbul'a varır ve ertesi gün saraya götürülerek Abdülmecid'in huzurunda yüksek sesle okunan görevlendirme fermanını dinler.

İstanbul'da 29 ağustosa kadar kalır. 20 ağustosta geçirdiği iki kan tükürme krizi onu yatağına mıhlar ve sağlığı çok kötüyken 3 eylülde denize açılır. Nubar Paşa yolculuğu anlatır: "Öğleden sonra saat dörtte güvertede tek başıma dolaşırken İbrahim'in Memlûklerinden biri yanıma geldi ve 'Kafası karmakarışık, Kalust'u (İstanbul'daki işadamı) arıyor ve Kalust'un onu bir kürk işinde kandırdığını söylüyor. Kalust'un onun emriyle İstanbul'da kaldığını söyledik, inanmıyor ve Kalust'un geminin ambarında saklandığını söylüyor. Onu arayıp denize atmamızı emretti' dedi. Bu haber beni endişelendirdi. İbrahim'in yeni bir yüksek ateş krizine girdiği belliydi. Onun gibi birisinde bu durum çok büyük tehlikeler doğurabilirdi. Soğukkanlılıkla gizli suçlar işleyebilirdi, ama kontrolünü kaybederse her şeyi yapacak durumdaydı. Kafasından geçenleri anlayabildiğimi sanıyorum. Hayatından endişeliydi. Ciğerinde bir yara vardı ve ağzından kan geliyordu.[2] İstanbul'da endişe dolu anlar yaşamıştı. Kendi isteğiyle girdiği arı kovanından sonunda kurtulabilmişti. Bu tehlikeden kurtulmuş olmasına karşın ufukta beliren, onu çocukluğundan beri rahat bırakmayan yeni ve daha büyük bir tehlike daha vardı: babasına karşı beslediği tarifsiz korku. Eğer İskenderiye'ye döndüğümüzde Paşa'yı tamamen iyileşmiş görürsek, İbrahim'in işi bitik demekti. Babasının endişe ve nefreti hakkında hiç hayal kurmuyor, sonunun kesin olduğunu biliyordu. Ne görevin, ne de fermanın babasının gözünde geçerli olmayacağı açıktı. Ne kadar abartılı olursa olsun bu korkunun İbrahim'in beynini kemirdiğini, güçsüz ve yorgun beyninde hayallerinin artık gerçek gibi görüldüklerini biliyordum."

2 İbrahim'in verem olduğu açıktır.

Kahire'ye varan İbrahim kaleye yerleşir, önce hareme sonra da kadınların odalarından birine çekilmek zorunda kalır. Doktor Lallemand'a mektup yazmaya karar verir, ancak daha önceden de gördüğümüz gibi, vizite ücretini ödememek için doktorun Mısır'ı ziyaret etmeye söz verdiğini hatırlatmakla yetinir.

10 kasım 1849'da hastalığı geri dönülmez noktaya ulaşır. Ayakucunda altı kişi toplanmıştır: oğlu Mustafa, Nubar Paşa ve kardeşi, Kaptan Bey ve doktorlar. İbrahim gözlerini çevrede gezdirir. Oğlunu gördüğünde sanki bu manzara gözlerini acıtıyormuş gibi gözlerini kapatır, daha sonra Kaptan Bey'e ve Nubar'a bakar.[3] Doktorların tavsiyesi üzerine herkes çekilir ve Nizip fatihini kız kardeşinin ve haremdeki kadınların ellerine terk ederler. Sabaha karşı ikide çığlıklar yükselir. Ölmüştür. Bütün Mısır Mehmed Ali'nin ölümünü beklerken İbrahim'inkini öğrenir.

Nubar sabah saat sekizde sarayın insanlarla dolduğunu anlatır ve şu korkunç ayrıntıyı iletir: "Bütün yüzlerde ne büyük bir mutluluk vardı, şehrin meydanındaymış gibi yüksek sesle konuşuyorlardı!"

Aynı gün, tahtı Mehmed Ali'nin ailesindeki en büyük erkeğe veren 1 haziran 1841 tarihli hattışerif uyarınca iktidar İbrahim'in yeğenine ve Mehmed Ali'nin torununa, Tosun'un oğlu Abbas'a geçer.

Tarih, İbrahim'in ölümünün mü ve Abbas'ın tahta çıkışının mı, hangisinin Mısır için daha büyük felaket olduğunu söyleyemeyecektir. Abbas'ın geride bıraktığı resim, cahil, tembel, hoppa, zevke ve lükse düşkün bir yönetici tablosudur. Batı'ya ve Batı uygarlığına düşman, ilerleme ve reformlara karşı olan yeni yönetici Nil Vadisi'ne sadece saçma ve gereksiz şeyler getirir. Tahta oturur oturmaz ilk işi, "nefret ettiği bu köpekleri," tüm Avrupalıları ülkesinden kovmak olur. Kahire hastanesini, kliniklerini, tıp ve ebelik okullarını ve dispanserleri kapattırır, Clot'nun bir ömür boyunca gerçekleştirdiklerini bir darbede yıkar. Eğitime hiç inanmaz ve okulların sayısını önemli ölçüde azaltır. Gün geçtikçe dedesinin yaptıklarının tersini gerçekleştirmeye ve eserini yıkmaya çabalar.

3 Nubar Paşa, a.g.e.

Torunu mirasını yangına verirken Mehmed Ali, Rasü'd-din Sarayı'nda sönmeye yüz tutar. Mide ve bağırsaklarındaki yaralar nedeniyle acılar içinde kıvranır ve gecede bir ya da iki saat uyuyabilir. İbrahim'in ölümünü duyduğunda "Biliyordum. Beni hapsetti ve herkese olduğu gibi bana karşı da merhametsizce davrandı. Allah onu cezalandırdı ve ruhunu aldı. Ne var ki babasıyım ve Allah'ın nezdinde oğlum için dua etmeliyim" dediği söylenir.

28 kasım 1848'te torunu Abbas, İstanbul'a gidip görevi resmen devralmadan önce elini öpmek için geldiğinde "İbrahim'i beni hapsettiği için lanetledim ve Allah onun ruhunu aldı. Eğer seni de lanetlememi istemiyorsan, bana onun gibi davranma" der. Abbas onu yatıştırır: "Sen her zaman efendimizdin, öyle de kalacaksın."

Bu yarı uyanıklık gün geçtikçe kaybolur. Odasında nöbet tutan Memlûklerden birisi, Nubar Paşa'ya Kavalalı'nın hayaller gördüğünü, kendisini ordularının başında sandığını, bazen Rus çarını İstanbul surları önünde kovalarken, bazen de Louis-Philippe'i yeniden tahta çıkardığını anlatır.

Azrail dokuz ay sonra, 2 ağustos 1849'da Son Firavun'un kapısını çalar.

Cenazesini Kahire'ye götüren buharlı gemi otuz yıl önce kendi emriyle kazılan Mahmudiye Kanalı'ndan geçer ve Nil'e girer.

4 ağustos günü Mehmed Ali'nin tabutu Kaleiçi'ndeki büyük caminin avlusunda, kendi belirttiği yerde toprağa verilir.

Ne bir pare top atılır, ne kortej, ne askerî tören yapılır. Abbas böyle istemiştir.

SONSÖZ

2 ağustos 1882'de bir İngiliz denizci birliği, hiçbir direnişle karşılaşmadan, Süveyş'e girer

Eylül 1882 sonunda Mısır'ın tümü ele geçirilir. En son İngiliz askeri Mısır'ı ancak 18 haziran 1956'da terk eder.

1885'te işgal edilme sırası Sudan'a gelir. Sudan bağımsızlık için 1 ocak 1956'ya kadar beklemek zorunda kalır.

General Allenby'nin orduları 9 kasım 1917'de Kudüs'e girer ve daha sonra bütün Filistin'i ele geçirir. 15 mayıs 1948'de de giderler.

EKLER

I
MEHMED ALİ HANEDANI

Abbas Hilmi I (kasım 1848-temmuz 1854). Tosun'un oğlu

Gericilik ve boşluğun hâkim olduğu sekiz yıllık bir iktidardan sonra 13 temmuzda kölelerinden birisi tarafından bıçaklanarak öldürülür.

Mehmed Said (temmuz 1854-ocak 1863). Mehmed Ali'nin oğlu.

Batı kültürü almış, açık görüşlü ve cömerttir, eski "öğretmeni" Ferdinand de Lesseps'e babasının vermediği Süveyş Kanalı imtiyazını tanır.

İktidarı sırasında üç önemli reform gerçekleştirir: Mısır ve Sudan'da köleliğin yasaklanması, Mısırlılara orduda en üst rütbelere yükselme hakkının tanınması ve 1858'de iltizam düzeninin kaldırılması, özel mülkiyete geçilmesi.

Ölümünde Mısır'ın dış borçları yaklaşık 250 milyon franga yükselmişti.

İsmail (ocak 1863-haziran 1879). İbrahim'in oğlu.

Sultana ödediği vergiyi önemli ölçüde artırarak en büyük erkek çocuğun veraset hakkını ve Farsça bir deyim olan "hıdiv" rütbesini almayı başarır (hıdivlik, Mısır paşalığı deyiminde saklı olan kulluk görüntüsünü yok eder). Önemsiz konularda cimri, büyük işlerde çok cömerttir ve 17 kasım 1869'ta Süveyş Kanalı'nın açılışında *Binbir Gece Masalları*'na yakışacak şatafatta törenler düzenletir.

Çok elverişsiz şartlarda ve yüksek faizlerle borçlanır. Maliyenin iflasını önlemek için 1874'te Süveyş Kanalı şirketindeki Mısır hisselerini İngiliz Başbakanı Disraeli'ye satar. İki yıl sonra ülkeyi yine iflasın eşiğine getirir ve Avrupa devletlerinin Kahire'de Kamu Borçları Sandığı adı altında bir kurum oluşturmalarına izin vermek zorunda kalır. Bu kurum ülkenin gelirlerini denetleyecek ve dış borç ödemelerinde hangi gelirlerin kullanılacağını belirleyecektir.

Yabancıların ulusal ekonomiye karışmalarının yanı sıra politikaya da el koymalarına izin verir, 1877'de kurulan "Bakanlar Konseyi" Fransız, İngiliz ve Mısırlı üç kişiden oluşan bir kurumdur. Bu kurum milliyetçi görüşlerin alevlenmesine ve Said'in reformları sayesinde yüksek rütbelere ulaşabilmiş ilk Mısırlı olan Albay Orabi'nin başkanlığındaki ordunun ayaklanmasına ne-

den olur. Kamuoyunun da desteğini alan hıdiv yabancıları kovar, ancak İngiliz etkisi altındaki Babıâli'nin baskılarına dayanamayarak 25 haziran 1879'da tahttan çekilmek zorunda kalır.

Mehmed Tevfik (haziran 1879-ocak 1892). İsmail'in oğlu.

Albay Orabi 1881'de serbest seçimlerin yapılmasını sağlar. Milliyetçi Parti bu seçimlerin galibidir. Savaş nazırı olan Orabi, Fransızların ve İngilizlerin denetimindeki Kamu Borçları Sandığı'nın sona erdirilmesine karar verir. İngilizler buna tepki olarak 2 ağustos 1882'de Mısır'ı işgal eder. Bir yıl sonra İngiltere, sandığı lağveder ve Mısır politikasını tek başına denetlemeye başlar. Güvenlik İngiliz ordusu tarafından sağlanacak, İngiliz konsolosu ülkenin tek hâkimi olacaktır.

Mehmed Tevfik, 7 ocak 1892'de ölür, yerine oğlu geçer.

Abbas Hilmi II (ocak 1892-aralık 1914). Mehmed Tevfik'in oğlu.

Tahta çıktığında on yedi yaşındadır. 18 aralık 1914'te İngilizler, Dünya Savaşı'nın çıkmasını ve Türkiye'nin düşman tarafında yer almasını fırsat bilir ve Mısır'ı resmen koruma altına alır. Ertesi gün milliyetçi muhalefete çok yakın bulduklan Abbas Hilmi'yi tahttan indirir ve yerine amcası Hüseyin Kemal'i çıkarırlar.

Hüseyin Kemal I (aralık 1914-ekim 1917). Abbas Hilmi'nin amcası.

Babıâli'ye bağlılığını sona erdirmek amacıyla sultan adını alır. 1917'de ölümünden sonra yerine kardeşi Fuad geçer. Gerçekte ise iktidarı elinde tutan İngiliz temsilcisidir ve Mısır parası sterlinge bağlanır.

Fuat I (ekim 1917-nisan 1936). Hüseyin Kemal'in kardeşi.

Saad Zaglul yönetimindeki Mısır milliyetçileri daha 1919'da bir *vafd* (delegasyon) oluşturarak Londra hükûmetiyle bağımsızlık koşullarını görüşmek kararı alırlar, İngiliz hükûmeti onları kabul etmez ve Saad'ı tutuklatarak Seyşel Adaları'nda sürgüne gönderir. Tepki gelmekte gecikmez ve bütün Mısır'da ayaklanmalar baş gösterir. İngiltere korumacılıktan vazgeçerken kendisine dört "ayrıcalık" tanınmasını kabul ettirir. İmparatorlukla iletişim ve bağlantının düzenlenmesi, Mısır'ın askerî alanda savunulması, ülkedeki yabancıların ve azınlıkların korunması ve Sudan. Gerçekte ise askerî işgal sürer ve İngiliz yüksek komiseri ülkeyi yönetmeye devam eder.

Fuad 1922'de sultan adını bırakır, kral olmaya karar verir. 1923'te ilan ettiği anayasadan yararlanan milliyetçiler muhalefetlerini daha da artırırlar. Parlamentoyu kapattıktan sonra 1930'da anayasayı da yürürlükten kaldırır ve olağanüstü koşullar ilan eder. Zaglul taraftarlarının baskısına dayanamaz ve 1935'te anayasayı tekrar yürürlüğe koyar. Bütün iktidarı vafdla mücadele içinde geçer. Nisan 1936'da ölür.

Faruk I (nisan 1936-temmuz 1952). Fuad'ın oğlu.

Mısır tahtına çıktığında on altı yaşına yeni girmiştir.

İngilizlerle imzalanan ek anlaşmalar (8 mayıs 1937) yabancıların yararlandığı kapitülasyonlar dönemine son verirse de Londra'nın kabul ettiği ödünler oldukça önemsizdir: İngiliz birlikleri Mısır'da kalmaya devam eder, Süveyş kıyılarına yerleşerek uluslararası bir kriz durumunda ülkenin bütününe el koyma hakkını korurlar.

15 mayıs 1948'de diğer Arap ülkelerinin ordularıyla birleşen Mısır ordusu İsrail Devleti'nin kurulmasını önlemek için Filistin'e girer. Mısır ordusunun uğradığı bozgun bir hakaretten çok Kahire'deki yöneticilerin ihaneti olarak algılanır.

Zaten büyük harcamaları nedeniyle eleştirilen kral, bozgunun tek sorumlusu olarak gösterilir. Ülke öfke dalgalarına sahne olur ve 26 ocak 1952'de Kahire yangınlara boğulur. 23 temmuzda aralarında Cemal Abdülnasır ve Enver Sedat'ın da bulunduğu Hür Subaylar iktidarı ele geçirir ve Faruk'u tahttan inmeye zorlar. 18 mart 1965'te Roma'da, sürgünde ölür.

Mısır "ihtilali" cumhuriyetin kurulmasına ve Son Firavun'un hanedanının sona ermesine neden olur.

II
SAINT SİMONCULAR VE MISIR

1760 yılında Paris'te doğan Saint Simon Kontu Claude-Henri de Rouvroy ünlü anı yazarı ve Saint Simon Dükü Louis de Rouvroy'nın uzaktan akrabasıdır ve sanayileşme döneminin ilk Fransız sosyalistidir. Kendisi de Saint Simoncu anlamda "sanayicidir" diğer bir anlatımla hep aktif hayatın içinde kalır. İflas eder, yeniden zengin olur, tekrar iflas eder, sonunda hayatını bilim ve sanat eserleri koruyuculuğundan kazanır. Aynı zamanda ansiklopedi yazarı, iktisatçı, hümanist ve ufukta görülen sanayileşme döneminin mesihidir.

"İnsan bugüne kadar insanı sömürdü. Efendiler, köleler; soylular, halk; senyörler, köylüler; toprak sahipleri, işçiler; tembeller ve çalışkanlar... Bütün dünyanın birleşmesi, işte geleceğimiz. (...) İnsan artık insanı sömürmeyecek; ama insanla birleşen insan eline verilen dünyayı sömürecek. (...) Bütün politika kuramcılarının gözleri geçmişe çevrili (...); bize oğulun hep babasının mirasına konduğunu söylüyorlar (...); ancak insanlık İsa'yı yüceltti. Köleliğe son! Saint Simon'un ağzından şöyle bağırıyor: herkese yeteneği kadar, her yeteneğe eserleri kadar, mirasa son."[1]

Saint Simon kontu 1825'te öldüğünde teorisi ancak küçük bir insan topluluğunu etkilemişti ve bu topluluğun önemli bölümü Yahudi'ydi (Olinde Rodrigues, Léon Halévy). 1825 ve 1830 yılları arasında, özellikle Politeknik'te önemli taraftarlar buldu. Bu taraftarlar arasında en önemlileri: Prosper Enfantin, Auguste Comte, Armand Carrel, Saint-Amand Bazard, Charles Duveyrier, H. Fournel, Michel Chevalier, Talabot kardeşler, müzisyen Félicien David, Pierre Leroux, J. Terson, Emile Barrault'ydu. Saint Simoncular arasındaki ender edebiyatçılardan Edouard Charton ve Gustave d'Eichthal'dir. Fransız kömür kuruluşunun temelindeki Bazard gibi, yukarıda anılanların çoğu da eski liberallerdir.

Böylelikle, 1830 devriminden önce Fransa'da Saint Simoncuların başını çektiği bir "sosyalist" hareket başlar ve devrimin hemen ertesinde Saint Simoncu düşünce Paris'te olduğu kadar taşrada da yaygınlaşır.

Kısa bir süre sonra üstatlarının talimatlarını da aşarak "yeni bir dinin" kurulması gerektiğini söylerler, davalarına büyük yarar sağlamasalar da halkın

1 Henri d'Allemagne, *Les saint-simoniens*, Paris, 1930.

gözünde önemli hayaller oluştururlar. Ménilmontant'da kurulan ilk Saint Simon manastırı 1832'de yasadışı bulunur, kapatılmadan önce alaylara ve skandallara konu olur.

Hareket, taraftarlarını serbest meslekle uğraşanlar arasından olduğu kadar askerlerden, biraz da işçilerden bulursa da topladığı geniş dinleyici kalabalığına karşın kitlelere ulaşamaz. Liberal *Le Globe* gazetesi Saint Simon hareketinin yanında yer alır. Hareket şarkıların da önemli yer tuttuğu propaganda malzemesini yoğun biçimde kullanır. Ne var ki Saint Simoncu hareket hiçbir zaman popüler olmaz, küçük ve geçici gruplaşmalardan öteye gitmez.

Farkında olmadan hiyerarşik örgütlenmesi güçlü bir kiliseye dönüşür. 1829 Noeli'nde eskilerden oluşan kolej, Enfantin ve Bazard'ı kilisenin önderi ve "ailelerin babası" olarak seçer; 1831'de Saint Simon Kilisesi, mezhebe girmeye hazırlananların dışında, aralarında kadınların (Eugénie Niboyet, Suzanne Voilquin, Sophie Lambert gibi) da bulunduğu yaklaşık seksen taraftara sahiptir.

Hükûmet, kurulu düzeni tehdit eden bu harekete iyi gözle bakmaz ve Louis-Philippe'den tahttan çekilmesini ister. Saint Simoncuların giyimlerinde gösterdikleri cesaret bazen halk arasında düşmanca tepkiler doğurur. Hareketin içinde ise büyük sıkıntılar baş gösterir. Her din gibi bölünme tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Bazard Enfantin'in aşırılıklarından endişe duyar ve cinsel ahlakı ile evliliğe karşı olmasını onaylamaz. Mantıklı insanlar "İsa'nın Enfantin'in bedeninde yaşadığı"na, onun "ulusların mesihi" olduğuna inanmaz. Bazard'ın bölücülüğünü Rodrigues'inki izler. Aynı zamanda maddî güçlükler de başlamıştır. Taitbout Sokağı'ndaki salonu kapatmak zorunda kalırlar, para sıkıntısı nedeniyle *Globe*'un yayımlanmasına son verilir. Enfantin, Chevalier, Duveyrier birer yıl hapis ve yüz frank, Rodrigues ve Barrault elli frank para cezasına çarptırılır.

Saint Simoncular bu hükümlerden sonra yönlerini belirlemekte güçlük çekerler, bazıları "kadın mesih" aramaya koyulur. Barrault 1833'te Kadın Dostları'nı kurar. Nehrin denize, kartalın ışığa gittiği gibi kadına gitmek gerekir. Bazıları bu kadını İstanbul'da, bazıları da Kahire'de arar.

Sainte-Pélagie'deki hücresinin dibinde Enfantin, uykudaki Batı'yı çağıran Doğu'nun sesini duyar. Hapiste kaldığı altı ay boyunca Mısır'ı ve iki deniz arasındaki kanalı düşünecek çok zamanı olur. Merkezi Akdeniz olan bir birliğin gerekliliğine inanır. Batı tekniğini verecektir, Doğu da imanını. 1833'te ilk grup Mısır'a varır, Saint Simoncu görüşleri uygulamaya ve özellikle büyük rüyayı gerçekleştirmeye gelmişlerdir, iki denizin birleşmesi, "çalışmaların merkezi" olacak kanalın gerçekleşmesi. Daha 1783'te Claude-Henri de Rouvroy Meksika'daki kral naibine Panama Kanalı'nı önermiş, 1787'de İspanya'ya Guadalquivir'den yararlanarak Madrid'in Sevilla üzerinden Atlantik Okyanusu'na bağlanması tasarısını sunmuştu. Enfantin'in gözünde "Süveyş Kanalı'nın kazılması sadece teknik bir başarı değil, aynı zamanda dinî bir gerekliliktir. Dünya haritası üzerinde çizilecek bu mavi çizgi iki kıta arasında barış, birlik ve sevgi işareti olacaktır."

Saint Simoncuların Mısırla ilgilenmelerinde bütün bu nedenlerden dolayı

şaşırtıcı bir yan yoktur. Mısır, geçmişindeki muhteşem hikâyeler ve Mehmed Ali'nin kişiliğindeki parlak geleceğiyle ilgilerini çeker. Onlara göre Kavalalı'nın politikası bir bakıma Saint Simon çizgisine oldukça yakındır. Philippe Régnier'nin belirttiği gibi "Paşa bir taraftan onlara doktrinlerinin uygulamasını gösteriyor. Tarım topraklarının, gayrimenkullerin ve sanayinin, ürünlerini alabilecek becerikli ellerde toplanması, halkın ortak çıkarlara hizmet edecek büyük projelere katkısının sağlanması, devlet mühendislerinin yetiştirilmesi, vb."[2]

Kendi çarpıcı dilleriyle "dişi ve duygusal" siyah ırkı, beyaz ırkın "erkek ve bilimsel" erdemleriyle tohumlamanın hayalini de kurarlar.[3]

İlk gelenlerin Clorinde gemisinden inip Mısır'a ayak bastıkları gün 14 mayıs 1833 olmalıdır. Bazıları daha da önce, 30 nisanda gelmiştir. Gelenler arasında Cayol, Barrault, Alric, Félicien David, Descharmes, Granal, Rigaud ve Urbain sayılabilir.

Cerisy'nin de yardımıyla iki kere Mehmed Ali'yle görüşmeye çalışırlar, ancak başarılı olamazlar. İlk kezinde Mehmed Ali uykudadır, ikincisinde drogmanlar bulunamaz.

24 ekimde Mısır'a gelme sırası Prosper Enfantin'dedir.

Dönemin Fransa Konsolosu Mimaut ve Konsolos Yardımcısı Ferdinand de Lesseps tarafından kabul edilir ve hayallerindeki büyük projeleri anlatır: Süveyş ve Kahire arasında bir demiryolu ve özellikle Süveyş Kanalı. Üstelik kanalın geçeceği yolu da belirlemişlerdir. Onlarla daha sonra tanışan Linant de Bellefonds, adamların felsefesindeki çekiciliğe kapılırsa da, hiçbir zaman hareketin üyeleri arasına girmez.

Sonunda, ocak 1834'te sadece Fournel, Mehmed Ali tarafından kabul edilir. Görüşme 13 ocakta akşam saat 9'da gerçekleşir. Konuşulan konular demiryolları ve Suriye'nin madenleridir, ancak dolaylı yoldan da olsa Saint Simonculuk hakkında tek bir kelime bile edilmez. Kanal konusunda da konuşulmaz "Sanki Paşa bu konuyu gündeme almıyordu."[4] Mehmed Ali -tamamen politik nedenlerle- kanal işini İngiliz Galloway'e vermiştir, ancak kazı hiçbir zaman başlamaz. Buna karşılık Fransız grubu yoğun olarak Nil Deltası üzerinde kurulacak barajlarda görev alır. Enfantin bu konuda Mısır yönetimine birçok öneri getirir. Kırk yaşının üstündeki fellahları işe almamayı, kendi kendini yaralayanları ise mutlaka çalıştırmayı teklif eder.[5]

2 Philippe Régnier ve Amin F. Abdülnur, *Les saint-simoniens en Egypte*, Kahire, 1989.

3 Kadını bulma tutkusuyla yanıp tutuşan Enfantin, "Ana" olarak adlandırdığı kadını Mısır'da bulacağına inanıyordu. Batı'nın "Baba"sı vardı; Doğuda "Ana"yı doğurmak zorundaydı.

4 Régnier, a.g.e.

5 Bu işte çalıştırmanın fellahlarda umutsuzluk yaratacağından ve çalışmaktan kurtulabilmek için kendilerini yaralayacaklarından korkuyordu.

Askerî örgütlenmeden esinlenerek işçileri onar bölüklük on sekiz tabura bölmeyi, bölükleri de beşer takımdan oluşturmayı önerir. Tabur başına beş işçi eğitmen görevini görecek, buna karşılık ayda yirmi beş kuruş maaş alacaktır. Rütbeye bakmadan herkese aynı yemeği çıkarmaya, yünlü bir elbiseden, deri bir kemerden ve güneşe karşı koruyacak bir başlıktan meydana gelen birer üniforma ve bir örtü dağıtmayı amaçlar. İşçiler eşlerini ve çocuklarını yanlarında getirebilecek, bunlar da gördükleri hizmet oranına göre hesaplanacak bir ücret karşılığında çalışabilecektir. Bu önerilerden hiçbirinin Kavalalı tarafından onaylanmadığını söylemek gereksizdir, ancak -barajlarla ilgili bölümde değindiğimiz gibi- bunun yanı sıra işçilerin gecelemesi ve beslenmesi için de hiçbir önlem alınmamıştır.

Fournel baraj inşaatında rol almayı reddeder. Mısır'da sadece kanal projesinin uğraşmaya değer bir iş olduğunu düşünerek Suriye'ye gider.

Saint Simoncuların önderinin şantiye çalışmalarına sürekli olarak karışması sonucu çıkan çekişmeler, adamlarının hayatında görülen ahlak çöküntüsü, Kavalalı'nın askerî ve malî sorunları çalışmaları durma aşamasına getirir. Bütün bunların üstüne patlayan korkunç veba salgını (ocak 1835) şantiye işçilerinden çoğunu kurban alır. Saint Simoncular artık teker teker Mısır'dan ayrılmaya başlar. Kalan ender Saint Simonculardan biri olan Lambert, Bulak'taki teknik okulun kuruluşunu gerçekleştirecektir.

Paris'e dönen Enfantin, Süveyş Kanalı rüyasından vazgeçmez. 1847 kasımında sermayesi 150 000 franklık uluslararası bir şirket olan Süveyş Kanalı İnceleme Şirketi'ni kurar. Şirketin Yönetim Kurulu'nda Avusturyalı Louis Negrelli (Metternich'in temsilcisi); biri buharlı makinelerin mucidi ünlü George Stephenson'un oğlu Robert, diğeri mühendis Edward Starbruck olmak üzere iki İngiliz; Féronce ve Sellier adlı iki Prusyalı ve Fransızlar (Edmond ve Léon Talabot, Arlès-Dufour ve Enfantin) vardır. Kanal şartnamesinin önemli maddeleri şunlardır:

"1. Kanalın tarafsızlığı. Diğer bir deyişle Babıâli kanalın bulunduğu bölge üzerindeki tüm haklarından vazgeçecek ve bu toprakların hiçbir ülkeye ait olamayacağı açıklanacaktır.

2. Kavalalı şirketle görüşmelere başlayacak ve tarafsız olarak nitelendirilen topraklar şirket emrine verecek.

3. Kanaldan ne sebep altında olursa olsun, hiçbir savaş gemisinin, hiçbir askerî birliğin geçmesine kesin olarak izin verilmeyecek. Bu yasağın sonucu olarak, şirketin yükünden şüphelendiği herhangi bir gemiyi arama hakkına sahip olacak.

Bu maddeler Mehmed Ali'nin isteklerini karşılar, ancak hiçbir Batılı hükûmet yukarıdaki koşulları onaylamaz ve Enfantin'in bütün çabaları başarısızlıkla sonuçlanır.

Sonunda kanal imtiyazı Mehmed Ali'nin torunu Said'in öğretmeni Ferdinand de Lesseps'e verilir. Said 14 temmuz 1854'te Mısır'ın başına geçer ve kanalın yapımını gerçekleştirir. O andan itibaren Lesseps ve Saint Simoncular arasında çekişmeler başlar, ilişkinin kopmasıyla sonuçlanır.

17 kasım 1869'ta yapılan açılış töreni kanal kıyılarında unutulmaz.

III
DİPLOMATİK BELGELER

Hünkâr İskelesi Antlaşması

Tüm Rusya'nın çok kudretli ve çok yüksek imparatoru ve hâkimi majesteleri imparator, Osmanlıların çok kudretli ve çok yüksek imparatoru; her iki imparator arasında mevcut barış ve karşılıklı anlaşma sistemini korumak niyetiyle, aralarındaki mükemmel dostluk ve güvenlik bağlarını daha da geliştirmek amacıyla bir savunma ittifakı anlaşması imzalamaya karar vermişlerdir.

Majesteleri bu amaç için tam yetkili temsilcilerini tayin etmişlerdir; tüm Rusya'nın imparatoru majesteleri, Osmanlı Babıâlisi nezdindeki olağanüstü elçisi, vb vb soylu Kont Aleksey Orlov'u;

Osmanlı Babıâlisi nezdindeki olağanüstü elçisi, vb vb soylu Apollinaire Bouteniсff'i;

Asaletmeapları Osmanlı sultanı, çok meşhur, çok mükemmel, vezirlerin en eskisi, düzenli orduların başkomutanı, Konstantinopolis genel valisi, serasker, vb., vb., Hüsrev Mehmed Paşa'yı,

Çok mükemmel ve çok şerefli, asaletmeaplarının muhafızlarının komutanı, vb vb Fevzi Ahmed Paşa ile Hacı Mehmed Akif Efendi'yi seçmişler ve adı geçenler itimatnamelerini birbirlerine sunmuşlar, itimatnamelerin geçerli ve uygun oldukları belirlendikten sonra, aşağıdaki maddeleri kabul edip imzalamaya karar vermişlerdir:

Birinci Madde

Tüm Rusya'nın hâkimi majesteleri imparator ile majesteleri Osmanlı imparatoru ve onları tebaası arasında, karada ve denizde sonsuza kadar dostluk ve barış olacaktır. Bu anlaşmanın amacı sadece majestelerinin topraklarını her türlü saldırıya karşı korumak olduğundan, majesteleri birbirlerinin sükûnetini ve güvenliğini ilgilendiren her konuda birbirleriyle görüşmeyi, bu nedenle karşılıklı olarak birbirlerine gerekli askerî yardım ve etkili desteği sağlamayı taahhüt ederler.

İkinci Madde

İşbu savunma antlaşması 2 eylül 1829 tarihinde imzalanmış Edirne Barış Antlaşması'nı ve ona bağlı anlaşmaları, 14 nisan 1830 tarihinde Sen-Petersburg'da imzalanmış konvansiyonu, 9 (21) temmuz 1833'te Konstantinopolis'te Yunanistan'la ilgili olarak imzalanmış düzenlemeyi, bütün bu belgeler burada kelime kelime tekrar ediliyormuş gibi teyit ve kabul eder.

Üçüncü Madde

İşbu savunma anlaşmasının temelini oluşturan karşılıklı koruma ve savunma prensiplerinin ve Babıâli'nin tam bağımsızlığını sonsuza kadar korumaya olan samimi isteğin sonucu olarak; Babıâli'nin, arzu edilmemekle birlikte Allah'ın takdiriyle, Rusya'dan manevî ve askerî destek istemesine neden olacak durumların baş göstermesi halinde tüm Rusya'nın hâkimi majesteleri imparator, her iki tarafın da gerekli göreceği sayıda askeri, karada ve denizde sağlamayı vaat eder. Buna göre Babıâli'nin yardım için davet edeceği askerler Babıâli'nin emrine verilecektir.

Dördüncü Madde

Yukarda belirtilenlere uygun olarak, taraflardan birinin diğerinden yardım istemesi durumunda, emrine verilen kara ve deniz askerlerinin sadece yiyecek giderleri yardım isteyen tarafın sorumluluğunda olacaktır.

Beşinci Madde

İmza sahibi yüksek tarafların bu taahhüdü sonsuza kadar sürdürmek istemelerine karşın, ileride bu anlaşmanın bazı değişikliklere uğraması gerekebileceği de göz önüne alınarak, işbu anlaşmanın majestelerinin onaylarının tamamlanmasından itibaren sekiz yıl geçerli olması kararlaştırılmıştır. İmza sahibi taraflar bu sekiz yıllık sürenin sona ermesinden önce, işbu anlaşmanın yenilenmesini o dönemin şartlarını değerlendirerek, kararlaştırabileceklerdir.

Altıncı Madde

İşbu anlaşma her iki tarafça onaylanacak, onay belgeleri en erken iki ay içinde Konstantinopolis'te karşılıklı değiştirilecektir.

Altı maddeden ibaret ve onay belgelerinin eklenmesiyle tamamlanacak işbu anlaşma aşağıda itimatnamelerimize uygun imzaları ve mühürleri bulunan bizler tarafından kabul edilmiş ve benzeri karşılığında Osmanlı Babıâlisi'nin tam yetkili temsilcilerine sunulmuştur.

1833 yılının 26 haziranında Konstantinopolis'te yapıldı.

Kont Aleksey Orlov
Boutenieff

Yukardaki anlaşmanın ayrı ve gizli maddesi

Babıâli ile Rusya İmparatorluğu arasında imzalanan kesin ittifak anlaşmasının birinci maddesi gereğince, her iki taraf, devletlerinin sükûnetini ve güvenliğini ilgilendiren her konuda karşılıklı olarak birbirlerine gerekli askerî yardım ve etkili destek sağlamayı taahhüt etmişlerdir. Ancak, askerî yardım sağlamanın Babıâli'ye getireceği sıkıntı ve zorlukların bilincinde olan Rus imparatoru, Babıâli'yi bu sıkıntı ve zorluklardan korumak amacıyla böyle bir askerî yardım istemeyecek; Babıâli'nin işbu anlaşma hükümleri gereğince böyle bir yardımda bulunmak zorunda kalması halinde, Babıâli bu yardım yerine ve Rusya İmparatorluğu'na destekte bulunmak amacıyla, Çanakkale Boğazı'nı kapatmakla yetinecek, yani her ne nedenle olursa olsun, yabancı bir savaş gemisinin Çanakkale Boğazı'na girmesine izin vermeyecektir.

İşbu ayrı ve gizli madde, bugün imzalanan anlaşmanın tamamlayıcı maddesi gibi geçerlidir.

1833 yılının 26 haziranında Konstantinopolis'te yapıldı

Kont Aleksey Orlov
Boutenieff

Londra Anlaşması

Bir taraftan Büyük Britanya, Avusturya, Prusya ve Rusya hükûmetleri; diğer tarafta Osmanlı Babıâli'si arasında Doğu'nun barışa kavuşturulması için 15 temmuz 1840 tarihinde Londra'da.

Her şeye kadir Tanrı'nın adına,

Asaletmeapları sultanın, Mısır Paşası Mehmed Ali'nin düşmanca tutumu sonucu içinde bulunduğu güçlükler ve bu güçlüklerin Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü ve sultanın tahtının bağımsızlığına yönelttiği tehditler nedeniyle majesteleri Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı kraliçesine; Avusturya imparatoru, Macaristan ve Bohemya kralına; Prusya kralına ve tüm Rusya'nın imparatoruna başvurusu sonucunda yukarda adları geçen majesteleri sultanla aralarındaki dostluk duygularının gereği, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını koruma arzusu, Avrupa barışının güçlendirilmesi isteğiyle toplanmışlar, Konstantinopolis'teki temsilcileri aracılığıyla 27 temmuzda Babıâli'ye sunulan notta belirtilmiş taahhütlerine sadık kalarak, kısa süre önce Suriye'de Paşa'nın yetkilileriyle asaletmeaplarının kulları arasında baş gösteren düşmanlığın devam etmesi halinde akacak kanı durdurma isteğiyle, yukarda adları geçen majesteleri ve asaletmeapları sultan, yukarda belirtilen amaçlar uyarınca aralarında bir anlaşma imzalamayı kararlaştırmışlar, bunun için de yetkili temsilcilerini tayin etmişlerdir.

Majesteleri Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı kraliçesi adına; çok saygıdeğer Palmerston vikontu, Temple baronu, İrlanda soylusu, majestelerinin

özel danışmanı, çok şerefli Bain Tarikatı'nın büyük haçlı şövalyesi, parlamento üyesi, majestelerinin dışişlerinden sorumlu bakanı, saygıdeğer Henri Jean;

Majesteleri Avusturya imparatoru, Macaristan ve Bohemya kralı adına; Nieuman baronu, Leopold von Österreich tarikatı kumandanı, sivil hizmetleri dolayısıyla haçla taltif edilmiş, Portekiz Burç ve Kılıç tarikatları, Güney Brezilya Tarikatı kumandanı, Rusya'nın ikinci derece Svyatoy-Stanislav Nişanı şövalyesi, majestelerinin Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı nezdinde tam yetkili temsilcisi, saygıdeğer Philippe;

Majesteleri Prusya kralı adına; Bülow baronu, Rusya'nın birinci derece Kırmızı Kartal Nişanı şövalyesi, Leopold von Österreich ve Hannover tarikatları kumandanı, Rusya'nın ikinci derece Svyatoy-Stanislav ve dördüncü derece Svyatoy Vladimir Nişanı şövalyesi, Saxe-Weimar Şahin Tarikatı kumandanı, mabeyncisi, yakın danışmanı, majestelerinin Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı nezdinde tam yetkili temsilcisi, saygıdeğer Heinrinch-Wilhelm;

Majesteleri tüm Rusların imparatoru adına; Brunov baronu, birinci derece Svyatoya Anna, birinci derece Svyatoy-Stanislav, üçüncü derece Svyatoy Vladimir nişanları şövalyesi, Macaristan Szent-İstvan Tarikatı kumandanı, Kırmızı Kartal ve Kudüs'ün Saint-Jean nişanları şövalyesi, özel danışmanı ve majestelerinin Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı nezdinde tam yetkili temsilcisi, saygıdeğer Philippe;

Ve asaletmeapları pek kudretli, pek muhteşem ve pek görkemli Osmanlı İmparatoru Sultan Abdülmecid adına; birinci derecede Nişanı İftihar sahibi, İmparatorluk Divanı divitçisi, Hariciye Nezareti'nin onur danışmanı, majestelerinin Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı nezdinde tam yetkili temsilcisi, Şekip Efendi;

Yukarda adı geçenler itimatnamelerini birbirlerine sunmuşlar, itimatnamelerin geçerli ve uygun oldukları belirlendikten sonra, aşağıdaki maddeleri kabul edip imzalamaya karar vermişlerdir.

Birinci Madde

Asaletmeapları sultanın, Mısır Paşası Mehmed Ali'ye önermeyi kararlaştırdığı ve bu anlaşmaya ek olarak alınmış koşulları majesteleri Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı kraliçesine; Avusturya imparatoru, Macaristan ve Bohemya kralına; Prusya kralına ve tüm Rusya'nın imparatoruna iletmesi ve asaletmeapları sultanla adı geçen majestelerinin arasında yukarda sözü edilen şartlar konusunda anlaşma sağlanmış olması sonucunda yukarda adları geçen majesteleri ellerindeki bu konuya ayrılabilecek güçleri birleştirmeye ve Mehmed Ali'nin yukarda sözü edilen şartlara uymasını sağlamaya karar vermişlerdir.

İkinci Madde

Eğer Mısır paşası, yukarda adları geçen majestelerinin de yardımlarıyla sultan tarafından kendisine iletilecek olan şartları kabul etmezse, yukarda adları geçen majesteleri, sultanın daveti üzerine, bu şartların yerine getirilip uygulanmaları için gerekli önlemleri birlikte belirleyip uygulamayı taahhüt ederler; bu önlemlerin belirlenip uygulanmasına kadar geçecek süre içinde de, Mısır ve Suriye arasındaki deniz bağlantısını kesmek, askerlerin, atların, silahların, cephanenin ve her çeşit savaş malzemesinin Mısır ve Suriye arasında getirilip götürülmesini önlemek için ve sultana yardım amacıyla, majesteleri Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı kraliçesi, Avusturya imparatoru, Macaristan ve Bohemya kralı Akdeniz'de bulunan deniz kuvvetlerine derhal bu konuda emir vermeyi taahhüt ederler. Buna ek olarak, yukarda adları geçen majesteleri ittifak adına bütün filo komutanlarının, sultana bağlılık ve itaat gösteren sultanın kullarına ellerinden gelen yardım ve desteği vereceklerini taahhüt ederler.

Üçüncü Madde

Eğer Mehmed Ali yukarda sözü edilen koşullara uymayı reddettikten sonra kuvvetlerini karadan veya denizden Konstantinopolis üzerine yürütürse, bu anlaşmanın yüksek tarafları, sultanın anlaşma taraflarının Konstantinopolis'teki temsilcilerine ileteceği davet üzerine, sultanın davetine uyarak, taraflar arasında kararlaştırılacak bir işbirliğiyle, Çanakkale ve İstanbul boğazlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentini her türlü tehlikeden korumaya karar verirler. Buna ek olarak, bu anlaşmanın yüksek tarafları, bu amaçlarla yukarda belirtilen bölgelere yönlendirilmiş olan bütün kuvvetlerin, sultanın gerek duyacağı süre boyunca o bölgelerde kalmalarını; asaletmeaplarının bu kuvvetlere gerek kalmadığını kararlaştırması halinde de, Akdeniz ve Karadeniz yoluyla dönmelerini kabul ederler.

Dördüncü Madde

Özellikle kabul edilmiştir ki, üçüncü maddede sözü edilen işbirliği, Çanakkale ve İstanbul boğazları ile Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentini Mehmed Ali'nin her çeşit saldırısına karşı, anlaşmanın yüksek tarafları tarafından geçici olarak korumak amacıyla, sadece olağanüstü hallerde ve sultanın özel isteği üzerine yapılacak ve sadece sultanın yukarda belirtilen şartlar karşısında korumak üzere gerçekleştirilecektir. Ancak bu işbirliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel kuralı olan ve yabancı savaş gemilerinin Çanakkale ve İstanbul boğazlarına girmelerini yasaklayan kararını hiçbir şekilde etkilemez. Bir taraftan sultan, işbu anlaşmayla, yukarda belirtilen koşulların dışında, imparatorluğunun eski kuralı olarak tanınan söz konusu yasağı yürürlükte tutmaya kesin kararlı olduğunu ve imparatorluğu'nun barış içinde olduğu sürece yabancı savaş gemilerinin İstanbul ve Çanakkale boğazlarına izin vermeyeceğini teyit eder. Diğer taraftan majesteleri Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı kraliçesi, Avusturya imparatoru, Macaristan ve Bohemya kralı, Prusya kralı ve tüm Rusya'nın imparatoru, sultanın bu kararına saygı göstermeyi ve yukarda belirtilen prensibe uymayı taahhüt ederler.

Birinci Madde

İşbu anlaşma bütün taraflarca onaylanacak, onay belgeleri en erken iki ay içinde Londra'da karşılıklı değiştirilecektir.

İtimatname sahibi yetkililer tarafından imzalanıp mühürlenmiştir.

1840 yılının 15 haziran günü Londra'da yapılmıştır.

Palmerston, Nieuman,
Bülow, Brunow, Şekib

Anlaşmaya ek

Bir taraftan Büyük Britanya, Avusturya, Prusya ve Rusya hükûmetleri; diğer tarafta Osmanlı Babıâlisi arasında Doğu'nun barışa kavuşturulması için 15 temmuz 1840 tarihinde Londra'da imzalanan anlaşmaya ek.

Asaletmeapları sultan, Mehmed Ali'ye aşağıda sıralanan şartları önermeye ve iletilmesini sağlamaya karar vermişlerdir:

Birinci Madde

Asaletmeapları, Mehmed Ali'ye ve çocuklarına Mısır Paşalığı yönetimini bağışlamayı vaat eder; asaletmeapları ayrıca, Mehmed Ali'ye yaşamı boyunca Akka paşalığını, Akka Kalesi komutanlığını, Suriye'nin güney bölümünün yönetimini aşağıda belirtilen sınırlar içinde vermeyi vaat eder. Bu sınır, Akdeniz kıyısında Rasü'l-Nakura'dan başlayan, Teberiye Gölü'nün kuzeyindeki Seysaban Nehri'ne kadar uzanan, Ölü Deniz'in batı kıyısını izleyerek, Akabe Körfezi'nin kuzey ucuna dokunup körfezin doğu kıyısını Süveyş'e kadar izleyen bir hattan oluşur.

Ancak, asaletmeapları bu öneriyi yaparlarken, bu önerilerin asaletmeaplarının bir temsilcisi tarafından İskenderiye'ye getirilmesinden itibaren başlayacak on günlük bir süre içinde kabul edilmeleri; Mehmed Ali'nin, karadaki ve denizdeki birliklerin komutanlarına yazılacak, Arabistan'dan ve Arabistan'daki bütün kutsal kentlerden, Kandiye Adası'ndan, Adana vilayetinden, Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır ve yukarda sınırları çizilen Akka Paşalığı sınırları dışında kalan bütün topraklarından çekilmeleri emrini asaletmeaplarının temsilcisine verme şartını da getirirler.

İkinci Madde

Eğer Mehmed Ali, yukarda belirtilen on günlük süre içinde, yukarda sözü edilen şartları kabul etmezse, asaletmeapları yaşam boyu Akka paşalığı önerisini geri alacak; ancak Mısır paşalığını Mehmed Ali'ye ve onun vârislerine verme teklifini, Mehmed Ali'nin bu şartları yeni başlayan on günlük bir süre içinde, yani bu önerilerin asaletmeaplarının bir temsilcisi tarafından İskenderiye'ye getirilmesinden itibaren başlayacak yirmi günlük bir sürede kabul edilmeleri halinde ve Mehmed Ali'nin, karadaki ve denizdeki birliklerinin

komutanlarına yazılacak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır dışında kalan bütün topraklarından çekilmeleri emrini asaletmeaplarının temsilcisine verilmesi şartıyla, tekrar ederler.

Üçüncü Madde

Mehmed Ali tarafından sultana ödenecek yıllık vergi, Mehmed Ali'nin birinci ya da ikinci ültimatoma uyması sonucunda yönetiminde kalacak toprakları oranında, daha sonra hesaplanacaktır.

Dördüncü Madde

Kesin olarak anlaşılmalıdır ki, birinci ya da ikinci halde (on gün ya da yirmi gün olarak belirlenen sürelerin bitiminden önce) Mehmed Ali Osmanlı gemilerini, mürettebat ve donanımlarıyla birlikte bunları teslim almak için görevlendirilmiş Osmanlı yetkilisine teslim edecek, müttefik filolarının komutanları da bu işleme tanık olacaklardır.

Yine kesin olarak anlaşılmalıdır ki Mehmed Ali, Osmanlı donanmasının Mısır limanlarında kaldığı süre boyunca yapılan masrafları talep ya da sultana ödeyeceği yıllık vergiden mahsup edemeyecektir.

Beşinci Madde

Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün yasaları ve bütün anlaşmaları Mısır'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak sınırları yukarda belirtilen Akka Paşalığı'nda da geçerlidir. Ancak sultan, yukarda belirtilen yıllık verginin düzenli olarak ödenmesi halinde, Mehmed Ali ile vârislerinin asaletmeaplarının temsilcisi olarak ve sultan adına toplayacakları vergilerin yukarda adları geçen toprakların sivil ve askerî yönetim giderlerinde kullanılmalarına izin verir.

Altıncı Madde

Mısır ve Akka paşasının yönetimi altındaki tüm kara ve deniz birlikleri Osmanlı İmparatorluğu kuvvetlerinin bir parçası olarak kabul edilecek ve imparatorluk hizmetleri için kullanılacaklardır.

Yedinci Madde

İşbu ayrı ve ek madde, bugün imzalanan anlaşmanın tamamlayıcı maddesi gibi geçerlidir ve işbu ek madde bütün taraflarca onaylanacak, onay belgeleri anlaşmayla birlikte en erken iki ay içinde Londra'da karşılıklı değiştirilecektir.

1840 yılının 15 haziran günü Londra'da yapılmıştır.

Palmerston, Nieuman,
Bülow, Brunow, Şekib

Birinci Protokol

Majestelerinin tam yetkili temsilcileri tarafından Londra'da 15 temmuz 1840 tarihinde imzalanmıştır.

Bugünkü anlaşmaya imzasını koyan Babıâli temsilcisi şunları söyledi:

İşbu anlaşmanın 4. maddesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı savaş gemilerinin Çanakkale ve İstanbul boğazlarından geçmesini yasaklayan geleneksel kuralı bir arada yorumlandığında Babıâli, geçmişte de olduğu gibi, müttefik devletlerin yazışmalarını taşıyan hafif silahlı savaş gemilerinin Çanakkale ve İstanbul boğazlarından geçmesi için ferman verme hakkını saklı tutar.

Palmerston, Nieuman,
Bülow, Brunow

İkinci Protokol

Majestelerinin tam yetkili temsilcileri tarafından Londra'da 15 temmuz 1840 tarihinde imzalanmıştır.

Büyük Britanya, Avusturya, Prusya ve Rusya hükûmetlerinin tam yetkili temsilcileri Doğu'nun barışa kavuşturulması için itimatnamelerinden aldıkları haklara dayanarak bir anlaşma imzalamışlar;

Büyük Britanya, Avusturya, Prusya ve Rusya hükûümetlerinin başkentlerinin birbirinden uzaklığını göz önünde bulundurarak, işbu anlaşmanın onay belgelerinin teati edilmelerinin uzunca bir süre alacağını hesaplamışlar;

Adı geçen yetkili temsilciler Suriye'nin şu anda içinde bulunduğu güç durumun farkında olarak, bir taraftan ortak insanlık çıkarlarına, diğer taraftan işbu anlaşmayı imzalayan tarafların önlemek amacını taşıdıkları ciddi sonuçlarına gereken önemi vermişler;

İtimatnamelerinin kendilerine tanıdığı yetkileri kullanarak işbu anlaşmanın 2. maddesinde belirtilen önlemlerin işbu anlaşmanın onaylanmasını beklemeden hemen yürürlüğe konulmasını kararlaştırmışlardır.

Adı geçen yetkili temsilciler, işbu anlaşmanın ekinde sözü edilen önerilerin asaletmeapları sultan tarafından zaman geçirmeden Mehmed Ali'ye iletilmesinin gerektiğinde fikir birliğine varmışlardır.

Adı geçen yetkili temsilciler Büyük Britanya, Avusturya, Prusya ve Rusya konsolosluk yetkililerinin, sultanın Mısır'a göndereceği temsilciyle birlikte hareket ederek yukarda sözü edilen koşulların Mehmed Ali'ye iletilmesinde sultanın burada sözü edilen temsilcisine yardım ve destek sağlayacakları; Mehmed Ali'nin, asaletmeapları sultan tarafından kendisine iletilen önerileri kabul etmesi için ellerinden gelen bütün gayreti gösterecekleri konusunda anlaşmaya varmışlardır.

Akdeniz'deki filo amirallerine sözü edilen konsolosluk yetkilileriyle temasa geçmeleri için gerekli emirler zaman geçirmeden gönderilecektir.

Palmerston, Nieuman,
Bülow, Brunow

Muhtıra

24 temmuzda Mösyö Guizot'dan Palmerston'a

Doğu konusunda Fransa başından beri İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya'yla birlikte hareket etmek arzusunda olmuştur. Bütün davranışlarında barıştan başka bir amacı olmamıştır. Yapılan önerileri hiçbir zaman genel anlamda değerlendirmemiş, hiçbir zaman kendi çıkarları açısından yorumlamamıştır: çünkü hiçbir büyük devlet Doğu'da Fransa kadar çıkardan arınmış tutumda olmamıştır. Fransa bu görüşten hareket ederek Mehmed Ali'nin elinde tuttuğu ve Osmanlı İmparatorluğu'na ait toprakların geri alınması için güç kullanılmasına dönük önerileri hiçbir zaman desteklememiştir.

Fransa böyle bir hareketin sultan için de yararlı olmayacağı kanısındadır; çünkü böyle bir davranış ona yönetemeyeceği ve koruyamayacağı toprakları vermek anlamına gelecektir. Böyle bir tutumun ne genel olarak Türkiye'nin ne de Avrupa barışının yararına olmayacağı açıktır ; çünkü bu karar sultana bir fayda sağlamazken, imparatorluğun ortak savunmasına büyük destek verebilecek bir kulun da gücünün azaltılması demek olacaktır. Yine de bu, üzerinde çeşitli görüşler ileri sürülebilecek bir yöntem sorunudur. Ancak Fransa uygulanması için güç kullanılmasını gerektirecek her türlü öneriyi, beş ülkenin kullanabilecekleri imkânları açıklıkla belirleyemediği için, reddeder. Kullanılması düşünülen imkânlar ya yetersiz ya da düzeltilmesi gereken koşullardan çok daha karanlık gözükmektedir.

Fransa bu konudaki inançlarını hâlâ sürdürürken bu inançların başkalarınca da paylaşıldığı görüşündedir.

Kaldı ki son zamanlarda Fransa'ya üzerinde açıklama yapması gereken hiçbir öneri gönderilmemiştir. Bu nedenle Fransa'nın, İngiltere'nin kuşkusuz diğer dört büyük devlet adına yaptığı gibi açıklamalarda bulunmamasını bir ret gibi yorumlamamak gerekir.

Bütün bunlara ek olarak Fransa, ona karşı gösterilen tutumun doğurabileceği sorunlar üzerinde durmadan, elde uygulanması için gerekli imkânlar bulunmayan ya da bulunan imkânların yeterli olmayacağı bilinen bir kararın alınmasını iyi düşünülmemiş, özensiz bir davranış olarak gördüğünü tekrar eder.

Lübnan'da bazı halkların ayaklanması kuşkusuz daha önce görülmeyen birtakım uygulamaların gerçekleşebilmesi için bir imkân olarak görülmüştür. Mısır valisine karşı hareket etmek kabul edilebilir mi, daha da ötesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yararına bir tutum olabilir mi ? İmparatorluğun her bölgesinde biraz düzen, biraz da itaat yerleştirmeye çalışırken, ayaklanmalar örgütlemek ! Bütün büyük devletlerin barış adına kınadığı genel düzensizliğe yeni karışıklıklar eklemek. Bu halkların Mısır valisine karşı ayaklandırıldıktan sonra, Babıâli'ye karşı itaatkâr olmaları sağlanabilecek midir ? Bütün bu soruların cevabı kesinlikle verilmemiştir. Ancak eğer bu ayaklanma bastırılır ve Mehmed Ali yeniden Suriye'nin kendinden emin sahibi olduğunda daha gergin, ikna edilmesi daha güç görünür, çağrılara olumsuz karşılıklar verirse,

dört büyük devletin elinde hangi imkânlar vardır? Aramakla bir yıl geçirilen bu imkânların bugünden yarına bulunmayacakları bellidir, ancak bu arada hepsinden de önemli yeni bir tehlike yaratılmış olacaktır. Durdurulmasında Fransa'nın da katkıda bulunduğu Mısır valisi Torosları geçip İstanbul'u yeniden tehdit edebilecektir.

Böyle bir durumda, dört büyük devlet ne yapacaktır ? Sultanı kurtarmak için imparatoluğa hangi biçimde girilecektir ? Fransa burada genel barış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı açısından Mehmed Ali'nin hırsının sonuçlarından çok daha ciddi bir tehlike yaratıldığı kanısındadır. Uygulanacak tutumun sonucu bütün bu olasılıklar daha önceden tahmin edilmediyse, dört büyük devlet çok karanlık ve çok tehlikeli bir yola girmiş olacaklardır. Öte yandan yukarıda saydığımız olasılıklar göz önüne alındı, bunları önleyecek önlemler belirlendiyse, o zaman dört büyük devlet bu önlemleri bütün Avrupa'ya, özellikle de ortak amaca bağlı kalan, manevî desteği aranan ve İskenderiye'deki gücünden yararlanmak istenen Fransa'ya açıklamak zorundadır.

Fransa'nın ortak bir tutuma manevî destek vermesi bir zorunluluktur ; ne var ki bu zorunluluk, dört büyük devletin Fransa'yı oturtmak istediği durum için geçerli değildir. Fransa bundan böyle sadece barışa olan borcu ve kendine karşı olan sorumluluğuna göre hareket edecektir. Dört büyük ülkenin Avrupa'yı karşı karşıya bıraktığı koşullarda Fransa'nın tutumu yukarda sorulan sorulara verilen cevaplara bağlı olacaktır.

Fransa'nın gözü her zaman barışa ve Avrupa devletleri arasındaki dengenin korunmasında olacaktır. Bütün olanaklar bu çifte amaca yöneltilecekler-dir.

Nota

Lord Palmerston'dan Mösyö Guizot'ya

Aşağıda imzası olan ben 17 temmuzda Ekselansları Mösyö Guizot'ya bir tarafta Avusturya, İngiltere, Prusya ve Rusya yetkilileri, diğer tarafta da Osmanlı Babıâlisi yetkilisi arasında 15 temmuzda Türkiye'nin işleri konusunda bir anlaşma imzalandığını bildirmekten şeref duydum. Anlaşmanın onayları taraflar arasında teati edildiğinden, aşağıda imzası bulunan ben, Fransız hükûmetine iletilmek üzere Ekselansları Mösyö Guizot'ya söz konusu anlaşma ile eklerini vermekten onur duyuyorum. Aşağıda imzası bulunan, Ekselansları Mösyö Guizot'ya bu belgeleri iletirken Fransa'nın bu anlaşmanın uygulanması için kullanılacak imkânlara katkıda bulunmayı reddetmesiyle Fransa'nın anlaşmaya taraf olmasının önlenmesinin majestelerinin hükûmetinde yarattığı samimi üzüntüyü aktarmaktan kendini alamıyor. Yine de majestelerinin hükûmeti Tuileries Kabinesi'nin anlaşma metninde:

1. Dört büyük devlet anlaşmanın gerektirdiği sorumlulukları belirlerken Fransa'nın Türkiye'ye karşı benimsediğini birçok kez resmen tekrarladığı politikaların prensibini hiçbir çıkar gözetmeden kabul ettiğinin;

2. Göz önünde bulundurdukları düzenlemelerle sadece kendileri için bir çıkar sağlamayı düşünmediklerini, amaçladıkları büyük hedefin Avrupa'daki siyasal dengenin korunması ve bu dengeyi bozabilecek olayların önlenmesi olduğunun reddedilemeyecek kanıtlarını göreceğinden emindir.

Dışişleri Bakanlığı, 16 eylül 1840

Palmerston

Muhtıra

Başbakan M. Thiers'den Londra Büyükelçisi Mösyö Guizot'ya.

Sayın Büyükelçi, şu sıralarda kamuoyunu en çok meşgul eden ciddi sorun, Babıâli'nin Mısır valisinin tavizlerine karşı verdiği cevaptan sonra çok daha değişik bir hal almıştır.

Mehmed Ali sultanın uyarısına cevap verirken, yüce efendisinin iradesine girdiğini, Mısır'da veraset önerisini kabul ettiğini, işgal ettiği topraklar konusunda da sultanın kararına saygılı olacağını belirtmişti. Bu açıklamalar karşısında yapılması gerekli yorumları İngiliz kabinesine ilettik. Her ne kadar Mehmed Ali Fransa'nın ısrarı karşısında vermeye yanaştığı tavizlerin genişliği konusunda bilgi vermediyse de, bu tavizleri açıklama görevini biz üstlendik ; Mısır valisinin Mısır'da verasetin gerekliliğini ve Suriye'nin geliri karşılığında hükümdarlığını kabul ettiğini, Kandiye, Adana ve kutsal yörelerden çekilmeye razı olduğunu bildirdik. Eğer Babıâli bu tavizleri kabul etmiş olsaydı, şimdi Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğini belirlemeye çalışan büyük devletlerle birlikte bu anlaşmanın uygulanmasını güvence altına alacaktık.

Bilgi sahibi herkes, başka bir yola sapmaya zorlanmasına karşın, Doğu Sorunu'na barışçı ve kabul edilebilir bir çözüm bulmak için etkisini kullanmaktan bir an bile geri durmayan Fransa'nın sadakatine hayranlık duymaktadır. Avrupa'nın akıllı insanları da Mısır valisinin dikkat ve itidal önerilerine kulak vermedeki bilgeliğini gerektiği gibi değerlendireceklerdir. Bütün bu tavizler karşısında Babıâli, duygusal bir tepki vererek ya da o sırada orada düşünmeden ve aceleyle yapılan önerilere aldanarak, müttefik devletlere danışılmasına fırsat bile tanımadan Mısır valisinin itaat açıklamasına azille cevap verdi. Beklenmedik olduğu kadar haysiyet kırıcı görülebilecek bu cevap, 15 temmuz Anlaşması'nın ruhuna da aykırıdır; Anlaşma yayınlandığında beklenebilecek en olağanüstü sonuçların bile ötesindedir. Taraf olmadığı ve hiçbir zaman kabul etmediği için Fransa'nın başvuramadığı, ancak imzalayan tarafların ne kadar kısa zamanda tehlikeli sonuçlarla karşılaştıklarını göstermek için hatırlattığı bu anlaşma, maddelerinden bir bölümünün ya da tümünün Mısır valisince reddedilmesi durumunda Babıâli'ye ilk önlemlerini durdurmak ve, müttefiklerinin önerilerine uyarak, çıkarları için en uygun göreceği doğrultuda hareket etmek yetkisi vermektedir. Yine de bu anlaşmada, teorik açıdan da

olsa bir çifte seçenek imkânı da vardır. Şöyle ki : Mısır valisinin anlaşmadaki bütün maddeleri kesinlikle reddetmesi ve sultanın önerilerini almak üzere dört büyük devlete başvurması.

Ne var ki gerçekte buna benzer hiçbir şey yapılmadı, Mısır valisi anlaşmayı kesin bir dille reddetmedi, sultan ise cevabını hazırlamadan önce müttefiklerine danışma gereği bile duymadı, beklenmedik tavizlere azille cevap verdi.

Dört büyük devletin böyle bir tutumu kabul etmeleri mümkün değildi, aralarından bazılarının bu konudaki olumsuz düşüncelerini açıkladıklarını da biliyoruz. Lord Palmerston kabinemize bir açıklama gönderdi, "bu önlemi sonuçsuz ve etkisiz bir gözdağı olarak görmememiz gerektiğini" belirtti. Bu konuda görüştüğüm Kont Apponyi bu güçsüzlük görüntüsünün hükümetince de paylaşıldığını açıkladı. Zaman kaybetmeden bilgece bir karar benimsedik ve Fransa'nın bu konudaki görüşlerini açıklamayı uygun bulduk. Fransa Avrupa'da barışın ve dengenin korunabilmesi için elindeki tüm imkânları kullanmaktan yana olduğunu birçok kez bildirmiştir. Artık bu bildirisini açıklıkla ortaya koymasının zamanı gelmiştir.

Avrupa'nın mevcut anlaşmalarla belirlenmiş koşullarını dinî bir sadakatle kabul etmiş olan Fransa, 1815'ten beri sürmesinden mutlu olduğumuz genel barışın, mevcut ne büyük devletlerin yararına, ne de onların zararına değiştirilemeyeceğini anlamış, bu inançla Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması gerektiğini belirtmiştir. Türk halkı sahip olduğu ulusal nitelikleriyle imparatorluğunun bağımsızlığını korumasını hak etmiştir.

Bu düşünce hiç göz önüne alınmasa da, Avrupa'nın en değerli çıkarları Osmanlı İmparatorluğu'nun devamını gerektirir. Gerilemekte olan bu imparatorluk komşularının genişlemesinden başka amaca yarayamaz, yıkılması ise büyük devletler arasındaki oranlar düşünüldüğünde, tüm dünyayı etkileyecek bir değişikliğe yol açar. Fransa ve onunla birlikte diğer güçler böylesi bir sonucu öylesine iyi anlamışlardır ki, böyle bir imparatorluğun ayakta kalması ya da yıkılması büyük devletlerin her birinin çıkarını ne ölçüde etkilerse etkilesin, müttefik devletler olarak sürekli Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı için sadakatle çaba göstermişlerdir. Ne var ki Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü kavramı Karadeniz kıyılarından Kızıldeniz kıyılarına kadar uzanır. Mısır ve Suriye'nin bağımsızlığını güvence altına almak, en azından Çanakkale ve İstanbul Boğazları'nın bağımsızlığını korumak kadar önemlidir. Kul olan bir prens (Kul bir prens !) İstanbul sultanlarının hiçbir zaman tam olarak yönetemediği iki eyalette sağlam bir hükûmet kurmayı başarmıştır.

Gelecekte başka paşalar da efendilerine karşı gelecekler ve her çeşit yabancı etkisinin altına girmeye çalışacaklardır , diğer bir deyişle hem Osmanlı İmparatorluğu'nun bir bölümü tehlikeye girecek, hem de genel barış tehdit edilmiş olacaktır. Fransa'nın görüşüne göre yönettiği eyaletlerde ve gücünü kanıtladığı denizlerde Mısır valisinin varlığı, dünyanın çeşitli yerlerinde mevcut dengelerin korunması için çok önemlidir. Bu inançla hareket eden Fransa, 17 Eylül Protokolü'nü imzalayan dört büyük devletle birlikte Doğu Sorunu'na olan ilgisini devam ettirerek, Mısır valisinin iktidardan düşürülmesi

(azil) kararının uygulanmasının genel dengeye vurulmuş bir darbe olacağı görüşünü açıklamak zorundadır.

Sultanın mülküyle Mısır valisinin topraklarını ayırmak için Suriye'de belirlenmesi gerekli sınırlar açısından sorunun çözümü rahatlıkla şu anki açık savaşa bırakılabilir. Ne var ki Fransa imparatorluğun kulu bir prens olarak Mehmed Ali'ye böyle bir fırsat verme sorumluluğunu üstlenemez.

Yönettiği ülkeye Avrupa uygarlığının belirleyici özelliği olan ancak ülkenin gelenekleri ve yasalarıyla uyuşamayacak insanlığı sokamayan bu kul prens hiç olmazsa topraklarında Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer hiçbir bölgesinde görülemeyen bir düzen ve uyum uygulamıştır.

Bir kamu hizmeti düzenleyecek gücü bulmuş, askerî birlikler toplamış, bir donanma yaratmış, Türk halkının gururunu ayağa kaldırmış. bir ulusun bağımsızlığını savunup koruyabilmesi için olmazsa olmaz kendine güven duygusunu aşılamıştır. Bize göre bu kul prens Osmanlı İmparatorluğu'nun gerekli ve önemli bir bölümü haline gelmiştir.

Mısır valisinin azli durumunda imparatorluk sultanın Mısır ve Suriye'yi yönetebilmesi için gerekli imkânlara sahip olamayacak, Babıâli de şu sırada en güçlü dayanağı olan kullarından birisini yitirecektir.

Her iki gücün toprakları arasında bir savaşın sonucunda belirlenebilecek sınırlar Avrupa için de gereklidir; Fransa bu iki güçten birinin oratadan kaldırılmasına göz yumamaz. Hem sultanın hem de Mısır valisinin varlığını koruyacak bir çifte güvenceyi sağlayacak her türlü düzenlemeye katılmaya hazırdır; şimdilik İstanbul'da ilan edilen azil fermanını reddettiğini belirtmekle yetinir. Diğer bir açıdan, 15 Temmuz Anlaşması'nı imzalayan devletlerden bazılarının gösterdikleri acele tepkiler, Avrupa dengesi cümlesine aynı anlamı verdiğimizi, görüşlerimizin arasında fark olmadığını gösteriyor.

Fransa şimdiye kadar koruduğu sessizliğini bozmaya zorlayan nedenlerin Avrupa tarafından anlayışla karşılanacağı umudundadır.

Fransa'nın barış aşkına güvenmek gerekir : bazı yöntemlerden yakınmış olsa da Fransa'yı yönlendiren bu aşktır. Fransa'nın çıkar peşinde olmadığına da güvenilmelidir, çünkü Fransa'nın doğuda toprak peşinde olmayı düşündüğünden bile şüphe edilemez. Fransa'nın amacı Avrupa'daki dengenin korunmasıdır. Bu, diğer büyük devletlerin de amacıdır, ünlerinin ve isteklerinin tek konusu olarak kalmalıdır.

Paris, 8 ekim 1840

Mesaj

Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'dan İstanbul Büyükelçisi Lord Ponsonby'ye

Lordum, majestelerinin hükûmeti sultanın Mehmed Ali'yi Mısır paşalığından azlini, bu fermanın ortadaki sorun üzerindeki etkisini ve bu durumda yapılması gereken girişimleri göz önünde bulundurarak, Avusturya, Prusya

ve Rusya büyükelçilerini Saint-James Sarayı'na davet etmiş ve ekselanslarının raporlarına göre sultanın böyle bir karar alma nedenlerinde birçok haklı nokta bulunduğunu, böyle bir kararın Mehmed Ali'nin efendisinin iradesini kabul ettiğini hemen bildirmesi halinde sultanın onu yeniden göreve getirmesine engel olmadığını, diğer yandan da fermanın, sultanla arasındaki çekişmenin uzlaşmaz bir inatla uzaması halinde durumun kendi aleyhine döneceğini göstererek Mehmed Ali üzerinde manevî bir baskı oluşturabileceğini hükûmetlerine iletmeleri istenmiştir.

Bu amaçla ve sultanın iradesini kullanmasının Doğu Sorunu'nun çözümünü hızlandırması isteğiyle majestelerinin hükûmeti dört büyük devletin İstanbul'daki temsilcilerinin bir araya gelmek ve topluca Osmanlı hariciye vekilini ziyaret etmek emri almalarının uygun olacağı görüşüne varmıştır. Temsilciler hükûmetlerinin 15 Temmuz Anlaşması'na ek anlaşmanın 7. maddesi gereğince sultandan, Mehmed Ali'nin zaman kaybetmeden efendisinin iradesini kabul etmesi, donanmasını teslim etmesi, ordularını Suriye, Adana, Kandiye ve kutsal yerlerden çekmesi halinde sadece Mısır paşalığına getirilmesini değil, Mehmed Ali veya vârisleri anlaşmanın koşullarına uymamaları durumunda azil edilmeleri hakkı sultanda kalmak üzere anlaşmanın 15. maddesi uyarınca bu paşalığın veraset yoluyla intikalinin de bağışlanmasını istediklerini bildireceklerdir.

Majesteleri hükûmeti bu düşüncenin Avusturya, Prusya ve Rusya hükûmetlerince de uygun bulunacağına inanmaktadır ; bu nedenle meslektaşları hükûmetlerinden gerekli talimatı alır almaz, Ekselansları da meslektaşları nezdinde gerekli girişimlerde bulunmalıdır. Eğer sultan dört müttefik devletin önerdiği yolda yürümeye karar verirse, bu durumda Mehmed Ali'ye affı şahanesini bildirebilmek için gerekli önlemleri alması doğru olacaktır. Bu açıdan hem Ekselansları'nın hem de Sir Robert Stopford'un Türk hükûmetine isteyecekleri her konuda yardım etmeleri ve gerekli imkânları sunmaları arzu edilir.

Londra, 15 ekim 1840

IV
1800-1835 DÖNEMİ DENİZCİLİK TERİMLERİ

avizo: muhabere ve irtibat hizmetlerinde kullanılan yelkenli, hızlı ve hafif gemi.

brik (savaş ya da ticaret briki): uzunluğu 10-22 metre, genişlik 7-9,5 metre, yirmiye yakın orta kalibreli top (ticarî briklerde altı ya da sekiz) taşıyan, iki direkli ve civadralı gemi.

firkateyn: üç direkli, korvet ile savaş gemisi arası boyda, uzunluğu 40-50 metre, genişliği 10-12 olan, top sayısı otuz ile altmış arasında değişen, manevra yeteneği yüksek ve saatte 10-12 mil (yaklaşık 20 kilometre) hız yapabilen, değişik boylarda ve donanımlarda gemi.

gulet: iki direkli (mizana ve grandi), üçgen yelkenli, hafif tekne.

korvet: firkateyn ve brik arasında ara boyda, yirmi ya da yirmi altı parça orta kalibreli top taşıyan gemi.

kotra: bir civadralı ve arkaya eğik tek direkli, yaklaşık 20 metre uzunluğunda ve 6 metre genişliğinde, küçük kalibreli altı ya da sekiz top taşıyan ufak tekne.

savaş gemisi: top sayısına göre belirlenir, genellikle 70-120 top taşır. Uzunluğu 54-64 metre; genişliği 14-16 metre arasında değişir. Su çekimi altı, 8 metredir; tonaj 3 000-5 000 tonilato arasında değişir. Üç güverteli (üstü kapalı üç batarya) ve iki güverteli (üstü kapalı iki batarya) çeşitleri vardır. En yüksek hızları 7-8 mil'dir (saatte 15 kilometre). Bordaları 60 santimetreye (ıskarmozluklarda, iç döşeme de sayılırsa bir metre) kadar çıkar. İki güverteli; 80-90 toplu olanlar en uygun tiplerdir, her türlü denizde kolaylıkla manevra yapabilir ve sert havalarda firkateyne yetişebilir.

gemi donanımı: alçak bataryalarda 36'lık, diğerlerinde 24 ve 18'liktir (bu sayılar atılan güllenin libre olarak ağırlığını gösterir). 1824'ten sonra bütün gemiler 30'luk toplara geçer.

mürettebat: genelde top başına 11 kişi olarak hesaplanır. 120 toplu ve üç güverteli bir gemi 1 300 kişilik mürettebat taşır. Top kalibresi düştüğünde, top başına gerekli adam sayısı da azalır. Firkateynlerde 350-500, brik ve korvetlerde 150-250 denizci bulunur.

V

PARALAR VE ÖLÇÜ BİRİMLERİ HAKKINDA NOT

Paralar

Mısır parasını belirli değerlere bağlama onuru Napolyon'a aittir. 5 temmuz 1798'de Mısır parasının Fransız ve diğer yabancı paralar karşısında değişim kurunu belirler.

Altın sikkeler	*Para*
Fransız çifte Louis	1 344
Fransız tek Louis	672
Venedik sikkesi	340
Macar sikkesi	300
Zermahbub sikkesi	180
İstanbul sikkesi	200

Gümüş sikkeler	*Para*
Altılık Fransız ekiisü	168
Beşlik Fransız ekiisü	142
Üçlük Fransız ekiisü	84

Mısır hükûmetinin temel para birimi olarak Doğu'da geçerli bir parayı, Türk kuruşu, İstanbul sikkesi ya da Kahire sikkesi gibi birimleri temel almadığını, çünkü bütün bu sikkelerin gerçek değerinin düşük olması nedeniyle güven uyandırmadıklarını hatırlatmak isteriz. Mısır'ın temel olarak seçtiği, Doğu'da herkesin güven duyduğu Alman taleridir

Kese : 25 000 para
Funduki : 80 para
Fals, gadid, gudad : bakır sikkeler
Fundukli : 1736'da 134-146 para
Lira : 100 kuruş
Para : Tüm Osmanlı İmparatorluğu döneminde kullanılan Mısır parasının temelinde *muayyedi* olarak adlandırılan yarım dirhemlik Memlûk parası ya-

tar. Kanunî Sultan Süleyman döneminin (1520-1566) ilk yıllarında para 1 289 gram (dirhemin beşte biri) ağırlığındaydı. İki yüzyıl sonra sadece 0,255 gram olmuştu.

Patak : 90 para
Kuruş : 30-40 para
Riyal : 36-45 para
Talari : 20 kuruş ya da liranın beşte biri

Ticarî faaliyetin büyük bir bölümü yabancı parayla yapılıyordu. Günlük işlemler yerel para birimleriyle gerçekleştirilirken, Osmanlı hâkimiyetinin son iki yüzyılında yerel paralarda meydana gelen değer düşüklüğü Mısır ekonomisinin sonuçları en ağır sorunlarından biri olarak görülüyordu.[1]

Ağırlık ve uzunluklar:

Ardab: hububat ölçüsü. Buğday ardabı, Edward Lane tarafından yaklaşık 182 litre olarak hesaplandı.

Dira'a: dirsek. Söz konusu ürünlere göre 57,57 ile 67,3 santimetre arasında değişen uzunluk ölçüsü.

Feddan: tarla ölçüsü (yaklaşık 4 200 m2)

Kantar: 44,33 kilogram; 36 okkaya ve 100 *rat*'la bölünür (0,443 kg).

1 Bkz. André Raymond, Şam, 1973.

VI
KRONOLOJİ

1798	1 temmuz: Fransız ordusunun Mısır'a çıkışı. III. George 1760'tan beri İngiltere kralı.	
1801		8 mart: İngiliz-Osmanlı askerlerinin Ebukir çıkarması. Mehmed Ali askerlerin arasındadır. Binbaşı rütbesine atanır. 22 haziran: Menou teslim olur. 9 ağustos: son Fransız askeri Mısır'ı terk eder. Hüsrev Paşa Mısır valisi, Hurşid Paşa İskenderiye'ye yönetici olur. 22 ekim: Memlûk beylerinin katliamı.
1803		11 mart: İngilizlerin Mısır'dan ayrılışı. 12 nisan: Hüsrev Paşa görevden alınır, yerine Tahir Paşa atanır. 27 mayıs: Tahir Paşa öldürülür. 8 temmuz: "Cezayirli," Hüsrev Paşa'nın yerini almak üzere İskenderiye'ye ayak basar. Temmuz: "Cezayirli" öldürülür, El-Bardissi Mısır'da yönetimi ele alır.
1804		Şubat: Elfi Bey'in Mısır'a dönüşü. Şubat ortası: Elfi Bey Yukarı Mısır'a kaçar.

	Mayıs: Napolyon Fransa imparatoru ilan edilir. Aralık: Napolyon'un kutsanma töreni.	
1805	2 aralık: Austerlitz.	Şubat: Hüsrev Paşa Mehmed Ali tarafından tekrar başa getirilir. Şubat ortası: görevinden alınan Hüsrev Paşa İstanbul'a hareket eder. Şubat sonu: Hurşid Paşa Mısır valiliğine atanır. Mayıs başı: Mehmed Ali Cidde valiliğine atanır. 12-13 mayıs gecesi: ulemanın Mehmed Ali'yi başa geçirme oylaması. 18 haziran: Babıâli Mehmed Ali'yi resmen Mısır valisi olarak atar. Ağustos sonu: İbrahim ve Tosun Mısır'a gelir. 28 ekim: Hurşid Paşa İstanbul'a hareket eder.
1806		Temmuz: Babıâli'nin Selanik paşalığı karşılığında Mehmed Ali'yi Mısır'dan alma girişimi. Ekim: Bardissi'nin ölümü.
1807	Tilsit Anlaşması	Ocak: Elfi'nin ölümü. 17 mart: İngiliz çıkarması. 21 mart: İngilizlerin Reşid'de yenilgisi. 25 eylül: İngiliz birliklerinin gidişi.
1808	İspanya Savaşı.	Ocak: Mehmed Ali vakıf topraklarına el koyar. Mayıs: İstanbul'da ayaklanma; III. Selim'in yerine II. Mahmud tahta çıkar. Mehmed Ali tüm toprakları devletleştirir.
1809	Temmuz: Wagram.	Mayıs: Mehmed Ali'nin eşinin ve ailesinin geri kalan üyelerinin Mısır'a gelişi.
1810	Nisan: Napolyon Marie-Louise d'Autriche'le evlenir.	
1811		1 mart: Memlûkler kalede katledilir. Ekim: Tosun Arabistan harekâtını başlatır.
1812	Rusya seferi.	Kasım: Medine'nin alınması.
1813	Leipzig bozgunu.	Ocak: Mekke'nin alınması. Eylül: Mehmed Ali'nin Arabistan'a gidişi.
1814	Fransa seferi.	20 ocak: Bisel zaferi.
1815	Yüz gün savaşları.	19 haziran: Mehmed Ali'nin Kahire'ye dönüşü.
	18 haziran: Waterloo; XVIII. Louis yeniden tahta çıkar.	
1816	Kralcı meclis kapatılır. Richelieu dükü hükûmetin başına getirilir.	23 eylül: İbrahim Arabistan seferini başlatır.
1818	Decazes Richelieu yerine atanır.	15 eylül: Dariye'nin alınması.
1819		Temmuz: sonradan Süleyman Paşa adını alan Joseph Sève'in Mısır'a gelişi.
1820	Aşırı kralcıların seçim zaferi. Bunayan III. George'un yerine oğlu IV. George tahta çıkar.	Haziran: Sudan seferi başlar. Jumel pamuğu.
1821		Şubat: Mahmudiye Kanalı hizmete sokulur.
	5 mayıs: Napolyon Sainte-Hélène Adası'nda ölür. Richelieu hükûmetin başından çekilir, yerine Villèle gelir.	25 mart: Yunanistan'da Osmanlılara karşı ayaklanma başlar. 27 mayıs: İbrahim, Omdurman'a (daha sonra Hartum) gelir.

	Metternich Avusturya başbakanı olur.	Eylül: İbrahim Sudan'da.
1822		Ekim: İsmail Şendi'de öldürülür. Hartum kurulur.
1823		Nisan: Mehmed Ali Girit İsyanı'nı bastırır.
1824		Temmuz: Mora seferinin başlangıcı.
	16 eylül: XVIII. Louis'nin ölümü, kardeşi X. Charles adıyla tahta geçer.	
1825	29 mayıs: X. Charles Reims'de kutsanır.	2 mart: İbrahim Metone'ye gelir. 18 mayıs: Navarin ele geçirilir. Aralık: Dr. Clot Mısır'a gelir.
1826		İlk Mısırli öğrenciler Paris'e varır. 23 nisan: Mesolongion alınır. II. Mahmud yeniçerileri kılıçtan geçirtir.
1827		20 ekim: Navarin bozgunu.
1828	Villèle'in yerine liberal Martignac göreve gelir.	26 nisan: Rusya'nın Osmanlılara savaş ilanı. İbrahim Mora'dan çekilir. 18 ağustos: Champollion'un Drovetti tarafından İskenderiye'de kabulü. 24 ağustos: Mehmed Ali'nin Champollion'u kabulü.
1829	8 ağustos: Martignac'ın yerine (aşırı kralcı) Polignac'ın göreve gelişi.	14 eylül: Edirne Anlaşması.
1830	Lord Palmerston İngiltere Dışişleri bakanlığına getirilir. IV. William İngiltere tahtına çıkar. 5 temmuz: Cezayir'in işgali. 27-29 temmuz: Temmuz Ayaklanması. 31 temmuz: X. Charles tahttan indirilir. 7 ağustos: Orléans Dükü Louis-Philippe Fransa kralı olur.	7 ağustos: Babıâli Mehmed Ali'ye Kandiye (Girit) paşalığını verir.
1831	13 mart: Casimir Perier başbakan olmur. 15 nisan: Luxor gemisinin Mısır'a hareketi.	26 ocak: Champollion Mısır'dan ayrılır. Ekim: Suriye seferinin başlangıcı.
1832	Mart: Casimir Perier'nin ölümü. 4 mart: Champollion'un ölümü. Soult başbakanlığa atanır.	27 mayıs: Akka'nın alınması. 8 temmuz: "Paşaların yenilgisi." 14 ağustos: Halep'in alınması. 21 aralık: Konya zaferi.
1833	14 mayıs: ilk Saint Simoncuların Mısır'a gelişi. 23 aralık: Dikilitaş'ın Concorde Meydanı'na dikilişi.	6 ocak: Ferdinand de Lesseps'in konsolos yardımcısı olarak İskenderiye' ye gelişi. 20 şubat: Rus filosu Boğaziçi'ne demir atar. 25 mart: Louis-Philippe Doktor Clot'yla görüşür. Nisan: Boislecomte'un görevi. 8 temmuz: Hünkâr İskelesi Antlaşması. Mehmed Ali'nin Akka, Kudüs, Nablus, Trablusşam, Şam, Halep ve Adana paşalığına atanması.
1834	Thiers Fransız dışişleri bakanlığına getirilir.	Mayıs: Birinci Filistin Ayaklanması. 28 haziran: Mehmed Ali'nin Suriye'ye hareketi. 29 temmuz: Mehmed Ali Kahire'ye döner.
1836	Eylül: Thiers'in istifası. Molé başbakanlığa ve dışişleri bakanlığına getirilir.	

	6 kasım: X. Charles'in ölümü.	
1837	Victoria İngiltere kraliçesi olur.	
1838		Bağımsızlık girişimleri, büyük devletlerin muhalefeti. 15 ekim: Mehmed Ali'nin Sudan yolculuğu.
1839		14 mart: Mehmed Ali'nin Kahire'ye dönüşü. 24 haziran: Nizip zaferi. 1 temmuz: II. Mahmud'un ölümü ve Abdülmecid'in tahta çıkışı. 9 temmuz: Osmanlı donanması Mehmed Ali'ye sığınır.
1840	Şubat: Molé düşürülür, Thiers yeniden başbakanlığa gelir. 29 ekim: Soult-Guizot Hükûmeti.	Mart: Suriye ayaklanması. 7 haziran: Hüsrev Paşa görevden alınır. 15 temmuz: Londra Anlaşması. Temmuz: Walewski misyonu. 16 ağustos: Londra Anlaşması hükümleri Mehmed Ali'ye bildirilir. Eylül: müttefik donanması Suriye kıyılarına doğru yol alır. Ekim: Beyrut bombalanır. 19 ekim: Trablusşam müttefik güçler tarafından alınır.
	Ekim: kralın suçladığı Thiers istifa eder.	27 kasım: Napier'yle anlaşma.
1841		13 şubat: Mehmed Ali'ye Mısır üzerine veraset hakkı tanıyan ferman.
1844		Boğos Yusufyan Bey'in ölümü. Temmuz: Mehmed Ali'de ilk bunama belirtileri.
1845		Ağustos: İbrahim, San Guitano'da.
1846		Ocak: İbrahim Vernet-les-Bains'de. 22 nisan: İbrahim'in Paris'e varışı. 28 nisan: Tuileries'de kabul.

		25 mayıs: Champ-de-Mars. 10 temmuz: Mehmed Ali'nin İstanbul'da Sultan Abdülmecid'le görüşmesi. 13 temmuz: Lord Palmerston'un İbrahim onuruna verdiği yemek. 3 ağustos: İbrahim'in Mısır'a dönüşü. 24 ağustos: Mehmed Ali'nin İskenderiye'ye dönüşü.
1847	Guizot'nun başbakanlığı.	9 nisan: "El Anaterü'l-Hayriye" barajlarının temel atma töreni. 20 ekim: İbrahim yeniden Pisa'da; sağlığı bozuluyor.
1848		11 şubat: Mehmed Ali'nin vücut ve akıl sağlığının kötüleşmesi ve Clot'nun tavsiyesiyle Avrupa'ya hareketi.
	24 şubat: Louis-Philippe tahttan düşürülür. 25 şubat: cumhuriyetin ilanı.	6 mart: İbrahim, Mehmed Ali'yi Napoli'de karşılar. 30 mart: Mehmed Ali ve İbrahim Mısır'a döner. 15 nisan: İbrahim fiilen Mısır valisi olur. 25 ağustos: İbrahim'e İstanbul'dan görev verilir. 3 eylül: İbrahim Kahire'ye döner, sağlığı iyice bozulur. 10 kasım: İbrahim ölür, I. Abbas Mısır valisi olur.
	10 aralık: Louis-Napoléon cumhurbaşkanlığına seçilir.	
1849		2 ağustos: Mehmed Ali'nin ölümü.

VIII
KAYNAKÇA

Abbasi, Ali Bey El, *Voyages en Afrique et en Asie pendant les années 1803-1807*, 3 cilt, Paris, 1814.

Abbas Hilmi II, Mısır hıdivi (1892-1914), *Mémoires d'un souverain.* Cedej, Kahire, 1996.

Allemagne, Henri d', *Les saint-simoniens*, Paris, 1930.

Amorgathe / Lepruri, *Pascal Coste ou l'architecte cosmopolite*, Paris, 1990.

Ampère, Jean-Jacques, *Voyagen Egypte et en Nubie*, Paris, 1868.

Artin Paşa, Yakub, *Lettres du docteur Perron, du Caire et d'Alexandrie, à M. Jules Mohl*, a Pariè, Kahire, 1911.

Askerî Kütüphane Saint Simoncular fonu.

Bankes, W.G., *Narrative of the life of Giovanni Finati*, 2 cilt, Londra, 1830.

Barker, J., *Syria and Egypt under the last five sultans of Turkey*, 2 cilt, Londra, 1876.

Bellefonds, Linant de, *Mémoires sur les principaux travaux d'utilité publique exécutés en Egypte depuis la plus haute antiquité jusqu'à nos jours*, Paris, 1872-1873.

Belzoni, Gianbattista, *Voyages en Egypte et en Nubie*, 2 cilt, Paris, 1821.

Blanc, Louis, *Histoire de dix ans* (1830-1840), 4. ve 5. ciltler, Paris, 1845, *Histoire de dix ans (1840-1848)*, Paris, 1882.

Bovier-Lapierre, *La Renaissance intellectuelle de l'Orient*, Paris, 1933.

Bowring, John, *Report on Egypt and Candia*, Londra, 1840.

Cabarti Abdülrahman el, *Acaibü'l-Atar fi'el-teracim ve'l-ahbar*, 9. cilt, Fransızca çevirisi, *Merveilles biographiques et historiques*, Kahire, 1888-1896.

Cadalvène, Ed. de / Barrault, Emile, *Deux années de l'histoire d'Orient, 1839-1840*, Paris, 1840.

Cadalvène, Ed. de ve Barrault, Emile, Histoire de la guerre de Méhémet-*Ali contre la Porte ottomane (1831-1833)*, Paris, 1937.

Cadalvène, Ed. de ve Breuvery, J. de, *L'Egypte et la Nubie*, 2 cilt, Paris, 1841.

Cailliaud, Frédéric, *Voyage à Méroé, au Fleuve blanc, au-delà du Fazogl, dans le midi du royaume de Sennar, à Syouah et dans cinq autres oasis*, 4 cilt, Paris, 1823-1827.

Carré, Jean-Marie, *Voyageurs et écrivains français en Egypte*, 2 cilt., İFAO, Kahire, 1932.

Cattaui, René / Georges, *Mohamed Aly et l'Europe*, Paris, 1950.

Cattaui, René, *L'importance des documents russes pour la connaissance du règne de Méhémet-Ali*, Mısır Enstitüsü'nde 6 nisan 1936'da sunulan bildiri, Enstitü bülteni, t. XVIII.

Cattaui, René, *Le règne de Méhémet-Ali d'après les archives russes en Egypte (1805-1844)*, 4 cilt, Kahire, 1931-1936.

Cattaui, René, *Le règne de Mohamed Aly, rapports consulaires*, Kahire, 1931.

Chaix, Paul, *Lettres des bords du Nil*, Cenevre, 1908.

Champollion, *Lettres écrites d'Egypte et de Nubie en 1828-1829*, Paris, 1833.

Charles-Roux, F., *Jomard et la réforme de l'Egypte en 1839*, İFAO, Kahire, 1955.

Charles-Roux, François, *L'Angleterre et l'expédition française en Egypte*, 2 cilt, Kahire, 1925.

Charles-Roux, François, *Thiers et Méhémet-Ali*, Paris, 1951.

Charléty, S., *Essai sur l'Histoire du saint-simonisme*, tez, Paris, 1896.

Chateaubriand, F.-R. de, *Itinéraire de Paris, à Jérusalem et de Jérusalem à Paris*, 3 cilt, Paris, 1811.

Chateaubriand, *Mémories d'outre-tombe*.

Şivekâr, bkz. Prenses.

Clot Bey, A. Barthélemy, *Aperçu général sur l'Egypte*, 2 cilt, Paris, 1840.

Clot Bey, A. Barthélemy, *Compte rendu des travaux de l'Ecole de médecine d'Abou-Zaabel (1825-1832)*, Paris, 1833.

Clot Bey, A. Barthélemy, *Divers mémoires, derniers souvenirs aux académies et sociétés médicales*, Marsilya, 1864.

Clot Bey, A. Barthélemy, *Histoire de Méhémet-Aly, Mohammed Ali, Vice-Roi d'Egypte*, Marsilya, 1862.

Cooley, *The American in Egypt*, New York, 1842.

Coste, Pascal, *Mémoires d'un artiste Notes et souvenirs de voyages*, Marsilya, 1878.

Coste, Pascal, *L'architecture arabe ou monuments du Kaire*, Marsilya, 1837.

Curzon, *Visit to monasteries in the Levant*, Londra, 1849.

Debidour, A., *Histoire diplomatique de l'Europe (1815-1848)*, Paris, 1891.

Dehérain, Henri, *Le Soudan égyptien sous Méhémet-Ali*, Paris Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne sunulan doktora tezi, Paris, 1898.

Dehérain, Henri, *Le Soudan Egyptien sous Mohamed-Aly*, 1898.

Deny, Jean, *Sommaire des archives turques du Caire*, İFAO, Kahire, 1930.

Desroches Noblecourt, Christiane, *Ramsès II la véritable histoire*, Pygmalion/Gérard Watelet, Paris, 1996.

Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, politik yazışmalar, Mısır, 1803-1841.

Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, İskenderiye bölümü, Mısır dönemi.

Dodwell, Henry, *The founder of modern Egypt, a study of Muhammed Ali*, Cambridge University Press, 1931.

Douin, G. / Mme Fawtier-Jones, *L'Angleterre et l'Egypte, la campagne de 1807*, Kahire, 1928.

Douin, G. / Mme Fawtier-Jones, *L'Angleterre et l'Egypte la politique

mamelouke (1801-1803), Kahire, 1929.

Douin, G., *Navarin* (6 temmuz, 20 ekim 1827), Kahire, 1927.

Douin, G., *Correspondances des consuls de France en Egypte, 1802-1804*. İFAO, Kahire, 1925.

Douin, G., *Correspondance des consuls de France en Egypte, 1805-1807*, İFAO, Kahire, 1926.

Douin, G., *L'Egypte de 1828 à 1830*, Roma, 1935.

Douin, G., *L'Egypte et la Syrie*, Kahire, 1927.

Douin, G., *La conquête de la Syrie*, Kahire, 1931.

Douin, G., *La première guerre de Syrie, La paix de Kutahia*, Kahire, 1931.

Douin, G., *Les premières frégates de Mohamed Aly (1824-1827)*, Kahire, 1926.

Douin, G., *Mohamed Aly et l'expédition d'Alger*, Kahire, 1930.

Douin, G., *Mohamed Aly, pacha du Caire*, Kahire, 1926.

Douin, G., *Une mission militaire française auprès de Mohamed Aly*, Kahire, 1923.

Douin, G., *Mathieu de Lesseps, commissaire général en Egypte*, 1803-1804, Kahire.

Douin, G., *La mission du Baron de Boislecomte*, Kahire, 1927.

Driault, Edouard, *La formation de l'empire de Mohamed Aly de l'Arabie au Soudan*, Kahire, 1927.

Driault, Edouard, *La question d'Orient des origines à nos jours*, Paris, 1898.

Driault, Edouard, *Mohamed Aly et Napoléon*, Kahire, 1925.

Driault, Edouard, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, 5 cilt, Paris, 1925-1926.

Driault, Edouard, *L'Egypte et l'Europe, 1839-1841*, 5 cilt, İFAO, Kahire, 1931.

Drioton / Vandier, *L'Egypte*, Paris, 1989.

Duff Gordon, Lady Lucie, *Lettres d'Egypte (1862-1869)*, Fransızca'ya çev.: Mrs. Ross, Paris, 1996.

Dumas, Alexandre / Dauzat, *Quinze jours au Sinaï (en 1830)*, Paris, 1841.

Enkiri, Gabriel, *İbrahim pacha*, Kahire, 1948.

Erhardy, *Le prince Pückler-Muskau*, 2 cilt, Paris, 1927.

Estourmel, kont J.d', *Journal d'un voyage en Orient*, 2 cilt, Paris, 1844.

Fagan, Brian, *L'aventure archéologique en Egypte*, Paris, 1981.

Faivre d'Acier, *Les agents de Napoléon en Egypte*, Paris, 1990.

Fiechter, J. -Jacques, *La moisson des dieux*, Paris, 1994.

Firmin-Didot, *Notes d'un voyage fait dans le Levant*, Paris, 1857.

Flaubert, Gustave, *Voyage en Orient*, Paris.

Forbin, kont L. de, *Voyage dans le Levant en 1817 et 1818*, Paris, 1819.

Forni, *Viaggio nel'Egitto en nell' Alta Nubia*, 2 cilt, Milano, 1857.

Fromentin, *Voyage en Egypte*, Jean-Marie Carré, tarafından yayımlanan günlük, Paris, 1935.

Garreau, *Besson bey, vice-amiral et major général d'Egypte*, Paris, 1949.

Gaultier, *L'Egypte et la France au XIXe siècle*, Paris, 1991.

Gautier, Théophile, *L'Orient*, 2 cilt, Paris, 1893.

Gliddon, *An appeal to the antiquaries of Europe on the destruction of the mon-*

uments of Egypt, Londra, 1841.

Gouin, Edouard, *L'Egypte au XIXe siècle*, Paris, 1847.

Goupil Fesquet, *Voyage d'Horace Vernet en Orient*, Paris.

Guémard, *Les réformes en Egypte (d'Ali bey El Kebir à Méhémet-Ali)*, Kahire, 1936.

Guichen, Vikont de, *La crise d'Orient de 1839-1841 et l'Europe*, Paris.

Guizot, *Mémoires pour servir à l'Histoire de notre temps*, Paris, 1861.

Hahn-Hahn, *Letters from Turkey, and Holy land*, 3 cilt, Londra, 1845.

Hajjar, *L'Europe et les destinées du Proche-Orient*, 5 cilt, Şam, 1988.

Hamont / Prisse, *L'Egypte sous Méhémet-Ali*, 2 cilt, Paris, 1843.

Hanotaux, Gabriel, *Histoire de la Nation égyptienne*, 7 cilt, Paris, 1936.

Hartleben, Hermine, *Jean-François Champollion, sa vie et son œuvre*, Pygmalion/Gérard Watelet, Paris, 1993.

Hautecœur, L., / Wiet, G., *Mosquées du Caire*, 2 cilt, Paris, 1932.

Hunter, F. Robert, *Egypt under the Khedives*, 1805-1879, Londra.

Jomard, E. -F., *Coup d'œil impartial sur l'état présent de l'Egypte comparé à sa situation antérieure*, Paris, 1836.

Jomard, E. -F., *Description abrégée de la Ville et de la Citadelle du Kaire; Description des environs de la Ville du Kaire*. Bkz. *Description de l'Egypte, Etat moderne*, Paris, 1822.

Jomard, E. -F., *Histoire sommaire de l'Egypte sous le gouvernement de Mohammed*-Aly, Paris, 1839.

Jones, *Excursions to Cairo, Jérusalem, Damascus and Baalbek*, New York, 1836.

Laborde, Léon de / Bellefonds (Linant de), *Pétra retrouvée, voyage de l'Arabie Pétrée*, 1828, Paris, 1994.

Lacouture, Jean, *Champollion, une vie de lumières*, Paris, 1988.

La Jonquière, C. de, *L'expédition d'Egypte* (1798-1801), 5 cilt, Paris, 1899-1907.

Lamartine, A. de, *Voyage en Orient 1832-1833*, 4 cilt, Paris, 1835.

Lane, Edward, *Cairo, fifty years ago*, Londra, 1896.

Lane, Edward, *The manners and customs of the modern Egyptians*, Londra, 1908.

Lane, Edward, *The english woman in Egypt. Letters from Cairo, written during a Residence there in 1842, 3 and 4*, Edward Lane ve kız kardeşiyle, 3 cilt, Londra, 1844-1846.

La Salle, Eusèbe de, *Pérégrinations en Orient*, 2 cilt, Paris, 1840.

Laurens, Henry, *Kléber et Bonaparte*, 3 cilt, Kahire, 1988.

Laurens, Henry, *L'Expédition d'Egypte*, 1798-1801, Paris, 1989.

Lauvergne, Emile, *Souvenirs de la Grèce pendant la campagne de 1825*, Paris, 1826.

Legh, T., *Narrative of a journey in Egypt and the country beyond the cataracts*, Londra, 1816.

L'Egypte au XIXe siècle, Yakındoğu çalışmaları ve araştırmaları grubu (Aix-en-Provence, 4-7 haziran 1974), Paris, 1982. Bkz. Luka Enver.

Lenormant, Charles, *Beaux-Arts et voyages*, Paris, 1861.

Le Père, J. -M., *Mémoire sur la communication de la mer des Indes et l'isthme de Soneys* (aynen), bkz. *Description de l'Egypte*, t. XI.

Le règne de Mohamed Aly d'après les archives russes en Egypte, Mısır Kraliyet Coğrafya Derneği, 3 cilt, Kahire.

L'Hôte, *Nestor, Lettres écrites d'Egypte en 1838 et 1839*, Paris, 1840.

L'Hôte, Nestor, *Notice historique sur les obélisques égyptiens*, Paris, 1836.

Lindsay, Lord, C., *Letters on Egypt*, 2 cilt, Londra, 1836.

Lindsay, Lord C., *Letters on Egypt, Edom, and the Holy land*, 2 cilt, Londra, 1838.

Luka, Enver, *Une vision européenne de l'Egypte agricole du XIXe siècle, John Ninet (1815-1995)*.

Luka, Enver, *Voyageurs et ecrivains égyptiens en France au XIXe siècle*, Paris, 1970.

Madden, R. R., *Egypt and Mohammed Aly*, Londra, 1841.

Madden, R. R., *Travels. in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine*, 2 cilt, Londra, 1829.

Marcel, J. -J., *Histoire de l'Egypte, depuis la conquête des Arabes jusqu'à l'expédition française*, Paris, 1848.

Marcellus, (kont), *Souvenirs de l'Orient*, 2 cilt, Paris, 1839.

Marin, Scipion, *Evénéments et aventures en Egypte en 1839 et 1840*, 2 cilt, Paris, 1840.

Marmont, *Voyage du Maréchal Marmont, duc de Raguse, en Syrie, en Palastine et en Egypte*, 5 cilt, Paris, 1837-1838.

Marsot, Afif Lütfi El-Seyyid, *The role of the ulama in Egypt during the early XIXth century*, Kahire, 1969.

Marsot, Afif Lütfi El-Seyyid, *Egypt in the reign of Muhammad Ali*, Cambridge University Press, 1984.

Mengin, Félix, *Histoire de l'Egypte sous le gouvernement de Mohammed Aly*, 2 cilt, Paris, 1823.

Mengin, Félix, *Histoire sommaire de l'Egypte sous le gouvernement de Mohammed Aly*, Paris, 1839.

Merruau, Paul, *L'Egypte contemporaine de Méhémet-Ali à Saïd Pacha (1840-1857)*, Paris, 1858.

Metternich, *Mémoires, documents et écrits divers*, M. A. de Klinkowstrœm tarafından derlendi, oğlu, Prens Richard de Metternich tarafından yayımlandı, 6 cilt, Paris, 1883.

Michaud, M. / Poujoulat, M., *Correspondance d'Orient*, 7 cilt, Brüksel, 1841.

Moore, John, *The Diary of Sir John Moore, edited by Major General Sir J. F. Maurice*, 3 cilt, Londra.

Mouriez, Paul, *Histoire de Méhémet-Ali*, 5 cilt, Paris, 1855-1858.

Murray, Sir Charles, *Narrative of a journey in Egypt and the country beyond the Cataracts*, Londra, 1816.

Murray, Sir Charles, *A short Memoir of Mohammed Ali*, Londra, 1898.

Napolyon, *Campagnes d'Egypte et de Syrie* (dikte eden Bertrand), 2 cilt, Paris, 1847 ve yeniden baskısında *Commentaires de Napoléon*, 1867.

Nerval, Gérard de, *Voyage en Orient*, 2 cilt, Paris, 1869 (Türkçe'de *Doğu'ya Yolculuk*, 1974).

Ninet, John, Dégénérescence du coton égyptien Mako-Jumel, Paris, 1887.

Nubar, Nubaryan (paşa) *Mémoires*, Giriş ve notlar Mirrit Butros Gali, Kahire.

Palgrave, William, *Une année de voyage dans l'Arabie centrale (1862-1863)*, 2 cilt, Fransızca çeviri, Paris, 1866.

Palmerston, Henry John Temple, *Correspondance intime*, Londra.

Pardieu, Kont C. de, *Excursions en Orient, en 1849 et 1850*, Paris, 1851.

Paton, *A history of the Egyptian Revolution, from the period of the Mameluks to the death of Mohammed Aly*, 2 cilt, Londra, 1863.

Planat, Jules, *Histoire de la régénération de l'Egypte*, Paris, 1830.

Politis, A. G., *L'Hellénisme et l'Egypte moderne*, 2 cilt, Kahire, 1928.

Politis, A. G., *Le conflit turco-égyptien de 1838-1841 et les dernières années du règne de Mohamed Aly*, Kahire, 1931.

Politis, A. G., *Les rapports de la Grèce et de l'Egypte pendant le règne de Mohamed-Aly, 1833-1849*, Kahire, 1930-1931.

Prenses Şivekâr, *Mon pays. La rénovation de l'Egypte. Mohammed Aly*, Paris, 1933.

Prisse d'avennes, Emile, *L'Art Arabe d'après les monuments du Kahire*. Paris, 1877, 3 cilt.

Prisse d'avennes, Emile, *Les Monuments Egyptiens. L'histoire de l'art égyptien d'après les monuments depuis les temps les plus reculés jusqu'à la domination romaine* (2 cilt, atlas, kromolitografi ve gravür 160 levha).

Prisse d'avennes, Emile, *Mœurs et coutumes des Egyptiens*, B. N., Fransız Haberalma Fonu 9135, 190 f.

Pückler-Muskau, *Travels and adventures in Egypt, with anecdotes of Mehemet Ali*, 3 cilt, Londra, 1847.

Raymond, André, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 2 cilt, Şam, 1973.

Raymond, André, *Le Caire*, Paris, 1993.

Raymond, André, *Quartiers et monuments populaires au Caire, dans Political and social Change in Modern Egypt*, Londra, 1968.

Recueil des firmans impériaux ottomans adressés aux walis et aux khedives d'Egypte (1597-1904), Majesteleri I. Fuad'ın dönemi. Mısır Arşivleri.

Régnier, Philippe / Abdelnur, (Amin), *Les saint-simoniens en Egypte*, Kahire, 1989.

Rochfort, Scott, *Rambles in Egypt and Candia*, 2 cilt, Londra, 1837.

Sabry, M., *L'Empire égyptien sous Mohamed-Ali et la Question d'Orient (1811-1849)*, Paris, 1930.

Saint-John, *Egypt and Mohammed Ali*, 2 cilt, Londra, 1934.

Sammarco, Angelo, *Histoire de l'Egypte moderne*, 3 cilt, Kahire, 1935.

Sammarco, Angelo, *Il regno di Mohammed Ali nei documenti diplomatici italiani inediti*, Kahire, Roma, 1930-1932.

Savary, *Lettres sur l'Egypte (1785-1786)*, 3 cilt, Paris, 1798.

Schœlcher, V., *L'Egypte en 1845*, Paris, 1846.

Shaw, Stanford J., *Ottoman Egypt in the eighteen century*, Harvard, 1964.

Stanhope, Lady Hester, *Travels of Lady Hester Stanhope*, 3 cilt, Londra, 1847.

Tagher, Jacques, *Mohammad Ali jugé pa les Européens de son temps*, Kahire, 1942.

Tagher, Jacques, *Mohammad Ali, Cahiers d'histoire égyptienne*, seri II, no 1, Kahire.

Tahtavi, Rifat el, *L'or de Paris*, Fr. çev. Enver Luka, Paris, 1988.

Tarihî belgeler, bkz. *Histoire de Méhémet-Ali* (anonim), Kahire, 1913.

Taylor (baron) *La Syrie, l'Egypte, la Palestine et la Judée, considérées sous leur aspect historique, archéologique descriptif et pittoresque*, 2 cilt, Paris, 1839.

Thedenat-Duvent, *L'Egypte sous Méhémet-Ali*, Paris, 1822.

Turc, Nicolas, *Chronique d'Egypte (1798-1804)*, Fr. çev. Gaston Wiet, Kahire, 1950.

Valentia, *Voyages and Travels to India, Ceylon and the Red Sea, Abyssinia and Egypt*, 3 cilt, Londra, 1809.

Vaujany, de, *Le Caire et ses environs*, Paris, 1883.

Vaulabelle, *Histoire de l'Egypte sous Méhémet-Ali* (IX. ve X. ciltler, *L'histoire scientifique et militaire de l'Expédition française en Egypte*, Paris, 1830-1836).

Verninac, de Saint-Maur, *Voyage du Luxor en Egypte entrepris par ordre du roi (1831-1832)*, Paris, 1835.

Viel, Durand, *Les campagnes navales de Mohammed Aly*, 2 cilt, Paris, 1935.

Vingtrinier, Emile, *Soliman pacha, généralissime des armées égyptiennes*, Paris, 1887.

Voilquin, Suzanne, *Souvenirs d'une fille du peuple*, Paris, 1866.

Volney, C. -F., *Voyage en Egypte et en Syrie*, Paris, 1787, yeni basım, 1959.

Weygand, Maxime, *Histoire militaire de Mohammed Aly*, 2 cilt, Paris, 1936.

Wiwet, Gaston, *Journal d'un bourgeois du Kahire* (İbn İyas), 6 cilt, Paris, 1960.

Viwet, Gaston, *Mohammed Ali et les Beaux-Arts*, Kahire.

DİZİN